

საქართველო – სომხეთი

1

გურამ მანუჩაძე

ქართულ-სომხური ურთიერთობის
ისტორიოგრაფიიდან

კავკასიური სახლი
თბილისი
2008

UDC(უკ) 821.353.1.091.821.19
მ-178

GEORGIA-ARMENIA

1

**The Javakhishvili Institute of History and Ethnology
Georgian Academy of Sciences**

Guram Maisuradze

პროექტის ავტორი **ნაირა გელაშვილი**

მხატვარი **კოტე სულაბერიძე**

რედაქტორი **ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი
დევი ბერძენიშვილი**

რეცენზენტები: **ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი
ლიანა დავლიანიძე**
**ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი
ალექსანდრე დაუშვილი**

**FROM THE HISTORIOGRAPHY OF
GEORGIAN-ARMENIAN RELATIONS**

**მადლობას ვუხდით ევროკულ ფონდ
HORIZON-ს ფინანსური დახმარებისთვის**

**Our deep gratitude for financial support
to the European Foundation HORIZON**

ARTANUJI Publishers

Tbilisi 2006

ISBN 978-9941-400-07-0

შინაარსი

რედაქტორისაგან	9
შესავალი	11
თავი I	
შუა საუკუნეების სომხური ისტორიოგრაფიის ძირითადი ტენდენციები და მისი არეკვლა თანადროულ ქართულ ისტორიოგრაფიაში	15
თავი II	
XIX საუკუნის სომხური ისტორიოგრაფია ცარიზმის ანტიქართული იდეოლოგიური პოლიტიკის სამსახურში	95
თავი III	
ქართულ-სომხური ისტორიული ურთიერთობის ასახვა მეზობელთა საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში	139
თავი IV	
ახალი ხედვა თუ ძველი ინერცია?	246
დასკვნა	279
From the of Georgian – Armenian Resations (Summary)	285
საძიებლები	296

რედაქტორისაგან

გურამ მაისურაძის წიგნი – „ქართულ-სომხური ურთიერთობის ისტორიოგრაფიიდან“, საყურადღებო ნაშრომია, სადაც ორი მეზობელი ხალხის ურთიერთობებზე დანერგილი თითქმის ყველა ნაწარმოებია განხილულ-შეფასებული უძველესი დროიდან დღემდე. ავტორი ვრცლად მოიხილავს ძველი სომეხი ისტორიკოსების ტენდენციურ თუ გაზვიადებულ ცნობებს, რომლებიც სომხეთის სახელმწიფოს უპირატესობას ამტკიცებდნენ ამიერკავკასიაში და მის გარეთაც. გ. მაისურაძე ახსნას უძებნის ამ ტენდენციურობას.

სომეხი ისტორიკოსების საპირისპიროდ აქვე შესწავლილია შუა საუკუნეების ქართველ ისტორიკოსთა ცნობები და შეფასებულია ისინი, როგორც საპასუხო რეაქცია.

ცალკე თავებშია განხილული XIX და XX საუკუნეების სომხურ-ქართულ ურთიერთობათა ამსახველი ლიტერატურა. ობიექტურად ახსნილი და შეფასებულია ცილობისა თუ დაპირისპირების ფაქტები; აღსანიშნავია ავტორის ზომიერი ტონი პაექრობისას, რაც მის არგუმენტაციას დამაჯერებლობას მატებს. სასურველი იქნებოდა ამ წიგნის გამოცემა უცხო ენაზეც.

დ. ბერძენიშვილი

5.07.05

შესავალი

ხალხთა ისტორიულ ურთიერთობათა თემა ყოველთვის აქტუალური იყო ამიერკავკასიურ ისტორიოგრაფიაში, რაც, ალბათ, თვით ამ ქვეყნის წარსულის თავისებურებებით უნდა ყოფილიყო განპირობებული. კავკასია ძველთაგანვე მსოფლიო მნიშვნელობის სავაჭრო და სამხედრო-სტრატეგიული მაგისტრალების გზასაყარს წარმოადგენდა, რამაც ის აღმოსავლეთისა და დასავლეთის სამყაროს დამაკავშირებელ ოქროს ხიდად აქცია. განგების მიერ კუთვნილმა ამ ერთობ საპატიო და, ამასთანავე, სახიფათო როლმა კავკასია დიდ სახელმწიფოთა საცილობელ ქვეყნად განირა. კავკასიის დაუფლებისათვის ბრძოლის ისტორიის ფაქტები ცხადყოფს, რომ მის გასაკონტროლებლად მსოფლიოს დიდ სახელმწიფოთა მეტოქეობა ადგილობრივ ხალხებს, თუ ერთი მხრივ, პოლიტიკური ორიენტაციის მიხედვით ერთმანეთისადმი დაპირისპირებულ ნაწილებად თიშავდა, მეორე მხრივ, საერთო მტრის ფაქტორი მათ გაერთიანებისაკენაც უბიძგებდა. ეს სიტუაცია მთელი სისრულით აისახა ამიერკავკასიურ ისტორიოგრაფიაში, სადაც ერთიმეორის გვერდით თანაარსებობდა და ადამიანთა ცნობიერებაზე ზემოქმედებდა, როგორც კავკასიის გაერთიანების იდეა, მისთვის დამახასიათებელი საერთო ტენდენციების გამოვლენით, ისე მის საპირისპიროდ, ჰეგემონისტური მისწრაფებების შესაბამისად გააზრებული ფაქტებისა და მოვლენების არა მარტო სუბიექტური, არამედ ზოგჯერ, გაყალბებული წარმოდგენები. პირველმა ყველაზე მკაფიო გამოვლინება შუა საუკუნეებში, ლეონტი მროველის ეთნოგენეტიკურ კონცეფციაში პოვა თავისი ადგილი, ხოლო მეორე, უპირატესად ძველი სომხური ისტორიოგრაფიის დამახასიათებელ მოვლენად იქცა.

კავკასიის ისტორიის გადმოცემისას ისტორიოგრაფიაში გამყლავნებული ერთმანეთისაგან განსხვავებული დამოკიდებულება, რა თქმა უნდა, ობიექტური და სუბიექტური მიზეზებით იყო განპირობებული და საშინაო და საგარეო პოლიტიკური ფაქტორების რთული გადახლართვის შედეგს წარმოადგენდა, სადაც საგარეო ფაქტორი, კავკასიის გეოგრაფი-

ული მდებარეობის გამო, მაინც განსაკუთრებულ, თითქმის გადამწყვეტ როლს თამაშობდა ამ ქვეყნის ისტორიაში და ისტორიოგრაფიაშიც, ასეთ ვითარებაში, პოლიტიკური ბრძოლის იარაღის მნიშვნელობა შეიძინა. როგორც, ჩვენს დროში, მთიანი ყარაბაღის პრობლემების გამწვავებამ გვიჩვენა, კონფლიქტური სიტუაციის წარმოქმნაში არცთუ უმნიშვნელო წილი ედო ისტორიკოსთა ერთი ნაწილის მიერ ისტორიული ფაქტების ტენდენციურ გაშუქებას. ასევე, აფხაზთა მიერ გამოგონილი ისტორიული სურათი დაედო საფუძვლად აფხაზური საზოგადოების გაუთვითცნობიერებელი ნაწილის ჩაბმას იმპერიის გეგმების რეალიზაციაში. იგივე სურათის მონმენი ვართ შიდა ქართლში დატრიალებული ამბებისას და სხვ.

საქართველოსა და სომხეთის, მასთან ერთად კი, საერთოდ, კავკასიის ისტორიის კვლევის პოლიტიზირებამ ბევრი არაკომპეტენტური პირი მიიზიდა და მიატმასნა მეცნიერებას, რის შედეგადაც ისტორიის სუბიექტურ გააზრებაში უკვე პრივიტივიზმამაც გაიდგა ღრმა ფესვები. სამწუხაროა, აგრეთვე, რომ ნაჩქარევი დასკვნები და ზოგჯერ სუსტი პროფესიული მომზადების მიზეზით დამახინჯებული ისტორიული სურათია ასახული საშუალო და უმაღლესი სკოლების სახელმძღვანელოებში, რაც ახალგაზრდობაში არაჯანსაღი განწყობილების გავრცელების უმთავრესი წყარო ხდება. ამ მხრივ განსაკუთრებით საგანგაშოა ვითარება ამიერკავკასიის ისტორიული გეოგრაფიის მეცნიერული კვლევის საქმეში. მდგომარეობას ისიც ამძიმებს, რომ ისტორიულ გეოგრაფიას, როგორც ისტორიულ მეცნიერებას, ზოგან (მაგალითად, აზერბაიჯანში) არავითარი ტრადიცია არა აქვს. ასეთ დროს მეზობელთა გამოცდილებისა და მიღწევების გაუთვალისწინებლობა უკვე წინასწარ განაპირობებს მკვლევრის გარდაუვალ მარცხს. ამიერკავკასიის ისტორიის სუბიექტური გააზრების მიზეზების ძიებისას არ შეიძლება შეუმჩნეველი დარჩეს ის საგულისხმო ფაქტიც, რომ ამ ტენდენციას სომხეთში ისტორიული ტრადიციაც კვებავს. ძველ სომხურ წყაროებს ასეთი მიმართულება ნამდვილად ახასიათებთ. საგარეო ფაქტორის ზეგავლენით სომხეთისათვის თავსმოხვეული იდეოლოგიური პოლიტიკა საზოგადოების ზედა ფენებში ხშირად ეროვნული ინტერესების გამომხატველადაც აღიქმებოდა, რაც სათანადო ასახვას პოულობდა საისტორიო მწერლობაში. რაღაცა მსგავსი ხდება თანამედროვე სომხურ ისტორიოგრაფიაშიც, სადაც ობიექტური, მეცნიერული კვლევის საზიანოდ, განსაკუთრებით, ისტორიული

გეოგრაფიის საკითხების განხილვისას, უპირატესობა თითქმის, ყოველთვის პოლიტიკურ მოსაზრებებს ეძლევა.

XX ს-ის 90 წლების დასაწყისში დამოუკიდებელი ქართული და სომხური სახელმწიფოების აღმოცენებამ, ბუნებრივია, ისტორიკოსებს შორის პოლიტიკური კონიუნქტურისაგან თავისუფალი, გულწრფელი საუბრის საჭიროება წარმოშვა საუკუნეების განმავლობაში დაგროვილი პრობლემების გარშემო. თავისუფლების პირობებში საუბრის მსურველი საკმაოდ ბევრი აღმოჩნდა. პერიოდული გამოცემების, ძირითადად, გაზეთების ფურცლები აჭრელდა მომზადებული თუ მოუმზადებელი ავტორების, სპეციალისტებისა თუ არასპეციალისტების სტატიებით. ვისაც როგორ შეეძლო ისე იცავდა საკუთარი ისტორიის ღირსებას. ამაში საგანგაშო, რა თქმა უნდა, არაფერია. ჭეშმარიტება ხომ კამათში უნდა დაიბადოს. მთავარია მოკამათესთან კეთილმოსურნე დამოკიდებულების შენარჩუნება და სხვისი აზრის პატივისცემის უნარის გამომჟღავნება, განსაკუთრებით მაშინ, როცა საქმე ისტორიულ მეზობლებთან ურთიერთობას ეხება, მით უმეტეს, ათეული საუკუნეებით ერთმანეთთან უმჭიდროესად დაკავშირებულ საქართველოსა და სომხეთის ისტორიას. დიდი ივანე ჯავახიშვილი ჯერ კიდევ, XX ს-ის დასაწყისში წერდა: „შეუძლებელია ქართველი ერის ისტორიას სწერდე და ამასთან არ იცნობდე და არ აფასებდე სომეხთა ძველ და მდიდარ ისტორიას. მარტო გეოგრაფიული მეზობლობა როდი აკავშირებდა ქართველს და სომეხს. ამ მოძმე ერთა კავშირურთიერთობა არა მარტო ათეულ საუკუნეებს ითვლის, არამედ სიხარულისა და ჭირის თითქმის განუყოფლობას ითვალისწინებს. ისტორიული ბედის ერთგვაროვნება იმაში პოულობს თავის გამობატულობას, რომ არასდროს ერთი ერის ბედნიერება მეორის ხარჯზე არ მომხდარა და ყოველთვის ერთი და იგივე საერთო მტერი ჰყავდათ და თავს ყოველთვის ერთად იცავდნენ“. დიდი წინაპრის ეს შეგონება დღესაც აქტუალურად ჟღერს და ურთიერთსასიკეთო თანამშრომლობისაკენ მოგვინოვებს.

წარმოდგენილი ნაშრომი არ ითვალისწინებს დასმულ საკითხზე ქართული და სომხური ისტორიოგრაფიის სრულ მიმოხილვას. ის მხოლოდ ერთი შედარებით ვიწრო პრობლემით იფარგლება და უკვე ხსენებ-

* სერგო ჯორბენაძე, ცხოვრება და ღვაწლი ივანე ჯავახიშვილისა, თბილისი, 1981, გვ. 502.

ული იმ ცნობილი ტენდენციის აღმოცენებისა და განვითარების პირობების შესწავლას ცდილობს, რომელიც დიდი ხანია ხელს უშლის არა მარტო ქართულ-სომხური ისტორიული ურთიერთობის ობიექტურ გაშუქებას, არამედ მთლიანად ამიერკავკასიის ისტორიის რეალური სურათის წარმოსახვასაც. ამ თვალსაზრისით, ყურადღება, ძირითადად, სომხურ ისტორიოგრაფიაზეა გამახვილებული, რამდენადაც ასეთი ტენდენციის განვითარებისათვის შესაფერისი პოლიტიკური ნიადაგის არსებობა სომხეთის ისტორიულ პირობებში ბევრად უფრო თვალსაჩინოდ იკვეთება.

თ ა ვ ი I

შუა საუკუნეების სომხური ისტორიოგრაფიის ძირითადი ტენდენციები და მისი არაკვლა თანადროულ ქართულ ისტორიოგრაფიაში

სომხური ისტორიოგრაფიის „ოქროს საუკუნე“ მაშინ დადგა (V ს.), როცა სომხური სახელმწიფოებრიობის დიდმა მარცხმა (ეროვნული ხელისუფლება დასავლეთ სომხეთში 391 წ. გააუქმეს რომაელებმა, აღმოსავლეთში კი, სპარსელებმა 428 წ.), ეროვნული თვითშეგნების დაცვას სამკვედრო-სასიცოცხლო მნიშვნელობის ფუნქცია დააკისრა. ასეთ სიტუაციაში სომეხ ისტორიკოსთა პატრიოტულ მოვალეობად იქცა ძლიერების ხანის სომხეთის ისტორიის მთელი დიდებულებით, თუნდაც გაზვიადებით, წარმოჩენა, ოღონდაც მას დამოუკიდებლობისათვის ხალხის დარაზმვა და სულიერად განმტკიცება შეძლებოდა. აქედან გამომდინარე სომხეთისა და სომეხთა გამორჩეულობის იდეამ შუა საუკუნეების სომხურ ისტორიოგრაფიაში მყარად დაიმკვიდრა ადგილი და სახელმწიფოებრივი მარცხით შელახული ღირსების დაცვის ერთ-ერთ ძირითად საშუალებად იქცა.

ძველ სომეხ ისტორიკოსთა თხზულებებში თავდაპირველად რელიგიურ-პოლიტიკური უფლებების დაცვისაკენ მიმართულმა მოტივებმა იმძლავრეს (კორიუნი, აგათანგელოსი, ფავსტოს ბუზანდი), რამდენადაც სომხეთის გაყოფისა (387 წ.) და სამეფოს გაუქმების შემდეგ ირანმაც და ბიზანტიამაც ეს ქვეყანა საკუთარი იდეოლოგიური და კულტურული წნეხის ქვეშ მოაქციეს და მისი საშუალებით ცდილობდნენ უპირატესად თავიანთი ბატონობის უზრუნველყოფას მათ კუთვნილ ნაწილებში. ირანელები, რომელთა ხელში სომხეთის 4/5 აღმოჩნდა, თავიანთი მთავარი მეტოქის, ბიზანტიის გავლენის შესასუსტებლად შეუდგნენ ქრისტიანთა დევნას და შეეცადნენ ზოროასტრული რელიგიის გავრცელებას სომეხთა შორის. ამავე მიზნით, კრძალავდნენ ბერძნული ენის ფუნქციონირებას და აძლიერებდნენ სირიული ენის პოზიციებს, რომელიც სპარსეთში ქრისტიანთა ენად იყო მიღებული. მფარველობდნენ და სომხურ ეკლესიაში აწინაურებდნენ სირიელ სამღვდელთა პირებს. შაჰინშაჰის

ეკლესიის იერარქიულმა პრეტენზიებმა კავკასიაში ფართო გასაქანი მიიღო და მსახურმა ისტორიოგრაფიამაც არა მარტო სომხური ეკლესიის, არამედ მთლიანად კავკასიის პოლიტიკური ისტორიის სურათის წარმოსახვაც ამ თარგზე სცადა.

სომხური სამღვდლოებისა და ეკლესიის გაზრდილი პრეტენზიების კვალი საკმაოდ ცხადად ატყვია ძველი სომხური საისტორიო მწერლობის პირველსავე ძეგლებს, სადაც დიდი პომპეზურობითაა აღბეჭდილი ქრისტიანობის წინაშე სომხეთის კულტურული როლის განსაკუთრებულად წარმოსახვის ცდა და ამ ძეგლების სხვადასხვა რედაქციებში მეტნაკლები სისრულითაა გამჟღავნებული აღმოსავლეთის ქრისტიანული ქვეყნების სულიერი მეთაურის მიჩემების სურვილი. სომეხთა მოქცევის ბერძნულ, არაბულ, ქართულ რედაქციებში მოცემული ისტორიული სურათის თანახმად, სომეხთა განმანათლებელი და სომეხთა მეფე უფლებამოსილები ჩანან, მოუხმონ იბერიისა და ალბანეთის მეფეებს, შემდეგ კი მათ ქვეყნებში ქრისტიანული სარწმუნოების განსამტკიცებლად იქადაგონ, დანიშნონ ეპისკოპოსები და ორგანიზაციულად მოაწყონ ეკლესიები⁵. სომეხთა მოქცევის ქართულ რედაქციაში, რომელიც ერთ-ერთ უძველეს თარგმანს წარმოადგენს, სომეხთა განმანათლებელი გრიგოლი სომეხთა გარდა მთელი აღმოსავლეთის მომქცეველადაა გამოყვანილი: „ესრეთ უკუე არა ხოლო სომხითი გარეშეიცვა მის (ე. ი. გრიგოლის) მიერ ქადაგებამან ცხოვრებისამან, არამედ სპარსეთი და ასურეთი და მიდნი... ამათ ყოველთაგანი ტკბილსა მას უღელსა ქრისტესსა მოიყვანნა ერნი მრავალნი“⁶. ამ ძეგლის მიხედვით, სომეხთა დამსახურება ქრისტიანობის წინაშე ბერძნების თანაბარმნიშვნელოვანი იყო. ძეგლის ავტორი წერს: „და იყვენს ორნივე ესე ვარსკვლავ ბრწყინვალე კონსტანტინე და თრდატ, კონსტანტინე კერძოთა დასავლისათა, ხოლო თრდატ აღმოსავლით, და ბრწყინავდეს და განანათლებდეს“⁷. ამ თემამ თავისი შემდგომი განვითარება გვიანდელ ძეგლებშიც პოვა. მაგალითად, ე. წ. „ხელშეკრულების წიგნის“ („დაშანც თულთ“) მიხედვით, თითქოს, რომსა და სომხეთს ერთმანეთს შორის გავლენის სფეროებად გაეყოთ მთელი ქრისტიანული სამყარო, რომლის ძალითაც დასავლეთი რომა-

ელებს ჰრგებიათ, აღმოსავლეთი – სომხებს. ამ ნატყუარი ძეგლის თანახმად, დოკუმენტს, თურმე, ხელს აწერდნენ რომის მხრიდან იმპერატორი კონსტანტინე და პაპი სილვესტრი, სომხეთის მხრიდან კი მეფე თრდატი და გრიგოლ განმანათლებელი⁸.

სომეხთა მოქცევას უკავშირდება და მის ანალოგიურადაა გამოცემული სომხური ანბანისა და დამწერლობის შექმნის ამბავიც. გრიგოლ განმანათლებლის მსგავსად, სომხური ანბანის შემქმნელიც საერთო კავკასიურ მოღვაწედაა გამოყვანილი და, ამის შესაბამისად, მასვე მიეწერება, სომხურთან ერთად, ქართულ და ალბანურ ანბანთა შექმნაც. კორიუნის მიხედვით, აღმოსავლეთ სომხეთში დამწერლობის დანერგვის შემდეგ, მასტოცი თავის მოსწავლეებთან ერთად იბერიაში გამგზავრებულა, იქ მას ქართული ანბანი შეუქმნია და მთარგმნელობითი საქმიანობაც გაუმართია (იგულისხმება ღვთისმსახურებისთვის საჭირო ლიტერატურის თარგმნის დაწყება). სომეხი მისიონერის განმანათლებლური საქმიანობის ხელშესაწყობად ქართველ მეფესა და ეპისკოპოსს ქვეყნის სხვადასხვა მხრიდან სასწავლებლად მრავალრიცხოვანი ახალგაზრდობა შეუკრებიათ, რომელთაგან შემდეგში ზოგიერთები ეპისკოპოსებადაც კი დაუნიშნიათ⁹.

ძველი სომხური საისტორიო მწერლობის კრიტიკული განხილვისას პირველად ივ. ჯავახიშვილმა შენიშნა, რომ მასტოცისა და გრიგოლის მნიშვნელობის მთელი კავკასიისათვის განზოგადება ერთი და იმავე წრისა და თითქმის ერთი და იმავე მწერალ გადაძველებლის საქმე უნდა ყოფილიყო... ორივე ძეგლში ერთი და იმავე მიმართულებისა და თეორიის გამოხატულება ყოფილა¹⁰. ნიშანდობლივია, რომ ს. ერემიანის აზრითაც, წმ. გრიგოლის ღვაწლი ქართველთა გაქრისტიანების საქმეში განსაზღვრული პოლიტიკური მოსაზრებებით არის შეტანილი ძეგლში დაახლოებით IX-X სს.. ერთი ისტორიოგრაფიული ნაშრომისათვის გაკეთებულ შენიშვნაში იგი წერს: „Изучение арабской версии истории Агатагелоса показывает, что версия о крещении св. Григорием также грузин, албанов, абхазов и аланов могла возникнуть только IX-X вв., когда армянские

⁵ ივ. გეორგიკა, ტ. I, თბილისი, 1961, გვ.70-73; **Н. Марр**. Крещение армян, грузин, абхазов и аланов св. Григорием, Спб, 1905, с. 63-211.

⁶ ცხოვრება წმ. გრიგოლ პართელისა, გამოცემული ლეონ მელიქსეთ-ბეგის მიერ, ტფილისი, 1920, გვ. 43.

⁷ იქვე, გვ. 46.

⁸

⁹ Корюн. Жизнь Маштоца. Текст различтениями рукописей, перевод, предисловие и комментарии М. Абеяна, Ереван, 1941, гл. XV.

¹⁰ **ივ. ჯავახიშვილი**, ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, თბილისი, 1935, გვ. 183.

თა სამეფოს დამხობამდე. სომეხთა წარმომავლობა მ. ხორენაცს ბიბლიური მამამთავრიდან გამოჰყავს, რითაც ის სომხეთის ისტორიას მსოფლიო ისტორიულ პროცესს უკავშირებს და იქ საპატიო ადგილს უძებნის. მ. ხორენაცისთვის დამახასიათებელი თხრობის მაჟორული ტონი, სომეხ ხელისუფალთა წარმატებების კვალობაზე, თანდათან, საზეიმო ჟღერადობას იძენს და ბოლოს, აღტაცებაში გადადის, როცა ტიგრან ერვანდიანისა და თრდატ III-ის საგმირო საქმეების აღწერას იწყებს. მისი პოლიტიკური იდეალია ისეთი ხელისუფალი, რომელსაც შეეძლებოდა სომხეთის საზღვრების ყველა მიმართულებით და ყველაზე შორს გატანა. ამ იდეალის შესაბამისად წარმოგვიდგენს მ. ხორენაცი სომხური ეთნოსისა და ეროვნული ტერიტორიის ფორმირების პროცესს, რომელიც მონოეთნიკური სამყაროს წარმოქმნით უნდა დასრულდეს. ამ თემას მ. ხორენაცის თხზულებაში ერთი უპირველესთაგანი ადგილი უკავია.

სომხეთის უძველესი და ძველი ისტორიის გადმოცემისას მ. ხორენაცი, ძირითადად, სამხრეთ კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის მნიშვნელოვანი ნაწილის ასპარეზზე შლის თავის თხრობას, რითაც, ჩანს, არაპირდაპირ მოხაზავს სომხეთის ისტორიული ტერიტორიის ნავარაუდებელ საზღვრებსაც. მისი გადმოცემით, სომეხთა ეთნარქი ჰაიკი, ბაბილონში, ვაჟის (არამანეაკის) შექმნის შემდეგ გაეშურა ჩრდილოეთის მხარეებში მდებარე არარადის ქვეყნისაკენ (ვანის ტბის სამხრეთით) თავისი ვაჟებითა და ქალიშვილებით, შვილიშვილებით, დაახლოებით სამას მძლეთა მძლე კაცთან, აგრეთვე, მსახურებსა და შემოკვდლებულებთან ერთად, მთელი ავლა-დიდებით. იგი მივიდა და დამკვიდრდა ერთი მთის ძირს, ვაკეზე, სადაც უკვე დასახლებულიყო მცირე ხალხი ადრინდელი გაფანტვის დროს. ჰაიკმა დაიმორჩილა ისინი და ააგო იქ სამემკვიდრეო სახლი, რომელიც საშვილიშვილოდ გადასცა კადმოსს, არამანეაკის ძეს. ამას ძველი ზეპირგადმოცემებიც ადასტურებენ – შენიშნავს მ. ხორენაცი¹⁶. სომეხი მემკვიდრის თანახმად, ამის შემდეგ ჰაიკი კვლავ განაგრძობს შთამომავლებისთვის ტერიტორიების გაფართოებას დაპყრობების გზით. იგი წერს: ჰაიკი დანარჩენი ამალით გაემართა ჩრდილო-დასავლეთისაკენ (იგულისხმება ვანის ტბის სანახები), მივიდა და დამკვიდრდა ზეგანზე, რომელსაც დაარქვა ჰარქი, რამდენადაც აქ დასახლდნენ მამანი თორგომის სახლის მოდგმისა. გააშენა მან აგრეთვე ერთი სოფელი და თავის სახელის მიხედვით უწოდა ჰაიკაშენი. ველის სამხრეთ

¹⁶ მოხსენიებულია სომხეთის ისტორია, გვ. 70.

ნაწილში, ერთ ნაგრძელებულ მთასთან ადრიდანვე ცხოვრობდნენ მცირეოდენი კაცნი, რომლებიც ნებით დამორჩილდნენ გმირს¹⁷. დაწვრილებით აღწერს მემკვიდრე ტიგან ბელზე საოცარი გამარჯვების ამბავს, რის აღსანიშნავადაც ჰაიკს ბრძოლის ველზე, ვანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, დასტაკერტი გაუშენებია და სახელად მისთვის ჰაიკი დაურქმევია. ამის გამო მთელ მხარესაც ჰიოც ძორი (სომეხთა ხევი) შეურქმევია¹⁸. „ჩვენი წინაპრის, ჰაიკის სახელის მიხედვით ჩვენ ქვეყანას ჰაიკი ჰქვია“–ო, დასძენს ბოლოს მემკვიდრე¹⁹. ამით სრულდება თხრობა ჰაიკის მიერ განუღებულ ღვანლზე სომეხთათვის საკუთარი ტერიტორიის შექმნისათვის, რაც ფაქტობრივად, ვანის ტბის მიდამოებით შემოიფარგლა.

სომეხთა ტერიტორიის შემდგომში გაფართოება უკვე ჰაიკის შთამომავლებს მიეწერება, რომლებიც ჩრდილოეთის მხარეებში ცდილობენ თავიანთი სამფლობელოების შექმნას. ამ პროცესში ისინი სათავეს უდებენ სომხური სანახარაროების წარმოქმნას სამხრეთ კავკასიაში. ჰაიკის შთამომავლების მიერ ახალი ტერიტორიების ათვისებასა და სანახარაროების დაარსებას მ. ხორენაცი ასე გადმოგვცემს: ჰაიკის შვილი ხორი გამრავლდა ჩრდილოეთის მხარეებში, დააფუძვნა იქ სოფლები, ამბობენ, რომ მისგან მომდინარეობს ხორხორუნთა გვარის დიდი სანახარარო. ასევე ჰაიკის შვილი არამანეაკი ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ მთებით მოზღუდულ ერთ ტაფობზე დამკვიდრდა, გააშენა მისი ჩრდილო ნაწილი და მიმდებარე მთის ძირი. თავისი სახელის მიმსგავსებით მთას უწოდა არაგანი, ხოლო სავარგულებს არაგანის ძირი... არამანეაკის ვაჟმა არამანისმა აიშენა სამკვიდრო სახლი მდინარის პირას მდებარე ერთ ბორცვზე, რომელსაც თავისი სახელის მიხედვით არმავირი დაარქვა, ხოლო მდინარეს, შვილიშვილის ერასტის სახელისაგან ერასხი. ვაჟიშვილი შარა მთელი თავისი სახლეულითა და ავლადიდებით გაგზავნა მან ერთ მახლობელ, ნაყოფიერ, მოსავლიან ველზე, რომელზედაც არაგანად წოდებული მთის ძირში, მის ჩრდილოეთით, მიედინებოდა წყალნი არამცირდნი. მისი სახელის მიხედვით გავარს შირაკი დაერქვა²⁰. ასე თანდათანობით ჰაიკის შთამომავლები ითვისებდნენ, მ. ხორენაცის გადმოცემით, შემდგომდროინდელ სომხეთის ტერიტორიებს, რომელთა კონკრეტულ გეოგრაფიულ საზღვრებს მემკვიდრე არსად არ აღნიშნავს და მხოლოდ ტოპონიმთა მიხედვით თუ შეიქმნის მკითხველი წარმოდ-

¹⁷ მოხსენიებულია სომხეთის ისტორია, გვ. 70.

¹⁸ იქვე, გვ. 72.

¹⁹ იქვე.

²⁰ იქვე, გვ. 72-74.

გენას სომხეთის თავდაპირველი ტერიტორიის მოცულობაზე. ამ მხრივ, ყველაზე უფრო ჩრდილო ნაწილად მათიანეში სახელდება სევანის ტბის მიდამოები. მ. ხორენაციის გადმოცემით, ჰაიკის ერთ-ერთი შთამომავალი გელამი გაეშურა ერთი ტბის ნაპირზე მდებარე ჩრდილო-აღმოსავლეთის მთისაკენ. გააშენა მან იმ ტბის სანაპირო, დაასახლა იქ ხალხი და თავისი სახელისაგან მთას გელი დაარქვა, ხოლო დასახლებას – გელაქუნი, რომლითაც იწოდება ზღვაც²¹. ამის შემდეგ მ. ხორენაცი დიდ სამფლობელოთაგან მხოლოდ სივნიეთის წარმოქმნაზე საუბრობს, რომლის გაჩენასა და სახელწოდებას გელამის ვაჟის სისაკის სახელსა და მის სამეურნეო საქმიანობას უკავშირებს სხვა შემთხვევების მსგავსად. ამით მემატინანე ასრულებს თხრობას ჰაიკის ნაშიერთა, მისგან წარმოშობილი გვარებისა და მათი საქმიანობის შესახებ, რაც, ფაქტობრივად, კავკასიაში სომეხთა თავდაპირველი სამკვიდრებლის შექმნის ისტორიას წარმოადგენს. ასე რომ, სომეხთა უძველესი ტერიტორია კავკასიაში, მ. ხორენაციის მოწმობით, მოიცავდა დიდ სივრცეს ვანის ტბიდან სევანის ტბამდე, რის დასადასტურებლადაც ამ სივრცეში არსებულ ტოპონიმებს სომეხი მემატინანე სომეხთა ეთნარქისა და მისი შთამომავლების შესაძლო სახელებთან აიგივებს, თუმცა წყაროების ზეგავლენით იძულებულია, არაპირდაპირ მაინც, ამ ტერიტორიაზე უფრო ძველი მოსახლეობის არსებობის შესაძლებლობაც დაუშვას. მ. ხორენაციის შენიშვნით, „საკვირველია მემატინანეს ნათქვამი, რომ ჩვენს ქვეყანაში მრავალ ადგილას გაფანტულად ცხოვრობდა მცირერიცხოვანი ხალხი, ჩვენი ძირეული წინაპრის, ჰაიკის მოსვლამდე“²².

მ. ხორენაციის მიხედვით, სომეხთა ძირითადი სამკვიდრებლის შექმნის პროცესი, თითქოს, შედარებით მშვიდობიანი და სამართლიანი ხასიათისა იყო, რამდენადაც ჰაიკი და მისი შთამომავლები უფრო ხშირად დაუსახლებელ, თავისუფალ ადგილებს იკავებდნენ და მხოლოდ აქა-იქ ხვდებოდათ მათ მოსახლეობა, რომელიც, თავისი მცირერიცხოვნობის გამო, იძულებული იყო დამორჩილებოდა სომეხებს. შედარებით მშვიდობიანი განვითარების ამ პროცესის დასრულების შემდეგ სომეხთა წინაპრებს, ჩანს, ახალი ტერიტორიების მოსაპოვებლად მეზობლებთან ბრძოლების გადახდა უხდებოდათ. ისტორიკოსის განმარტებით, არსებობს გადმოცემები ჰაიკიანი არამის მამაცური საქმეების, გამრული ბრძოლებისა და სომეხთა საზღვრების ყოველივე მიმართულებით გაფარ-

თობის შესახებ²³. აშკარაა მემატინანის ამ სიტყვებს პოლიტიკური იდეალის მნიშვნელობა აქვს მინიჭებული, რომლითაც, მისი აზრით, ყოველმა ღირსეულმა სომეხმა ხელისუფალმა უნდა იხელმძღვანელოს. ასეთ გამორჩეულ ხელისუფლად სომხეთის ისტორიაში მ. ხორენაცი მეფე ტიგრან ერვანდიანს (ერვანდის ძეს) ასახელებს, რომელსაც უშურველად აქებს, „ბრძენსა და კაცთათვის საჭირო ყველა თვისებით შემკულს“ უწოდებს. მ. ხორენაცი აღტაცებით აუწყებს თავის მკითხველს: ტიგრანმა დაიპყრო ბერძენიც და არამცირედი ხნით დაიმორჩილა ისინი. ტიგრანის წყალობით განივრცო ჩვენი ქვეყნის საზღვრები იმდენად, რომ ძველ დროში მეტისთვის აღარ მიგვიღწევია. თანამედროვეებს შურდათ ტიგრანისა, ხოლო შთამომავლობა შენატროდა მას და მის დროს... ტიგრანმა თავისი ვაჟკაცობით განაღიდა ჩვენი ერი. ჩვენ, მანამდე უცხოეთსლთა უღლის ქვეშ მყოფებმა, სხვები დავიმორჩილეთ და მოხარკეებად ვაქციეთ²⁴.

მ. ხორენაციის პოლიტიკური კონცეფცია, როგორც მისი ამ მსჯელობიდან მკაფიოდ წარმოჩინდება, უაღრესად აგრესიულია. იგი იწონებს და ახალისებს სხვისი ტერიტორიების მიტაცებას, ხალხების დამორჩილებასა და დახარკვას, მიუხედავად იმისა, რომ თვით სომხეთი არაერთხელ გამხდარა ამგვარი აგრესიის მსხვერპლი. მით უფრო შეუსაბამო და საკვირველია, თითქოს, ასეთი იდეების ხოტბა ისტორიკოსისაგან, რომელიც გულდათუთქული გოდებს ძალადობით დამსობილი მშობლიური სამეფოს გამო. მაგრამ, ადრეული შუა საუკუნეების ცნობიერებისათვის, როგორც ჩანს, სხვა ღირებულებებთან შედარებით ძალასა და ძალადობას მეტი ფასი ჰქონდა, რის საფუძველზეც ეს ფენომენი ყოველთვის პოულობდა გამართლებას ადამიანთა გონებაში. თავისი ნაშრომის დასაწყისში მ. ხორენაცი წერს: პატარა ერი ვართ, ფრიად რიცხვ მცირე და უძლური, ხშირად უცხო სამეფოსაგან დაპყრობილი, მაგრამ ჩვენს ქვეყანაშიც მომხდარა ბევრი ღირსსახსოვარი საგმირო საქმე²⁵. გასაგებია, რომ ამ ღირსსახსოვარ საგმირო საქმეებში სომეხთა მიერ სხვა ქვეყნების დაპყრობა იგულისხმება, რაც სავსებით შეეფერებოდა ისტორიკოსის ეპოქის სულიკვეთებას. ამიტომაც, მ. ხორენაციის თვალსაზრისი ქვეყნის შესაძლო საზღვრებზე, მთლიანად, ხსენებულ აგრესიულ განწყობას ეფუძნება. ამ მხრივ, ალბათ, ნიშანდობლივიცაა, რომ

²¹ მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, გვ. 74.

²² იქვე, გვ. 73.

²³ მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, გვ. 75.

²⁴ იქვე, გვ. 88-89.

²⁵ იქვე, გვ. 58.

მ. ხორენაცი გაურბის გეოგრაფიული ნომენკლატურის გამოყენებით სომხეთის საზღვრების კონკრეტულ ჩვენებას, რამდენადაც, მისი აზრით, სომხეთის ყველა მიმართულებით გაფართოება შეუქცევადი და მუდმივი პროცესი უნდა ყოფილიყო. ამ თვალსაზრისს იგი პართიის პირველი არშაკიდი მეფის პირით გადმოგვცემს ტექსტის იმ ნაწილში, სადაც წერს: არშაკმა თავისი ძალაუფლების სიმტკიცისათვის მიზანშეწონილად ჩათვალია მისივე ძმა ვალარშაკი გაემეფებინა სომხეთში. სატახტო ქალაქად გადასცა მას ნიზიბინი, ხოლო სამფლობელოდ გამოუყო დასავლეთ ასურეთის ერთი ნაწილი, პალესტინა, აზია, მთელი შუა ხმელეთი, თეტალია, პონტოს ზღვიდან იმ ადგილამდე, სადაც კავკასიის (მთა) უერთდება დასავლეთის ზღვას, აგრეთვე ატროპატინა. „სხვაც შენი იყოსო, უთხრა მას, რამდენსაც შენი გონება და სიმამაცე მისწვდება, რამეთუ ვაჟკაცთ ისეთივე საზღვრები აქვთ, რა ზომითაც მათი იარაღი გასჭრის“²⁶. სომხეთის პოლიტიკური სივრცის უსასრულოდ გაფართოების სურვილი აქ, საბოლოოდ, კონცეფციის სახით ყალიბდება: „რა ზომითაც იარაღი გასჭრის“, იმავე ზომითვე შეიძლება გაგრძელდეს ქვეყნის საზღვრები. ამ კონცეფციით, ნებისმიერი მეზობლის ტერიტორია შეიძლება მიჩნეული იყოს სომხეთის ნაწილად, თუკი მისი იარაღი მეზობლისას სძლევს. ასეთ კონტექსტში უნდა განიხილავდეს ის კავკასიასაც, რომელიც მთლიანად ჩართულია მის მიერვე შემოხაზულ, პართიის ხელში გადასული სომხეთის საზღვრებში. მემატინისათვის დამახასიათებელია, რომ კავკასიის ქვეყნებსა და ხალხებს ვერ ამჩნევს (ნ. ბერძენიშვილი) და მას მხოლოდ ზოგადი გეოგრაფიული ტერმინით „ჩრდილოეთით“ და „ჩრდილოელებით“ აღნიშნავს, რითაც, ეტყობა, ცდილობს სომხეთს დაქვემდებარებული ქვეყნის შთაბეჭდილება შეუქმნას მკითხველს კავკასიაზე. ამიტომაც მის თხზულებაში ქართლი სომხეთის ნაწილად, ხოლო ქართველი ხელისუფლები სომხეთის სამეფოს მოხელეებად წარმოდგენილი. მაგალითად, „მეფემ შეჰყრა კაბადოკიელთა (ჯარი), მთელი რჩეული (მეომრები) ქართველთა და ალვანელთა“²⁷; / სომეხთა მეფემ / ალექსანდრეს მიერ ივერიელთა ხელისუფლად დადგენილ მიჰრდატს მიანდო ჩრდილოეთის მთებისა და პონტოს ზღვის განმგებლობა“²⁸. იგივე დამოკიდებულება გრძელდება კავკასიისა და ქართველთა მიმართ ძვ. წ. II და I ს. ნახევრის პოლიტიკური მოვლენების გადმოცემისას და

²⁶ მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, გვ. 67.

²⁷ იქვე, გვ. 92.

²⁸ იქვე, გვ. 111.

შემდეგაც. ანტონუსის წინააღმდეგ საბრძოლველად არტავაზდ II-ს, თურმე, უბრძანებია „შეეკრიბათ ათი ათასობით ჯარი ატრპატაკანში, აგრეთვე, კავკასიელ მთიელთა, ალვანთა და ქართველთა შორის“²⁹. ქართლის გამაქრისტიანებელ მირიან მეფეს კი მ. ხორენაცი ქართველთა წინამძღოლს უწოდებს და თრდატ სომეხთა მეფის ერთ-ერთ მხედართმთავრად წარმოგვიდგენს³⁰. ერთი სიტყვით, როგორც მართებულად ადრევე შენიშნა ლ. ჯანაშიამ, მ. ხორენაცი კონცეფციით, ქართლი სომხეთის ერთ-ერთი მხარეა, ხოლო ქართლის მიმართველი სომხეთის მეფის ქვეშევრდომია³¹. ასეთივეა მ. ხორენაციის დამოკიდებულება კავკასიის სხვა ქვეყნების მიმართაც.

მ. ხორენაცი, მისივე თქმით, სიმათლის წერის მომხრეა და კიდევაც ქადაგებს ამას თავის ნაშრომში, მაგრამ პრაქტიკულად, რამდენადაც ერთხელ შემუშავებული კონცეფციის პრიზმაში ატარებს პოლიტიკურ მოვლენებს და მას უმორჩილებს ისტორიულ ფაქტებს, ამდენად მის თხრობაში არაიშვიათად ვხვდებით ქრონოლოგიისა და ფაქტების აღრევას, ხოლო ცალკეულ შემთხვევაში პირველწყაროების შეგნებულ გაყალბებასაც. ასე მაგალითად, პართელ არშაკიდთა უმცროსი შტოს პირველი წარმომადგენელი სომხეთში ახ. წ. I ს. მეორე ნახევარში გამეფდა, მ. ხორენაცი კი ეს ფაქტი ძვ. წ. III ს. შუა წლებისთვის გადააქვს, როცა ეს დინასტია ირანში დამკვიდრდა, რითაც, ეტყობა, სურდა სომეხ არშაკიდთა „ეროვნულობისათვის“ უხსოვარ დროშივე დაედო სათავე. მ. ხორენაციის ცნობა ტიგრან ერვანდიანისადმი ქართველთა და ალვანელთა დაქვემდებარების შესახებ არეულია ტიგრან II-ის (ძვ. წ. I ს.) ეპოქის ამბებთან, როცა ქართველები და ალვანელები პონტოსა და სომხეთის სამეფოებთან ერთიანი ფრონტით საერთო მტრებს, რომაელებს ებრძოდნენ. სტრაბონის ცნობით, არტავაზდ I-ის დროს (ძვ. წ. II ს.) გოგარენე (ქვემო ქართლის სამხრეთი ნაწილი) სომხეთს შეუერთდა, რის შედეგადაც ქართველი პიტიახში სომხეთის მეფის მოხელედ იქცა. მაგრამ მ. ხორენაცი აზვიადებს, როცა არტავაზდ I-ის ხელისუფლებას, მიჰრდატის სახით, თითქმის მთელ ქართლზე ავრცელებს. ხსენებული კონცეფციის ბრალია, აგრეთვე, რომ ქართლის გამაქრისტიანებელ

²⁹ მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, გვ. II9.

³⁰ იქვე, გვ. 170, 184, 186.

³¹ ლ.-ნ. ჯანაშია, ლაზარ ფარპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბილისი, 1962, გვ. 185.

მირიან მეფეს, ფაქტების სანიანალმდეგოდ, სომხეთის პოლიტიკურ სივრცეში შემავალ ხელისუფლად წარმოგვიდგენს, მაშინ როდესაც, პირიქით, მირიანი სომხეთის მიმართ აქტიურ პოლიტიკას ატარებდა და სპარსელთა დახმარებით იქ საკუთარი ინტერესების დაცვას ცდილობდა³². ლაშა ჯანაშიას დაკვირვებითაც, ომის პირველ პერიოდში, როდესაც ირანელებმა ხელთ იგდეს რომის იმპერიის ტერიტორიის ნაწილი, შესაძლებელია, სომხეთი, თუ მისი რომელიმე ოლქი ირანელებმა საგამგეოდ ჩააბარეს კიდევ მირიანს³³.

სომხეთის განდიდების საქმეში მ. ხორენაცი მნიშვნელოვნად უსწრებს და აჭარბებს წინამორბედ ავტორებს. თუ კორიუნის, აგათანგელოსის, ფავტოს ბუზანდისა და სხვათა თხზულებებში ძირითადად საუბარია ქრისტიანებისა და ქრისტიანული კულტურის გავრცელებაში სომეხ მოღვაწეთა ინიციატივაზე და მეზობლებში მათ მისიონერულ როლზე, მ. ხორენაცი ქართლსა და მასთან ერთად კავკასიას პოლიტიკურადაც და სულიერი კულტურითაც სომხეთზე დამოკიდებულ ქვეყნად წარმოგვიჩენს როგორც ძველ წარმართულ, ისე ქრისტიანულ ხანაშიც. მისი მტკიცებით, ტიგრან I-ის ვაჟი – ვაჰაგნი, რომელსაც ვაჟკაცობით ჰერაკლეს აღარებდნენ და სასომხეთში მის შესახებ საზღაპრო თქმულებები ყოფილა გავრცელებული, თურმე, ქართველებს გაუღმერთებიათ, თავიანთ ქვეყანაში მისივე ზომის ქანდაკება დაუდგამთ, თავიანთ სცემდნენ და მსხვერპლს სწირავდნენ³⁴. მ. ხორენაცის მიერ მოყვანილი გადმოცემა მით უფრო ნიშანდობლივია, რომ სომხურ წარმართულ პანთეონში ვაჰაგნი უზენაეს ღვთაება არამაზდთან იყო გათანაბრებული და ანაიტთან ერთად ღვთაებათა პირველ სამეულს ქმნიდა³⁵. უფრო მეტიც, ქართლში ნმ. ნინოს მოღვაწეობის ამბის გადმოცემისას ქართული წარმართული პანთეონის უზენაეს ღვთაება არმაზს, სომხური არამაზდით აღნიშნავს³⁶, რითაც, ეტყობა, სურს მკითხველი დაარწმუნოს, თითქოს, ქართლიც სომხურ კულტურულ სივრცეში შემავალი ქვეყანა ყოფილიყოს.

იგივე მედიდური დამოკიდებულება ქართლისა და გარე სამყაროს მიმართ შეინიშნება მ. ხორენაცის თხრობაში ქრისტიანული რელიგიის აღმოცენებისა და მისი გავრცელების ამბის გადმოცემისას, სადაც იგი უპირველეს ადგილს სომხებს აკუთვნებს. მ. ხორენაცის მტკიცებით, ქრისტეს ამ ქვეყნად ყოფნისას სომხებს ჰყოლიათ მეფე აბგარი, რომელმაც, თურმე, თავიდანვე ირწმუნა ქრისტეს სასწაულებრივი მოქმედების ღვთიური უნარი და მასში ნამდვილად ძე ღმრთისა შეიცნო. მისივე გადმოცემით, დასწრებულმა აბგარმა წერილი გაუგზავნა ქრისტეს და სთხოვა მასთან მისულიყო და მოერჩინა. ჩვენმა მაცხოვარმა, წერს მ. ხორენაცი, არ მიიღო აბგარის მიწვევა, თუმცა წერილის ღირსი კი გახდა, და შეჰპირდა „რაჟამს ავმალღები შენთან გამოვუშვებ ერთ-ერთ ჩემს მოწაფეს, რათა განგკურნოს სნეულებათაგან და მოგანიჭოთ ცხოვრება შენც და შენს გარშემო მყოფთაც“³⁷. როგორც ითქვა, ასრულდა კიდევ. ქრისტეს ერთ-ერთმა — მოწაფემ თადეოსმა განკურნა აბგარი, რის შემდეგ აბგართან ერთად მთელი ქალაქი მოინათლაო. აბგარმა თადეოსს წასვლისას გაატანა ფირმანი, რათა ყველას შეეწყნარებინა ქრისტეს სახარება. სომეხთა მეფე აბგარი ამით არ დაკმაყოფილდა და შეეცადა ქრისტეს სარწმუნოებაზე მეზობელი დიდი ხელისუფლებიც მიემხრო. მან წერილი მისწერა რომის კეისარს ტიბერიოსს, ასურეთის მეფეს ნერსეჰს, სპარსთა მეფე არტაშესს და ურჩია მათ ერწმუნათ ქრისტე და მისი სიტყვა³⁸. როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგადაა შენიშნული მთელი ეს მოთხრობა სომეხი მემატანიის შეთხზულია, რასაც საფუძვლად დაუდო სირიული ხალხური გადმოცემები ედესის მეფე აბგარ უკამას შესახებ. სინამდვილეში კი გაქრისტიანდა არა ქრისტეს თანამედროვე აბგარი, არამედ II-III სს. მცხოვრები ედესის მეფე აბგარ IX (179-214)³⁹. მ. აბელიანის თვალსაზრისითაც, მთელ განყოფილებას აბგარის შესახებ არაფერი აქვს საერთო სომხეთის ისტორიასთან და მისი მოხვედრა მ. ხორენაცის ისტორიაში საეჭვო წყაროების ბრალია⁴⁰. მიუხედავად იმისა, რომ ქრისტეს

³² იხ. **ნ. ლომოური**, ნარკვევები ქართლის სამეფოს ისტორიიდან, თბილისი, 1975, გვ. 43.

³³ **ლ. ჯანაშია**, ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ნარკვევები, თბილისი, 1986, გვ. 9.

³⁴ **მოვსეს ხორენაცი**, სომხეთის ისტორია, აღ. აბდალაძის გამოცემა, გვ. 95.

³⁵ **Манук Абегиан**, История древнеармянской литературы, Ереван, 1975, с. 27.

³⁶ **მოვსეს ხორენაცი**, სომხეთის ისტორია, გვ. 171.

³⁷ **მოვსეს ხორენაცი**, სომხეთის ისტორია, გვ. 126; იხ. აგრეთვე, გვ. 122-131.

³⁸ იქვე, გვ. 128-130.

³⁹ ლიტერატურა საკითხის გარშემო იხ. ა. აბდალაძის წიგნი „ქართლის ცხოვრება“ და საქართველო-სომხეთის ურთიერთობა, თბილისი, 1982, გვ. 146-147 და სხვ.

⁴⁰ მანუკ აბელიანის დასახელებული ნაშრომი, გვ. 157.

ამაღლებს დროიდან სომხეთში ქრისტიანობის გავრცელებასა და სხვა ხალხთა წინაშე ამ მხრივ განსაკუთრებულ დამსახურებაზე მტკიცებას რეალური საფუძველი არ გააჩნდა, ამგვარი გადმოცემები სომხეთის ეკლესიას უპირატესობის გაცდისა და სხვათა მიმართ პრეტენზიების საბაზს მაინც აძლევდა. ასეთი დამოკიდებულება საკმაოდ მკაფიოდ აქვს გამოხატული მ.ხორენაცს ქართლში ქრისტიანობის გავრცელებაზე საუბრისას. ამ საკითხს იგი ცალკე პარაგრაფს უთმობს თავის თხზულებაში, სადაც სომხეთში მიმდინარე პროცესების პარალელურად და მასთან უშუალო კავშირში დაწვრილებით გადმოგვცემს წმ. ნინოს მოღვაწეობის ცალკეულ ეპიზოდებს, რითაც, ეტყობა, სურს ქართლის მოქცევა სომხეთის ისტორიის ნაწილად, თუ მის გაგრძელებად წარმოგვიდგინოს. მ. ხორენაცის თანახმად, წმ. ნინო (სომხურ ტექსტში ნუნედ იწოდება) სომხეთში წამებულ რიფსიმიანთა ამხანაგი იყო, წამებას შემთხვევით გადარჩენილი. ყურადღების გამახვილება ნინოს რიფსიმიანობაზე, აშკარაა, მიზნად ისახავდა ქართველთა განმანათლებლის სომხური სამყაროდან წარმომავლობაზე შთაბეჭდილების შექმნას, რამდენადაც სომხური ტენდენციით, რიფსიმე და მისი მეგობრები სომეხ წმინდანებად და სომხებად მიაჩნდათ და არა რომაელებად. ამიტომაცაა, რომ მ. ხორენაცის მტკიცებით, წმ. ნინო გრიგოლ განმანათლებლის ხელქვეითი, მისი ბრძანებების მომლოდინე და შემსრულებელია. იგი წერს: „სანატრელმა ნუნემ მოითხოვა სანდო კაცები და გაგზავნა ისინი წმ. გრიგორთან იმის გასაგებად, თუ რის გაკეთებას უბრძანებდა მას შემდეგ, რაც ქართველებმა სიამოვნებით შეინწყნარეს სახარება. (ნუნემ) მიიღო ბრძანება მოესპო კერპები, როგორც ეს თავად (გრიგორმა) ქნა და აღმართა ჯვარი პატიოსანი ჯერ კიდევ მანამდე, სანამ უფალი უწყალობებდა მათ მწყემსს წინამძღვრად“⁴¹. ამასთან ერთად, მ. ხორენაცი იმეორებს კორიუნის ცნობას მესროპის მიერ ქართველებისა და ალბანელებისათვის ანბანის შექმნის თაობაზე⁴².

ამგვარად, თავის წინამორბედ ავტორებთან შედარებით მ. ხორენაცი კიდევ უფრო მეტად აფართოებს დროსა და სივრცეში სომხეთის პოლიტიკური და კულტურული გავლენის საზღვრებს და მის ფარგლებში მის მიერვე, „ჩრდილოეთად“ წოდებულ მთელ კავკასიას აქცევს. ეს კონცეფცია ერთობ მიმზიდველი აღმოჩნდა საკუთარი სახელმწიფოებრიობის აღდგენისათვის მებრძოლი პოლიტიკური

⁴¹ მოვსეს ხორენაცი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 170-171.

⁴² იქვე, გვ. 223-224.

წრებისათვის, რომელთა საშუალებით, ეტყობა, მისი გავლენა მთელ სომხურ ისტორიოგრაფიას გადასწვდა მრავალ საუკუნეთა მანძილზე. ნიშანდობლივია, რომ მ. ხორენაცის შემდეგ ძველი სომხეთის ისტორიის დაწერა აღარავის უცდია და საჭიროების შემთხვევებში შუა საუკუნეების სომეხი ავტორები, უბრალოდ, შემოკლებით გადმოსცემდნენ მ. ხორენაციის, რის შემდეგ აგრძელებდნენ თხრობას⁴³. მ. აბელიანის დაკვირვებით, 1400 წლის განმავლობაში, XIX ს. მიწურულამდე, მ. ხორენაცის ისტორიის სინამდვილეში ეჭვი არ ეპარებოდათ, სომხეთის ისტორიას მ. ხორენაცის მიხედვით ასწავლიდნენ და მის ცალკეულ ნაწილებს თანმიმდევრობით აზეპირებინებდნენ მოსწავლეებს⁴⁴.

ჩრდილოელთა შორის სომხეთის გამორჩეულობის მ. ხორენაციისეული იდეა თავს იჩენს უკვე VII ს. სომეხი ისტორიკოსის სებეოსის თხზულებაშიც, სადაც სომხეთის მმართველი თეოდოროს რმტუნი განსაკუთრებული პრივილეგიებით აღჭურვილ პირადაა წარმოდგენილი, რომლის ბრძანებების მიხედვით მოქმედებდნენ ქართველი თუ ალბანელი ხელისუფლები⁴⁵. ამავე შთაბეჭდილების გაძლიერებას ემსახურება სებეოსის მიერ მოტანილი ერთობ საეჭვო ცნობა, რომლის მიხედვითაც ხალიფა მოავიამ, თურმე, თეოდოროს რმტუნის „უბოძა ხელისუფლება სომხეთსა, ქართლსა, ალბანეთსა და სივნიეთზე კავკასიონამდე და ჭორის ციხესიმაგრემდე... თეოდოროსი კი დაპირდა ხალიფას, რომ ამ ქვეყანას მას დაუმორჩილებდა“⁴⁶. თვით სებეოსის ამ ცნობიდან კარგად ჩანს, რომ მოავია, უბრალოდ, კავკასიის დამორჩილების უფლებას აძლევდა თეოდოროს რმტუნის, რაც იმხანად ჯერჯერობით არაბებისთვისაც მიუწვდომელი ჩანდა. ამ ცნობის ნამდვილობა საეჭვოდ მიაჩნიათ სომხური ისტორიოგრაფიის ზოგ წარმომადგენელსაც⁴⁷.

სომხეთის განდიდებისა და კავკასიაში მისი პოლიტიკური და კულტურული-იდეოლოგიური პრიმატობის თემა სომხურ ისტორიოგრაფიაში ახალ ენერგიას იძენს IX-X საუკუნეებში, როცა არაბთა ეგიდით ახლად

⁴³ М. М. Мкрян, Мовсес Хоренаци, Ереван, 1969, с. 38-39.

⁴⁴ მანუკ აბელიანი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 155.

⁴⁵ ელ. ცაგარეიშვილი, სომხური წყაროები არაბეთ-საქართველოს ურთიერთობის შესახებ „მრავალთავი“, I, თბილისი, 1971, გვ. 477.

⁴⁶ ელ. ცაგარეიშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 478.

⁴⁷ Юзбашян К. Н. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв. М., 1988, с. 42.

აღდგენილი სომხური სახელმწიფოს ბაგრატუნიანი მესვეურები მფარველთა პოლიტიკურ ინტერესებთან გარკვეული თანხვედრით იწყებენ მთელი კავკასიის დასაუფლებლად ბრძოლას. ფსევდო შაპუჰ ბაგრატუნი, ჰოვჰანნეს დრასხანაკერტცი და სხვები თავიანთ თხზულებებში სომეხ ხელისუფლებს თავიდანვე სომეხთა და ქართველთა ხელისუფლებად წარმოგვიდგენენ, ხოლო სომხურ ეკლესიას კავკასიის ქრისტიანთა მეთაურად. ასე მაგალითად, ფსევდო შაპუჰ ბაგრატუნი არაერთგზის ამკობს სმბატ I-ს “სომეხთა და ქართველთა მეფისა და თვითმპყრობელის” ტიტულით⁴⁸, ასოლიკის თქმით კი, აშოტ I ოცდაათი წლის განმავლობაში იყო სომხეთისა და ქართლის ხან იშხანი და ხან იშხანთა იშხანი, ხოლო სმბატ I მემკვიდრეობით ფლობდა სომხეთსა და ქართლს⁴⁹. კავკასიაში სომხური ეკლესიის მეთაური როლის საჩვენებლად კი ჰ. დრასხანაკერტცის თავის თხზულებაში მოჰყავს კონსტანტინოპოლის პატრიარქის ნიკოლოზ მისტიკოსის წერილი მისდამი, სადაც სომხური ეკლესიისა და მისი მეთაურის ხსენებულ როლზე ცალკეული მინიშვნებები შეიმჩნევა. უფრო მეტიც, სომეხი მემატიანის მიერ გადმოცემულ ნიკოლოზ მისტიკოსის წერილის მიხედვით, თითქოს, ბიზანტია ამიერკავკასიაში ანტიარაბული ფრონტის ორგანიზაციაში გადამწყვეტ მნიშვნელობას სომხურ ეკლესიასა და მის მეთაურს აკუთვნებდა. საყურადღებოა, რომ ჰ. დრასხანაკერტცი კავკასიაში სომეხთა წამყვან როლზე საუბრობს ისეთ არაორდინალურ სიტუაციაში, როცა სამშობლოდან არაბთაგან ლტოლვილი კათალიკოსი თავს ადარნასე ქართველთა მეფესთან აფარებდა, ხოლო მისივე ცნობით, ქართველთა მეფესა და მის ჯარს სომხეთის სამეფო ტახტზე მათთვის სასურველი კანდიდატი (აშოტ სმბატის ძე) აჰყავდათ⁵⁰. აშკარაა, რომ ჰ. დრასხანაკერტცი მოვსეს ხორენცის კონცეფციას, ფაქტობრივად, ბრმად მიჰყვებოდა.

მთელ კავკასიაზე სომხეთის უფლების IX-X სს. სომხურ ისტორიოგრაფიაში დაწყებული მტკიცებები, სხვადასხვა ფორმით, თითქმის XI ს. ბოლომდე გრძელდება. ამ ხანის სომეხ ისტორიკოსთა ცნობები ჩრდილოეთის მიმართულებით ტერიტორიების გაფართოების თაობაზე აშკარ-

⁴⁸ История анонимного повествователя псевдо-Шапух-Багратуни, перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии М. О. Дарбинян-Меликян, Ереван, 1971, с. 163-165 и др.

⁴⁹ ასოლიკი, დასახელებული გამოცემა, გვ. 107-108

⁵⁰ იოანე დრასხანაკერტელი, სომხეთის ისტორია, ელ. ცაგარეიშვილის გამოცემა გამოკვლევითურთ, თბილისი, 1965, გვ. 189—191, 195.

ად სცილდება რეალურობას. ისინი გაზვიადებულად წარმოგვიდგენენ აშოტ I-ის, სმბატ I-ისა და აშოტ II-ის სამხედრო-პოლიტიკურ ღონისძიებათა შედეგების მნიშვნელობას. მათ შრომებში ხოტბის შესხმის სურვილი ძირითადად განსაზღვრავს ფაქტების დაფიქსირების წესს, რის შედეგადაც იქმნება კავკასიაში სომეხი ბაგრატუნი მეფეების განუსაზღვრელი ძალაუფლების ილუზიური სურათი. მომდევნო საუკუნეებში, სომხური სამეფოს დასუსტებისა და თანდათანობითი გაქრობის კვალობაზე, სომეხ ავტორთა თხრობის მედიდური ტონი და ჰეგემონისტური მიდრეკილებები, თითქოს, თანდათან ცხრება.

V-X სს. განმავლობაში შექმნილი მთელი ეს მრავალრიცხოვანი სომხური საისტორიო ლიტერატურა, რა თქმა უნდა, თავის სასარგებლო იდეოლოგიური წნეხის ქვეშ აქცევდა შუა საუკუნეების კავკასიის საზოგადოებას და სომხურ მოსახლეობაში ამკვიდრებდა მისი გამორჩეულობისა და კავკასიაში განსაკუთრებული მორალური უფლებებით სარგებლობის აზრს. აქედან გამომდინარე, მათივე აზრით, სომხური სახელმწიფოებრიობის აღდგენა, რა ფორმითა და ვის მიერაც არ უნდა მომხდარიყო, უნდა განხორციელებულიყო მის „ისტორიულ საზღვრებში“, ანუ ზღვიდან ზღვამდე, მისი ჩრდილოეთის საზღვარი კი კავკასიის მთებს თუ არ მიეზღინებოდა, მტკვრამდე მაინც უნდა გავრცელებულიყო. ძირითადად, მ. ხორენაციდან მომდინარე, ცოცხალ მითიურ ლეგენდად ქცეული ეს თვალსაზრისი, ეკლესიისა და სომხური მწერლობის გარჯით, საუკუნეების განმავლობაში ძლიერად ზემოქმედებდა სომეხთა გონებაზე და ამ პრეტენზიათა რეალიზაციის შესაძლებელ დროს მოთმინებით ელოდა.

ასეთი იდეოლოგიური ფონი და კავკასიის ისტორიის სომხური მოდელი, გასაგებია, შეუთავსებელი იყო კავკასიის გაერთიანების პროცესში ჩართული გაერთიანებული საქართველოს პოლიტიკური ინტერესებისათვის, რის გამოც ამ ისტორიის ახალი მოდელის შექმნა გადაუდებელ ამოცანად უნდა ქცეულიყო.

კავკასიაში სარწმუნოებრივი პრიმატობისთვის ბრძოლას ქართლისა და სომხეთის ეკლესიებს შორის, გარე ფაქტორების ზეგავლენით (ირან-ბიზანტიის იდეოლოგიური დაპირისპირება), ადრიდანვე ჩაეყარა საფუძველი, რაც შემდეგ კიდევ უფრო განვითარდა ქვეყნის გაერთიანებისათვის მეზობელთა მეტოქეობის პირობებში. შუა საუკუნეების ქართული საზოგადოების, რომელიც IX-X საუკუნეებშივე მკაფიოდ ავლენდა კავკასიაში მიმდინარე პოლიტიკურ პროცესებში წამყვანი მდგომარეობის დამკვიდრების სურვილს, ეროვნული ღირსების შეგნებისათვის შეუთავსე-

ბელი ხდებოდა საკუთარი ქრისტიანული წარსულის მნიშვნელობის დამცრობის ცდები, რის გამოც ის ერთმორწმუნე ბიზანტიის მედიდურობასაც ვეღარ ჰგუობდა. ეტყობა, ამიტომაც, მ. ხორენაცისა და საერთოდ სომხური ისტორიოგრაფიის იდეოლოგიური წნეხის შესასუსტებლად და მისი ზემოქმედების გასანეიტრალებლად, ადრეულ შუა საუკუნეებშივე იქმნება ქართული ეროვნული ტენდენციის მატარებელი, კარგად არგუმენტირებული ქართლის გაქრისტიანების ისტორია, რომელიც არსებითად უპირისპირდებოდა როგორც სომხური, ისე ერთმორწმუნე ბერძნული ეკლესიის ჰეგემონისტურ მიდრეკილებებს. ამის საუკეთესო მაგალითია „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მატრიანეში შესული ქართლის გაქრისტიანების ისტორია, რომელიც სპეციალურ ლიტერატურაში „ფსევდოეპიგრაფიკული“ ან „მატბერდულ-ჭელიშური“ „ნინოს ცხოვრების“ სახელით მოიხსენიება⁵¹. ამ თხზულების ავტორის მტკიცებით, საქრისტიანოში ქართლის განსაკუთრებული როლი წინასწარ, ჯერ კიდევ ქრისტიანობის გავრცელებამდე იყო განსაზღვრული, რამდენადაც ერთ-ერთი უდიდესი ქრისტიანული რელიკვია „სამოსელი ქრისტესი ყოვლად ზეგარდმო ქსოვილი... პირველ მონვენ(უ)ლ იყო კუართი იგი ქრისტესი იერუსალიმით მცხეთად“⁵². ამავე ავტორის ცნობით, ბერძენთა სიამაყის უმთავრესი საგნის, ქრისტეს ძელის ანუ ჯვრის ფლობაშიც ქართველები ბერძნებს ეზიარებიან, რამდენადაც ამ ძელის ნაწილები ქრისტეს „ფერხთა ფიცარნი“ და სამსჭვალნი, რომლითაც ქრისტე ჯვარს იყო გაკრული, ქართლში იმყოფებოდა. პირველი ერუშეთის ეკლესიის, ხოლო მეორე მანგლისის ეკლესიის საძირკველში ჩადეს⁵³. ალბათ, ამიტომაც იყო, რომ ჯერ კიდევ VIII ს., იოანე საბანისძე ბერძენთა გასაგონად ამაყად აცხადებდა: „არა ხოლო თუ ბერძენთა სარწმუნოება ესე ღმრთისმიერი მოიპოვეს, არამედ ჩუენცა, შორიელთა ამათ მკდრთა... აჰა ესერა ქართლისაცა მკდრთა აქუს სარწმუნოება და წოდებულ არს დედად წმიდათა“⁵⁴. ქრისტიანული წარსულით ბერძნებთან გათანაბრებას გულისხმობდა, აგრეთვე, შედარებით გვიან გავრცელებული აზრი ქართველთა ქვეყნის ღვთისმშობლის „წილხვედრილობაზე“, რამდენადაც

⁵¹ მ. ჩხარტიშვილი, ქართული ჰაგიოგრაფიის წყაროთმცოდნეობითი შესავლის პრობლემები, „ცხოვრება წმინდისა ნინოსის“, თბილისი, 1987, გვ. 4.

⁵² ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. I, თბილისი, 1964, გვ. 87.

⁵³ ძეგლები, I, გვ. 86-87.

⁵⁴ იქვე, გვ. 55.

ბიზანტიის სატახტო ქალაქი ღვთისმშობლის საგანგებო მფარველობაში ითვლებოდა. ასეთი შედარებისას ქართველებს არათუ მსოფლიო ცივილიზაციის ერთ-ერთ უმთავრეს მესვეურად აღიარებული ბერძნების თანაბარი, არამედ კიდევ უფრო მეტი სიამაყის საბაბიც ეძლეოდათ. ეს ვითარება კი თავისთავად უკვე გულისხმობდა უპირატესობას სომხურ ტრადიციაზე, რაც დამაჯერებლად აისახა კიდევ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ კრებულში შესულ ნინოს ცხოვრებაში. კ. კეკელიძის დაკვირვებით, ამ თხზულებაში განსაკუთრებით გაზვიადებული და განდიდებულია ნინოს პიროვნება. ის, მართალია, არის „ტყუე“, მაგრამ არა უბრალო, ის „ჰრომი მთავარია“, შვილი გამოჩენილი მხედართმთავრისა და მისიონერის ზაბილონისა, რომელმაც ბრანჯთა მთელი ერი მოაქცია ქრისტეს სარწმუნოებაზე. ნინოს ბიძა დედის მხრიდან ცნობილი პატრიარქია, ისიც არა რომელიმე ჩვეულებრივი ქალაქისა, არამედ იერუსალიმისა, რომელიც აკვანია ქრისტიანობისა. ნინო იმდენად დიდი პიროვნებაა, რომ თვით ელენე დედოფალი მას „უნოდდა დედოფლად და თქსად სწორად“ და „დედოფლობით მოციქულად და მახარებლად შეამკობდა“... ნინოს წილი უდევს, თითქოს, თვით ელენე დედოფლის მოქცევაში. თხზულების მიხედვით ნინო ნათლავს სომეხთა წმინდანებად მიჩნულ რიფსიმესა და მისი სახლის 50 წევრს. ეს კიდევ ცოტაა, შენიშნავს კ. კეკელიძე, ნინო გამოყვანილია თხზულებაში მთელი აღმოსავლური ამიერკავკასიის მისიონერად; ქართლ-კახეთისა და მთიულთა მოქცევის შემდეგ ის, მის მიერ მოქცეული სუჯი დედოფლის მეშვეობით, მონათლავს ბოდბეში, აგრეთვე, მთავრებს ისეთი სომხური პროვინციებისას, როგორიცაა სივნიეთი და გუასპურაკანი (ვასპურაკანი). ნინოს სამისიონერო ასპარეზი – „ქუეყანაჲ ჩრდილოისაჲ“ არის „ქუეყანაჲ კავკასიათაჲ“. კ. კეკელიძე პრინციპულად უარყოფს, მის დროს მეცნიერებაში დამკვიდრებულ შეხედულებას, თითქოს, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ავტორი სომხური ტრადიციის გავლენას განიცდიდეს, რის გამოც მის თხზულებაში შეუგნებელ გარდანაშთებს ვხვდებოდეთ ქართლისა და სომხეთის ეკლესიების თავდაპირველ ურთიერთობაზე. ასეთ გარდანაშთად თვლიან, წერს კ. კეკელიძე, ნინოს მოხვედრას რიფსიმთან საზოგადოებაში და მის, ამ საზოგადოებასთან ერთად, სომხეთში მისვლას. მაგრამ არაფერი „შეუგნებელი“ აქ ჩვენ არა გვაქვს, პირიქით, ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს მატრიანის ავტორის სავსებით შეგნებულ აქტთან; მას სურს გვაჩვენოს, რომ სომხური ეკლესიის საფუძველი დაიდო იმ ადამიანთა ძვლებზე, რომელნიც ნინოს მიერ იყვნენ მოქცეულნი და მასთან ერთად მოველინენ სომხეთს. მეორე ასეთ „შეუგნებელ“ გარდანაშთს ხედავენ იმ ეპიზოდში, სადაც ავტორი

ნინოს მიიყვანს სასწავლებლად იერუსალიმში დვინელ მიაფორთან, რომელსაც ის ორი წლის განმავლობაში „მსახურობს“. არც ეს ფაქტია მაჩვენებელი ქართლისა და სომხეთის ეკლესიების თავდაპირველი ურთიერთობისა. ნინო ჩვენში სამისიონეროდ გამოგზავნა არა სომეხმა მიაფორმა, არამედ „ღმერთმა“ და მისმა ბიძამ, იერუსალიმის პატრიარქმა. არცთუ ქრისტიანობა უსწავლია ნინოს ამ დვინელი მიაფორისაგან, უკანასკნელი მას უთვალისწინებს ბედ-იღბალს მხოლოდ ქრისტეს რელიკვიებისას, როგორცაა ჯუარი, ტილონი, სუდარი და სამოსელნი, განსაკუთრებით კუართი. ავტორს იმიტომ მიუყვანია ნინო დვინელ მიაფორთან, რომ უკანასკნელმა თავისი საკუთარი პირით აღიაროს უპირატესობა ქართლისა სხვა ქვეყნების წინაშე: მას, ქართლს, ანუ უფრო ზუსტად, „ჩრდილოთა მცხეთელთა“, როგორც სომეხი მიაფორი ამბობს, ღვთის განგებამ წილად არგუნა ისეთი დიდი სინმინდე, როგორცაა კუართი უფლისა, ის კუართი, რომელსაც ერთმანეთს ეცილებოდნენ სხვადასხვა ქვეყნის ქრისტიანები⁵⁵.

ამრიგად, ქართველი ავტორის დასკვნით, ქართლისა და წმ. ნინოს მნიშვნელობა აღმოსავლეთის საქრისტიანოს წინაშე გაცილებით დიდია, ვიდრე სომხეთისა და მისი განმანათლებლის გრიგოლ პართელისა. ქრისტიანული რწმენის სიძველითაც ქართლი წინ უსწრებს სომხეთს, რამდენადაც ქართლის განსაკუთრებული როლი ქრისტიანობის გავრცელებაში წინასწარ იყო განსაზღვრული. ამიტომაც მოხდა, რომ ქრისტიანული რწმენის ჩასახვისას სომხეთი ქართლზე აღმოჩნდა დამოკიდებული: სომეხთა ეკლესიის საფუძველი დაიდო იმ ადამიანთა ძვლებზე, რომლებიც ნინოს მიერ იყვნენ მოქცეულნი და მასთან ერთად მოველინენ სომხეთს. ერთი სიტყვით, ქართველი მწერალი მთლიანად უარყოფს რა V ს.ა და შემდგომი ხანის სომეხ მწერალთა პრეტენზიებს, კავკასიაში ქრისტიანობის გავრცელებისა და დამკვიდრების ისტორიის თავის ვარიანტს გვთავაზობს, სადაც ისტორიული პროცესის მთავარ წარმმართველ ძალად უკვე ქართლია გამოყვანილი.

ქართლის გაქრისტიანების ისტორიის სომხურისგან სრულიად განსხვავებული და საპირისპირო ვერსიის შექმნის შემდეგ, ქართული და სომხური ეკლესიებისა და პოლიტიკური ერთეულების მეტოქეობის პირობებში, ერთობ საშური უნდა ყოფილიყო მსგავსი სულისკვეთების ქართველთა პოლიტიკური ისტორიის დაწერაც, რომელიც, თავის მხრივ,

⁵⁵ კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, I, თბილისი 1956, გვ. 75-83.

შეცვლიდა კავკასიის ისტორიაზე სომხური კონცეფციით შექმნილ წარმოდგენებს. X ს. არსებული ისტორიული პირობები (ბიზანტიასთან იდეოლოგიურ ჭიდილში სომხური ეკლესიის დასუსტებით გამოწვეული) ქართული ეკლესიისა და მისი მესვეურების აქტიურობას უწყობდა ხელს. სომხურ ეკლესიასთან დოგმატურ ბრძოლაში ქართველი მოღვაწეები კულტურული ფაქტორების მოშველიებასაც ცდილობდნენ, სადაც მთავარ იარაღად ქართულ ენას ირჩევდნენ. ამ ხანაში იქმნება იოანე ზოსიმეს „ქებაჲ ქართული ენისაჲ“, რომლის თანახმადაც, ქართული ენა არათუ ბერძნულის თანასწორად, არამედ მასთან და სხვებთან შედარებით უპირატესობის მქონედაც ცხადდება⁵⁶. იმავე საუკუნის მეორე მწერალი გიორგი მერჩულე კი ენისა და კონფესიის საფუძველზე ეთნიკური საზღვრების მიღმაც ქართლის უსაზღვროდ გაფართოების შესაძლებლობას ასაბუთებს: „ქართლად ფრიადი ქუეყანა აღირიცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეინირვის და ლოცვა ყოველი აღესრულების“⁵⁷. ქართული ეკლესიის გავლენა დღითი დღე იზრდება, ის ჰერეთსა და სივნიეთშიც აღწევს, ხოლო სომეხთა კათალიკოსს ვაჰან I-ს სომხურ ეკლესიაში ქართული წესების დანერგვაში ამხელენ⁵⁸. სომხური სამეფოების დასუსტებისა და გაქრობის კვალად (XI ს. შუა წლები) ქართული ეკლესია შეტევაზე გადადის და მთელს კავკასიაში სომხური ეკლესიის შევიწროებას იწყებს. 1046 წ. ღრტილაში გამართულ ქართველ-სომეხთა საეკლესიო პაექრობაზე ქართველი ბერი ექვთიმე გრძელი დატუქსვით ეკამათება სომეხ წინამძღვარს სოსთენს და ქართული სარწმუნოების უპირატესობას უმტკიცებს. პაექრობის მოწმე ბაგრატი IV-ც, ფაქტობრივად, ძალას ატანს და სოსთენისგან სომხური სარწმუნოების დატოვებას და ქართულზე მოქცევას მოითხოვს⁵⁹. სომხური სარწმუნოების გამობამ იმ ხანად ქართულ სასულიერო ლიტერატურაში ფართო ხასიათი მიიღო⁶⁰.

⁵⁶ იხ. კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბილისი, 1980, გვ. 167.

⁵⁷ იხ. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII, თბილისი, 1990, გვ. 277-279.

⁵⁸ [ქართული ეკლესიის წესების დანერგვაში ამხელენ] [ქართული ეკლესიის წესების დანერგვაში ამხელენ] 181-182

⁵⁹ მ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე, პეტერბურგი, 1882, გვ. 617-620.

⁶⁰ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, თბილისი, 1967, გვ. 123; მცირე სჯულის კანონი, ე. გიუნაშვილის გამოცემა, თბილისი, 1972, გვ. 33-34, 46-48, 63-64 და სხვ.

აშკარაა, გაერთიანებული საქართველოს მესვეურები ჩქარობდნენ ქართული სარწმუნოების ბაზის გაფართოებას მთელ კავკასიაში, რათა მომავალში ქართული სახელმწიფოს შემადგენლობაში ამ ქვეყნის ხალხების შემოყვანა არ გაძნელებოდათ. მაგრამ ამ პოლიტიკას ერთი მნიშვნელოვანი ნაკლი ახლდა. კონფესიურ წინააღმდეგობათა დაძლევა „სარწმუნოებრივი ექსპანსიის გზით“ შეუძლებელი იყო, მით უმეტეს ისეთი მდიდარი კულტურის ქვეყანაში, როგორც სომხეთი იყო. ასეთი გზით პოლიტიკური ამოცანების გადაჭრა თვით ძლიერმა ბიზანტიამაც ვერ შეძლო. კონფესიურ ნიადაგზე განვითარებულ სიძულვილს კი ყოველთვის და ყველგან დიდი ბოროტება მოჰქონდა. ასეთი ფინალი ქართული სახელმწიფოებრივი პოლიტიკისათვის, რომელიც სომეხთა მინდობასა და თავის გარშემო დარაზმვას ცდილობდა, რა თქმა უნდა, ყოვლად მიუღებელი იყო. ალბათ, ამიტომაც, ამ ხანაშივე შეიმჩნევა სომხებთან კონფესიური დაპირისპირების შერბილების ცდები, რაც მკაფიოდ აისახა არსენ საფარელის ტრაქტატში „განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა“. არსენის მტკიცებით, სომეხი ხალხი არ არის დამნაშავე ისტორიის წინაშე. სპარსეთის მეფეებმა აიძულეს სომხეთის ხელისუფალნი და ეკლესიის მესვეურნი გადაეხვიათ მართლმადიდებლობიდან და მიეღოთ „სჯული იაკობთა“. ამიტომ საეკლესიო განხეთქილება კავკასიაში მოკლებულია შინაგან კანონზომიერებას და არსენ საფარელის რწმენით, ხელსაყრელ პოლიტიკურ სიტუაციაში კავკასიის ქვეყნების იდეოლოგიური გაერთიანება შეუძლებელი არ არის⁶¹.

XI ს. 40-იან წლებში განვითარებული პოლიტიკური მოვლენები სულ უფრო ცხადყოფდნენ გაერთიანებული საქართველოსთვის სომეხთა მხარდაჭერის გაფართოების მნიშვნელობას. ბაგრატ IV-მ, მართალია, მცირე ხნით, მაგრამ სომეხთავე დახმარებით დაიკავა ანისის სამეფოს დედაქალაქი ცხრა ციხითურთ და შირაკის ვრცელი ქვეყანა, ფაქტობრივად, თავისი კონტროლის თვალსაწიერში მოაქცია, რითაც სომხეთის მემკვიდრეობისათვის ბრძოლაში მკვეთრად დაუპირისპირდა ბიზანტიას. ლიპარიტ ბაღვაშის ლაღატიცა და ბიზანტიის დანოლის გარდა, ჩანს, არც სომეხთა მხარდაჭერა იყო იმდენად ფართო და მყარი, რომ ბაგრატ IV-ს შეძლებოდა ანისის უფრო ხანგრძლივად დაკავება. სომხურ პოლიტიკურ წრეებზე და ხალხზე უფრო მნიშვნელოვანი გავლენის მოპოვე-

⁶¹ არსენ საფარელი, განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა, ტექსტი კრიტიკულად დაადგინა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ზაზა ალექსიძემ, თბილისი, 1980, გვ. 176-178, 200.

ბას, ცხადია, ხელს უშლიდა როგორც კონფესიურ უთანხმოებათა სიმწვავე, ისე სომხური ისტორიოგრაფიის ტენდენციები. კავკასიის მომავალი გაერთიანება, საითკენაც გაერთიანებული საქართველოს ბაგრატიონი ხელისუფლები თანმიმდევრულად ისწრაფოდნენ, არაქრისტიანი მოსახლეობის მინდობასაც გულისხმობდა, რის გამოც ქართული იდეოლოგიური პოლიტიკა უფრო დამაჯერებელ არგუმენტებს ითხოვდა, ვიდრე ეს ქალკედონური სარწმუნოების ბაზის გაფართოება თუ დაპირისპირებული კონფესიების მორიგების საეჭვო ცდები შეიძლებოდა ყოფილიყო. ასეთ პირობებში თავისი გადამწყვეტი სიტყვა უნდა ეთქვა ქართულ საისტორიო მწერლობას, რომელიც შეძლებდა კავკასიის გაერთიანების პრეტენზიის მქონე ქვეყნის ისტორიის შესაფერი ღირსებით წარმოჩენასთან ერთად, სომხურისგან განსხვავებული, მაგრამ კავკასიის ისტორიის ისეთი მოდელის აგებას, რომელიც შექმნილ ისტორიულ პირობებში ორივე ხალხის ღირსებას დაიცავდა და მისაღებს გახდიდა თანაბრად. ნიშანდობლივია, რომ XI ს., თითქმის ერთდროულად, რამდენიმე ქართველი ისტორიკოსი (ლეონტი მროველი, ჯუანშერი, მათიანე ქართლისაჲს ავტორი და სუმბატ დავითის ძე) წერს უძველესი დროიდან XI საუკუნემდე თავისი ქვეყნის გაბმული ისტორიის სხვადასხვა ნაწილებს, სადაც სომხურ თემას, განსაკუთრებით ლეონტისთან, ერთობ მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა. როგორც ჩანს, დასმული პრობლემის გადაჭრის ძირითადი ტვირთის სიმძიმე ლეონტი მროველს დაეკისრა. ამასავე მოწმობს ლეონტის მთავარი თხზულების „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“-ს ქრონოლოგიური საზღვრებიც – უძველესი დროიდან V ს-მდე, რომელშიც, აგრეთვე, გაშლილი აქვს მოვსეს ხორენაცის თავისი „სომხეთის ისტორიის“, სომხური ისტორიოგრაფიის სულსკვეთების ამ ძირითადი წყაროს, თხრობა. აქედან გამომდინარე ჩანს, რომ ლეონტის სომხებისთვისაც უნდა გაენია ანგარიში, რათა მისი „მეფეთა ისტორია“ სომხებისთვისაც მისაღები გამხდარიყო. შემთხვევითი არც ისაა, რომ ქართლის ცხოვრების კრებულის შექმნიდან სულ მალე, უკვე XII ს. ის სომხურ ენაზე ითარგმნა. აშკარა იყო, ლეონტი მროველს ძალზე რთული ამოცანის გადაწყვეტა უნევდა. მოვსეს ხორენაცის დიდი ავტორიტეტისა და სომეხი ხალხის ცნობიერებაზე მისი განსაკუთრებული ზეგავლენის გამო, მ. ხორენაცის ხელაღებით უარყოფა შეუძლებელი იყო. უბრალოდ, ასეთ სიმართლეში სომეხებს ვერ დააჯერებდა. მ. ხორენაცის კრიტიკის სხვა გზა უნდა მონახულიყო და ლეონტიმაც გენიალური სიმარტივით გადაჭრა საჭირობოროტო დიდი საკითხი. უარყოფის ნაცვლად მ. ხორენაცის ძირითადი დებულებები

და მათ საფუძველზე გაშუქებული ფაქტები შეასწორა, ხოლო მის ექსპანსიურ კონცეფციას კავკასიის ხალხთა სისხლით ნათესაობისა და ძმობის საკუთარი კონცეფცია დაუპირისპირა (კონფესიურ ურთიერთობათა გამწვავების პირობებში „სისხლით ნათესაობის“ არგუმენტი გაცილებით ქმედითუნარიანი და უპირატესი იყო), რითაც არა მარტო მორალური უპირატესობა მოიპოვა ხორენაციზე, არამედ დროის მოთხოვნებსაც უკეთ მოერგო. კავკასიაში ძველთაგანვე გაჩაღებულ იდეოლოგიურ ბრძოლაში ქართველი პოლიტიკოსი-მემატიანე თავისი ახალი კონცეფციით აშკარად გამარჯვებული ჩანდა. თუკი ლეონტის კონცეფციას რეალური პოლიტიკური სიტუაცია უმაგრებდა ნიადაგს (სელჩუკიანი თურქების გამაჩანაგებელი შემოსევების წინააღმდეგ კავკასიის ხალხთა ძალების გაერთიანების აუცილებლობა), სომეხ მოღვაწეთა ერთი ნაწილის მიერ ხორენაციის კონცეფციის რეანიმაცია იმ დროს, როცა სომხური სახელმწიფოებრიობის უკანასკნელი ნამსხვრევებიც ქრებოდა, უბრალოდ ანაქრონიზმად გამოიყურებოდა. ნ. ბერძენიშვილის დაკვირვებით, რეალურად, ლეონტი მროველი ნაშრომის მთელ სიგრძეზე ებრძვის ხორენელს, აგათანგელოსს, ასაბუთებს ქართლს...⁶². მისივე თქმით, ლეონტიმ მარჯვედ გამოიყენა ხორენელი და ორიგინალური ისტორია შექმნა. მან არ უარყო ცხადლივ ხორენელის ისტორიული დებულებანი, თუმცა არსებითად შეასწორა ისინი და, რაც მთავარია, დაურთო ორიგინალური თეორია თარგამოსიანთა შესახებ და შემდეგ მთელი ისტორია ამ თარგამოსიანთა ურთიერთობის ფონზე გაშალა, რამაც საშუალება მისცა ორიგინალური ისტორიული ცხოვრება წარმოეჩინა⁶³, შინაარსით და ფორმით ისეთი ისტორია, რომელიც მომავალი დიდი საქართველოს პოლიტიკურ ინტერესებს შეესაბამებოდა.

ლეონტი მროველი „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ სწორედ ამ თავისი ორიგინალური კონცეფციის წარმოდგენით იწყებს, რითაც მკითხველის ყურადღებას ამახვილებს როგორც თავისი თხზულების მთავარ პოლიტიკურ ამოცანაზე, ისე მის განსაკუთრებულ მნიშვნელობაზე ქვეყნის მომავლისათვის: „პირველად ვაჰსენოთ ესე, რამეთუ სომეხთა და ქართველთა, რანთა და მოვაკნელთა, ჰერთა და ლეკთა და მეგრელთა და კავკასიანთა – ამათ თქსთა ერთი იყო მამა, სახელით თარგამოს“⁶⁴. ლეონტის მიერ კავკასიის ხალხთა სისხლით ნათესაობის ამ თეორიის

⁶² ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, გვ. 379-380.

⁶³ იქვე, გვ. 261.

⁶⁴ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 3.

წამოყენება უკვე ნიშნავდა მოვსეს ხორენაციის კონცეფციის უარყოფას და მის კრიტიკას. თუ ქართველი მემატიანე კავკასიის ხალხების წარმომავლობას ერთმანეთთან მჭიდრო კავშირში განიხილავდა, მ. ხორენაცი კავკასიაში სომეხების გარდა ვერავის ამჩნევდა, სომეხთა ეთნოგენეზი მისთვის იყო მონოეთნიკური სამყაროს წარმოქმნის პროცესი, რომელიც სომეხთა ეთნიკური განვითარების ორბიტაში აქცევდა მათ სამოქმედო ტერიტორიაზე სომეხთა მოსვლამდე დასახლებულ მცირერიცხოვან ხალხებს და სომხურ სამყაროსთან შერწყმას განაპირობებდა. ასე რომ, მ. ხორენაციის მონოეთნიკურ სამყაროს ლეონტი ერთმანეთის მონათესავე მრავალეროვან კავკასიას უპირისპირებდა. კავკასიის ხალხების მრავალსაუკუნოვანი ხანგრძლივი თანაცხოვრება და საერთო პოლიტიკური თავგადასავალი მეტ დამაჯერებლობას სძენდა ლეონტის თეორიას. XI ს. მეორე ნახევრისათვის მ. ხორენაციის კონცეფციას პრაქტიკული მნიშვნელობა აღარ შეიძლებოდა ჰქონოდა, რადგან კავკასიის ხალხთა ძმობის მოწოდება ცოცხალი პოლიტიკური პროგრამის მნიშვნელობას იძენდა. იმ დროს, როცა მოძალბებული მტრის წინააღმდეგ კავკასიაში ერთადერთი ანგარიშგასანევი პოლიტიკური ძალა გაერთიანებული ქართული სამეფო იყო, მასთან ძმობის დამადასტურებელი თეორია თავდაცვისა და თავშესაფრის ძიებაში მყოფი სომხეთისათვის არათუ მისაღები და სასურველი, არამედ აუცილებელიც იყო. კავკასიის ხალხთა ნათესაობის იდეა სასარგებლო იყო იმდროინდელი ქართული საგარეო პოლიტიკისთვისაც. სომხეთის მემკვიდრეობისთვის ბრძოლაში ბიზანტიასთან დაპირისპირებული გაერთიანებული საქართველო ლეონტის თეორიის სახით ახალ დამატებით არგუმენტს იძენდა სომხეთზე კანონიერი უფლების დასამტკიცებლად. მთავარი პოლიტიკური ამოცანივით იყო განსაზღვრული კავკასიის ხალხთა მამამთავრად თარგამოსის დასახელება იმ დროს, როცა ბერძნულ-ლათინური და სომხურ-ქრისტიანული მწერლობა მას მხოლოდ სომეხთა მამამთავრად მიიჩნევდა. მიუხედავად ამისა, ლეონტი სხვაგვარად ვერ მოიქცეოდა, რადგანაც მხოლოდ თარგამოსის სახლის წევრს შეეძლო „სომხეთის მემკვიდრეობაზე“ კანონიერი პრეტენზიის გაცხადება.

თავის კონცეფციაზე დაყრდნობით ლეონტი თანმიმდევრობით ასწორებს და ცვლის მ. ხორენაციის უმთავრეს დებულებებს ქართულ-სომხურ ისტორიულ ურთიერთობათა თაობაზე და ახალი შინაარსით ავსებს კავკასიის ისტორიის ყველაზე მნიშვნელოვან ფურცლებს. მათ შორის უპირველესი, რა თქმა უნდა, იყო ეროვნული ტერიტორიის ფორმირების საკითხი. მ. ხორენაციის მიერ სომეხთათვის შემოხაზულ ვრცელ ტერი-

ტორიას, მისგან განსხვავებით, ლეონტი თარგამოსის წილხვედრილ ქვეყნად აცხადებს: „ხოლო ქვეყანა იგი, რომელი წილით ხდომოდა (თარგამოსს), ესე არს საზღვარი ქუეყანისა მისისა: აღმოსავლით ზღუა გურგენისა, დასავლით ზღუა პონტოსა, და სამხრით ზღუა ორეთისა, და ჩრდილოთ მთა კავკასია“⁶⁵.

თარგამოსის სამფლობელოს სამხრეთის საზღვარი “ზღუა ორეთისა” ვანის ტბა ან ხმელთაშუა ზღვა შეიძლება იყოს, რაც, ფაქტობრივად, ემთხვევა სომხეთის პირველი არშაკიდი მეფისათვის მიზომილ ტერიტორიას. ლეონტი კი, რამდენადაც კავკასიის ხალხების უკლებლივ ყველა ეთნარქს თარგამოსის შვილებად მიიჩნევს, ამ ვრცელ ტერიტორიაზე უფლებას, სომეხთა გარდა, კავკასიის სხვა ხალხებსაც უნაწილებს, რა თქმა უნდა, შუა საუკუნეებში მიღებული უფროს-უმცროსობის საყოველთაო წესის მიხედვით, სადაც უფროს ვაჟს, მომდევნო ძმებთან შედარებით, მნიშვნელოვანი უპირატესობანი გააჩნია. მიუხედავად იმისა, რომ ამ წესის თანახმად, უფროსი ვაჟი მამის უფლებებისა და ქონების უშუალო მემკვიდრეა და ის იკავებს მამის რეზიდენციას და იღებს ხელისუფლებას მისგან. სხვა შვილებიც ინარჩუნებენ მემკვიდრეობის უფლებას მამის ქონებაზე. ლეონტის მიხედვით, თვით თარგამოსმა გაუნაწილა თავისი ქვეყანა და ნათესავი თავის გამორჩეულ რვა შვილს, რომელთაც გმირებს უწოდებს. იგი წერს: „... განუყო თარგამოს ქუეყანა და ნათესავი თქუნი რვათ ამათ გმირთა: ნახევარი ნათესავისა მისისა და ნახევარი და უმჯობესი ქუეყანისა მისისა მისცა ჰაოსს, ხოლო შიდათ ამათ მისცა ხუდრი მათი არძანგებისაებრ მათისა: წარმოიყვანნა შიდათ იგი ჩრდილოთ კერძო და განუყვნა ქუეყანანი ლისებისაებრ მათისა. მისცა ქართლოსს და უჩინა საზღვარი: აღმოსავლით ჰერეთი და მდინარე ბერდუჯისი; დასავლით ზღუა პონტოსი, სამხრით მთა, რომელი მიჰყვების ბერდუჯის მდინარის თავსა, და მთა, რომელი მიჰყვების დასავლით კერძო, რომლისა წყალი გარდმოდის ჩრდილოთ კერძო და მიერთვის მტკუარსა, რომელ მიჰყვების მთა შორის კლარჯეთსა და ტაოს ვიდრე ზღუამდის; და ჩრდილოთ საზღვარი ლადო, რომელი გამოვლის შტოდ კავკასისაგან და მოჰკიდავს წუერი დასასრულსა ლადოსა, რომელსა ან ჰქვან ლიხი და ამათ საზღვართა საშუალ მისცა ყოველი ქართლოსს“⁶⁶.

⁶⁵ ქართლის ცხოვრება, I გვ. 4.

⁶⁶ იქვე, გვ. 4-5.

ლეონტის თანახმად, თარგამოსის შვილებში ჰაოსი პირველი შვილი და „უმეტესი გმირი“ იყო, რის გამოც მამა მას თავის ქვეყნის ნახევარსა და უმჯობეს ნაწილს აკუთვნებს, თუმცა ქართველი მემკვიდრე ამ „უმჯობესი“ ნახევრის არც საზღვრებს ასახელებს და არც მის განსაკუთრებულ სიკეთეზე იძლევა რაიმე ცნობას. ქართველი მემკვიდრის ყურადღება, მ. ხორენაცის საპირისპიროდ, ძირითადად, ამიერკავკასიისკენაა მიპყრობილი, რომლის ცენტრალურ ნაწილში ის ქართულ ქვეყნებს – ქართლს, ეგრისს და ჰერეთს ათავსებს და დეტალურად აღწერს თითოეული მათგანის საზღვრებს. განსაკუთრებით კი, ყურადღებას ამახვილებს ამ ქვეყნების სომხეთისაგან გამოყოფა სამხრეთის საზღვარზე, რომელიც მისი აღწერით, მდ. ბერდუჯის სათავეებიდან იწყებოდა და მტკვრისა და არაქსის აუზების წყალგამყოფს გაჰყვებოდა მთელს სიგრძეზე მტკვრის სათავეების ჩათვლით (პროვინცია „კოლა“), ხოლო აქედან ქედს, რომელიც გაჰყოფდა კლარჯეთს (მდ. ჭოროხის ქვემო დინების აუზი) ტაოსაგან (მდ. ჭოროხის შუა დინების აუზი). ლეონტის ამ ჩვენებათა ანტიკური ხანის უცხოური წყაროებით დამოწმების შედეგად დ. მუსხელიშვილი ასკვნის, რომ ქართული ეროვნული ტრადიცია შემონახული ლეონტი მროველის მიერ, არსებითად სწორი უნდა იყოს⁶⁷. ქართლსა და სომხეთს შორის გამავალ საზღვარს „ხუნანიტან ვიდრე ზღუამდე სპერისა“⁶⁸ ლეონტი მრავალგზის ახსენებს, რაც, ალბათ, იმასაც ნიშნავს, რომ, მისი აზრით, უძველესი დროიდანვე სომხეთისა და ქართლის სამიჯნო ზონად უცვლელად მტკვრისა და არაქსის წყალგამყოფი ქედი რჩებოდა. უფრო მეტიც, არაქსის აუზში მდებარე რიგ ტერიტორიებს, ის ზოგჯერ, ქართლის ფარგლებში ათავსებს. მაგალითად, ლეონტის ცნობით, ფარნავაზის მეფობისას აბოცი სამშვილდის საერისთავოს შემადგენლობაში იყო და, ამდენად, მისი აზრით, ქართლის სამხრეთის საზღვრის მდ. არაქსამდე გავრცელებასაც კანონიერი საფუძველი გააჩნდა. მისივე ცნობით, ამ სასაზღვრო ზოლის თავის სასარგებლოდ შეცვლისათვის ქართველ და სომეხ ხელისუფლებს შორის კონფლიქტებიც ყოფილა, მაგრამ ძირითადი საზღვარი მაინც, საბოლოოდ, უცვლელი რჩებოდა, რომელიც შემდეგ საერთაშორისო აღიარებითაც ყოფილა დაკანონებული. ამ აქტს ლეონტი მიაწერს ბიზანტიის იმპერატორს კონსტანტინე დიდს, რომელმაც თურმე „განუჩინა

⁶⁷ დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბილისი, 1977, გვ. 79-80.

⁶⁸ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 8.

საზღვარი მირიანს და თრდატს ესრეთ: რომელთა ქუეყანათა მდინარენი დიან სამხრეთით და მიერთიან რა□სსა, ესე ქუეყანანი თრდატის კერძად დაყარნა; და რომლისა ქუეყანისა მდინარენი ჩრდილოთ დიან და მიერთიან მტკუარსა, ესე მირიანის კერძად დაყარნა. და ესე რა განუგო კონსტანტინე მეფემან და შუამდგომელ ექმნა მათ, და წარვიდა თ□სად სამეფოდ⁶⁹. ამით ლეონტი, საერთოდ, ასრულებს საუბარს სომეხ-ქართველთა საზღვრის შესახებ ანუ, როგორც თვითონ ამბობს, „ძიებას საზღვართა ქართლისათა“. ნიშანდობლივია, რომ ლეონტის მიერ დასახელებული ეს საზღვარი შუა საუკუნეთა მთელ სიგრძეზე სინამდვილეშიც უცვლელი დარჩა.

ამრიგად, ლეონტი მროველისა და მ. ხორენაცის თხზულებებში წარმოდგენილი თვალსაზრისი საქართველოსა და სომხეთის კუთვნილი ტერიტორიების თაობაზე ერთმანეთისაგან სრულიად განსხვავებული და არსებითად საპირისპიროცაა. მ. ხორენაცით სომეხთა კუთვნილი ქვეყანა მოიცავდა ვრცელ ტერიტორიას ხმელთაშუა ზღვიდან კავკასიის წყალგამყოფ ქედამდე, რომლის მეჩხერად დასახლებული ერთი ნაწილი ბაბილონიდან ვანის ტბის მიდამოებში მრავალრიცხოვანი შვილებითა და შვილიშვილებით გამოსახლებულმა ჰაიკმა და შემდეგ მისმა შთამომავლებმა თანდათანობით აითვისეს სამხედრო მოქმედებებისა და სამეურნეო საქმიანობის შედეგად. ამას გარდა, წინა აზიის მნიშვნელოვანი ნაწილი და მთელი კავკასია მათ პართიის მეფე არშაკმა მიაკუთვნა. ასე რომ, მ. ხორენაცის აზრით, კავკასიისა და წინა აზიის ერთი ნაწილის მომცველი ეს ტერიტორია სომეხებს სავსებით კანონიერ საფუძველზე ეკავათ და მოზიარე არავინ ჰყავდათ. ლეონტი მროველი, ფაქტობრივად, იმავე ვრცელ ტერიტორიას „კავკასიის მთიდან ორეთის ზღვამდე“ ქართველთა და სომეხთა, აგრეთვე, კავკასიის სხვა ხალხების, საერთო წინაპრის თარგამოსის წილხვედრილ (იგულისხმება ღმერთისგან) ქვეყნად მიიჩნევს, რაც იმას ნიშნავს, რომ თარგამოსის შვილები (გამორჩეული რვა შვილი) ყველა ერთად, მამის ქონების მემკვიდრეები არიან და მამის წილხვედრილი მათი საერთო ქონებაცაა, სადაც თითოეულ მათგანს საკუთარი წილი უდევს მახლობლობისა და უფროს-უმცროსობის საყოველთაოდ მიღებული წესის მიხედვით. შესაძლოა, ამიტომაც ლეონტი ყოველ მათგანს შესაბამის რიგით ნომერს აკუთვნებს: „პირველსა ერქვა ჰაოს, მეორესა ქართლოს, მესამესა ბარდოს“ და ა. შ.⁷⁰.

⁶⁹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 70.

⁷⁰ იქვე, გვ. 4.

ასეთ ვითარებაში ბუნებრივად თავს იჩენს თარგამოსის შვილებს შორის უფლებრივი თანაფარდობის საკითხი. უფროს შვილს, ე. ი. გვარში უფროსს, საერთო ქონების უმეტესი ნაწილი – მთელი ნახევარი და, რაც მთავარია, ხელისუფლების გამომხატველი მამის საყოფელი (ე. ი. ტახტი) გადაეცემა, რის გამოც, ალბათ, ქონების ეს ნაწილი „უმჯობესად“ ითვლება. მამის შემდეგ ის გვარის, ანუ სახლის უფროსი, ე. ი. მამასახლისი ხდება, ამასთან დანარჩენი ძმების სამიზნეც, რომლებიც მემკვიდრეობის წესის საფუძველზე თავიანთ რიგს ელიან მამის სამყოფელის დასაკავებლად. ამდენად, ლეონტი მროველი არა მარტო ასწორებს მ.ხორენაცის ვერსიას სომხური ტერიტორიის წარმოქმნაზე და ე. წ. „სომხურ ჩრდილოეთს“ ქართველებთან ერთად ძველთაგანვე კავკასიის ხალხებით ასახლებს, არამედ მტკვრისა და არაქსის წყალგამყოფი ზონის სამხრეთით მდებარე ტერიტორიაზეც მომავლისათვის პრეტენზიასაც აცხადებს, როგორც თარგამოსის რიგით მეორე მემკვიდრის შთამომავალი.

აშკარაა, რომ საგანგებოდ თხზულების დასაწყისში გაჟღერებული მთავარი იდეა („ამბავი რვა ძმათა“), რომლითაც ლეონტი მროველი მ. ხორენაცს უპირისპირდება, არის კავკასიის ხალხთა საერთო წარმომავლობისა და, ამდენად მათი ძმობა-ნათესაობის იდეა, რაც თავისთავად გულისხმობდა საერთო მტრის წინააღმდეგ გაერთიანებული ძალებით შებრძოლებას. ლეონტის დროს ამ იდეის ლეგიტიმაციას მყარ ნიადაგს უქმნიდა სელჩუკიანი თურქების მოხშირებული თავდასხმებით შექმნილი უდიდესი საფრთხე, რომელიც გადაგვარებითა და განადგურებით ემუქრებოდა მთელ კავკასიურ ცივილიზაციას, სადაც წამყვან კულტურულ ძალას საქართველო და სომხეთი წარმოადგენდნენ. ამასთან, ის სავსებით პასუხობდა კავკასიაში ჰეგემონობისათვის გამართულ მრავალსაუკუნოვან ბრძოლაში, ფაქტობრივად, გამარჯვებული გაერთიანებული საქართველოს სახელმწიფოებრივ ინტერესებს, რომელიც ამჯერად (XI ს. II ნახ.-ში) სომეხებისგან გამიჯვნას კი არ ესწრაფოდა, არამედ მათ მინდობასა და თავის გარშემო დარაზმვას ცდილობდა. ასეთ პირობებში კავკასიის ხალხთა ნათესაობის თვალსაზრისის შედარებით ადვილად უნდა შეეღწია ადამიანთა ცნობიერებაში და მისაღები გამხდარიყო ლეონტის მიერ შექმნილი ლეგენდა თარგამოსისა და მისი რვა შვილის შესახებ. თუ ხსენებულ გარემოებათა ზეგავლენით, ქრისტიანულ მწერლობაში არსებულ ვერსიებთან ლეონტის ვერსიის შეთავსება ასე თუ ისე მაინც შესაძლებელი იყო, სომეხთა წინაპრის ჰაიკის მიჩქმალვა და მისი მნიშვნელობის დამცრობა იმ უბრალო მიზეზით ვერ მოხერხდებოდა, რომ ბერძნულ-

ლათინური და მრავალსაუკუნოვანი სომხური ტრადიციით, უკვე კარგა ხნით დამკვიდრებული აზრით, თოგარმა-თარგამოსის ერთადერთ მემკვიდრედ ჰაიკი-ჰაოსი ითვლებოდა და მის ადგილას რომელიმე ძმადნობის გადმონაცვლება, სომხურ მოსახლეობაში მაინც, ეჭვს ქვეშ დააყენებდა, საერთოდ, ლეონტის ვერსიის სისწორეს, რაც იმდროინდელი ქართული პოლიტიკისთვის ერთობ საჭირო კავკასიის ხალხთა გამაერთიანებელი იდეის დისკრედიტაციას გამოიწვევდა. თარგამოსის სამკვიდროდ მიჩნეულ ტერიტორიაზეც (არარატის მთის მიდამოები) ძველთაგანვე სომეხები სახლობდნენ, რაც მემკვიდრეობის წესებზე შუა საუკუნეებში არსებული წარმოდგენები სომეხთა წინაპარს, უპირობოდ, მამის პირმშოდ წარმოაჩენდა. ამიტომ, უნდოდა თუ არა ეს ლეონტი მროველს, სომეხთა ეთნარქი – ჰაოსი თარგამოსის პირველ შვილად და ძმათა შორის „უმეტეს გმირად“ და მათზე „გამგებლად და უფლად“ უნდა ეცნო.

თარგამოსის პირველ შვილად ჰაოსის ცნობამ და, ამდენად, იერარქიის სათავეში მისმა ჩაყენებამ ლეონტის თხზულებას ფორმალურად, თითქოს, „პროსომახური“ მიმართულება მისცა, მაგრამ, სინამდვილეში, ის მ. ხორენაცისა და მისი თანამოღვაწე სომეხი ავტორების მიერ წარმოდგენილი სურათისგან არა მარტო განსხვავებული, არამედ არსებითად სანინაალმდეგო იყო. მ. ხორენაცი და V-X სს. სომხური საისტორიო მწერლობა კავკასიის ისტორიას მითიური ჰაიკიდან დაწყებული სომხური სამეფოების არსებობამდე, ანუ XI ს. ნახევრამდე, სომხეთის სრული პოლიტიკური ბატონობის ხანად სახავს, სადაც ქართველი ხელისუფლები სომხეთის მორჩილ მოხელეებად გამოიყურებიან. ისტორიის ასპარეზზე ჰაოსის ძმების შემოყვანით კი, ქართველები და კავკასიის სხვა ხალხები ჰაოსის საგმირო საქმეების თანამონაწილედ და გამარჯვებების თანაზიარად გამოჰყავს ლეონტის. ამასთან, სომეხთა ამ უპირატესობას მითიური ხანის ირეალური სამყაროს ფარგლებით ზღუდავს. ჰაოსის შემდეგ თხზულების დასაწყისში წარმოდგენილი იერარქია სადღაც ქრება, ლეონტი გამორჩეულად არავის ასახელებს და ყველას მათ საერთო სახელით თარგამოსიანებით აღნიშნავს, ჰაოსის შთამომავლები ცალკე არ სახელდებიან. იქმნება თანაბარუფლებიანობის სრული შთაბეჭდილება. თარგამოსიანები კარგა ხანს ერთად არიან, ერთად მოქმედებენ, ერთად იცავენ თავს. ფაქტები: ხაზარები გაძლიერდნენ და კავკასიანები შეავინროვეს. ამ უკანასკნელებმა დახმარება სთხოვეს დანარჩენ თარგამოსიანებს. რადგანაც იმ დროს, ლეონტის განმარტებით, ისინი „იყვნენ მშობლივით სიყუარულსა ერთმანეთისასა“, შეიკრიბნენ „ყოველნი ნათესავნი თარგამოსიანნი, და გარდავლეს მთა კავკასია და მოტყუენნეს

ყოველნი საზღვარნი ხაზარეთისანი, და აღაშენნეს ქალაქნი პირსა ხაზარეთისასა, და წამოვიდეს“⁷¹. ჩვენი ავტორის წარმოდგენით, თარგამოსიანებს გააჩნდათ ერთი მთლიანი ქვეყანა, რომლის დაცვა ყველას საერთო საზრუნავია. ხაზარები კვლავ და უფრო მეტად გაძლიერდნენ, მათი სიმრავლის გამო თარგამოსიანებმა წინააღმდეგობა ვეღარ გაუწიეს და ხაზარებმა “წარტყუნეს ქუეყანა თარგამოსიანთა, და შემუსრნეს ყოველნი ქალაქნი არარატისანი და მასისისანი და ჩრდილოსანი. და დაურჩეს ციხე-ქალაქნი თუხარისი, სამშლდე და მტუერის ციხე, რომელ არს ხუნანი, შიდა ქართლი და ეგრისი“⁷². მოტანილ ტექსტში თარგამოსიანთა ქვეყნის ორგვარი გაგებაა მოცემული. ვინრო გაგებით ესაა თითოეული თარგამოსიანის კუთვნილი ცალკე სამკვიდრო, რომელიც თარგამოსმა თავის დროზე შემოუსაზღვრა თავის შვილებს. ფართო გაგებით კი ეს ამ ქვეყნების ერთობლიობაა და საერთოა ყველა თარგამოსიანისთვის. სწორედ ამ საერთო ქვეყნითა და მისი ერთიანი ძალებით წარსდგებიან ხოლმე ისინი გარე სამყაროს წინაშე. ნიშანდობლივია, რომ ახლა უკვე, მითოსური ხანისგან განსხვავებით, თარგამოსიანთა შორის უფროს-უმცროსობაზე უბრალო მინიშნებასაც აღარ ვხვდებით, საერთო პერსონალური წინამძღოლი მათ აღარ ჰყავდათ. მაგრამ, თარგამოსიანებიც ყველა ერთნაირი შესაძლებლობისა და უნარის, რა თქმა უნდა, არ იყო და ლეონტიც თარგამოსიანთა საერთო მასიდან ამ ნიშნით გამოარჩევს ქართველებსა და სომეხებს „სომეხთა და ქართველთა და ყოველთა თარგამოსიანთა“⁷³, რომლებზეც, მისი აზრით, დამოკიდებული იყო თარგამოსიანთა და მათი საერთო ბედიც. ამიტომაც, ყველა კრიტიკულ მომენტში ჩვენი ავტორი მათ ერთად ახსენებს, როგორც თარგამოსიანთა საერთო პოლიტიკის მთავარ განმსაზღვრელ ძალას. მაგალითად, თარგამოსიანებზე გაბატონებული სპარსთა მეფე თურქებთან იწყებს ბრძოლას. ლეონტის თქმით, „მაშინ პოვეს ჟამი მარჯუე სომეხთა და ქართველთა, და განუდგეს სპარსთა და განამარგეს ციხენი და ქალაქნი მათნი. და შეერთნეს ყოველნი ნათესავნი თარგამოსიანნი“⁷⁴. რამდენიმე წლის შემდეგ სპარსთა მეფე დიდ ლაშქარს აგზავნის „სომეხთა და ქართველთა და ყოველნი თარგამოსიანთა ზედა“⁷⁵. იგივე სურათი იხატება სხვა ეპიზოდების გამოცემისასაც: „ვერ წინა-

⁷¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 11.

⁷² იქვე, გვ. 11-12.

⁷³ იქვე, გვ. 14.

⁷⁴ იქვე, გვ. 14.

⁷⁵ იქვე.

ალუდგეს სომეხნი და ქართველნი“, „მაშინ დაუტევა სპანდიატ ბრძოლა სომეხთა და ქართველთა“, „განთავისუფლდეს სომეხნი და ქართველნი“ და ა. შ.⁷⁶. ერთი სიტყვით, ლეონტისათვის კავკასიაში პოლიტიკური სიტუაციის განმსაზღვრელი ყველაზე მნიშვნელოვანი ფაქტორი სომეხთა და ქართველთა კავშირია და ცდილობს შემდგომი ხანის (უკვე სახელმწიფოთა ურთიერთობის დონეზე) ისტორიის გადმოცემის დროსაც მკაფიოდ წარმოაჩინოს ქართველ და სომეხ ხელისუფალთა უმჭიდროესი კავშირი და თანამშრომლობა ისტორიის მთელ მანძილზე.

ქართველ მკვლევართა ერთმა ნაწილმა ყურადღება მიაქცია იმ ფაქტს, რომ ქართველებისა და სომეხების ერთად მოხსენიებისას, სომეხთა ხსენება ყოველთვის წინ უსწრებს ქართველების ხსენებას, რაც ლეონტი მროველის სუბიექტური განწყობილების გამოვლენად მიიჩნია. მართალია, „სომეხნი და ქართველნი“ – ასეთი თანამიმდევრობით, ვიდრე პირუკუ, ქართველთა და სომეხთა ხსენება შედარებით უფრო ხშირია (12 ჯერ 4-ის წინააღმდეგ), მაგრამ ის მაინც მყარ საფუძველს ვერ იძლევა ხსენებული დასკვნისათვის. ჯერ ერთი, არ ჩანს, რომ ლეონტის ტექსტში ეთნოსების დასახელება იერარქიული პრინციპის თანამიმდევრობით ხდებოდა, რამდენადაც ერთად მოხსენიებისას ოსები ორ შემთხვევაში ქართველებს წინ უსწრებენ, თუმცა მათ უპირატესობაზე არანაირი მინიშნება არ არის და არც შეიძლება ყოფილიყო, ასევეა გამოთქმა „თურქნი და ქართველნი“⁷⁷. იერარქიულ პრინციპს რომ უდებდეს საფუძვლად ეთნოსთა დასახელებას ლეონტი აღარ იტყოდა ლაშქარზე „ბერძენთა, სომეხთა, ოვსთა, მეგრთა და ქართველთა“⁷⁸. ანდა „ოვსთა, ლეკთა და ქართველთა“⁷⁹. ყველას რომ თავი დავანებოთ, ჩამოთვლაში მეგრთა წინ მაინც უნდა დაეყენებინა ქართველნი, რადგანაც მისივე, მტკიცებით, ქუჯი ფარნავაზს თავის უფლად ცნობდა. ამკარაა, რომ ჰაოსის მითიური ეპოქის გადმოცემის შემდეგ, ეთნოსთა ჩამოთვლას ლეონტი იერარქიული სქემის მიხედვით აღარ უნდა აწარმოებდეს. საფიქრებელია, ლეონტი კავკასიის ხალხთა წარმომავლობის თავისი ვერსიის ლოგიკიდან გამოდიოდა, როცა სომეხებისა და ქართველების ერთად მოხსენიებისას ჰაოსის შთამომავლები წინ უსწრებენ ქართველებს. ჰაოსმა მამის სამკვიდრებლის ნახევარი მიიღო, მეორე

⁷⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 16.

⁷⁷ იქვე, გვ. 15.

⁷⁸ იქვე, გვ. 57.

⁷⁹ იქვე, გვ. 46.

ნახევარი კი მისმა ძმებმა გაინაწილეს, რის გამოც ქართლოსის შთამომავლების ქვეყანა თავისი მოცულობით ჰაოსის შთამომავლების ქვეყანასთან შედარებით უფრო მცირე უნდა ყოფილიყო. რეალურადაც, ისტორიის საკმაო პერიოდში, სომხეთი ქართლზე გაცილებით ვრცელ ქვეყანას წარმოადგენდა. ეს ვითარება, ჩანს, აიძულებდა ლეონტის სომხები ქართველებზე წინ მოეხსენებინა, როგორც უფრო დიდი ქვეყნის წარმომადგენლები. ასეთი ვარაუდის შემთხვევაში, დასმული საკითხისადმი ლეონტის სუბიექტური დამოკიდებულების შესაძლებლობა, ვფიქრობ, გამოსარიცხია.

თხზულების დასაწყისში მოცემული ჰაოსის უფროსობით შექმნილი შთაბეჭდილება, რომელიც ძირითადად მითიური პერიოდით იფარგლება, ამ ეთნარქის შემდეგ თანდათან ფერმკრთალდება და ქართლში სახელმწიფოს წარმოქმნისთანავე მთლიანად ქრება. ლეონტის მიერ მოთხრობილი ქართლისა და სომხეთის სამეფოების პოლიტიკური ურთიერთობის უძველესი ისტორია არსებითად განსხვავდება და, ფაქტობრივად, უპირისპირდება კიდევ ძველი სომხური საისტორიო მწერლობის დიდმპყრობელურ იდეოლოგიას, რომლის სანაცვლოდ ქართველი მემკვიდრე თანამშრომლობის და ნათესაობის იდეას ამკვიდრებს. უმთავრესად, ამ თვალსაზრისით ალაგებს და აშუქებს ის ძველი ისტორიის, თვით სომხურ წყაროებში დაცულ ფაქტებსაც კი.

საქართველოში სახელმწიფოს წარმოქმნისა და განვითარების პროცესს ლეონტი კავკასიაში ალექსანდრე მაკედონელის შესაძლო ლაშქრობასა და მის მიერ გატარებულ ღონისძიებებს უკავშირებს. მისი თქმით, დაიპყრო რა აღ. მაკედონელმა „ყოველნი კიდენი ქვეყნისანი“ სიკვდილამდე ცოტა ხნით ადრე, სიცოცხლეშივე ოთხ თანატომელს გაუნაწილა თავისი უზარმაზარი სამფლობელო. მათ შორის „მისცა ანტიოქოზს ასურასტანი და სომხითი, და კერძო აღმოსავლეთისა უჩინა მას“⁸⁰. ხოლო „ბიზანტიოსს მისცა საბერძენთი და ქართლი, და უჩინა კერძო ჩრდილოსა“⁸¹. ასე რომ, ალექსანდრე მაკედონელის დაპყრობითი ომების შედეგად საქართველო და სომხეთი, ლეონტის თანახმად, სხვადასხვა პოლიტიკურ სივრცეში აღმოჩნდნენ, რაც, თითქოს, ქმნიდა მათ შორის დაპირისპირების საბაზს, მაგრამ სიტუაცია მალე იცვლება და ქართველები და სომხები კვლავ ერთ პოლიტიკურ გარემოში, კერძოდ, სელევკიდების სამეფოს გავლენის სფეროში აღმოჩნდებიან და მათ თანამ-

⁸⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 19.

⁸¹ იქვე, გვ. 20.

შრომლობას ძველებურად ხელი ეწყობა. ალექსანდრეს მიერ ქართლის პატრიკად დანიშნულმა აზონმა უკიდურესად დაამძიმა მისი ბატონობის უღელი, რასაც წინ აღუდგა ქართლის მოსახლეობა მცხეთის მამასახლისის ძმისშვილის ფარნავაზის მეთაურობით. კაცთმოძულე აზონი ქართლიდან განდევნეს. ფარნავაზი დაეუფლა ქართლს „თქნიერ კლარჯეთისა“. გამარჯვების ბოლომდე მისაყვანად კი, რადგანაც აზონს ბერძნები უმაგრებდნენ ზურგს, ასურასტანის მეფეს ანტიოქოსს ძღვენი მიმართა დახმარებისათვის და აღუთქვა მას მსახურება. ანტიოქოსმა „შეინყნარა ძღუენი მისი, და უწოდა შვილად თქსად, და წარმოსცა გრგნი. და უბრძანა ერისთავთა სომხეთისათა, რათა შეეწოდოთ ფარნავაზს“⁸². ამ ბრძანების შესაბამისად „მოერთნეს ერისთავნი ანტიოქოზისნი სომხითი“⁸³ და ფარნავაზის საკუთარ ლაშქართან ერთად, რომელიც ქართლის მხედართა გარდა ეგრისისა და ოსთა მეომრებისაგან შედგებოდა, შეუტყეს და სძლიეს ბერძნებს, აზონი კი მოკლეს. ამის შემდეგ, განაგრძობს ქართველი მემკვიდრე, „ფარნავაზ უში იქმნა ყოველთა მტერთა თქსთაგან და მეფე იქმნა ყოველსა ქართლსა და ეგურსა ზედა. და განამრავლნა ყოველნი მქედარნი ქართლოსიანნი, განაწესნა ერისთავნი რვანი და სპასპეტი“⁸⁴. შემდეგ ჩამოთვლის სათითაოდ ყველა საერისთავოს თავისი ადმინისტრაციული საზღვრების ჩვენებით და შენიშნავს, რომ „ესრეთ განაწესა ესე ყოველი ფარნავაზ მიმსგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა“⁸⁵. ლეონტის გადმოცემით, „ოცდაშვიდი წლისა მეფე იქმნა, და სამოცდახუთ წელ მეფობდა ნებიერ. და მსახურებდა იგი ანტიოქოსს, მეფესა ასურასტანისასა... და აღაშენა და განავსო ქართლი... და ესე ფარნავაზ იყო პირველი მეფე ქართლსა შინა ქართლოსისა ნათესავთაგანი“⁸⁶.

ქართლში სახელმწიფოს წარმოქმნისთანავე ე. წ. თარგამოსიანებთან, განსაკუთრებით კი სომხებთან, ქართველთა ურთიერთობაში ახალი ეტაპი შეიქმნება. ამ ურთიერთობაში თანდათანობით თავს იჩენს ქართველთა უპირატესობა და ინიციატივა. როგორც ვნახეთ, ჰაოსის შემდეგ, ლეონტის მიხედვით, თარგამოსიანთა შორის ინიციატორი და წინამძღოლი არავინ ჩანს. ისინი ერთად იღებენ გადაწყვეტილებას და

⁸² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 23.

⁸³ იქვე.

⁸⁴ იქვე, გვ. 24.

⁸⁵ იქვე, გვ. 25.

⁸⁶ იქვე, გვ. 25-26.

ერთად მოქმედებენ: „შეკრბეს ყოველნი ნათესავნი თარგამოსიანნი“, „შეერთნეს ყოველნი ნათესავნი თარგამოსიანნი“ და ა. შ. თარგამოსიანებიდან ინიციატივის მქონედ ლეონტი, ზოგჯერ ასახელებს სომხებსა და ქართველებს ერთად, მაგრამ ამათგან რომელიმესთვის შთამომავლობითი უპირატესობის მინიჭებას სულაც არ ცდილობს, თუ არ ჩავთვლით სომეხთა და ქართველთა ერთად ხსენებისას მოყვანილ თანამიმდევრობას, რის შესახებაც უკვე ითქვა, საყურადღებო უფრო სხვა მომენტია. ქართლში მირვანის გამეფებამდე ლეონტი სომეხთა მეფესა თუ მისი ადმინისტრაციის ძირითად წარმომადგენელ ერისთავს ნიშანდობლივად არსად ასხენებს, რომლებიც სომხურ სახელმწიფოებრიობას განასახიერებდნენ. ჩანს, ქართლში მირვანის გამეფებამდე ლეონტი არც ვარაუდობდა სომხეთში სამეფოს არსებობას. ასურასტანის მეფესთან ფარნავაზის ურთიერთობის ჭრილში ნახსენებ „სომხეთის ერისთავებს“ რომ სომხური ადმინისტრაციის წარმომადგენლებად არ მიიჩნევს, ამას ლეონტი საცვებით გასაგებად გამოთქვამს, როცა წერს: „მოერთნეს ერისთავნი ანტიოქოზისნი სომხითი“, ე. ი. ეს ერისთავები ანტიოქიის ადმინისტრაციის წარმომადგენლები ყოფილან სომხეთში და ამიტომაც უბრძანებს მათ ასურასტანის მეფე ფარნავაზისთვის დახმარების აღმოჩენას. ფარნავაზამდე ქართლში, ლეონტის თანახმად, მამასახლისთა მმართველობის სისტემა იყო გაბატონებული. ასეთსავე ვითარების არსებობას, ეტყობა, გულისხმობს თანადროულ სომხეთშიც, რამდენადაც იქ მეფის ან მის ადმინისტრაციაზე არავითარ მინიშნებას არ იძლევა. ფარნავაზის მეთაურობით და ანტიოქოსის დახმარებით ქართლი თავისუფლდება ბერძენთა დამოკიდებულებისაგან და საკუთარ სახელმწიფოებრიობას ქმნის, რომელიც ორგანიზაციულად სპარსთა სამეფოს მსგავსად ეწყობა. ეს სახელმწიფო წყობილება, ფაქტობრივად, ისეთივეა, რასაც მ. ხორენაცი ხატავს სომხეთისათვის, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ის დროში წინ უსწრებს სომხურს და ამით შესაძლო სომხურ გავლენას ემიჯნება. ჰაოსის უფროსობიდან მომდინარე შთამომავლობით მიღებული პრივილეგიები აქ უკვე საბოლოოდ კარგავს ძალასა და მნიშვნელობას. მართალია, ფარნავაზი და მისი მემკვიდრეები ასურასტანის მეფეს მსახურობდნენ, ე. ი. ვასალურ დამოკიდებულებაში იმყოფებიან, მაგრამ ლეონტის თანახმად, ეს „მსახურება“ იმდენად მსუბუქი და ფორმალურია, რომ მათ შორის ურთიერთობა უფრო სამოკავშირეო და მე-

⁸⁷ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 465.

გობრულია საგულეებელი⁸⁷. ასე რომ, ფარნავაზის სამეფო დამოუკიდებელი ქართული სახელმწიფო იყო და მას უკვე საერთაშორისო აღიარებაც ჰქონდა მოპოვებული, რამდენადაც ფარნავაზს თვით ასურასტანის მეფე ანტიოქოსმა გამოუგზავნა სამეფო გვირგვინი. გასაგებია, რომ ასეთი ხელისუფლების წინაშე სომხეთის მამასახლისის (როგორადაც ლეონტის უნდა წარმოედგინა იმ დროის სომეხთა ხელისუფალი) შესაძლო შთამომავლობითი პრივილეგიები არაფერს ნიშნავდა, რადგანაც ეს უკანასკნელი მეფესთან შედარებით ბევრად უფრო დაბალი რანგის ხელისუფალი იყო.

ქართლის მესამე მეფე მირიან I-ის მეფობის დასასრულისათვის, ლეონტის ცნობით, „ამის-ზე მიიციულა ანტიოქისა მეფობა ბაბილონს. და მას ჟამსა შინა მეფე იქმნა სომხითს რომელსა ერქუა არშაკ (აშკარაა, გულისხმობს ძვ. წ. 190 წ. მაგნეზიასთან ანტიოქოს III-ის სასტიკ მარცხს რომაელებისაგან, რის შემდეგ ძვ. წ. 189 წ. არტაშესმა თავი სომხეთის მეფედ გამოაცხადა), ეზრახა მირვან არშაკს, და მისცა ასული თქისი ძესა არშაკისსა, არშაკს“⁸⁸. გ. მელიქიშვილის შენიშვნით, ქართული წყარო სავსებით სამართლიანად უკავშირებს სომხეთის სამეფოს წარმოქმნას ანტიოქოსის მეფობის დასასრულს⁸⁹. სომხეთში სამეფოს წარმოქმნისთანავე, ლეონტის მოწმობით, მეზობელი ქვეყნების სამეფო სახლები მოყვრდებიან, რაც უშუალოდ გამომდინარეობს ქართველი მემკვიდრის კონცეფციის ძირითადი შინაარსიდან, კავკასიის ხალხთა და განსაკუთრებით ქართველი და სომეხი ხალხების ნათესაობისა და თანამშრომლობის იდეიდან. ეს იდეა ლეონტის ნაშრომს თავიდან ბოლომდე გასდევს და წარმოდგენილი თითქმის ყველა სიუჟეტი მის გაშუქებას ემსახურება. მ. ხორენაცისგან განსხვავებით, თხრობა დიდი ტაქტიკა და ორივე მხარის ღირსების დაცვით მიჰყავს. როდესაც სომხეთში მეფე გაჩნდა და ამის გამო ქართველი და სომეხი უმაღლესი ხელისუფლები რანგით გათანაბრდნენ, შთამომავლობით მიღებული პრივილეგიების მნიშვნელობა მკითხველის თვალში კვლავ სომეხთა სასარგებლოდ უნდა წარმართულიყო. ეტყობა, ამიტომაც, ვიდრე სომხეთში მეფობის გაჩენის ამბავს გადმოგვცემდეს, წინასწარ გვაუწყებს მესამე ქართველი მეფის მირვანის ნებროთიანობას (რადგანაც ქართველთა მეორე მეფე საურმაგს ვაჟი არ ჰყავდა, თავის მემკვიდრედ და შვილად მოუყვანია თავისი

ცოლის ნათესავთაგანი „სპარსეთით შვილი ნებროთისი“, რომელსაც ერქვა სახელი მირვან)⁹⁰. ახლა უკვე შთამომავლობით განსაზღვრული უპირატესობა, როგორც ქვეყნიერების პირველი მეფის ნებროთის შთამომავლისა, ქართველთა მხარეს იყო და ჰაოსის შთამომავლების პრეტენზიებს საფუძველი გამოცლილი ჰქონდა. ქართველი მეფის ეს უპირატესობა თუმცა აშკარად ხაზგასმულად არ არის გაცხადებული, მაგრამ მისი და შთამომავლების ნებროთიანობა თავისთავად გულისხმობდა მათ გამორჩეულობას. ასეთი სიუჟეტის შემოტანით ლეონტი ოსტატურად ხსნის მეზობელ ხელისუფალთა ურთიერთობაში იერარქიული დამოკიდებულების შესაძლებლობას და, ფაქტობრივად, უკუაგდებს მ. ხორენაცის ქედმაღლურ დამოკიდებულებას საქართველოსა და ქართველ ხელისუფალთა მიმართ. ამის შემდეგ ლეონტი მრაველი თავისი თხზულების თითქმის ბოლომდე, ძირითადად, ქართველ-სომეხთა თანამშრომლობისა და დანათესავების ფაქტებს გადმოგვცემს, რითაც მკითხველის ყურადღებას კავკასიის ხალხების ერთიანობის სასარგებლოდ წარმართავს.

დანათესავება, ლეონტის თანახმად, პირველ რიგში, მეზობელი ქვეყნების სამეფო სახლებს შორის მყარდება, რის შედეგადაც ფარნავაზიანთა ქართული დინასტია პართული წარმოშობის არშაკიანთა სომეხურ დინასტიას უკავშირდება. ასეთი დაკავშირების ლეონტის ცდები კარგად აქვს შენიშნული პ. ინგოროყვას. მისი დაკვირვებით, „მოქცევა ქართლისა“-ის ქართველ მეფეთა სიაში მოხსენიებული არსოკ და არსუკ ლეონტი მროველთან შეცვლილია სახელით „არშაკ“. პ. ინგოროყვას აზრით, ვარიანტი „არშაკ“ არის მნიგნობრული ინტერპრეტაცია სახელისა არსოკ (არსუკ), იმ მოსაზრებით, რათა ეს პირნი დაეკავშირებინათ არშაკიდების დინასტიასთან, თუმცა ასეთი დაკავშირების საფუძველს ვერ ხედავს⁹¹. სახელი „არშაკ“, ლეონტის წარმოდგენით, ძველი სომხეთის ძლიერების ხანის სამეფო დინასტიას განასახიერებს⁹² და მას, ე. ი. არშაკუნიანთა დინასტიას ერთგან განმადიდებელი ეპითეტიც „დიდებულთა არშაკუნიანთა“ მოიხსენიებს⁹³. ამის გამო ზოგი მკვლევარი ლეონტის მიკერძოებაში ადანაშაულებს, თითქოს, ასეთი დამოკიდებულება

⁸⁸ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 28.

⁸⁹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 466.

⁹⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 27.

⁹¹ პავლე ინგოროყვა, თხზულებათა კრებული, ტ. IV. თბილისი, 1978, გვ. 513.

⁹² იხ. აგრეთვე, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 466.

⁹³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 63.

არშაკუნიანებისადმი მისი სუბიექტური განწყობილების გამოხატულება ყოფილიყო. საგულისხმოა, რომ სუმბატ დავითის ძე კიდევ უფრო მაღალ ხარისხში წარმოგვიდგენს არშაკუნიანთა დინასტიას. ბაგრატ IV-ის დედის მარიამ დედოფლის კეთილშობილებისა და განსაკუთრებული ღირსების წარმოსაჩენად ბაგრატიონთა დინასტიის მემკვიდრე ნერს, რომ მარიამი „ნაშობი იყო ბრწყინვალეთა მათ ძლიერთა და დიდთა მეფეთა არშაკუნიანთა“⁹⁴. მიუხედავად იმისა, რომ მარიამ დედოფალი მამით ვასპურაკანის სამეფო დინასტიის არწუნების, ხოლო დედის მხრიდან ბაგრატიონების წარმომადგენელი იყო, ქართველი მემკვიდრე ამით არ კმაყოფილდება და დედოფლის განსაზღვრულად მისი აზრით, უფრო საპატიო არშაკუნიანობას მიაწერს. აშკარაა, რომ შუა საუკუნეების საქართველოში არშაკუნიანთა დინასტიაზე მაღალი წარმოდგენა ჰქონდათ და მათთან კავშირი საპატიოდ მიაჩნდათ. საგულისხმოა, რომ სომეხ არშაკუნიანებს ბასილ I-ის წინაპრად ასახელებს ბიზანტიური ისტორიოგრაფიაც⁹⁵. ასე რომ, ლეონტის თხრობაში ფარნავაზიანებისა და არშაკუნიანების ცალკეული წარმომადგენლების დამოყვება და ამის საფუძველზე შემდეგ ქართლის სამეფო ტახტზე არშაკუნიანი უფლისწულის აღმოჩენა არაფერს საჩოთიროს მაშინ არ შეიცავდა. საყურადღებო სულ სხვაა. მსგავსი ფაქტები მ. ხორენაცისთვის უცნობია. ძნელი წარმოსადგენია რომელიმე პერიოდში ფარნავაზიანთა ტახტზე სომეხი არშაკუნიანები მსხდარიყვნენ და ამის შესახებ მ. ხორენაცს არაფერი ეთქვა. ეს ხომ სომეხი მემკვიდრის კონცეფციის სრულიად საწინააღმდეგო მოქმედება იქნებოდა? ისლა დაგვრჩენია ქართლის ტახტზე არშაკუნიანი მეფეების არსებობა, ძირითადად, ლეონტის ინიციატივას მივანეროთ. ეს, სხვათა შორის, ლეონტის თხრობაშიც იგრძნობა, რამდენადაც ამა თუ იმ არშაკუნიანი უფლისწულის ქართლის ტახტზე მოხვედრა და მათი წარმომავლობის ისტორია ხელოვნური შენატხზობის დაღს ატარებს. ქრისტიანობამდელი ხანის ქართლის 23 მეფიდან 17 არშაკუნიანი გამოჰყავს, თუმცა მათი უმრავლესობის არშაკუნიანობა დამაჯერებლობას სავსებით მოკლებულია. ლეონტის თანახმად, პირველი არშაკუნიანი ქართლის მეფე სომეხი მეფის ვაჟი არშაკი ყოფილა (ლეონტი არ ასახელებს ამ სომეხი მეფის სახელს, მაგრამ თუ მის მინიშნებებს გავითვალისწინებთ სელევკიანთა სამეფოს დაცემის შესახებ, მაშინ ის არტაშეს

⁹⁴ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 386.

⁹⁵ იხ. **К. Н. Юзбашян**, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., Москва, 1988, с. 101-105.

I-ს უნდა გულისხმობდეს), რომელიც ქართლის ერისთავებს მოუწვევიათ ფარნავაზომის ნაცვლად, რადგანაც ამ უკანასკნელს ქართველთა რჯულისთვის უღალატია და სპარსულის დანერგვას შესდგომია. არშაკის შემდეგ ქართლის მეფე, ლეონტის თანახმად, ხდება მისი ვაჟი არტაგი, მის შემდეგ კი ამ უკანასკნელის ვაჟი ბარტომი. ე. ი. ქართლის ტახტი შთამომავლობით გადაეცემოდა მამიდან შვილზე არშაკუნიან მეფეებს. ფაქტობრივად, აქ წყდება არშაკუნიანთა ზეობა ქართლის ტახტზე, რის შემდეგ ქართლის ტახტს სპარსელთა დახმარებით იკავებს ფარნავაზომის ვაჟი მირვან ნებროთიანი. ამ უკანასკნელის ვაჟს ტახტს ეცილება ადერკის ძე ქართამი, ასულის წული ბარტომ მეფისა, რომელიც თავის მხრივ ეგრისელი ქუჯის ძისწულია. ადერკის მხოლოდ დედა ჰყავდა არშაკუნიანი და, მიუხედავად ამისა, გამეფების შემდეგ ლეონტი მას არშაკუნიანად ნათლავს როგორც ბარტომის ძეს, თუმცა, სინამდვილეში, ბარტომს ძე არ ჰყოლია და ამიტომ ქუჯის შთამომავალი ქართამი იშვილა, რომლის შვილიც იყო ადერკი. ასე რომ, ადერკი ბარტომის შვილობილის შვილია და წარმომავლობით არშაკუნიანი ვერ იქნებოდა. წინააღმდეგობა ლეონტის თხრობაში სრულიად აშკარაა. გაუგებრობას იწვევს ისიც, რომ ადერკის ყველა მომდევნო მეფე ქრისტიან მირიანამდე, მისი პირდაპირი შთამომავალია და ისინიც არშაკუნიანთა რიგში არიან ჩათვლილი. ამას გარდა, ნებროთიანი ქართველი მეფეებიც სომხეთის არშაკუნიანებთან დანათესავებას ცდილობენ: აძლევენ მათ თავიანთ ქალებს ცოლად ან თვითონ ირთავენ ცოლად არშაკუნიანთა ქალებს⁹⁶. ერთი სიტყვით, ქართული სამეფო დინასტიის კავშირი სომხეთის არშაკუნიანებთან უძველესი ისტორიის თითქმის არც ერთ ეტაპზე არ წყდება. ლეონტის დაჟინებული ცდები ქრისტიანობამდელი ხანის ქართველი მეფეების უმეტესი ნაწილის გაარშაკიანებისა სრულიად აშკარაა. ასეთ მცდელობას, რა თქმა უნდა, რაღაცა მოტივი უნდა გააჩნდეს და რამდენიმე მნიშვნელოვანი ამოცანის გადაწყვეტას უნდა ემსახურებოდეს. როდესაც ბიზანტიური ისტორიოგრაფია ახალი (მაკედონელთა) დინასტიის დამაარსებელს, უბრალო წარმომავლობის ადრიანოპოლელ ბასილ I-ს (867-886) შორეულ წინაპრებს სომეხ არშაკუნიანთა შორის უძებნიდა და თრდატ I-ის შთამომავლად სახავდა, ცხადია, ამით ბიზანტია თავის პრეტენზიებს აცხადებდა წარმოქმნის პროცესში მყოფ ბაგრატიონთა სომხეთზე⁹⁷. ლეონტი მროველის დროისთვისაც

⁹⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 28, 33, და სხვ.

⁹⁷ **კ. იუზაშანი**, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 100-105.

სომხეთის მემკვიდრეობის დაუფლების ამოცანა სავსებით რეალურად იდგა ბიზანტიისა და საქართველოს წინაშე, რომლის რეალიზაცია საფუძვლიან სამართლებრივ დასაბუთებასაც ითხოვდა. ქართველ და სომეხ ბაგრატიონთა საერთო წარმომავლობის გვერდით, ძველ ქართულ და სომხურ დინასტიათა ნათესაობის წარმოჩენას, ერთი მხრივ, ხელი უნდა შეეწყოს პოლიტიკური აზრის ქართველთა პრეტენზიების სასარგებლოდ წარმართვისათვის და, მეორე მხრივ, სომხური საზოგადოება ქართული სახელმწიფოსადმი ნდობით განეწყოს. თუ არა ასეთი მიზანი, უმოტივო და გაუგებარი იქნებოდა სომეხი არშაკუნიანებისა და ფარნავაზიანების დაკავშირების ლეონტი მროველის დაჟინებული ცდები.

ლეონტი მროველი, ჩანს, ითვალისწინებდა, რომ ფარნავაზიანთა გაარშაკუნიანების მისი დიპლომატიური ხერხი, შესაძლოა გამაღიზიანებელი ყოფილიყო ქართული საზოგადოების მნიშვნელოვანი ნაწილისათვის, რომელთა განვითარებული ღირსების გრძნობა ძნელად უნდა შეგუებოდა ძველი ქართული სამეფო დინასტიის თუნდაც ნაწილის სომხურ წარმომავლობას, რის გამოც, ეტყობა, თავის ამ ლეგენდარულ გამოცემას საგულისხმო განმარტებებს ურთავს. არშაკუნიანი უფლისწულების გამოჩენა ქართლის სამეფო ტახტზე, ლეონტის თანახმად, არაა დაკავშირებული მეზობლებს შორის ომებთან ან სომეხთა მხრიდან ძალადობის რაიმე გამოვლენასთან. ქართლის ტახტზე მათ ქართველი ერისთავები იწვევენ. ქართლის ტახტზე ასვლის უმთავრესი და გადაამწყვეტი პირობა ქართლის „მკედრთა და ერისთავთა“ თანხმობის გარდა, არის პრეტენდენტის ფარნავაზიანობა. ლეონტი საგანგებოდ შენიშნავს: „ქართველთა დიდი სათნოობა აქუნდა ფარნავაზიანთა მიმართ; და არა უნდა სხვა ნათესავისა მეფობა, რომელსამცა არა შესდგმიდა ფარნავაზიანობა“⁹⁸. ამ პრინციპის შესაბამისად, ლეონტის მიერ დასახელებული ქართლის ტახტის პრეტენდენტები, საიდანაც არ უნდა მოეწვიათ ისინი ერისთავებს – სპარსეთიდან, სომხეთიდან, თუ თვით საქართველოს მხარეებიდან, ნათესაობის რომელიმე ხაზით (მამის ან დედის) ყოველთვის ფარნავაზიანები არიან. ამიტომ ქართლის არშაკუნიანი მეფეებიც წარმოშობით ნახევრად მაინც ქართველები არიან, ხოლო თავიანთი მოღვაწეობითა და საქმიანობით სრული ქართველები, ქართული პოლიტიკური ინტერესების, საწინააღმდეგოებისა და კულტურის ერთგული დამცველები. მაგალითად, ლეონტის მიხედვით, ქართლის ერისთავე-

⁹⁸ ქართლის ცხოვრება, I გვ. 32.

⁹⁹ იქვე, გვ. 29.

ბი სომეხი მეფის ძე არშაკს იმიტომ იწვევენ, რომ განდევნონ სპარსული სჯულის შემომღებელი ფარნაჯომი და დაიცვან მამაპაპური საწინააღმდეგოება⁹⁹. ასევე სხვა არშაკუნიანებიც ზრუნავენ ქართლის ძლიერებისათვის „დაჯდა მეფედ არშაკ... და მეფობდა იგი ნებიერად, და უმატა ყოველთა სიმაგრეთა ქართლისათა. და უმეტეს მოამტკიცა ზღუდენი ჯავახეთს, ქალაქსა წუნდას“¹⁰⁰, ე. ი. სომხეთთან საზღვრისპირა მხარეები. ბარტომ არშაკუნიანმა კი „უმატა ზღუდეთა მცხეთისათა და ყოველთა სიმაგრეთა ქართლისათა“¹⁰¹. ადერკი არშაკუნიანი „დაჯდა მცხეთას და მეფობდა კეთილად“¹⁰². ლეონტის გადმოცემით, ქართლის არშაკუნიანი მეფეები წლების მანძილზე თავდაუზოგავად ებრძვიან ერვანდიან სომეხ მეფეებს ქართლის სამხრეთის საზღვრების დასაცავად და, საბოლოოდ აღწევენ კიდევ მიზანს. ქართველი მემკვიდრის თქმით, „სიმღინთა მათითა უკუმოიხუნეს საზღვარნი ქართლისანი“¹⁰³. ასე რომ, ლეონტის მიხედვით, ქართლის არშაკუნიანი მეფეებს მხოლოდ სახელი უჩანთ არაქართული, თორემ თავიანთი არსით თავანკარა ქართველები არიან.

თავისი ისტორიული კონცეფციიდან გამომდინარე, ლეონტი მროველი საკმაოდ დიდ ადგილს უთმობს თხზულებაში ქართველ-სომეხთა სამხედრო-პოლიტიკური თანამშრომლობის ფაქტების აღწერას, რომელთა მიზანი როგორც საშინაო, ისე საგარეო-პოლიტიკური ამოცანების გადაწყვეტა იყო. სწორედ ამ კონტექსტშია წარმოდგენილი არშაკუნიანი უფლისწულების აღზევება ფარნავაზიანთა ქართლის ტახტზე. ქართლის მეოთხე მეფე ფარნაჯომი რელიგიური რეფორმის გატარებას შეუდგა, რამაც ქვეყანაში პოლიტიკური კრიზისი გამოიწვია. ფარნაჯომს ზურგს ძლიერი სპარსეთი უმაგრებდა, ამიტომ მეფით უკმაყოფილო ქართლის ერისთავებმა დახმარებისათვის სომხეთის მეფეს მიმართეს და ქართლის ტახტი მის შვილს შესთავაზეს, რომელსაც ცოლად „ფარნავაზიანთა ნათესავი“ ჰყავდა. იმ დროს ქართული საზოგადოების შეხედულებით უცხო ძალის გამოყენება შინაპოლიტიკურ ბრძოლაში ჩვეულებრივი და მისაღები იყო, თუკი მიზანი ამართლებდა ასეთ მოქმედებას¹⁰⁴. სიმარ-

¹⁰⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 30

¹⁰¹ იქვე.

¹⁰² იქვე, გვ. 35.

¹⁰³ იქვე, გვ. 50.

¹⁰⁴ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1965, გვ. 11-12.

თლე კი ერისთავების მხარეს იყო, რომლებიც მამათა სჯულს იცავდნენ და სპარსული წესების დანერგვას ეწინააღმდეგებოდნენ. ქართველ-სომეხთა სამხედრო კავშირმა მონინაალმდეგეზე გაიმარჯვა, დაიცვა ეროვნული სარწმუნოება. ამიტომ სომეხი უფლისწულის გამეფება და სომეხთა ძალის გამოყენება შუა საუკუნეებში მიღებული თვალსაზრისით სავსებით გამართლებული იყო. ამის შემდეგ, ლეონტის გადმოცემით, ქართლის ტახტის გარშემო იწყება გააფთრებული ბრძოლა პრეტენდენტებს შორის, რომლებიც აქტიურად იყენებენ უცხო ძალას, ხან სპარსელებისა და ხან სომეხების სახით. მკვლევრები ყურადღებას აქცევენ იმ ფაქტს, რომ ქართლის ტახტზე სომეხთის სამეფო სახლის წარმომადგენელთა ყოფნისას ეს ბრძოლები უფრო ხშირად ქართველ-სომეხთა გაერთიანებული ლაშქრის გამარჯვებით მთავრდება, რასაც სომეხთა უპირატესობად აღიქვამენ და ლეონტის სუბიექტური განწყობით, ანდა სომეხური ტრადიციის გავლენით ხსნიან¹⁰⁵. ლეონტი მროველის ისტორიული კონცეფცია ამგვარი ახსნის საბაბს, ვფიქრობ, მაინცდამაინც არ უნდა იძლეოდეს. გ. მელიქიშვილი, რომლის აზრით, ლეონტის თხზულებას „არმენოფილური დალი აზის“, შენიშნავს, რომ ტექსტი დაწერილია კეთილგანწყობით როგორც სომეხთა, ისე ქართველთა მიმართ¹⁰⁶ და ეს სავსებით გასაგებია. ლეონტის კონცეფციის მიზანი კავკასიის ხალხთა, განსაკუთრებით კი ქართველთა და სომეხთა, თანამშრომლობისა და ერთიანობის პროპაგანდაა. ამიტომაც სომეხ-ქართველთა გაერთიანებულ ძალებს უფრო ხშირად ამარჯვებინებს, რათა ამ კავშირის უპირატესობა და მნიშვნელობა ცხადყო ქართველთა ნებისმიერი სხვა შესაძლებელი ალიანსის წინაშე. აქედან გამომდინარე, ისეთი ფაქტების გადმოცემისას, სადაც სომეხთა როლი შედარებით გამოკვეთილად მოჩანს, ჩვენი ავტორი ცდილობს შექმნილი შთაბეჭდილების შემამსუბუქებელ გარემოებებით განონასწორებას. მაგალითად, ქართლის ტახტზე არშაკუნიანი მეფეების აღზევების კანონზომიერება გამართლებულია მათი ფარნავაზიანობით დედის ან მამის ხაზით, ხოლო ქართველებსა და სომეხებს შორის წარმოქმნილი საომარი მოქმედებების აღწერისას ორივე მხარეს რიგ-რიგობით, დაახლოებით, თანაბარ წარმატებას მიაწერს, რითაც დაპირისპირებული მხარეები საბოლოოდ დაზავებამდე და „სტატუს ქვოს“ აღდგენამდე მიჰყავს. ამ ეპიზოდების

¹⁰⁵ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 63-65; ა. აბდალაძე, „ქართლის ცხოვრება“ და საქართველო-სომეხთის ურთიერთობა, თბ., 1982, გვ. 62-63 და სხვა.

¹⁰⁶ მაცნე, № 3, 1967, გვ. 56.

ლეონტისეული მოთხრობა იმითაცაა საყურადღებო, რომ ფაქტებისადმი დამოკიდებულების თვალსაზრისით, ის მკვეთრად უპირისპირდება მ. ხორენაცის ანალოგიურ მოთხრობას და მთლიანად უარყოფს ძველი დროიდანვე კავკასიაში სომეხთა უცილობელი პოლიტიკური ბატონობის ხორენაცისეულ კონცეფციას. ქართლზე სომეხთის პოლიტიკური უპირატესობის დროის მონაკვეთს ლეონტი კონკრეტული ქრონოლოგიური ჩარჩოებით საზღვრავს, ქართლში ორმეფობის დასაწყისს პერიოდს ამთხვევს და ქართველ-სომეხთა ურთიერთობის ისტორიაში მას მოკლე და შედარებით უმნიშვნელო ეპიზოდად მიიჩნევს. იგი წერს: „ადერკისითგან ვიდრე ამათ მეფობამდე (ე. ი. ადერკის შვილიშვილების, ფარსმან და კაოსის მეფობამდე) იყვნეს მორჩილებასა შინა სომეხთა მეფისასა. და უმეტეს არმაზელნი მეფენი შეეწეოდეს სომეხთა ყოველთა მტერთა მათთა ზედა. მაშინ მეფე იქმნა სომეხთს დიდი იგი მეფე იარვანდ. და დაივიწყა მან კეთილი ქართველთა, ემძლავრა ფარსმანს არმაზელსა, და მოუღო საზღვარსა ქართლისასა ქალაქი წუნდა და არტანი მტკურამდე“¹⁰⁷. მოყვანილი ტექსტიდან გამომდინარე, ქართლის სომეხთისადმი დაქვემდებარების პერიოდს ლეონტი, თითქოს, ქართლის მეფეთა ორი თაობის მმართველობის დროით საზღვრავს (ადერკისითგან ფარსმან და კაოსის მეფობამდე), მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ ლეონტის ცნობებს ადერკის შვილების, ბარტამისა და ქართამის მეფობის მშვიდობიანი და უშფოთველი ხასიათის შესახებ „და მეფობდა ესე ბარტომ და ქართამ მშვიდობით და სიყუარულსა ზედა ერთმანეთისასა“¹⁰⁸, ჩანს რომ სომეხთადმი მორჩილების ხსენებული პერიოდი ქართლის მეფეთა მეორე წყვილის, ფარსმან და კაოსის მმართველობის ხანაზე, ადერკის შვილიშვილებზე მოდის, ამასთან სომეხთა მორჩილი მთლიანად ქართლი კი არა, არამედ მტკვრის მარჯვენა მხარე, ფარსმანის სამმართველო ნაწილი ყოფილა: „უმეტეს არმაზელნი მეფენი შეეწეოდნენ სომეხთა ყოველთა მტერთა მათთა ზედა“-ო. თავისთავად თარგამოსიანთა ურთიერთშენევა საერთო მტრის წინააღმდეგ უჩვეულოს არაფერს შეიცავდა, მაგრამ ამჯერად ეს „შენევა“ ცალმხრივი და ამასთან იძულებითიც იყო, რადგანაც „მეფე იარვანდ ემძლავრა ფარსმანს არმაზელსა, და მოუღო საზღვარსა ქართლისასა ქალაქი წუნდა და არტანი მტკვრამდე“. ასეთი დამოკიდებულება ქართველებსა და სომეხებს შორის კი ლეონტის კონცეფციისათვის მიუღებელი იყო, რის გამოც სომეხთა მეფის საქციელს

¹⁰⁷ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 44.

¹⁰⁸ იქვე, გვ. 44.

საძრახისად მიიჩნევს და საქართველო-სომხეთის ტრადიციული ურთიერთობის დარღვევაში იარვანდს ადანაშაულებს: „დაივიწყა მან კეთილი ქართველთაო“. ერთობ საგულისხმოა, რომ სომეხთა მეფის მიერ ჯავახეთის ნაწილის მიტაცებას მ.ხორენაცი არ აღნიშნავს, რაც, თითქოს, განსაზღვრულ ეჭვს უნდა აღძრავდეს მოყვანილი ფაქტის ნამდვილობაზე. მაგრამ სასაზღვრო კონფლიქტზე ყურადღების გამახვილება, რაც თავისთავად ქართლის დამოუკიდებელი სახელმწიფოს არსებობის აღიარებასაც ნიშნავდა, რომლის სუვერენული უფლებები სომეხთა მეფემ უხეშად დაარღვია, რა თქმა უნდა, მ. ხორენაცის პოლიტიკურ ანგარიშებში ვერ შევიდოდა. მ. ხორენაცის თვალსაზრისისთვის ქართლის არსებობა მხოლოდ სომხეთის შემადგენლობაშია დასაშვები, რასაც ლეონტის მიერ დახატული სომხეთთან სასაზღვრო კონფლიქტის სურათი მკვეთრად ეწინააღმდეგებოდა. ამიტომაც არის, რომ ლეონტი მროველისა და მ. ხორენაცის მიერ ამ პერიოდის საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობის ისტორიის ფაქტების გადმოცემა ერთმანეთისაგან მკაფიოდ განსხვავდება შინაარსითაც და ფორმითაც, რომელთაც ურთიერთისაგან განსხვავებული, ერთმანეთისაგან საპირისპირო პოლიტიკური კონცეფციის დალი აზის.

სომეხთა მეფის იარვანდის ძალადობა, გასაგებია, ქართლის ხელისუფალთა საპასუხო მოქმედებას ითხოვდა და ლეონტი მროველიც დაწვრილებით გადმოგვცემს მეზობელთა შორის იმ დროს განვითარებულ საბრძოლო პერიპეტეებს. ქართლის მეფეების, ფარსმანისა და კაოსისგან განსხვავებით, მათი მემკვიდრეები, არმაზელ და აზორკ ლეონტის დახასიათებით მამაცნი და მარჯვენი იყვნენ და შეეცადნენ კიდევ სომეხთა მიერ მიტაცებული ქართლის ტერიტორიების დაბრუნებას. როგორც ჩვენი მემკვიდრეები გვაუწყებს „განიზრახეს ძიება საზღვართა ქართლისათა“¹⁰⁹. მათ მიიმხრეს ჩრდილოეთის ხალხები: ოსები, პაჭანოები, ჯიქები, ლეკები, დურძუკები, დიდოელები და ვიდრე სომეხები ამის შესახებ გაიგებდნენ, ფარულად შეკრიბეს ურიცხვი ლაშქარი, მოულოდნელად შეიჭრნენ სომხეთში და მთელი რიგი ოლქები – შირაკუანი, ბაგრევანდი ბასიანამდე და ნახჭევანამდე მოაოხრეს, უამრავი ტყვე და დიდი ნადავლი, ქონება-განძი ჩაიგდეს ხელში და უკან გაბრუნდნენ. სომეხთა სარდალი სმბატ ბივრიტიანი დაედევნა და ბრძოლა გაუმართა ქართველებსა და ოსებს. ამჯერად უკვე სომეხებმა მოაოხრეს ქართლი. მაგრამ ქართლის მეფენი აზორკ და არმაზელ, ლეონტის თქმით, „სი-

¹⁰⁹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 45.

ფიცხლითა გულისა მათისათა არა შეუშინდეს, არა დასცხრეს კირთებისაგან სომეხთა ზედა“. ქართველებთან დამეგობრებული ოსებიც ერთობლივად უტევდნენ და ავინრობდნენ სომეხებს, რის გამოც სომეხებისა და ქართველ-ოსთა ლაშქარს შორის ბრძოლა ორივე მხარის ცვალებადი უპირატესობით კარგა ხანს გაგრძელდა, ბოლოს კი, როცა ქართველებმა სომეხთა ლაშქარის წინამძღოლი და მეფის ძე ზარენი დაამარცხეს ჯავახეთში, დაატყვევეს ცელის ტბასთან და დარიალის ციხეში გამოკეტეს, დაიწყო მოლაპარაკება დაპირისპირებულ მხარეებს შორის. ქართველმა მეფეებმა გაანთავისუფლეს სომეხი უფლისწული და აღუთქვეს, საჭირო შემთხვევაში, სამხედრო დახმარება „ხოლო ამისთჳს სომეხთა უკმოსცეს საზღვარი ქართლისა, ქალაქი წუნდა და ციხე დემოთისა, ჯავახეთი და არტანი. და მიერთვან იქმნეს მოყუარე სომეხნი და ქართველნი და ოსნი. და სამნივე ერთობით ბრძოდეს მტერთა“¹¹⁰ – საზეიმოდ აცხადებს ლეონტი მროველი, რითაც კვლავ და კვლავ ყურადღებას ამახვილებს მისი კონცეფციის უმთავრეს თეზისზე: კავკასიის ხალხთა ურთიერთობაში ძირითადია თანამშრომლობა და მოყვრობა მათ შორის.

ქართველ-სომეხთა ომების ისტორიის ლეონტის მსგავსად გადმოცემა, გასაგებია, რომ მ. ხორენაცს ხელს არ მისცემდა. მისი კონცეფცია ასეთ მოთხრობას უბრალოდ, ვერ იგუებდა. ამიტომ ის ხსენებულ მოვლენებზე საუბრისას მხოლოდ ზოგადი შენიშვნებით კმაყოფილდება, მისთვის უხერხულ ფაქტებს კი სახეშეცვლილი შინაარსით წარმოგვიდგენს, ასე მაგალითად, მის თხზულებაში ქართველ-სომეხთა ომები ალან-სომეხთა ომებადაა მონათლული, ხოლო ქართველები, ისიც მხოლოდ ერთი ნაწილი, ამ ომის უნებლიე და პასიურ მონაწილედაა გამოყვანილი. მ. ხორენაცი წერს: „იმ ხანებში ალანები შეუთანხმდნენ ყველა მთიელებს, მიიმხრეს ქართველთა ნახევარი ქვეყანაც და დიდძალი ლაშქრით მოეფინნენ ჩვენს მინ-ანყალს. არტაშესმა შეჰყარა თავისი მრავალრიცხოვანი ჯარი და ატყდა ომი ორ მამაც მშვილდოსან ნათესავს შორის“¹¹¹. როგორც ვხედავთ, მ. ხორენაცი არ ასახელებს ომის მიზეზებს, სომეხი მეფის მიერ ჯავახეთის ნაწილის მიტაცებას, ლაშქრობის მოთავედ ალანები გამოჰყავს და არა ქართველები და მათი მეფეები აზორკი და არმაზელი, მკითხველს უქმნის შთაბეჭდილებას, რომ ქართველები სულაც არ აპირებდნენ სომეხებთან შებრძოლებას და მხოლოდ მისი ერთი ნახევარი მიიმხრეს ალანებმა,

¹¹⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 45-49.

¹¹¹ მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, გვ. 141.

მეორე ნახევარი კი, იგულისხმება, სომეხი მეფის ერთგულებას შერჩა. ერთი სიტყვით, ქართლი სომხეთის დაქვემდებარებულ ქვეყნადაა ნაგულისხმევი, ამიტომაც, არც ქართველთა მიერ კავკასიელებთან ერთად შირაკუანისა და ბაგრევანდის დალაშქვრაზე და არც ქართლის დასაპყრობად სომეხთა სარდლის სმბატ ბივრიტიანის მრავალგზის ლაშქრობაზე ამბობს რაიმეს. სომხეთთან დაპირისპირებულ ღირსეულ ძალად, მხოლოდ ალანებს მიიჩნევს: „ატყდა ომი ორ მამაც მშვილდოსან ნათესავს შორის“. მისი დამოკიდებულება ქართლისა და ქართველების მიმართ აშკარად ქედმაღლურია, რაც კიდევ უფრო მკაფიოდ იჩინს თავს იმ ეპიზოდში, სადაც საუბარია ქართველთა მიერ სომეხი უფლისწულის ზარეჰის დატყვევებაზე. მ. ხორენაცი წერს: „ზარეჰი იყო პატივმოყვარე კაცი, მხეცებზე ნადირობაში მარჯვე, ხოლო ომში მხდალი, უვარგისი. იგი გამოცდილი ჰყავდა ქართველთა მეფეს, ვინმე ქარძამს, /რომელმაც/ აუჯანყა ქვეყანა, შეიპყრო და კავკასიის მთაზე ციხეში ჩასვა ზარეჰი. (ქარძამს) შეებრძოლნენ არტავაზდი და ტირანი სმბატის თანხლებით და გამოიყვანეს ძმა ტალახიდან“¹¹². ტექსტის ამ ნაწილში ყურადღებას იქცევს ქართველი მეფის კნინობითად მოხსენიება – „ვინმე ქარძამი“, რაც უშუალოდ გამოხატავს ავტორის დამოკიდებულებას ქართლის უძველესი ისტორიის მიმართ. მიიჩნევს რა ქართველ მეფეებს ბევრად უფრო ნაკლები მნიშვნელობის ხელისუფლებად, ზარეჰის დატყვევებას მათ წარმატებად კი არ მიიჩნევს, არამედ სომეხი უფლისწულის უვარგისი თვისებებით ხსნის და ქართველი მეფეების ბრძოლას სომეხთა ძალადობის წინააღმდეგ მხოლოდ ანტისომხურ აჯანყებად განიხილავს. ასეთი თვალსაზრისის შესაბამისია ზარეჰის განთავისუფლების გარემოებათა ხორენაციისეული აღწერაც. მისი მტკიცებით, სომეხი უფლისწულის განთავისუფლება დაპირისპირებული მხარეების მოლაპარაკების შედეგად და ორივესთვის მისაღებ საფუძველზე კი არ მომხდარა, არამედ ზარეჰის ძმებსა და მთავარსარდალ სმბატ ბივრიტიანს სამხედრო ძალის გამოყენებით აუძულეობით ქარძამი დაეთმო მათთვის ტყვე. ამ მხრივ ნიშანდობლივია ისიც, რომ ქართველთა ტყვეობაში ყოფნას სომეხი უფლისწულისთვის სამარცხვინო მოვლენად მიიჩნევს, რის გამოც მის განთავისუფლებას ტალახიდან ამოყვანას უთანაბრებს.

ლეონტი მროველი თავისი კონცეფციის შესაბამისად მკითხველის ყურადღებას უმთავრესად მაინც საერთო მტრების (ძირითადად სპარსელების) წინააღმდეგ ქართველ-სომეხთა ერთობლივი ბრძოლის ეპი-

¹¹² მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, გვ. 144-145.

ზოდებზე ამახვილებს. ამასთან დამახასიათებელია, რომ, თუ მითიურ ხანაში ერთობლივი ბრძოლის წინამძღოლი სომეხთა ეთნარქი იყო, მეზობელ სახელმწიფოთა თანამშრომლობის პერიოდში უკვე აქტიურნი ქართველები ჩანან. ასეთი სურათი იხატება, მაგალითად, ლეონტის თხზულებაში ფარსმან ქველის მოღვაწეობის აღწერისას. თხრობა გაშლილია მირდატ და ფარსმან მეფეების დაპირისპირების ფონზე. „მირდატს შეენოდე სპარსნი, ხოლო ფარსმანს სომეხნი“¹¹³. მირდატი ბოროტ ძალას განასახიერებს: „ესე მირდატ იყო კაცი ურვილი და მოსისხლე“¹¹⁴, ფარსმანი კი – კეთილს. მის დასახასიათებლად ლეონტი არ იშურებს მხატვრული გამომსახველობის არანაირ საშუალებას: „ხოლო ფარსმან ქუელი იყო კაცი კეთილი და უხუად მომნიჭებელი და შემნდობელი, ასაკითა შუენიერი, ტანითა დიდი და ძლიერი, მ□ე მ□ედარი და შემმართველი ბრძოლისა, უშიში ვითარცა უ□ორცო და ყოველითავე უმჯობესი ყოველთა მეფეთა ქართლისათა, რომელნი გარდაცვალებულ იყვნეს უწინარეს მისსა“¹¹⁵. ლეონტის მტკიცებით, ფარსმან ქველი თვით მირდატის მხარის ქართველებსაც უყვარდათ და სძულდათ მირდატი „მესისხლეობისა და მედგრობისათვის“, რის გამოც მათგან უმრავლესი გადაუდგა პატრონს. ფარსმან ქველი ქართლისა და სომხეთის მხედრობით ებრძვის სპარსელებს, მაგრამ კრიტიკულ სიტუაციებში მაინც ფარსმანისა და მისი სპასპეტის — ფარნავაზის მოხერხება და გამირობა წყვეტს ბრძოლის ბედს. ლეონტის თქმით, მრავალ დიდ გამარჯვებათა შედეგად „განითქუა სახელი ფარსმან ქუელისა და სპასპეტისა მისისა ფარნავაზისი. და წინამძღუარ ექმნა იგი სპათა ქართლისა და სომხითისათა. და იწყო ბრძოლად სპარსთა და შესლვად სპარსეთს. და ვერლაროდეს ვინ წინააღუდგა ფარსმან ქუელსა“¹¹⁶.

ამ ტექსტში ლეონტი მროველი ერთგვარი შეპარვით უაღრესად მნიშვნელოვან ცნობას გვანვდის. ქართლთან ერთად სომხეთის ჯარის წინამძღვრობა (ე. ი. სარდლობა) არ იყო ქართველ-სომეხთა ურთიერთობისათვის დამახასიათებელი ჩვეულებრივი მოვლენა და თავისი შინაარსით მკაფიოდ განსხვავდებოდა სამხედრო დახმარების იმ პირობებისაგან, რომლის დასახასიათებლად მემატრიანეები იყენებდნენ გამოთქმას „მოიროთ ძალი სომხითით“, სპასეთით თუ სხვა მხრიდან. სომხეთის

¹¹³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 51.

¹¹⁴ იქვე.

¹¹⁵ იქვე.

¹¹⁶ იქვე, გვ. 52-53.

ჯარის სარდლობა ქართლის მეფეს ამ ქვეყნის დაქვემდებარების შემდეგ შეეძლო მხოლოდ, მით უმეტეს, რომ ლეონტის დასტურით ეს შესაძლებელი გამხდარა ფარსმან ქველის გახმაურებული გამარჯვებებისა და მისი გავლენის გაზრდის შედეგად. ნიშანდობლივია, რომ ფარსმან I-სა (I ს. 30-60-იანი წწ.) და ფარსმან II-ის (II ს. 30-50-იანი წწ.) ბრძოლას სომხეთისათვის პართიის წინააღმდეგ თანხმობით ადასტურებს რამაული წყაროები (ტაციტუსი და სხვები)¹¹⁷, რის გამოც ლეონტის ეს ცნობა დამაჯერებლობას იმსახურებს. რამდენადაც ლეონტი მიზნად ისახავდა ორივე ხალხისთვის ქართველ-სომეხთა ერთიანობის განსაკუთრებული სასიკეთო მნიშვნელობა ეჩვენებინა, ალბათ, ამიტომაც გვერდს უვლის ფარსმან ქველის მიერ სომხეთის დაქვემდებარებისა თუ თავისი პოლიტიკური გავლენის ქვეშ მოქცევის ისტორიის დეტალებს და ყურადღება გადააქვს ასეთი კავშირის წარმატებულ შედეგებზე ძლიერი საერთო მტრის წინააღმდეგ ბრძოლაში. ლეონტის მტკიცებით, ფარსმან ქველის სარდლობით ქართველ-სომეხთა ლაშქარს თვით დიდი და ძლიერი სპარსეთიც კი ვეღარ იგერიებდა და მხოლოდ მუხანათი მზარეულის მოსყიდვით შეძლეს ფარსმანის მოწამვლა, რის შემდეგ სპარსელები ბარტამისა და მისი მომხრეების დახმარებით იპყრობენ ქართლს. სომეხთა მეფე ბერძნებს უკავშირდება, რომელთაც დასავლეთ საქართველოც უერთდება. ბრძოლა სპარს-ქართველებისა (ბარტამის მომხრეთა) და სომეხ-ბერძენ-ქართველთა ლაშქარს შორის საბოლოოდ ამ უკანასკნელთა გამარჯვებით თავდება¹¹⁸, რაც ასევე ქართველ-სომეხთა კავშირის უპირატესობას ცხადყოფს. ამის საპირისპირო კონცეფციის შემოქმედი მ. ხორენაცი, როგორც მოსალოდნელი იყო, დუმილით გვერდს უვლის სომხეთის ისტორიაში ფარსმან ქველის როლსა და მნიშვნელობაზე საუბარს, მიუხედავად იმისა, რომ ბერძენულ-ლათინურ წყაროებში კარგად გათვითცნობიერებულ მწერალს, საფიქრებელია, უნდა სცოდნოდა ის მდიდარი მასალა, რომელიც ლათინ ავტორებს გააჩნდათ კავკასიაში სახელგანთქმული ქართველი მეფის შესახებ. მ. ხორენაცი ფარსმანს მხოლოდ ერთხელ ახსენებს, ისიც სომეხი მეფის ერთ-ერთი მხედართ-უფროსის რანგში, რომელიც შეზღუდული წარმატებით მონაწილეობს სომეხთა საშინაო დინასტიურ ბრძოლაში ტახტის ერთ-ერთი პრეტენდენტის მხარეს¹¹⁹. მ. ხორენაციისთვის ქართველ-სომეხთა თანაბარუ-

¹¹⁷ იხ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 511-568; 643-776.

¹¹⁸ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 53-54.

¹¹⁹ მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, გვ. 137-138.

ფლებიანი კავშირი მიუღებელია. მისგან განსხვავებით, ლეონტი განაგრძობს გარეშე ძალასთან ქართველ-სომეხთა ერთობლივი ბრძოლის ეპიზოდების გადმოცემას. ფარსმან ქველის შვილის შვილიშვილი ამაზასპიც ძლიერი და „მსგავსი ფარსმან ქუელისა“ იყო¹²⁰. იგი წარმატებით ებრძოდა მოძალადე ოსებს, მაგრამ გადამწყვეტი და საბოლოო უპირატესობა მაშინ მოიპოვა, როცა, მემატინის სიტყვით, „მოირთო ძალი სომხითით“. ლეონტის თანახმად, ამის შემდეგ ამაზასპი გალალდა, გაამპარტავნდა, დიდად შეავინროვა წარჩინებულნი, რის გამოც ქართლის ერმა ის მოიძულა. ამასთან, „მტერ ექმნა იგი სომეხთა, და შეიყუარნა სპარსნი“¹²¹. ამის პასუხად დასავლეთ საქართველოს ხუთი ერისთავი განუდგა ამაზასპს და მოლაპარაკება გამართეს სომეხთა მეფესთან. გაიმართა ბრძოლა და ამჯერადაც სპარსელები დამარცხდნენ ქართველ-სომეხთა გაერთიანებული ლაშქრის წინაშე, რომელსაც ბერძნებიც და ოსებიც უჭერდნენ მხარს. სპარსელების წინააღმდეგ ქართველ-სომეხთა სამხედრო თანამშრომლობის ერთობ შთამბეჭდავი სურათი აქვს დახატული ლეონტის უკანასკნელი ფარნავაზიანი მეფის ასფაგურისა და სომეხთა მეფე კოსაროს (ხოსროს) ურთიერთობის ეპიზოდების გადმოცემისას. იგი წერს: „კოსარო სომეხთა მეფემან უწყობ ბრძოლად ქასრე მეფესა სპარსთასა, და შეენოდა მას ასფაგურ, მეფე ქართველთა, და ამან ასფაგურ განუხუნის კარნი კავკასიანთანი და გამოიყვანნის ოვსნი, ლეკნი, და ხაზარნი, და მივიდის კოსარო მეფისა თანა სომეხთასა ბრძოლად სპარსთა. და პირველსავე შესლვასა სპარსეთად ეწყობ ქასრე, მეფე სპარსთა, და აოტეს იგი და მოსრეს სპა მისი. და მიერთგან ვერლარა წინააღუდგა ამათ მეფე იგი სპარსთა, და განამრავლეს შესლვა სპარსეთად და ტყუენა სპარსეთისა. ვითარ იოტეს სომეხთა და ქართველთა და ჩრდილოსა ნათესავთა მეფე სპარსთა, და განამრავლეს შესლვა სპარსეთს და ორება სპარსეთისა; და ვერლარა ოდეს წინააღუდგა მეფე სპარსთა“¹²².

სომხეთის ისტორიის ამ მნიშვნელოვან მოვლენაზე საუბარი აქვს მ. ხორენაცსაც, მაგრამ მის თხრობაში ქართველ-სომეხთა სამხედრო თანამშრომლობის ფაქტებმა ასახვა არ პოვა. იგი ძირითადად საუბრობს ირანში პართული სამეფო დინასტიის სასანურით შეცვლაზე და ამ მოვლენით გამოწვეულ რეაქციაზე არშაკიდულ სომხეთში. მხოლოდ ერთ

¹²⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 55.

¹²¹ იქვე, გვ. 57.

¹²² იქვე, გვ. 59-60.

წინადადებაში გაკეთებული მინიშნებით შეიძლება მიხედვით, რომ იგი იმ ბრძოლებსაც გულისხმობს, რომელთა შესახებ ვრცლად მოგვითხრობს ლეონტი მროველი. მ. ხორენაცის თქმით, სომხეთის მეფე ხოსროვმა, როგორც კი შეიტყო ირანში დაწყებული არეულობის შესახებ, მაშინვე გაემართა პარტიის უკანასკნელი მეფის, მისი ნათესავის არტაბანის გადასარჩენად. იგი რომაელთა დახმარებით ფიქრობდა პართული სამეფო დინასტიის აღდგენას, მაგრამ არ გაუმართლდა. არდაშირ სასანიანი აქტიურად ამოქმედდა, მიიმხრო ირანის ყველაზე გავლენიანი გვარები, ხოლო ხოსროვის ნათესავი კარენ ფაჰლავის გვარი გაანადგურა. პოლიტიკური გართულებების გამო ველარც რომაელები დაეხმარნენ სომეხთა მეფეს. მიუხედავად ამისა – წერს მ. ხორენაცი – მან (ე. ი. ხოსროვმა) “თავის ჯარითა და კეთილმოსურნეების, აგრეთვე, ჩრდილოელ ტომთა შეწვევით სძლია არტაშირს, აოტა იგი ინდოელთა ქვეყნამდე”¹²³. სომეხთა გამარჯვებით დასრულებული ბრძოლების დეტალურად და მხატვრული ხერხებით აღწერის მოყვარული სომეხი მემატიაწე, ამჯერად, როგორც ვხედავთ, მეტად სიტყვაძუნია. აშკარაა, სომეხთა მთავარი დამხმარის როლში ქართველთა წარმოჩენა მის კონცეფციას ეწინააღმდეგებოდა, რის გამოც იძულებული გახდა ამ შემთხვევისთვის ბუნდოვანი და გაურკვეველი შინაარსის ეპითეტი „კეთილმოსურნეები“ გამოეყენებინა ქართველთა მაგიერ. სასანიანთა წინააღმდეგ სომეხთა ბრძოლის ამ ეპიზოდში ქართველთა მონაწილეობის ცნობამ ძველ სომხურ საისტორიო მწერლობაში მაინც შეაღწია, თუმცა ამ ისტორიოგრაფიისათვის დამახასიათებელი ტენდენციურობით. გრიგოლ პართელის ცხოვრების მიხედვით, სომეხთა მეფემ (ხოსრომ) „შეკრიბა მხედრობა ძლიერი აღვანთაგან და ქართველთა და სხვათა ნათესავთაგან“ და ამ ძალებით სასანიანთა სახელმწიფოს ტერიტორიის რბევა-თარეში, თურმე“ მთელი ათი წელი გაგრძელებულა¹²⁴. მოყვანილ ტექსტში ქართველების მონაწილეობა სომეხთა ბრძოლაში ისეა წარმოდგენილი, თითქოს, ქართლი III ს. სომეხთა მეფის ხელქვეითი ყოფილიყო, რაც სიმართლისგან ძალზე შორსაა. ამ დროისათვის ირანში სასანიანთა გაბატონებამდე ქართლის სამეფო იმდენად ძლიერ პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა, რომ არათუ რომსა და პართიას არ ემორჩილებოდა, არამედ ზოგჯერ მათ

¹²³ მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, გვ. 159.

¹²⁴ ცხოვრება წმ. გრიგოლ პართელისა, ლეონ მელიქსეთ-ბეგის გამოც. ტფილისი, 1920, გვ. 7; ძველი მეტაფრასული კრებული, თბილისი, 1986, გვ. 470-471.

წინააღმდეგ მტრულ აქციებსაც არ ერიდებოდა¹²⁵. ამ დროისათვის კი ქართლი ისევ დამოუკიდებელი და ძლიერი სახელმწიფო იყო¹²⁶, რასაც ლეონტის მიერ მოხმობილი ცნობებიც ადასტურებს. ამ შემთხვევაშიც ლეონტი მროველი ასწორებს მოვსეს ხორენაციას და, საერთოდ, ძველი სომხური ისტორიოგრაფიის მონაცემებს ქართველ-სომეხთა ურთიერთობის ისტორიაზე და ღირსეულად წარმოაჩენს ამ ურთიერთობაში ქართველთა როლსა და ისტორიულ მნიშვნელობას.

ქართული და სომხური წყაროების მონაწილეთ, ქართველ-სომეხთა ლაშქრის ათწლიანი ერთობლივი თარეშით იმდენად შეწუხებულა ირანის შაჰი, რომ იძულებული გამხდარა მიგზავნილი მკვლელის, არშაკუნთანა მონათესავე სურენიანთა გვარის წარმომადგენლის ანაკის ხელით მოეცილებინა სომხეთის მეფე, რის შემდეგ შაჰმა ამ ქვეყნის დაპყრობაც შეძლო¹²⁷. სომხეთის დაპყრობით სპარსელთა ჯარს გზა გაეხსნა ქართლში შესაჭრელად. შექმნილი კრიტიკული სიტუაციის აღწერისას ლეონტი მროველი კიდევ ერთხელ ავითარებს მსჯელობას თავისი კონცეფციის ერთ-ერთი უმთავრესი დებულების – საქართველოსა და სომხეთის თანამშრომლობისა და ურთიერთკავშირის ისტორიული აუცილებლობისა და კანონზომიერებათა სასარგებლოდ. ლეონტის თანახმად, სომხეთის დაპყრობის შემდეგ სპარსთა მეფე ქართლში შემოვიდა. ქართლის მეფე ასფაგური ოსეთისკენ გაემართა, რათა დამხმარე ლაშქარი გამოეყვანა ციხე-ქალაქთა გასამაგრებლად. მაგრამ ოსეთში შესულს სიკვდილი ეწია. მდგომარეობა იმიტაც დამძიმდა, რომ ასფაგურს ვაჟი არ ჰყავდა და ამის გამო ფარნავაზიანთა მეფობა ქართლში კიდევ დასრულდა. შექმნილი კრიზისის პირობებში პოლიტიკური გადაწყვეტილების მისაღებად ქართლის ერისთავები მცხეთაში იკრიბებიან მაეჟან სპასპეტის წინაშე. სიტუაციის ანალიზისას კვლავ თავს იჩენს ქართლისა და სომხეთის ურთიერთობის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ორივე ქვეყნისთვის. ძალების გაერთიანება მათ ყოველთვის აძლევდა საერთო მტრებთან აქტიური მოქმედების საშუალებას (რაც არაერთგზის ცხადყო ქართველმა მემატიაწემ წინა თავებში მოყვანილი მაგალითებით), სულ ბოლოსაც ასფაგურის შეწვევით სომეხთმა დიდ წარმატებას

¹²⁵ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 510-537.

¹²⁶ იქვე, გვ. 568.

¹²⁷ მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, გვ. 158-162; ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 59-62.

მიაღწია სასანიანებთან ბრძოლაში. მათი კავშირის განწყვეტა კი არა მარტო წარუმატებლობის მიზეზი ხდება, არამედ თავდაცვისუნარიანობის მოშლასაც იწვევს, რასაც მათთან სპასპეტის პირით ლეონტი მროველი ასე გამოხატავს: „რამეთუ მოიკლა სპარსთაგან დიდი იგი მეფე სომხითისა, წაღებულ არს სომხითი, რომელსა ეკიდა სამეფო ჩუენი, და აღუღია პირი მისი სპარსთა მეფესა შთანთქმად ყოვლისა ქუეყანისა. არავინ არს ჩუენ თანა წინააღმდეგომი მისი“¹²⁸.

ქართლისა და სომხეთის პოლიტიკური ურთიერთობის ხასიათის გამომხატველი ლეონტის მიერ აქ გამოყენებული ზოგადი ტერმინი „ეკიდა“ არაერთგვაროვნადაა აღქმული სამეცნიერო ლიტერატურაში. მკვლევართა მნიშვნელოვანი ნაწილი, განსაკუთრებით ის, რომელიც ლეონტის კონცეფციას არმენოფილურად მიიჩნევს, მას ქრისტიანობამდელი საქართველოს სომხეთზე დაქვემდებარების დასადასტურებლად მოყვანილ ტერმინად აღიქვამს¹²⁹, რასაც პირადად ლეონტი მროველის სუბიექტური განწყობილებით ხსნის. დაქვემდებარების გადმოსაცემად ლეონტი ძირითადად ორ ტერმინს იყენებს – „მორჩილებასა“ და „მონებას“. მაგალითად, „ესე ყოველნი იყვნეს მორჩილ ჰაოსისა“; „და ესე რვანივე ერთობით ჰმონებდეს ნებროთს გმირსა“; „ესე ოთხივე იყვნეს მორჩილ მისა“; „ხაზართა იჩინეს მეფე, და დაემორჩილნეს ყოველნი ხაზარნი“; „მონებდა იგი აზო ბიზანტიოსს“; „სომეხნი და ქართველნი იყვნენ მორჩილ აჟღალანისი სპარსთა მეფისა“ და სხვა.¹³⁰ ამავე „მორჩილება“ ტერმინით გადმოგვცემს, როგორც ითქვა, სომხეთზე ქართლის დაქვემდებარების ერთ განსაზღვრულ მცირე პერიოდსაც¹³¹. იყენებს, აგრეთვე, ტერმინ „მსახურებას“, მაგრამ, ეტყობა, უფრო მსუბუქი, ვასალური დამოკიდებულების გამოსახატავად. მაგალითად, „მსახურებდა იგი (ფარნავაზი) ანტიოქოსს“¹³². ტერმინი „ეკიდა“ ამათგან სრულიად განცალკევებულადაა წარმოდგენილი და ამიტომ მას განსხვავებული შინაარსიც უნდა ჰქონდეს. სხვა ადგილას სიტყვა „მოკიდებას“ იყენებს შეერთება, შემოვლების აზრით: „მოჰკიდა კირიზლუდე ციხესა არმაზისასა“ ხოლო „მოკიდებულს“ – მოსაზღვრის

¹²⁸ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 62-63.

¹²⁹ მ. ლორთქიფანიძე, რა არის „ქართლის ცხოვრება“, თბილისი, 1989, გვ. 79; ა. აბდალაძე, „ქართლის ცხოვრება“ და საქართველო-სომხეთის ურთიერთობა, გვ. 63-64.

¹³⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 6,9, II, 20, 43.

¹³¹ იქვე, გვ. 44.

¹³² იქვე, გვ. 25.

აზრით¹³³. სულხან საბა სიტყვა „მოკიდებას“ განმარტავს, როგორც „მოყუარეთ მობმას“. ამაზე დაყრდნობით, ჩვენთვის საინტერესო წინადადებას „ქართლის ცხოვრების“ ლექსიკონის შემდგენელი სიტყვა „ეკიდას“ ქვეშ, ახალ ქართულზე ასე ხსნის: „სპარსელებმა დაიპყრეს სომხეთი, რომელთანაც ჩვენი სამეფო, ქართლი, მეგობრულ ურთიერთობაში იყო“¹³⁴. ხსენებულ ტერმინში დაქვემდებარების მომენტს გამორიცხავდა მარი ბროსეც, რომელიც სიტყვა „ეკიდა“-ს მჭიდრო კავშირად გაიაზრებდა. ამასთან დაკავშირებით ნ. ბერძენიშვილი შენიშნავდა, რომ ამ ტერმინში ბროსე იურიდიულ შინაარსს არ ხედავდა¹³⁵.

ხსენებული ტერმინის („ეკიდა“) პოლიტიკური დაქვემდებარების შინაარსით გადმოცემისას ლეონტის კრიტიკოსები ძირითადად ემყარებიან ნ. ბერძენიშვილის ავტორიტეტს, რომელმაც 1944 წ. ნაიკითხა და 1949 წ. დაბეჭდა მოხსენება „მოკიდებულის“ ინსტიტუტის შესახებ, სადაც მან ლეონტის მიერ გამოყენებული ამ ტერმინის შინაარსზე თავისი აზრიც გამოთქვა. იგი წერდა: ჩვენ ვფიქრობთ, რომ „ეკიდა“ ლეონტის არ ესმის მატერიალური მეზობლობის ანუ მოსაზღვრეობის აზრით. მაშინ მათგან სპასპეტი ამ ზმნას ნამყო დროში არ იხმარდა: მათგანი აღნიშნავს იმ ურთიერთობას, რომელიც იყო („ეკიდა“), და ეხლა კი აღარ არის, სომხეთის მოსაზღვრედ კი საქართველო იყო და ასეთადვე დარჩა ის მას შემდეგაც რაც, სომხეთი ქასრემ დაიპყრო... მით უფრო თანასწორთა კავშირის აზრით არ ესმის ლეონტის „ეკიდა“: ამის წინააღმდეგია მისი ისტორიული კონცეფცია (შეიძლება სწორედ ამ კონცეფციის გამოხატულებაც იყო მათგან სპასპეტის პირში სომეხთა მეფის წოდებულება „დიდი მეფე“). დარჩა ერთადერთი შინაარსი, პოლიტიკური დამოკიდებულება და სწორედ ამ შინაარსით, ვფიქრობთ ჩვენ, ხმარობს აქ ამ სიტყვას ლეონტი მროველი¹³⁶. რა თქმა უნდა, მეზობლის და მოსაზღვრეობის აზრით ტერმინ „ეკიდა“-ს ლეონტი არ და ვერც გამოიყენებდა, რადგანაც საქართველოსა და სომხეთის მეზობლობა იმდენად ცნობილი ფაქტი იყო, რომ ის დამატებით განმარტებას, უბრალოდ, აღარ საჭიროებდა. ისიც ბუნებრივია, რომ ხსენებული ტერმინის შინაარსის

¹³³ ქართლის ცხოვრების სიმფონია ლექსიკონი, I, თბილისი, 1986, გვ. 127.

¹³⁴ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 439.

¹³⁵ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 127, შენ. 38.

¹³⁶ იქვე, გვ. 126-7.

გახსნას ნ. ბერძენიშვილი მემატიაანის ისტორიულ კონცეფციას უდებს საფუძვლად. თუკი მივიჩნევთ, რომ ლეონტის კონცეფცია ძველ კავკასიაში სომეხთა უპირატესობას აღიარებდა და, ჩანს, XX ს. 40-იან წლებში ნ. ბერძენიშვილი ასე ფიქრობდა, მაშინ სავსებით ლოგიკურია მისივე დასკვნა, რომ ლეონტის თანასწორთა კავშირის აზრით არ ესმოდა „ეკიდა“. ლეონტის ტექსტზე შემდგომი ხანგრძლივი დაკვირვებისას ნ. ბერძენიშვილმა, ვფიქრობ, მნიშვნელოვანწილად შეიცვალა თავისი ადრინდელი დამოკიდებულება ქართველი მემატიაანის ისტორიული კონცეფციის მიმართ. 50-60-იანი წლების ჩანაწერებში, დასრულებულ თუ დაუსრულებულ ნაშრომებში მეცნიერი არაერთგზის აღნიშნავდა, რომ ლეონტი მრაველი მთელი შრომის სიგრძეზე ებრძვის და არსებითად ასწორებს და უპირისპირდება ხორენელს და სომეხთაგან დამოკიდებულებას გაურბის¹³⁷. ასეთი ხედვისას, ცხადია, სხვა ახსნას ჰპოვებდა სადავო ტერმინიც. მისთვის, ალბათ, უფრო შესაფერისი იქნებოდა სულხან საბას განმარტება, რომლის თანახმად, სიტყვა „ეკიდას“ იდენტური „მოკიდება“ „მოყვარეთ მობმას“ ნიშნავდა. დიდი ქართველი ლექსიკოგრაფის ამ განმარტების კომენტარებისას ნ. ბერძენიშვილი შენიშნავდა, რომ საბა ჩვენთვის საინტერესო ხაზით „მოკიდებაში“ მხოლოდ „მოყვარედ მობმას“ აღნიშნავდა, მაგრამ საბას რომ „მოკიდებულის“ სოციალურ-პოლიტიკური შინაარსი კარგად ესმოდა, ეს ჩანს მობმა სიტყვის განმარტებიდან: „მობმა ზურგად მოყუარე ანუ დიდი ვინმე მოკიდოს“. აქ უკვე საბა ორბელიანი მოყვრობის გარდა სხვაგვარ მოკიდებასაც გულისხმობს და ასეთი აქტის მიზანსაც ასახელებს: ესაა „ზურგი“. ფეოდალური ინსტიტუტის „მოკიდებულის“ კვლევისას ნ. ბერძენიშვილი განიხილავს მოკიდების მრავალ სხვადასხვა ვარიანტს და განმაზოგადებელ დასკვნაში ჩამოთვლის მათთვის დამახასიათებელ ძირითად ნიშნებს. იგი წერს: მოკიდებული იმ თავითვე ფართო მოცულობის საზოგადოებრივ გაერთიანებას წარმოადგენდა. მოკიდებულის დამახასიათებელი იყო მისი წევრების თავისუფლება და ინტერესთა თანხმობა. ქართული ფეოდალიზმის ყველა საფეხურზე მოკიდებულის ძირითადი შინაარსი (ინტერესთა თანხმობის ნიადაგზე მეტ-ნაკლებად თავისუფალი გაერთიანება) უცვლელი დარჩა¹³⁸. თავისუფლება და ინტერესთა თანხმობა კი მხოლოდ თანაბარუფლებიან პირთ შორისაა შესაძლებელი, რის გამოც, ვფიქრობ, ლეონტის თანასწორთა კავშირის აზრით უნდა ესმოდეს ტერმინი „ეკიდა“.

¹³⁷ ნ. ბერძენიშვილი, სის, VIII, გვ. 298, 339-381, 555-557 და სხვა.

¹³⁸ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 134.

ლეონტის დროსთან შედარებით ახლო პერიოდში (XII ს.), როცა ნ. ბერძენიშვილის დაკვირვებით ტერმინი „მოკიდული“ უკვე დიდი ხნის წინ ჩამოყალიბებული და სავსებით გარკვეული შინაარსის შემცველი ცნება იყო, კონკრეტული ფაქტების ანალიზი მკვლევარს არ აძლევს საშუალებას ტერმინის შინაარსში მაინცდამაინც დაქვემდებარებულის ნიშნები ამოიცნოს. ნ. ბერძენიშვილის შენიშვნით, არც აქედან, ე. ი. 1190 წ. ამბებიდან ჩანს, რომ „მოკიდებული“ ქვეშე-დანესებულს, ხელქვეითს ნიშნავდა¹³⁹.

XII ს. ტერმინი „ეკიდა“, რომ დაქვემდებარების შინაარსით არ ესმოდათ, ამის დასტურია „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომეხური თარგმანის შესაბამისი ტექსტიც, სადაც ქართლის სომეხეთთან მიმართების გამომხატველი ნაწილი საერთოდ გამოტოვებულია¹⁴⁰. სომეხი მთარგმნელი, რომელიც ილია აბულაძის დაკვირვებით, ცდილობს თავისი ქვეყანა და თანამემამულეები ყველგან განდიდებით წარმოადგინოს, რისთვისაც თვითნებურ რედაქციულ ცვლილებებსაც არ ერიდება, ცხადია, უთარგმნელს არ დატოვებდა სომეხთა უპირატესობის გამომხატველი შინაარსის მქონე ქართულ სიტყვას და მის მნიშვნელობას, ალბათ, კიდევ უფრო მეტად გამოკვეთდა და გააძლიერებდა. და, რადგან ასე ვერ იქცევა, ჩანს, ლეონტის ამ გამონათქვამში სომეხი მთარგმნელი მისთვის სასარგებლოს და განსაკუთრებულს ვერაფერს ხედავდა. შესაძლოა, სომეხური ისტორიოგრაფიის კლასიკოსების მსგავსად, ჩვენი მთარგმნელისთვისაც მიუღებელი იყო ქართლისა და სომეხეთის პოლიტიკური ურთიერთობის თანაბართა კავშირად წარმოდგენა, რაც ლეონტის ტექსტის ამ ნაწილში იკითხებოდა. ამიტომ ადგილის თარგმნას, ისევე, მისი გამოტოვება არჩია. მსგავსი მანიპულაციები „ქართლის ცხოვრების“ სომეხი მთარგმნელისთვის, როგორც ილია აბულაძეც აღნიშნავს, უცხო არ იყო.

მაეუან სპასპეტის სიტყვის მთელი წინამოთხრობაც სომეხთზე ქართლის პოლიტიკური დამოკიდებულების აზრის გამომრიცხველია. ამ მხრივ, თხრობის არც ერთი პასაჟი ეჭვის საფუძველს არ იძლევა. უფო მეტიც, სპარსეთის წინააღმდეგ ერთობლივ ბრძოლაში ქართველი მეფის როლს ლეონტი უფრო მნიშვნელოვნად მიიჩნევს¹⁴¹, რაც სავსებით რეალისტური შეფასებაა. რომაელთა ლეგიონების შემდეგ სპარსეთის

¹³⁹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 119

¹⁴⁰ ქართლის ცხოვრების ძველი სომეხური თარგმანი, ილ. აბულაძის გამოც. თბილისი, 1953, გვ. 66.

¹⁴¹ ასე აღიქვამს ქართველი მემატიაანის თხრობას ნ. ლომოურიც. იხ. მისი „ნარკვევები ქართლის (იბერიის) სამეფოს ისტორიიდან“, თბილისი, 1975, გვ. 19.

საპირისპირო უფრო სრულფასოვან ძალას, რა თქმა უნდა, ჩრდილო კავკასიაში მომთაბარეთა სამხედრო შენაერთები წარმოადგენდნენ. მათი ამოქმედებისა და საჭირო მიმართულებით წარმართვის მექანიზმი კი ქართველთა მეფეებს ეპყრათ ხელთ. „არა ელენიფების გამოსლვად დიდთა მათ ნათესავთა ოვსთა და ყივჩაყთა თქნიერ ბრძანებისა ქართველთა მეფისა“¹⁴². მართალია, ეს სიტყვები ვახტანგ გორგასალს მიეკუთვნება, მაგრამ ისიც ცხადია, რომ მემატინე საკმაოდ ძველ ტრადიციას გადმოგვცემს, რამდენადაც კართა შებმას და ამით კავკასიის გადასასვლელებზე კონტროლის დაწესებას ქართული წყაროები ჯერ კიდევ ფარნავაზის უშუალო მემკვიდრეებს მიაწერენ¹⁴³. ასეთი ძლიერი ზურგის მქონე ქვეყანას კი არა მარტო სომხეთი, არამედ სპარსეთი და რომიც უნევდნენ ანგარიშს. მ. ხორენაციც კი, რომელიც ქართლს, თითქმის, ყოველთვის სომხეთის შემადგენლობაში გულისხმობს, ამჯერად ვეღარ იყენებს მისთვის ჩვეულ მბრძანებლურ გამოთქმებს ქართლის მიმართ და ბუნდოვანი, თუ ნეიტრალური სიტყვებით ცდილობს გადმოსცეს ასფაგურის დახმარების ამბავი, რომელსაც თავისი დიდი მნიშვნელობის გამო, გვერდი ვეღარ აუარა. ლეონტი ამ შემთხვევაშიც ასწორებს და სიცხადე შეაქვს მ. ხორენაციის დაბინდულ ტექსტში იმით, რომ სათითაოდ ჩამოთვლის სასანიანთა ირანის წინააღმდეგ მოწყობილი სამხედრო კამპანიის მთავარ მონაწილეებს: სომხებს, ქართველებს, ჩრდილო კავკასიელებს – „იოტეს სომეხთა და ქართველთა და ჩრდილოსა ნათესავთა მეფე სპარსთა“¹⁴⁴. მ. ხორენაციც, ფაქტობრივად, მიჯნავს ერთმანეთისაგან სომხურ ჯარსა და მათ შემწე „კეთილმო-სურნეებსა“, თუ ჩრდილოეთის მთიელ ტომებს. ლეონტის ტექსტში ლაშქრობის მონაწილეთა ჩამოთვლისას სხვებზე წინ სომეხთა ხსენება, რა თქმა უნდა, უპირატესობის გამომხატველი ვერ იქნება. ხსენებული ომი, პირველ რიგში, სომეხთა ომი იყო და, ბუნებრივია, მემატინეს ისინი მოკავშირეებზე უწინ უნდა ეხსენებინა. ლეონტი მროველის მიერ გადმოცემული ქართველ-სომეხთა ურთიერთობის ამსახველი ფაქტები, მით უფრო, სასანიანთა წინააღმდეგ ერთობლივი ბრძოლის უკვე მოყვანილი კონკრეტული სიუჟეტი, როგორც ვხედავთ, არ იძლევა საბაბს ქართლის სომხეთზე პოლიტიკური დამოკიდებულების წარმოსადგენად. ასეთი ვითარებისას კი, ცხადია, ნათესაობისა და

¹⁴² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 156.

¹⁴³ იქვე, გვ. 28.

¹⁴⁴ იქვე, გვ. 60.

მოყვრობის საფუძველზე ქართველ-სომეხთა თანამშრომლობის მეხოტბე მემატინისათვის მიუღებელი უნდა ყოფილიყო ამ ქვეყნების ურთიერთობის დასახასიათებლად დაქვემდებარების გამომხატველი ტერმინის გამოყენება, რაც მისივე კონცეფციისათვის სრულიად შეუფერებელი იქნებოდა. იგი ქართლისა და სომხეთის ურთიერთობას, განსაკუთრებით კი სამხედრო-პოლიტიკურ სფეროში, მოყვარეთა კავშირად წარმოგიდგენს, რასაც მთელი მისი წინამოთხრობაც ადასტურებს. ასეთი ურთიერთობის გამოსახატავად ყველაზე უფრო მოხერხებული ტერმინი კი საბაბს მიერ „მოყვარეთ მობმად“ განმარტებული „მოკიდება“ და ლეონტის მიერ გამოყენებული „ეკიდა“ გამოდის. ნამყო დროში ტერმინის ხმარება ამ შემთხვევაში სავსებით გასაგებია: ის ურთიერთობა ქართლსა და სომხეთს შორის ანუ მოყვრული თანამშრომლობა, რომელიც აქამდე არსებობდა, მაეჟან სპასპეტის სიტყვით, აღარ არსებობს სომხეთის მეფის მოკვლისა და სპარსელთა მიერ სომხეთის დაპყრობის გამო. ამიტომ მოყვრის გარეშე დარჩენილი ქართლი მარტოდმარტო აღმოჩნდა ძლიერი მტრის წინაშე. სომხეთი ქართლის ფარი იყო სამხრეთიდან, ხოლო ქართლი ძლიერი ზურგი სომხეთისათვის ჩრდილოეთიდან. თავდაცვის აზრით, ერთმანეთზე დამოკიდებული ეს მეზობელი ქვეყნები ერთმანეთს ეკიდნენ. ასეთი აზრის შემცველი უნდა იყოს სიტყვა „ეკიდა“-ს შინაარსი, რომელიც, ვფიქრობ, გამოყენებულია პოლიტიკური პარტნიორების ურთიერთდამოკიდებულების გადმოსაცემად და არა ერთის მეორეზე დაქვემდებარების გამოსახატავად.

ლეონტისა და ხორენაციის დამოკიდებულება ისტორიული ფაქტების შერჩევისა და გადმოცემისადმი, როგორც ამჯერად ვნახეთ, სრულიად განსხვავებული და ურთიერთსაწინააღმდეგოა. ასეთი ვითარება გამონვეული უნდა იყოს არა იმდენად მეზობელთა მეტოქეობით, რამდენადაც ერთმანეთისგან საკმაოდ დაცილებული სხვადასხვა ისტორიული ეპოქებისადმი მათი კუთვნილებითა და ამ ფაქტორით განპირობებული განსხვავებული კონკრეტული პოლიტიკური ამოცანებით. ხორენაცი თავის თხზულებას ისტორიის ქარცეცხლში დამარცხებული სომეხი ხალხისათვის წერდა, რომლის მიზანი იყო სახელმწიფოებრიობის დაკარგვით გულგატეხილი თანამოქმედების გამხსნევა, წარსული დიდების მაგალითებით მათი აღფრთოვანება და მომავალში დამოუკიდებლობის აღდგენისათვის ბრძოლაში სულიერი განმტკიცება. ლეონტის ამოცანა კი, პირიქით, აღმავლობის გზაზე მყოფი და კავკასიაში განვითარებული გამაერთიანებელი მოძრაობის ავანგარდში მდგომი ქვეყნის ინტერესების სარეალიზაციოდ საზოგადოებრივი აზრის შემზადება იყო, იმ ქვეყნის ინ-

ტერესებისათვის ბრძოლა, რომელიც იმჟამად უკვე სომხეთის მემკვიდრეობას ბიზანტიას ეცილებოდა. ამის გამოც, ლეონტის თავისი ისტორია მარტოოდენ ქართველებისათვის არ შეეძლო ეწერა. მას სომხებისათვისაც უნდა გაეჩინა ანგარიში, რომელთა მიმხრობასა და თავის გარშემო დარაზმვას ქართული სახელმწიფო გეგმავდა. ამიტომაცაა, რომ ლეონტი ხელალებით კი არ უარყოფს ხორენაცს, არამედ ასწორებს და ცდილობს ღირსეულად წარმოაჩინოს საქართველოს ისტორია, ისე კი, რომ არც სომეხთა თავმოყვარეობას მიაყენოს ზიანი.

ეს განსხვავებული ტენდენციები ლეონტისა და ხორენაცის თხზულებაში კიდევ უფრო მკაფიოდ იჩენს თავს კავკასიაში ქრისტიანული სარწმუნოების გავრცელებისა და პირველი ქრისტიანი ქართველი და სომეხი მეფეების მოღვაწეობის გადმოცემისას. ეს ხანა შუა საუკუნეების ქრისტიანი მწერლებისთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობისა იყო და თითოეული მათგანი ცდილობდა შესაფერისი ღირსებით წარმოეჩინა თავისი ქვეყნის ისტორიის ეს მონაკვეთი.

თავისი კონცეფციის ერთგული და მისი თანამიმდევრული დამცველი მ. ხორენაცი სომხეთის პირველ ქრისტიან მეფეს თრდატ III-ს ელინური მითებისა და აღმოსავლური ზღაპრების გმირების თვისებებით ამკობს, მიანერს რა მას გოლიათურ არაბუნებრივ ფიზიკურ ძალ-ღონეს, რის საფუძველზეც ყველაზე რთული და სახიფათო სიტუაციებიდან მისი გმირი უძლეველი და გამარჯვებული გამოჰყავს. ასეთი სიუჟეტებია: გოლიათებთან და ველურ ხარებთან შეჭიდება, ველური კუროების ხელით დაგლეჯა, ცხენიდან ჩამოქვეითებული თრდატის მიერ სპილოების ჯოგების ხმლით გარეკვა, ბასილთა მეფის ცხენიანად შუაზე გაპოვა, მეომართა მთელი რაზმების დამოუკიდებლად ამოხოცვა და სხვა¹⁴⁵. მ. ხორენაცის მტკიცებით, თრდატი ყველგან და ყოველთვის იმარჯვებდა. მისივე მტკიცებით, საქართველოს პირველი ქრისტიანი მეფე მირიანი თრდატის ქვეშევრდომი და მისი ერთ-ერთი სარდალი იყო და ამდენად, ქართლიც სომხეთის შემადგენლობაში იყო საგულვებელი¹⁴⁶.

ასეთ მტკიცებულებათა წინააღმდეგ აშკარად გამოსვლა და მისი ხელალებით უარყოფა მ. ხორენაცის დიდი ავტორიტეტის გამო, თუნდაც სომეხთა თვალში, შესაძლოა ეფექტური ვერ ყოფილიყო. ამიტომ ქართული ისტორიოგრაფიის ღირსების დასაცავად და საკუთარი კონცეფციის გასამართლებლად ლეონტი ერთობ ორიგინალურ ხერხს მიმართავს.

ქართველი მემკვიდრე მირიანს სასანიანთა მეფის შვილად სახავს და საქართველოს პირველი ქრისტიანი მეფის ხოსროიანობით, ფაქტობრივად, აგრძელებს და ახალ პირობებში კვლავ აცოცხლებს ძველი ქართული ფარნავაზიანი მეფეების ნებროთიანობის იდეას. ამ ტრადიციის მნიშვნელობაზე ყურადღებას ჯუანშერიც ამახვილებს, როცა ვახტანგ გორგასალის პირით მკითხველს შეახსენებს: „... რომელნი ვართ ნათესავნი ნებროთ გმირისანი, რომელი უწინარეს ყოველთა მეფეთა გამოჩნდა ქუეყანასა ზედა, რომელი ლომსა ძალითა ვითარცა თიკანსა მოიყვანებდა, კანჯართა და ქურციკთა ქუეთითი იპყრობდა. რამეთუ ეზომ განდიდნა ძალი მისი, რომელ დაემორჩილნეს ყოველნი ნათესავნი ნოესნი“¹⁴⁷. ნოეს ნათესავებში, რა თქმა უნდა, პირველ რიგში, სომხები მოიაზრებოდნენ, რაც იმასაც ნიშნავდა, რომ თუ მორჩილებაზე მიდგებოდა საქმე, ქართველი მეფეები სომხებს კი არა, პირიქით, სომეხი მეფეები ქართველ მეფეებს უნდა დამორჩილებოდნენ, როგორც ქვეყნიერების პირველი მეფის ნებროთ გმირის შთამომავლებს. ლეონტის არაპირდაპირი მტკიცებით ამ ძველი ტრადიციის ძალა ქართველ ქრისტიან მეფეებზეც ვრცელდებოდა მათი ხოსროიანობის გამო. ლეონტი ქართველთა სხვა უპირატესობებზეც ამახვილებს მკითხველის ყურადღებას. თუ ხორენაცით, სომეხი მეფეები ყოველთვის ამყოფდნენ პართიის სამეფო დინასტიასთან ნათესაობით და ეს კავშირი სომხეთის ძლიერების მნიშვნელოვან წყაროდ მიაჩნდათ, ლეონტით, მირიანი თვით პართელთა დამამხოველი სასანიანების კიდევ უფრო ახლო ნათესავია, სპარსეთის მეფის უფროსი ვაჟია და, ბუნებრივია, სპარსელთა მხარდაჭერითა და კეთილგანწყობით სარგებლობს, რაც მას განსაკუთრებით უპირატეს მდგომარეობას უქმნის კავკასიაში. როგორც პართიის პირველმა მეფემ არშაკმა, მ. ხორენაცით, სომხეთის მეფე მთელ კავკასიაზე გააბატონა, ასევე სასანიანი ქასრე, ლეონტით, მთელ კავკასიას აძლევს მირიანს სამმართველოდ. „და მისცა (მირიანს) ქართლი, სომხითი, რანი, მოვაკანი და ჰერეთი“¹⁴⁸. ამ ცნობას ლეონტი სხვადასხვა ვარიაციებით კიდევ რამდენჯერმე იმეორებს: “და მეფობდა ესრეთ მირიან მცხეთით გადმართ ქართლს, სომხითს, რანს, ჰერეთს, მოვაკანს და ეგრს“¹⁴⁹. როცა მ. ხორენაცი ხსენებული არშაკ პართიის მეფის წყალობაზე საუბრობდა, აღნიშნავდა, რომ კავკასიის გარდა

¹⁴⁵ მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, გვ. 163-164; 166-167; 169-170.

¹⁴⁶ იქვე, გვ. 169-172.

¹⁴⁷ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 161.

¹⁴⁸ იქვე, გვ. 64.

¹⁴⁹ იქვე, გვ. 65.

სომხეთის მეფეს წინა აზიის ზოგიერთი ტერიტორიებიც მისცა¹⁵⁰. თითქოს, ამ ცნობის პასუხად ლეონტი გვატყობინებს: „ხოლო მირიანს (სპარსელებმა) გულის-სადებად მისცეს ბარტამისგან ჯაზირეთი, და შამის ნახევარი, და ადარბადაგანი. და ესე ყოველი ქართლს, სომხითს, რანს, ჰერეთს და მოვაკანს ზედა მოურთეს“¹⁵¹. ასე რომ, მირიანის ქართლი, ლეონტის მიხედვით, თითქმის, არაფრით ჩამორჩებოდა არშაკუნიანთა სომხეთს. მაგრამ ყველაზე დიდი უპირატესობა, რომელიც ქართლს გააჩნდა, ლეონტის აზრით, იყო მისი განსაკუთრებული სტრატეგიული მდებარეობა. ქართლისა და მცხეთის ცენტრალური მდებარეობა კავკასიაში მას ამ ქვეყანაზე სრული კონტროლის საშუალებას აძლევდა. ამ აზრს ლეონტი თავის თხზულებაში სპარსეთის სასანიანი მეფის პირით გადმოგვცემს. იგი წერს სპარსთა მეფემ „უკეთესად გამოარჩია მცხეთას დასუმა ძისა მისისა მეფედ. რამეთუ ყოველთა ქალაქთა სომხითისა და ქართლისათა, რანისა და მის კერძოთა, ყოვლისა უფროსად და უმაგრესად გამოარჩია და მახლობელად ჩრდილოთა მტერთა, რათა ჰბრძოდის მათ მუნით და იპყრობდეს ყოველთა კავკასიანთა“¹⁵². ასეთი თვალსაზრისის დომინირებას ლეონტისდროინდელ საზოგადოებაში, გასაგებია, დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა კავკასიის მომავალი გაერთიანებისათვის მოღვაწე ქართველი პოლიტიკოსებისათვის, რომლებიც ამით კიდევ ერთ სერიოზულ არგუმენტს იძენდნენ თავიანთ სასარგებლოდ.

ქართლის ისტორიის ღირსეულად წარმოჩენასთან ერთად, ლეონტი განსაზღვრულ პატივს მიაგებს სომხურ ფოლკლორულ მასალასაც, რომელმაც ფართო გამოყენება ჰპოვა ძველ სომეხ ავტორთა თხზულებებში. ამასთან, ამ სომხურ გადმოცემებს შესაშური ტაქტით ურთავს სპეციალურ განმარტებებს, რითაც მათ ჰიპერბოლური სამოსისაგან ათავისუფლებს. ლეონტის მიერ ასეთი ხერხით წარმოჩენილი პირველი ქრისტიანი სომეხი მეფის დახასიათება, ვფიქრობ, უფრო რეალური და ადამიანურიცაა ძველ სომეხ ავტორთა მიერ დახატულ პორტრეტთან შედარებით. თრდატის საგმირო საქმეთა შესახებ არსებული გადმოცემებიდან ლეონტის მხოლოდ აგათანგელოსთან დაცული ცნობა მოჰყავს გუთების თავდასხმის მოგერიებისას ბერძენთა ჯარში მყოფი თრდატის სიმამაცისა და მოხერხების თაობაზე. მაღლიერი იმპერატორი თავის

ლაშქარს აძლევს თრდატს და გაამეფებს სომხეთში. ლეონტი ამ ფაქტს ასე გადმოგვცემს: „ხოლო კეისარმან მისცნა სპანი თრდატს და გამოგზავნა სომხითს, მამულსა თქსსა. გამოვიდეს სომხითს და გამოასხნეს სპანი ერისთავნი მირიანისნი“¹⁵³. ამჯერად, ლეონტი კიდევ ერთხელ (უკვე მეოთხედ), თუმცა არაპირდაპირ, მკითხველის ყურადღებას მიაქცევს იმაზე, რომ თრდატის გამეფებამდე სომხეთს მირიანი და მისი ერისთავები მართავდნენ. ამ კონტექსტში შესაძლოა საყურადღებო იყოს მ. ხორენაცის ცნობაც, რომლის მიხედვით, ხოსროვის მოკვლიდან თრდატის გამეფებამდე სომხეთს სპარსეთის მეფე თავისი მოხელეების შემწეობით 26 წელიწადს განაგებდა, ვითარცა ერთ-ერთ თავის მხარეთაგანს¹⁵⁴. ალბათ, არ არის გამორიცხული ლეონტისა და ხორენაცის ამ ცნობებს შორის რაღაც კავშირი არსებობდეს.

თრდატის დახასიათებისას, როგორც ჩანს, ლეონტი მ. ხორენაცის თხზულებასაც იყენებდა, მაგრამ სომეხ მეფეზე იქ არსებულ გაზღაპრებულ ცნობებს კი არ იმეორებს, არამედ მათ შინაარსს მოკლედ გადმოგვცემს: „და არავინ იპოვა ოდეს სპარსთა შორის მარტოდ-მბრძოლი თრდატისი. და სახელოვან იქმნა იგი ყოველსა ქუეყანასა, და სძლო ყოვლადვე მბრძოლთა მისთა, ვითარცა წერილ არს ამბავი მისი ცხოვრებასა სომეხთასა“¹⁵⁵. ამ ბოლო წინადადებით ლეონტი, აშკარაა, მკითხველს აუწყებს, რომ თრდატის წარმოდგენილი დახასიათება მას კი არ ეკუთვნის, არამედ სომხურ მატრიანებს. მისი აზრით, ქართლისა და სომხეთის მეტოქეობაში სძლევდა ის, რომელსაც უფრო ძლიერი მხარდამჭერი ჰყავდა. ასე რომ, საკითხს წყვეტდნენ გარეშე პოლიტიკური ძალები და არა უშუალოდ რომელიმე მეტოქე. ლეონტის გადმოცემით, სომხეთში თრდატის გამეფებისა და იქიდან მირიანის ერისთავების გამოძევების შემდეგ მეზობელ ქვეყნებს შორის „დაუცხრომელად იყვის შფოთი... ნელთა მრავალთა... ხოლო ოდეს მოირთის ძალი თრდატ საბერძნეთით და მომართის მირიანს, და მას ვერ ძალ-ედვის წინააღდგომად, და გამაგრნის ციხენი და ქალაქნი, და მოვლის თრდატ ქუეყანა მისი. და ოდეს განძლიერდის მირიან სპარსეთით, მაშინ ვერ წინააღუდგის თრდატ, და მოვლის მირიან სომხითი“¹⁵⁶. მირიანსა და თრდატს შორის „დაუცხრომელი შფოთი“ რომ

¹⁵⁰ მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, გვ. 67.

¹⁵¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 67.

¹⁵² იქვე, გვ. 63-64.

¹⁵³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 68.

¹⁵⁴ მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, გვ. 162.

¹⁵⁵ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 69.

¹⁵⁶ იქვე.

საზღვრების გამო იქნებოდა ატეხილი ეს სრულიად ცხადია ლეონტის თხრობის მიხედვით, რადგანაც მისივე თქმით, კეისარმა თრდატი „სომხითს, მამულსა თ□სსა“ გამოგზავნა და ჩანს, სომხეთის მეფე ცდილობდა დამხმარე ძალის საშუალებით მისი მამული ჩრდილოეთით ზედმეტად გაეფართოებინა, რასაც, ბუნებრივია, მირიანის წინააღმდეგობა დახვედებოდა. მათ შორის ურთიერთობას ისიც ამწვავებდა, რომ ისინი ერთმანეთთან დაპირისპირებული მძლავრი სახელმწიფოების მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდნენ და, ნებით თუ უნებლიეთ, მფარველის მისწრაფებათა გამომხატველნიც უნდა ყოფილიყვნენ. ასეთი დამოკიდებულება ქართლსა და სომხეთს შორის ლეონტის სტრიქონებში მკაფიოდ შეიგრძნობა. ლეონტის თანახმად, სპარსეთის მეფე წინადადებას აძლევს მირიანს „შეეკრბეთ, და გარდავლოთ სომხითი, და შევიდეთ საბერძნეთად“¹⁵⁷. როგორც ვხედავთ, ამ წინადადებაში მთავარი სამიზნე საბერძნეთია და არა სომხეთი. ეს უკანასკნელი მხოლოდ მცირე წინაღობაა, რომელიც უნდა გარდავლონ. თრდატიმა ჭარბ ძალებს წინააღმდეგობა ვერ გაუწია და მოკავშირეებმა „წარტყუნეს სომხითი“ და შევიდნენ საბერძნეთში. ამ ძალებს ვერც ბერძენთა მეფე კონსტანტინე აღუდგა წინ და დიდ მწუხარებას მიეცა¹⁵⁸. ჩნდება ახალი ძალა, რომელიც სრულიად ცვლის მანამდე არსებულ ურთიერთობას ქვეყნებსა და ადამიანებს შორის. ქრისტეს ჯვარის სასწაულმოქმედი ძალით ბერძენთა მეფე კონსტანტინე, რომელმაც ირწმუნა ახალი მოძღვრება და ნათელ იღო, მცირე ძალებით ურიცხვი მტერი გაანადგურა, „ვითარ წერილ არს ესე განცხადებულად მოქცევასა ბერძენთასა“ შენიშნავს ლეონტი მროველი. ამჯერად ქართველი მემატინე მის მიერ მოყვანილ წყაროს გულგრილად კი არ აფიქსირებს მხოლოდ, არამედ შეფასებასაც აძლევს და მას ცხადსა და მართალს უწოდებს, რითაც თავის კეთილსასურველ დამოკიდებულებას გამოხატავს გამოყენებული ლიტერატურის მიმართ.

ახალი სარწმუნოების უპირატესობისა და ძლიერების მოწმე მირიანი განუდგება სპარსელებს და კონსტანტინეს სამსახურში დგება, რის შემდეგ ქართველ-სომხთა ურთიერთობა ჩვეულ, ლეონტისთვის სასურველ კალაპოტში ექცევა. კონსტანტინე მეფე ამოყვრებს ძველ მეტოქე მეზობლებს. მირიანის ვაჟი რევი ცოლად ირთავს თრდატის ქალიშვილს

¹⁵⁷ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 69.

¹⁵⁸ იქვე.

სალომეს. ბოლო ეღება სასაზღვრო კონფლიქტსაც. კონსტანტინე ბუნებრივ-გეოგრაფიულ საზღვარს უდებს მიჯნად მეზობლებს: „რომელთა ქუეყანათა მდინარენი დიან სამხრეთით და მიერთვიან რა□სსა, ესე ქუეყანანი თრდატის კერძად დაყარნა; და რომლისა ქუეყანისა მდინარენი ჩრდილოთ დიან და მიერთვიან მტკუარსა, ესე მირიანის კერძად დაყარნა“¹⁵⁹. მშვიდობა და სიყვარული მყარდება, ლეონტით ერთი მამის შთამომავალ მოძმეებს შორის, რაც ქართველი მემატინის კონცეფციის კანონზომიერ გამოვლინებას წარმოადგენდა. მშვიდობა და მოყვრობა კავკასიის ხალხებს შორის კი ლეონტის დროინდელი ქართული სახელმწიფოს პერსპექტიული პოლიტიკის საფუძველი იყო, რომლის ხორცშესხმას ლეონტისთან ერთად შუა საუკუნეების ქართული ისტორიოგრაფია და მწერლობა ემსახურებოდა.

ლეონტის მიერ მოვსეს ხორენაცის კრიტიკა არ იქნებოდა სრული, თუ ის თავის დამოკიდებულებას არ გამოხატავდა სომეხი მემატინის თვალსაზრისზე კავკასიის სარწმუნოებრივი და კულტურული იერსახის შესახებ. არც ამ შემთხვევაში ღალატობს ლეონტი მ. ხორენაცის კრიტიკის თავის მეთოდს და სომეხი მემატინის შესწორებას კვლავ განაგრძობს. ძველ ქართლში სომხური წარმართული კულტის ბატონობის მ. ხორენაცისეული მტკიცების საპასუხოდ ლეონტი ქართველთა უძველესი სარწმუნოების წარმოქმნისა და მისი განვითარების თანამიმდევრულ სურათს გადმოგვცემს, სადაც სომხური გავლენისათვის ადგილი აღარ არსებობს. ლეონტის თანახმად, ქართველებმა თავიანთი თავდაპირველი სარწმუნოება ქართლში მოსვლის შემდეგ შეიმუშავეს, რაც ძირითადად, ქართლოსის საფლავისა და მნათობების თაყვანისცემით გამოიხატებოდა. იგი წერს: „და იქმნეს მსახურ მზისა და მთოვარისა და ვარსკულავთა ხუთთა, და მტკიცე და უფროსი საფიცარი მათი იყო საფლავი ქართლოსისი“¹⁶⁰. ამის შემდეგ ძველ ქართულ წარმართულ პანთეონში ადგილს კერპები იკავებენ: გაცი და გაიმ¹⁶¹, უმთავრესი კი ფარნავაზის მიერ შექმნილი კერპი ხდება. მის შესახებ, სხვებისგან განსხვავებით, საგანგებო ხაზგასმით გადმოგვცემს ამ ღვთაების შექმნის ამბავს: „ფარნავაზ შექმნა კერპი დიდი სახელსა ზედა თ□სსა: ესე არს არმაზი, რამეთუ ფარნავაზს სპარსულად არმაზ ერქუა. ამართა კერპი იგი არმაზი თავსა ზედა ქართლისასა, და მიერთვიან ენოდა არმაზი

¹⁵⁹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 70.

¹⁶⁰ იქვე, გვ. 11.

¹⁶¹ იქვე, გვ. 20.

კერპისა მისთჳს. და ქმნა სატფურება დიდი კერპისა მისთჳს აღმართებულისა¹⁶². მემატთანე განსაკუთრებული აქცენტებით გადმოგვცემს ღვთაება არმაზის სახელწოდების ფარნავაზისგან წარმომავლობას და ამ ფაქტს ერთ წინადადებაში სხვადასხვა ფორმით რამდენჯერმე იმეორებს, თითქოს შიშობს ეს სახელი მკითხველს სხვაში არ აეროს. ეტყობა, ლეონტი სომხური არამაზდის სახელს უფრთხოდა (ალბათ, არმაზისა და არამაზდის სპარსულიდან საერთო წარმომავლობის გამო), რის გამოც მკითხველის ყურადღებას საგანგებოდ ამხვილებდა ღვთაება არმაზის ეროვნულ წარმომავლობაზე. ფარნავაზის მემკვიდრეებმა ქართულ წარმართულ პანთეონს კიდევ რამდენიმე კერპი შემატეს. მაგალითად, საურმაგმა „შექმნა ორნი კერპნი აინინა და დანინა, და ამართნა გზასა ზედა მცხეთისასა“¹⁶³. ფარნაჯომმა „შექმნა კერპი სახელით ზადენ, და ამართა ზადენს“¹⁶⁴; რევმა კი „მოიყვანა ცოლი საბერძნეთით, ასული ლოლოთეთისა, სახელით სეფელია. და ამან სეფელია მოიტანა თანა კერპი, სახელით აფროდიტოს, და აღმართა თავსა ზედა მცხეთისასა“¹⁶⁵. ამრიგად, ძველ ქართულ წარმართულ პანთეონში, ლეონტის მიხედვით, სულ შვიდი კერპი ჩანს: გაცი, გაიმ, არმაზი, აინინა, დანანა, ზადენი და აფროდიტოსი. აქედან ერთია გარედან (საბერძნეთიდან) შემოტანილი. ეს შვიდი კერპი იყო, ლეონტის თანახმად, ქართველთა სალოცავი და მათ შემდეგ სხვა აღარ შემატებიათ. პირველი ქრისტიანი ქართველი მეფის შესახებ ჩვენი მემატთანე ამბობს: „ალიზარდა მირიან მსახურებასა მას შინა შტა მათ კერპთასა“¹⁶⁶. ლეონტის გადმოცემით, ძველი ქართული სარწმუნოება და მისი ღვთაებები სახელგანთქმული თანამედროვეების აღიარებასა და პატივისცემას იმსახურებდნენ. მაგალითად, ლეონტის თქმით, ალექსანდრე დიდმა უბრძანა ქართლის ერისთავად დანიშნულ თავის მოხელეს „რათა პატივისცემდნენ მზესა და მთოვარესა და ვარსკულავთა ხუთთა“¹⁶⁷. ე. ი. ქართველთა უძველეს სარწმუნოებას. ასევე, ქართლში გამეფებულმა სპარსეთის მეფის ვაჟმა მირიანმა „ჰმატა შემკობა კერპთა და ბომონთა, კეთილად იპყრნა ქურუმნი კერპთანი, და ყოველთა

¹⁶² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 25.

¹⁶³ იქვე, გვ. 27.

¹⁶⁴ იქვე, გვ. 29.

¹⁶⁵ იქვე, გვ. 58.

¹⁶⁶ იქვე, გვ. 65.

¹⁶⁷ იქვე, გვ. 18.

მეფეთა ქართლისათა უმეტეს აღასრულებდა მსახურებასა მას კერპთასა, და შეამკო საფლავი ფარნავაზისი“¹⁶⁸.

როგორც ვხედავთ, ლეონტი ფაქტებით ადასტურებს ძველი ქართული სარწმუნოების თვითმყოფადობასა და ავტორიტეტს ძველ სამყაროში, რაც თავისთავად გამორიცხავს სულიერი კულტურის სფეროშიც ქართლის დამოკიდებულებას სომხეთზე. სომხური ისტორიოგრაფიის პრეტენზიებს, ამჯერად, თუმცა არაპირდაპირ, მაგრამ საკმაოდ ეფექტურად ანეიტრალებს.

კავკასიაში ქრისტიანული სარწმუნოების აღმოცენებასა და გავრცელებაზე სომხური ისტორიოგრაფიის მიერ წარმოდგენილი ვერსია უკვე საკმაოდ არგუმენტირებულად იყო უარყოფილი „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ კრებულში შესული „წინოს ცხოვრების“ ავტორის მიერ, რაც ლეონტის ათავისუფლებდა დამატებითი კვლევა-ძიებასგან. ამიტომაც მან შუა საუკუნეების მწერალთა ჩვეულების მიხედვით, ქართლის გაქრისტიანების ეს ისტორია პირდაპირ ჩართო თავის ძირითად ნაშრომში, ზოგიერთი უმნიშვნელო რედაქციული ცვლილებებით, რაც გამოწვეული უნდა ყოფილიყო მის კონცეფციასთან თანხმობაში მოსაყვანად, ე. ი. კონფესიური დაპირისპირების შესარბილებლად.

გაცილებით რთული იყო ქართული ენისა და დამწერლობის ისტორიის შეთავსება ლეონტის კონცეფციასთან. თარგამოსის შთამომავლობიდან გამომდინარე, „მისი თეორია მოითხოვდა სომხური ენის პირველადობას“ (ნ. ბერძენიშვილი)¹⁶⁹, რეალური ვითარება კი გაერთიანებული საქართველოს კულტურული მენინავეობის ჩვენებას კავკასიაში. ამ წინააღმდეგობის დასაძლევად პოლიტიკოსმა მემატთანემ თარგამოსიანთა საერთო ენის – სომხურის შესაძლებელი ფუნქციონირება ისტორიულ შორეთში გადაიტანა, როცა კავკასიის ხალხების ინდივიდუალობა ჯერ კიდევ არ იყო გამოკვეთილი და ამით მისი კულტურული მნიშვნელობა უკიდურესად შეამცირა. დამოუკიდებელი ნათესავის – ხალხის წარმოქმნა კი ლეონტის ხანგრძლივ ისტორიულ პროცესად აქვს წარმოდგენილი, რომელიც საერთო მამის შვილთა ანუ კავკასიის ხალხთა ეთნარქების ერთმანეთისაგან ტერიტორიული გამიჯვნით იწყებოდა. ქართლის ტერიტორიის წარმოქმნის შემდეგ ქართლოსიანებმა საკუთარი სარწმუნოებაც შეიმუშავეს – ქართლოსის

¹⁶⁸ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 65.

¹⁶⁹ იხ. გ. მაისურაძე, მნიშვნელოვანი საკითხი, „მნათობი“, №7-8, 2001, გვ. 88-92.

საფლავი და მნათობები. ამასობაში ქართლში თანდათან სხვადასხვა უცხოტომელმა ნათესავემა მოიყარა თავი, რის შემდეგ ქართლოსიანებმა მიატოვეს საერთო მამამთავრის ენა და ყველა მათგან შექმნეს საკუთარი ქართული ენა. მემატინე ამ დიდმნიშვნელოვან კულტურულ მოვლენას ასე გადმოგვცემს: „აქამომდის ქართლოსიანთა ენა სომხური იყო, რომელსა ზრახვიდეს, ხოლო ოდეს შემოკრბეს ესე ურიცხუნი ნათესავნი ქართლსა შინა, მაშინ ქართველთაცა დაუტოვეს ენა სომხური. და ამათ ყოველთა ნათესავთაგან შეიქმნა ენა ქართული“ და განაგრძობს: „და იყვნეს ქართლს ესრეთ აღრეულ ესე ყოველნი ნათესავნი, და იზრახებოდა ქართლსა შინა ექუსი ენა; სომხური, ქართული, ხაზარული, ასურული, ებრაული და ბერძული. ესე ენანი იცოდეს ყოველთა მეფეთა ქართლისათა, მამათა და დედათა“¹⁷⁰.

სომხური ენის დატოვების წინამავალ მოვლენად ჩვენი მემატინე ნაბუქოდონოსორის მიერ იერუსალიმის აღებასა (ძვ. წ. 586 წ.) და დევნილი ებრაელების მცხეთაში მოსვლას ასახელებს, რითაც, თითქოს, ქართული ენის შექმნის თარიღსაც იძლევა. მის მიერ მოცემულ წინადადებაში გამოყენებული სიტყვები „აქამომდის“, „ოდეს“ გვიჩვენებს, რომ ენის შექმნაც ლეონტის ხანგრძლივ პროცესად წარმოუდგენია, რამდენადაც ურიცხვი ნათესავის ქართლში შემოკრება ისე რომ, ისინი იქ დამკვიდრებულიყვნენ და მათი ენებიც ერთმანეთისათვის გასაგებიც გამხდარიყო, ცხადია, მოკლე დროში ვერ მოხერხდებოდა. ამიტომ ძვ. წ. VI ს. დასაწყისი ხანა ქართული ენის ფორმირების ხანგრძლივი პროცესის დასრულების ლეონტისეულ თარიღად შეიძლება მივიჩნიოთ. მიუხედავად იმისა, რომ ლეონტის მიხედვით, ქართული ენა ქართლში მოსახლე „ყოველთა ნათესავთაგან შეიქმნა“, ის ერთხანს მაინც ვერ გაბატონდა და ქართლში ექვს ენაზე ლაპარაკობდნენ. ამასთან, განმარტავს, რომ ეს ენები იცოდნენ „ყოველთა მეფეთა ქართლისათა, მამათა და დედათა“. ამ წინადადებაში სიტყვა „მეფეთა“-ს მოხსენიება, თუკი მათში ქართველი მეფეები უნდა ვიგულისხმოთ, სრულიად უადგილოა და ზედმეტი, რადგანაც ამ დროს ქართლში ქართველი მეფე ჯერ კიდევ არ იყო და მის მოსვლამდე წინ ორ საუკუნეზე მეტი დრო იყო გასავლელი. ჩანს, ამიტომაც, ვახუშტი ბატონიშვილმა საქართველოს ძველი ისტორიის ნაწილში, რომელიც ძირითადად ლეონტის მისდევს, ამ ადგილის გადმო-

¹⁷⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 16.

ცემისას სიტყვა „მეფე“ საერთოდ გამოტოვა¹⁷¹. შესაძლოა ლეონტი ენების მცოდნე ქართლის მეფეებში იმ უცხო ხელისუფლებს გულისხმობდა, რომელნიც თავის ხელისუფლებას ხანგამოშვებით ქართლზეც ავრცელებდნენ. თორემ, ქართველთაგან ქართლის პირველ მეფედ რომ მხოლოდ და მხოლოდ ფარნავაზი მიაჩნდა ლეონტის, ამის შესახებ ცხადად და ეჭვიშეუთანელად აქვს მასვე განცხადებული.

გადის დრო და ქართლოსიანები დამოუკიდებელ სახელმწიფოს ქმნიან ქართველი მეფით სათავეში, რომელიც უზრუნველყოფს ქართლში ქართული ენის სრულ უპირატესობას დანარჩენებზე და მას სახელმწიფო ენის მნიშვნელობას ანიჭებს, ამასთან ქმნის ქართულ ანბანს, ქართული მნიგნობრობის განვითარების საფუძველს. საზეიმოდ ჟღერს ლეონტის სიტყვები: „და ესე ფარნავაზ იყო პირველი მეფე ქართლსა შინა ქართლოსისა ნათესავთაგანი. ამან განავრცო ენა ქართული, და არღარა იზრახებოდა სხუა ენა ქართლსა შინა თქნიერ ქართულისა. და ამან შექმნა მნიგნობრობა ქართული“¹⁷².

ლეონტი ამჯერადაც არ ღალატობს წყაროების კრიტიკის თავის მეტოდს. იგი მ. ხორენაცივით ღიად კი არ უარყოფს მისთვის მიუღებელ დებულებებს, არამედ კორიუნისა და მ. ხორენაცის თხზულებებში დაცულ ვერსიებს მესროპ-მაშტოცის მიერ ქართული ანბანის თაობაზე, საერთოდ არც ახსენებს და მის საპირისპიროდ ქართული ანბანისა და დამწერლობის ისტორიის თანამიმდევრული სურათის ჩვენებით ნიადაგს აცლის ამ სომხური ტრადიციის მტკიცებებს. ინფორმაციის ასეთი ხერხით მინოდებისას მკითხველი ყოველგვარი მინიშნებებისა და კომენტარების გარეშეც უნდა მიმხვდარიყო და, ალბათ, ხვდებოდა კიდევ, რომ სახელმწიფოებრივი საჭიროებისათვის ფარნავაზის მიერ შექმნილი ქართული ანბანი სულ ცოტა შვიდი საუკუნით მაინც უფრო ძველი იყო სომხურზე, რის გამოც ახ. წ. V ს. მცხოვრები მესროპ-მაშტოცი ქართული ანბანის შემქმნელი ვერ იქნებოდა. საზგასასმელი გარემოებაა, წერდა ნიკო ბერძენიშვილი, რომ ქართულმა ტრადიციამ ქართული მნიგნობრობის გაჩენა დაუკავშირა არა ქრისტიანობის შემოსვლას, არამედ ქართული ეროვნული კულტურის დიდ ტეხილს ქართული სახელმწიფოს წარმოქმნას¹⁷³. ეს გარემოებაც საკმაოდ დამაჯერებელი არგუმენტი იყო ლეონტის თეორიის სასარგებლოდ.

¹⁷¹ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბილისი, 1973, გვ. 54.

¹⁷² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 26.

¹⁷³ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, გვ. 382-383.

იგივე იდეოლოგიური მიმართულება, სომხურ ისტორიოგრაფიასთან დაპირისპირების იგივე ფორმები (მიუღებელი დებულებების ღია კრიტიკის ნაცვლად, მათი შეცვლა და შესწორება), გადმოცემის მსგავსი მეთოდი და სხვა, თავს იჩენს ქართლის ცხოვრების კრებულში შესულ ლეონტის მომდევნო ავტორთა თხზულებებშიც. ჯუანშერი, „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორი და სუმბატ დავითის ძე არჩეული ქრონოლოგიური საზღვრებისა და თემატიკის ფარგლებში თანამიმდევრობით წარმოაჩენენ ქართველ და სომეხ ხელისუფალთა მოყვრობა-ნათესაობის ფაქტებს და მათზე აქცენტირებით ცდილობენ სომხეთის მემკვიდრეობისათვის ბრძოლაში ქართველთა უფლებების ლეგიტიმაციას. ამასთან ერთად, სომხებთან კეთლისმყოფელი დამოკიდებულება ხელს არ უშლის სომხური ისტორიოგრაფიის ცნობილ სიუჟეტებს საკუთარიც დაუპირისპირონ. მაგალითად, ჯუანშერის მტკიცებით, ვახტანგ გორგასალი მოყვრობითა და ნათესაობით ყოფილა დაკავშირებული სომხეთის სამეფო სახლის წევრებთან და უმაღლესი არისტოკრატიის ერთ ნაწილთან. ქართველი მემატიანე ვახტანგის პირით გვაუწყებს, რომ პირველი ქრისტიანი სომეხი მეფე თრდატ III ქართველთა მეფის ნათესავი იყო დედის მხრიდან¹⁷⁴. მისივე თქმით, ვახტანგს თავისი და ხუარანძე სომეხთა პიტიახშისთვის — ბაკურისათვის მიუთხოვებია¹⁷⁵. სომხეთზე ვახტანგის უფლების კანონიერების საჩვენებლად კი სომხეთის სამეფო სახლთან ნათესაობის გარდა, ჯუანშერი კიდევ უფრო შთამბეჭდავ არგუმენტს იშველიებს. მისი თქმით, სპარსეთის მეფეს თავისი ასული მიუცია ცოლად ვახტანგისათვის და მზითვად სომხეთი და მთელი კავკასიაც უბოძებია: „და მოსცა სომხითი და ყოველნი მეფენი კავკასიანნი ზითვად“¹⁷⁶. ასეთ არგუმენტს, როგორც უკვე ითქვა, მიმართავდნენ მ. ხორენაციცა და ლეონტიც, რომლებიც საკუთარი ქვეყნისათვის სასურველი ტერიტორიის მფლობელობის დაკანონებას უცხო ხელისუფლებს მიაწერდნენ: პირველი, პართიის პირველ არშაკიდ მეფეს, ხოლო მეორე ქასრე სასანიანს¹⁷⁷. ქართველთა პრეტენზიებს ჯუანშერი ბიბლიური წარსულითაც ამაგრებს. ვახტანგის პირით იგი აცხადებს: ჩვენ „რომელნი ვართ ნათესავნი ნებროთ გამირისანი, რომელი უწინარეს ყოველთა მეფეთა გამოჩნდა ქუეყ-

¹⁷⁴ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 169.

¹⁷⁵ იქვე, გვ. 199.

¹⁷⁶ იქვე, გვ. 158.

¹⁷⁷ იხ. **მოვსეს ხორენაცი**, სომხეთის ისტორია, გვ. 67; ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 64-65.

ანასა ზედა, რომელი ლომსა ძალითა ვითარცა თიკანსა მოიყვანებდა, კანჯართა და ქურციკთა ქუეითი იპყრობდა. რამეთუ ეზომ განდიდნა ძალი მისი, რომელ დაემორჩილნეს ყოველნი ნათესავნი ნოესნი“¹⁷⁸. თქმა არ უნდა, რომ ნოეს ნათესავებში, ჩვენი ავტორი პირველ რიგში სომხებს გულისხმობდა. ამასთან, ჯუანშერს არ ავიწყდება პატივითა და ღირსებით მოიხსენიოს სომხებიცა და მათი საამაყო შვილებიც. ჯუანშერი „დიდ მოძღვარს“ უწოდებს გრიგოლ პართელს, ხოლო თრდატ III-ს „გმირსა“ და „მუშაკ ეკლესიათა“¹⁷⁹, რაც შუა საუკუნეების საზოგადოებისათვის ერთ-ერთი უმაღლესი შეფასება იყო. საყურადღებოა, აგრეთვე, ჯუანშერის მიერ ვახტანგ გორგასლის გარეგნობისა და ფიზიკური შესაძლებლობის დახასიათება, რაც თავისი შინაარსითა და მიზანდასახულობით ძალაუნებურად ასოციაციას აღძრავს სომხურ ისტორიოგრაფიაში ამ მხრივაც განდიდებულ თრდატ III-თან. ჯუანშერი წერს: „მას ჟამსა იყო ვახტანგ წლისა ოცდარისა; და იყო იგი უმაღლეს კაცთა მის ჟამისათა, და უშუენიერეს სახითა და ძლიერი ძალითა, რომელ ჭურვილი ქუეითი ირემსა მიენიის, უპყრის რქა და დაიჭირის, და ცხენი ჭურვილი აღიღის მართა ზედა და მცხეთით აღვიდის ციხესა არმაზისასა“¹⁸⁰. თხზულებაში არაერთგზის გვხვდება, აგრეთვე, ქართველ-სომეხთა საბრძოლო თანამშრომლობის ეპიზოდებიც. ყველა ერთად კი, როგორც ვხედავთ, სრულ თანხმობაშია ლეონტი მროველის ისტორიული კონცეფციის სულისკვეთებასთან.

არსებითად, მსგავს დამოკიდებულებას იჩენენ სომხური თემისადმი „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორი და სუმბატ დავითის ძეც. ისინი გამახვილებული ყურადღებით გადმოგვცემენ ქართველ-სომეხთა მოყვრობისა და თანამშრომლობის ფაქტებს. მაგალითები: გურამ მამფალი და მისი სიმამრი აბულაბას სომეხთა ერისთავი არაბთა წინააღმდეგ შეკავშირდნენ და ქართველ მთიულებთან ერთად მნიშვნელოვანი ზარალი მიაყენეს ბულა თურქის მარბევალ ლაშქარს¹⁸¹; სარკინოზებთან ბრძოლაში განთავისუფლებული ქვეყნები, მემატიანეს გადმოცემით, „გუარამ განუყვნა ქუეყანანი ძმათა თქსათა ადარნასეს და ბაგრატს, და აბოცი განუყო ცოლის ძმასა თქსასა სომეხთა მეფესა“¹⁸². ამ კონტექსტში კიდევ უფრო

¹⁷⁸ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 161.

¹⁷⁹ იქვე, გვ. 160-161.

¹⁸⁰ იქვე, გვ. 159.

¹⁸¹ იქვე, გვ. 256.

¹⁸² იქვე, გვ. 257.

შთაბეჭედავი ჩანს სუმბატ დავითის ძის მიერ წამოყენებული ქართველ და სომეხ ბაგრატიონთა საერთო წარმომავლობის ვერსია. ქართველ-სომეხთა ურთიერთობის ამგვარი პოზიტიური გაშუქება მკითხველის მიმხრობასთან ერთად, ეტყობა, მიზნად ისახავდა IX-XI სს. სომხური ისტორიოგრაფიის წარმომადგენელთა თხრობის მეტ-ნაკლებად აგრესიული მუხტის ჩახშობასა და მისთვის დამახასიათებელი ცნობილი ტენდენციების გავლენის შესუსტებას. შესაძლოა ამიტომაც, „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორი არ ერიდება სრულად წარმოადგინოს IX-X სს. კავკასიაში პირველობისათვის გაჩაღებულ ბრძოლაში სომეხ დინასტთა აქტიური მონაწილეობა. ისიც ცხადია, რომ ქართველ მემატიანეს არც სჭირდებოდა ფაქტების შელამაზება, რადგანაც კავკასიაში შექმნილ რეალურ პოლიტიკურ სიტუაციას თავიდანვე ქართველთა სასარგებლო მიმართულება ჰქონდა (შიდა ქართლი კავკასიის გაერთიანების ცენტრი იყო და აქ გაბატონების ქართველთა შესაძლებლობები სხვებთან შედარებით ბევრად დიდი იყო) და XI ს. 70 წლების დასაწყისში, როცა ის თავის თხოვრებას წერდა, უკვე იცოდა რა ამ ბრძოლის შედეგები (სომხური სამეფოების გაუქმება), ის ცდილობს პირუთვნელად გააშუქოს კავკასიის გაერთიანებისათვის ბრძოლის დიდმნიშვნელოვანი პროცესი ისე რომ, მის ქვეშეშეხებაში არავის შეეპაროს ეჭვი, ამასთან ოფიციალური სახელმწიფო პოლიტიკის შესაბამისად, მომავალი ფინალის შემოქმედად, ბრძოლაში მონაწილე ყველა პოლიტიკური ძალა დასახოს. ჩვენი მემატიანის მიხედვით, დაპირისპირებული მხარეები ეთნიკურად არაერთგვაროვანი, ძირითადად ქართულ-სომხური შემადგენლობისაა, ე. ი. მეზობლი ჯგუფები იქმნებოდა არა ეროვნული, არამედ პოლიტიკური ნიშნის მიხედვით, რაც იმასაც ნიშნავდა, ალბათ, რომ, მემატიანის აზრით, კავკასიის გაერთიანება ქართველი და სომეხი მონათესავე დინასტიების საერთო საქმე იყო. ვფიქრობ, ამგვარ ურთიერთობათა სურათი იხატება „მატიანე ქართლისაჲს“ შემდეგი ადგილებიდან: „ხოლო ნასრა, ძე გუარამისი, და გურგენ იყენეს აფხაზთა კერძ, ხოლო დავით და ლიპარიტ უშუელდეს სომეხთა, და იბრძოდეს სომეხნი და აფხაზნი ქართლსა ზედა“¹⁸³; „ხოლო ნასრას შეუკრბეს მტერად სომეხნი, ლიპარიტ და ქართველნი, და აშოტ ძმა დავითისი, და მათ თანა სარკინოზნი“¹⁸⁴; „მოვიდეს გურგენ და ადარნასე, ძე დავითისი; უშუელეს სომეხთა, შეიბნეს

¹⁸³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 259.

¹⁸⁴ იქვე, გვ. 260.

მტკუარსა ზედა; იძლივნეს აფხაზნი, მოკლეს ნასრა და ბაყათარ, მთავარი ოვსი, და ერისთავი აფხაზთა“¹⁸⁵. X ს. დასაწყისის ამბების გადმოცემისას კი ქართველი მემატიანე გვაუწყებს: „მას ჟამსა გამოვიდა კოსტანტი, აფხაზთა მეფე, დაიპყრა ქართლი, და ემტერა სომეხთა მეფე სუმბატ ტიეზერაკალი, გამოილაშქრა სპითა დიდითა, და მოადგა უფლისციხესა, და მოიღეს პალან-კურდანი, აღმოაგეს ზემო-კერძო და წარიღეს ციხე ჭერქითა. ხოლო კეთილად იმზახნეს სუმბატ და კოსტანტი, და უკუმოსცა უფლისციხე და ყოველი ქართლი“¹⁸⁶. მემატიანის ამ ცნობაში არაერთი წინააღმდეგობრივი ხასიათის პასაჟია მოცემული. გაუგებარია, რა აზრი ჰქონდა დიდი ლაშქრობის მოწყობას ქართლისა და უფლისციხის ასაღებად, თუკი შემდეგ ნებაყოფლობით უნდა დაეთმო სომეხთა მეფეს? ანდა, თუ მოლაპარაკებით შეიძლებოდა პრობლემის მოგვარება, რატომ არ შედგა ის ომის დაწყებამდე? როგორც ჩანს, ჩვენი ავტორის მიზანი იყო ეჩვენებინა ქართველებსა და სომეხებს შორის ომის პირობებშიც კი „კეთილად მზახობის“ შესაძლებლობა, მათ ურთიერთობაში საერთო ინტერესების პრევალირება კერძოზე, რაც უშუალოდ გამომდინარეობდა ქართულ სამეფო კარზე შემუშავებული იდეოლოგიიდან.

X ს. მეორე ნახევრიდან კავკასიაში შექმნილი საშინაო და საგარეო პირობები ქართველ ხელისუფლებს ხსენებული პოლიტიკური პროცესის სათავეში აქცევენ, რის გამოც ჩვენი მემატიანეები ამ ხანის ამბების გადმოცემისას სრული ობიექტურობით ადასტურებენ (დავით კურაპალატით დაწყებული ბაგრატ IV ს. ჩათვლით) ქართველ ხელისუფალთა გავლენის პერმანენტულ ზრდას კავკასიაში, მისთვის შესაფერისი შინაარსის გამოთქმებით. მაგალითად, დავით კურაპალატმა „მოუნოდა ლაშქარსა თქსსა და უმო ყოველთა მეფეთა სომხითისათა“¹⁸⁷; როდესაც ბაგრატ III-მ მოციქული გაუგზავნა ანისის მეფე შაჰანშა გაგიკ I-ს და განძის ამირა ფადლონის წინააღმდეგ ლაშქრობა შესთავაზა, ქართველი მემატიანის თქმით, გაგიკმა „განიხარა სიხარულითა დიდითა, მოსწრაფედ მოუნოდა ყოველთა სპათა თქსთა, წარმოემართა და მოვიდა წინაშე ბაგრატ აფხაზთა მეფისა“¹⁸⁸. სუმბატ დავითის ძის მტკიცებით კი ბაგრატ III-მ „დაიპყრა ყოველი კავკასია თქმპყრობელობითა ჯიქეთითგან ვიდრე გურგენდმდე. ხოლო ადარბადაგანი და შარვანი მოხარკე ყო, სომ-

¹⁸⁵ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 261.

¹⁸⁶ იქვე, გვ. 262.

¹⁸⁷ იქვე, გვ. 277.

¹⁸⁸ იქვე, გვ. 279-280.

ხითისა ელმწიფებითა, ნებეირად განაგებდა¹⁸⁹. სხვათა შორის, სომხური წყაროების ერთი ნაწილიც აღნიშნავს დავით კურაპალატის, ბაგრატ III-ის, გიორგი I-ის და ბაგრატ IV-ის დიდ გავლენას სომხურ სამეფოზე.

ლეონტი მროველის, ჯუანშერის, „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორის და სუმბატ დავითის ძის დაინტერესება სომხური თემით, არსებითად, ერთი და იმავე იდეოლოგიურ საფუძვლებს ემყარება და ფაქტების შერჩევისა და გადმოცემისას ისინი ერთმანეთს ავსებენ. ვფიქრობ, საეჭვო არ უნდა იყოს, რომ გაერთიანებული საქართველოს მთავარი პოლიტიკური მიმართულება სომხეთის შემოერთებისა და კავკასიის მომავალი გაერთიანებისაკენ, ძირითადად, განსაზღვრავდა XI ს. ქართველი მემატიანეების დამოკიდებულების ფორმას მათი თანამედროვე და წინამორბედი სომხური ისტორიოგრაფიის ცნობილი ტენდენციების მიმართ. მათი ღია კრიტიკის ნაცვლად, ხსენებული ქართველი ავტორები თანადროულ საზოგადოებას სთავაზობენ დროის შესაფერისად გამართულ კავკასიის ისტორიის ახალ მოდელს, რომელიც უკვე თავისთავად უარყოფდა ახალი რეალობებისათვის შეუფერებელ ძველ სომხურ მოდელს.

მომდევნო საუკუნეებში, სომხური სამეფოების დასუსტებისა და გაქრობის კვალობაზე, სომეხ ავტორთა თხრობის მედიდური ტონი და პეგემონისტური მიდრეკილებები თანდათან ცხრება და საპირისპიროდ იცვლება. ისტორიული სომხეთის დიდი ნაწილის საქართველოს ცენტრალიზებული მონარქიის შემადგენლობაში შემოსვლის შემდეგ კი სომხეთის ისტორია საქართველოს ისტორიის ნაწილად იქცა, რის გამოც სომეხ ავტორთა ინტერესი მის მიმართ უზომოდ გაიზარდა და მათი დამოკიდებულება ამ ისტორიისადმი შემრიგებლური და თბილი გახდა. ნიშანდობლივია, რომ დაახლოებით, XII ს. მეორე ნახევარშივე ითარგმნა სომხურ ენაზე „ქართლის ცხოვრება“ და სულ მალე მისმა თეორიულმა დებულებებმა და ცნობებმა ასახვა პოვეს სომხურ ისტორიოგრაფიაში. მაგალითად, „ქართლის ცხოვრების“ ძირითადი კონცეფციისა და ქართული კულტურის გავლენის კვალი აშკარად შეიმჩნევა მხითარ აირივანეცის „ქრონოგრაფიულ ისტორიაში“. სომხური ტრადიციის საპირისპიროდ, მხითარ ეპისკოპოსს ჰაიკი, სომეხთა ლეგენდარული მამათავარი, ქართველ მთავართა სიაში შეჰყავს¹⁹⁰ და აღნიშნავს მისი

რვა ძმის არსებობას, რომელთაც, თურმე, მან გაუნაწილა ვრცელი ტერიტორია ტრაპიზონიდან დარიალამდე და დარუბანდამდე¹⁹¹. ამ გადმოცემაში მთავარი ისაა, რომ ჰაიკის ძმების ცნობით, მხითარ ეპისკოპოსი, ნებით თუ უნებლიედ, იზიარებს ლეონტი მროველის კონცეფციის მთავარ იდეას კავკასიის ხალხთა ნათესაობის შესახებ, რაც კავკასიური მასშტაბის მრავალეროვნული ქართული სახელმწიფოს უმთავრეს დოქტრინად იყო უკვე მიღებული. ასევე, სომხური ტრადიციის საპირისპიროდ, მხითარ აირივანეცი იზიარებს ლეონტის თვალსაზრისს ქართული ანბანის შექმნის თაობაზე, როცა წერს, რომ პირველმა ქართველმა მეფემ ფარნავაზმა ექვსი ენიდან შექმნა ქართული და მანვე შექმნა მათი დამწერლობა¹⁹².

სომხური ტრადიციისგან განსხვავებით თარგამოსის შვილებზე – ჰაიკსა და მის შვიდ ძმაზე ლაპარაკობს ვარდან არეველცი¹⁹³. სხვა ადგილას კი იმავე თემაზე საუბრისას წერს: „ქართველთა მეფობის დასაბამზე მათ წიგნებში წერია, რომ თარგამოსი რვა ვაჟით მოვიდა აირარატის გავარში დიდი წარღვნის შემდეგ. მისი სამი ვაჟი ჰაოსი, ქართლოსი და კავკასოსი გახდნენ პირველი ტახტის მფლობელები, გაბატონდნენ ქვეყნებზე და თავიანთი სახელების მიხედვით უწოდეს ჰაისი, ქართლი და კავკასია. (ისინი) ბატონობდნენ პონტოს ზღვიდან კასპიის ზღვამდე“¹⁹⁴.

ქართველ-სომეხთა ნათესაობის მიმანიშნებელ ამ ტექსტში ყურადღებას იქცევს ერთობ საგულისხმო გარემოება, რომლის მიხედვითაც დასახელებული სომეხი ავტორები დუმილით გვერდს უვლიან ლეონტის ცნობას ჰაოსის პირმშობისა და მასთან დაკავშირებული პრივილეგიების არსებობაზე, რაც, თითქოს, მათ ინტერესებს უნდა შორდებოდეს. მართალია, მხითარ აირივანეცი განსაზღვრული ინიციატივის მქონედ წარმოგვიდგენს ჰაოსს, რომელიც უშუალოდ უნაწილებს ძმებს ტერიტორიას ტრაპიზონიდან დარუბანდამდე, მაგრამ ძმებს შორის უპირატესობის მქონედ გარკვეულად არავინ ჩანს. ძმების თანაბარუფლებიანობა კიდევ უფრო მკაფიოდაა აღბეჭდილი ვარდან არეველცის მოყვანილ

¹⁸⁹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 382.

¹⁹⁰ მხითარ აირივანეცი, ქრონოგრაფიული ისტორია, ძვ. სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლიანა დავლიანიძე-ტატიშვილმა, თბილისი, 1990, გვ. 31.

¹⁹¹ მხითარ აირივანეცი, ქრონოგრაფიული ისტორია, დასახელებული გამოცემა, გვ. 47.

¹⁹² იქვე, გვ. 57

¹⁹³ ვარდან არეველცი, მსოფლიო ისტორია, ნოდარ შოშიაშვილისა და ეკა კვაჭანტირაძის გამოცემა, თბილისი, 2002, გვ. 426.

¹⁹⁴ იქვე, გვ. 116.

ტექსტში, რომლის თანახმად, მხოლოდ თარგამოსის სამი ვაჟი ჰოსოსი, ქართლოსი და კავკასოსი ბატონობდნენ ვრცელ ტერიტორიაზე პონტოს ზღვიდან კასპიის ზღვამდე და ისინი თვითონ გახდნენ პირველი ტახტის მფლობელები. როგორც ჩანს, არსებული სინამდვილე (მონღოლთა ბატონობის პირობებშიც კი ქრისტიანული სომხეთი საქართველოს შემადგენლობაში „გურჯისტანის ვილაიეთში“ განიხილებოდა) შორეული წარსულის რეკონსტრუქციის სხვა საშუალებას აღარ იძლეოდა, სომხური ტრადიცია კი სომეხთა გენეტიკურ უპირატესობაზე, ახლა უკვე დამაჯერებლობას მოკლებული, ანაქრონიზმად გამოიყურებოდა.

დიდი ქართული ქრისტიანული სახელმწიფოს არსებობის ფაქტორი კავკასიაში, რომლის შემადგენლობაში შემოსული სომხეთი მთელ ქვეყანასთან ერთად სოციალურ-ეკონომიკურსა და კულტურულ აღმავლობას განიცდიდა, თავისთავად უკვე დიდი მნიშვნელობის მოვლენა იყო მომთაბარეთაგან გადარჩენილი ამ ნაწილის უშიშროებისა და თავისუფალი განვითარებისათვის, რამაც წარუშლელი შთაბეჭდილება მოახდინა მრავალჭირგამოვლილ სომეხთა ცნობიერებაზე. და როგორც აკად. ს. ერემიანი წერდა, XVIII ს. კი სომხეთის მომავალი საქართველოს გარეშე არც წარმოიდგინებოდა¹⁹⁵. ასეთმა განწყობილებამ, ბუნებრივია, რომ შესაფერისი ასახვა პოვა XII-XVIII სს. სომხურ ისტორიოგრაფიაში. ქართული სახელმწიფოებრიობის როლი და მნიშვნელობა აღნიშნული ხანის სომხური საზოგადოების ცხოვრებაში, ვფიქრობ, ყველაზე ზუსტად გამოცემულია XV ს. სომეხი მონაზონის მათეოს განძასარელის თხზულებაში, სადაც დიდი მწუხარებაა გამოთქმული საქართველოს მეფის კონსტანტინე I-ის დაღუპვის გამო და იქვე განმარტებულია ამ მწუხარების სიმძიმის მიზეზი: „რადგანაც დიდსა ნათესავსა ჩვენსას ჰყავდა ის თავის მეფის მაგივრად“¹⁹⁶. ამ ტექსტში კონსტანტინე ზოგადი მნიშვნელობით ქართული სახელმწიფოებრიობის განმასახიერებელ მეფედაა წარმოდგენილი და სომეხი მემკვიდრის მიერ მისი სომეხთა მეფის „მაგივრად“ მიჩნევა, ფაქტობრივად, ნიშნავს ქართული სახელმწიფოსათვის სომხური სახელმწიფოებრიობის ფუნქციების მინდობასაც. დაახლოებით ამგვარადვეა გააზრებული სომეხებისათვის ქართული სახელმწიფოს მნიშვნელობა იმავე ხანის მეორე სომეხი ავტორის თოვმა

მენოფეცის თხზულებაში, სადაც წერია: „ჩვენ (ე. ი. სომეხები) უსჯულოთა ხელში ყოველთვის ქართველების იმედით ვიქადოდით“-ო¹⁹⁷. ცენტრალიზებული ქართული მონარქიისადმი სომეხთა ასეთი დამოკიდებულების გამოვლინებად, ალბათ, უნდა მივიჩნიოთ სომხურ ისტორიოგრაფიაში უფრო ადრე შემუშავებული ცნობილი ფორმულირებები: „ქართველთა და სომეხთა მეფე“, „ქართველთა და სომეხთა“ ან „სომეხთა და ქართველთა“ ჯარი, „ქართველთა და სომეხთა მხედართმთავარი“ და სხვ. ს. ჯანაშიას დაკვირვებით, საკითხის იდეოლოგიური და ფსიქოლოგიური მხარე ის იყო, რომ სომხური მოსახლეობა ქართულ სახელმწიფოებრიობას მმართველობის მთელი აპარატით აღიქვამდა, როგორც საკუთარ, მშობლიურ სახელმწიფოებრიობასა და საერთო სახელმწიფოებრივ ინსტიტუტებს¹⁹⁸. ასეთი ფსიქიკური განწყობისას, სრულიად ბუნებრივად, იბადებოდა ქართული სახელმწიფოს დიდების შექმნის თანამონაწილედ სომეხთა წარმოსახვის კანონიერი სურვილი, რის გამოც XIII ს. სომეხ ისტორიკოსთა შრომებში არაიშვიათად ვხვდებით სომხური წარმომავლობის, სომხური სარწმუნოებისა თუ სომხური თემების მმართველ-მოხელეთა გაიდილობისა და მათი ღვანლის გადაჭარბებით შეფასების შემთხვევებსაც. მიუხედავად ამისა, კირაკოს განძაკეცი, გრიგოლ აკანეცი, სტეფანოს ორბელიანი და სხვები ყოველთვის სათანადოდ აფიქსირებენ ქვეყნის სომხურ ნაწილშიც ერთიანი უზენაესი ხელისუფლების არსებობას. ეტყობა, ქართულ სახელმწიფოებრიობასთან სომეხთა ორგანული კავშირისა და სიახლოვის შთაბეჭდილების გასაძლიერებლად XII-XIV სს. სომეხ ავტორთა თხზულებებში თავს იჩენს მეზობელი სამეფო დინასტიების საერთო წარმომავლობისა თუ მათი წარმომადგენლების მოყვარულ კავშირებზე ყურადღების გამახვილება, რაც, საბოლოო ჯამში, ქართველთა და სომეხთა ერთ სახელმწიფოში თანაცხოვრების კანონზომიერების აზრს ამართლებდა. უფრო მეტიც, კირაკოს განძაკეცისთან დაცული ერთი გადმოცემით საქართველოს ხელისუფლები ძველი სომხეთის ძლიერების ხანის არშაკუნიანთა პოლიტიკურ მემკვიდრეებადაც კი არიან გამოყვანილი. სომეხი მემკვიდრე წერს: „დიდმშენიერი, ძვირფასი ტახტი და გასაოცარი გვირგვინი,

¹⁹⁵ С. Т. Еремян, Общность судеб и культурно-политическое содружество народов Закавказья в IX-XIII вв., "Кавказ и Византия", №1, Ереван, 1979, с. 9.

¹⁹⁶ სომხურ ხელნაწერთა ანდერძის ცნობები საქართველოს შესახებ (XIV-XV სს. აღ. აბდალაძის გამოცემა, თბილისი, 1978, გვ. 35-36.

¹⁹⁷ თომა მენოფელი, თარგმანი, შესავალი წერილი და კომენტარები პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგისა, თბილისი, 1937, გვ. 29.

¹⁹⁸ Акад. С. Джанашиа, Об одном примере искажения исторической правды, по поводу книги Н. Токарского "Архитектура древней Армении", Тбилиси, 1947, с. 47.

სიმბოლურად გამოიყურება შამირ და იაკობ შაჰამირიანების ავტორობით 1773 წ. მადრასში გამოსული წიგნი „დიდების მახე“ (ვოროგაით ფარაც), რომლის სატიტულო გვერდზე მოხსენიებულია „მამამთავრობა უფლისა სიმეონისა, სრულიად სომეხთა კათალიკოსისა ვალარშაპატს და მეფობა უავგუსტესის უფლის ერეკლე მეორისა თბილისს“. ამით ეს სომხური პოლიტიკური წრე ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე II-ს უკვე ოფიციალურად აღიარებდა სომხეთის მეფედაც.

გასაგებია, რომ XII-XVII საუკუნეების სომხური ისტორიოგრაფიის პროდუქცია თანადროულ ქართველთა განსაკუთრებულ კომენტარს აღარ საჭიროებდა.

თავი II

XIX საუკუნის სომხური ისტორიოგრაფია ცარიზმის ანტიქართული იდეოლოგიური პოლიტიკის სამსახურში

ქართული სახელმწიფოებრიობის მარცხთან ერთად (1801 წ.) სომხური ისტორიოგრაფიის დამოკიდებულება საქართველოს ისტორიის მიმართ ერთბაშად შეიცვალა და, ძირითადად, ნეგატიური სახე მიიღო. ამ არასასურველ მოვლენას, რა თქმა უნდა, თავისი მიზეზები გააჩნდა, როგორც ობიექტური ისე სუბიექტურიც, რომელთა შორის უმთავრესი, მაინც, რუსული იმპერიის კოლონიური პოლიტიკა იყო. საკითხის არსში უკეთ გასარკვევად მცირე ისტორიულ ექსკურსსაც მივმართოთ.

კავკასიაში დამკვიდრებისთანავე რუსეთმა, რამდენადაც პარადოქსულად არ უნდა ჟღერდეს, ყველაზე მეტი შეურიგებლობა და უნდობლობა გამოიჩინა იმის მიმართ, ვინც გზა გაუხსნა მას კავკასიაში შემოსასვლელად. რუსული იმპერიის ეს უმადურობა გამომწვეული უნდა ყოფილიყო შემდეგი მოტივებით:

1. მფარველისა და მეგობრის ნიღბით შემოსულმა ერთმორწმუნე რუსეთმა ვერაგულად დაარღვია პირობა და ქართული სახელმწიფოებრიობის დაცვის მაგიერ, ის ძალით გააუქმა, რითაც ქართველი ხალხის ღირსება ძლიერ შელახა. მის მიერ პატივყარილი ხალხის ნდობა კი მას აღარ შეეძლო.

2. მრავალსაუკუნოვანი სახელმწიფოებრივი ტრადიციების მქონე ქართველი ხალხი, რეპრესიების მიუხედავად, არ ურიგდებოდა დამოუკიდებლობის დაკარგვას და წინააღმდეგობის საკვირველ უნარს იჩენდა. 1802 წლის თავად-აზნაურთა გამოსვლა, 1804 წლის მთიულეთის აჯანყება, 1812 წლის კახეთის აჯანყება, 1819-20 წლების დასავლეთ საქართველოს აჯანყება, 1832 წლის შეთქმულება და სხვა თანხმობით მოწმობდნენ, რომ რუსეთის იმპერია ჩვენში ვერასოდეს პოვებდა თავისი ბატონობისათვის მყარ დასაყრდენს. მხოლოდ თავადაზნაურთა მცირე ნაწილის მიმხრობა და გარუსება შეძლო იმპერიამ 40-იანი წლებ-

ის შემდეგ, რაც მისი პოლიტიკური მიზნებისათვის სულაც არ იყო საკმარისი.

3. ქართული სახელმწიფოებრივი ტრადიციებისა და მდიდარი ქართული კულტურის გავლენა კავკასიაში ჯერ ისევ მნიშვნელოვანი იყო, რაც ცარიზმის პოლიტიკის წარმატებას ამ რეგიონში სერიოზულ დაბრკოლებას უქმნიდა. ერთი სიტყვით, საქართველო და ქართველი ხალხი რუსეთისათვის დანალმულ ველს წააგავდა, რომლის გაუვნებელყოფის გარეშე თავისუფალი მოქმედება ეზღუდებოდა.

ასეთი ვითარების გამო იყო, რომ პოლიტიკური ცვლილებები სამხრეთ კავკასიაში, რაც რუსეთის გაბატონებას მოჰყვა ამ რეგიონში, თავიდანვე, აშკარად, ქართველთა ეროვნული ინტერესების სანინალმდეგოდ წარიმართა. ჯერ იყო და, ქართული სახელმწიფოებრიობის გაუქმებამ, თავისთავად, უცხო ეთნიკური წარმომავლობის საქართველოს ძველი მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილის კულტურულ-პოლიტიკურ ცნობიერებაში ბზარი გააჩინა, რაც სათანადოდ აისახა სომხური მოსახლეობის განწყობაშიც. საერთო ქართულ ინტერესებთან საკუთარი ინტერესების კვლავაც დაკავშირება, მით უფრო, ქვეყნის ახალი პატრონის მძლავრობის ვითარებაში, სომეხთა უმრავლესობისათვის საეჭვო და მიზანშეუწონელი გახდა, რის გამოც მან ტრადიციული თანამშრომლობიდან დაშორება და გაუცხოება იწყო. ნ. მარის დაკვირვებით, ქართული სახელმწიფოებრიობის გაუქმების შემდეგ, საქართველოს სომხობამ „ქართული ეროვნული კოლექტივის მესამე წოდების მდგომარეობიდან სომხურ საზოგადოებრივ ძალად იწყო გარდაქმნა“¹. საქართველოს საზოგადოებაში დაწყებული გაუცხოების ეს პროცესი ხელს აძლევდა მთავრობას და მისი შემდგომი გაღრმავება-განვითარებისათვის პრაქტიკულ ღონისძიებებსაც სახავდა. განსაკუთრებით მავნე შედეგების მომტანი იყო მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის ქართველთა საზიანოდ მექანიკური შეცვლა, ხალხების ერთმანეთთან დაპირისპირება და თვით ქართული ეროვნული სხეულის კუთხური, ეთნოგრაფიული და კონფესიური ნიშნით დაშლა-დანაწილება, ქართული ენის დევნა, მისი ისტორიისა და კულტურის წაშლა-აღმოფხვრა და სხვა.

საქართველოს კოლონიზაციას უკვე 1801 წ. 12 სექტემბრის მანიფესტისათვის თანდართული რესკრიპტი ითვალისწინებდა. მრავალრიცხოვანი უცხო ეთნიკური ჯგუფების მოზიდვა საქართველოში და ვრცელი

ახალი დასახლებების შექმნა იმ დროს, როცა ადგილობრივი ქართველი გლეხი მიწის ნაკლებობას განიცდიდა და თავისუფალ მიწებზე დასახლებას უკრძალავდნენ, ბუნებრივია, რომ ეს მოსულსა და დამხვდურს შორის დაპირისპირებას ბადებდა. საყურადღებოა, რომ საქართველოში იმპერიის დემოგრაფიული პოლიტიკის რეალიზაცია, უპირატესად, სომხურ ელემენტს ჰქონდა მინდობილი. უცხოეთიდან სომხების ჩამოსახლება ჯერ კიდევ გენერალმა პავლე ციციანოვმა დაიწყო ერევნის მხრიდან და ირანის აზერბაიჯანიდან, რომელთაც ქვემო ქართლის სოფლებში ასახლებდნენ. ამ საქმეში განსაკუთრებით გამოიჩინა თავი გენერალმა პასკევიჩმა, რომლის გარჯით მესხეთში 30 ათასი სომეხი ჩამოსახლეს. ორი ათას ოჯახზე მეტი – ბორჩალოს, ნალკის დაბამბაკ-შორაგელის მიდამოებში. მთავრობა შემდგომშიც თანამიმდევრულად განაგრძობდა, ძირითადად, საქართველოს საზღვრისპირა რაიონებში კომპაქტური სომხური დასახლებების შექმნას. იმ მიწების მნიშვნელოვანი ნაწილი, რომელიც ემიგრაციაში წასვლამდე აფხაზებს ეკავათ, XIX ს. 80-90-იან წლებში დაიკავეს თურქეთიდან მოსულმა სომხებმა. იმავე პერიოდში სომხური დასახლებები შეიქმნა ბათუმში. სომხების ჩამოსახლებამ საქართველოში მაქსიმუმს მიაღწია XIX-XX სს. მიჯნაზე. ხუთი წლის განმავლობაში (1897-1902) საქართველოში შემოვიდა დაახლოებით 55 ათასი სომეხი, რომელთა უმრავლესობა ჩასახლდა თბილისში, ბათუმში, გორში, სოხუმსა და აფხაზეთის სოფლებში. მარტო თბილისში 1897-1910 წწ-ში სომხების რაოდენობა გაიზარდა 46,7 ათასიდან 124,9 ათასამდე, რომელთაგან 68 ათასი ახლად მოსული იყო უპირატესად თურქეთიდან². ცარიზმის დემოგრაფიული პოლიტიკის აგრესიული ხასიათი იმაშიც ვლინდებოდა, რომ სომეხთა ჩამოსახლებას საზღვრისპირა რაიონებში, მაგალითად, სამცხე-ჯავახეთში, თან სდევდა ქართული მოსახლეობის დევნა-შევიწროება³. ლ. ზაგურსკის თქმით, „ქვეყანა ისეთ სახეს იღებდა თითქოს იგი თავიდანვე სომხებით ყოფილიყო დასახლებული“⁴, მაშინ როდესაც 1828 წლამდე აქ 90% ქართველი იყო.

იმპერიის მოხელეების მიერ საქართველოში სომხური მოსახლეობის მექანიკურად და თანამიმდევრობით გაზრდა, რომელიც ქვეყნის უცხოეთნიკურ ნაწილში ისტორიულად ისედაც სხვაზე უფრო მრავალრიცხო-

² ვ. ჯაომილი, საქართველოს მოსახლეობა XVIII-XX სს-ში, თბილისი, 1984, გვ. 228.

³ შოთა ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი, თბილისი, 1975, გვ. 359-361.

⁴ Л. Загурский, Поездка в Ахалцихский уезд в 1872 г., с. 65.

¹ Март Н. Я. Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915, с. 51.

ოვანი და ეკონომიკურადაც უფრო შეძლებული იყო, ცხადყოფდა, რომ იმპერიას თავისი ბატონობის სოციალურ ბაზად ჩვენში სწორედ ეს მოსახლეობა აერჩია. აქეთკენ უბიძგებდა რუსეთის მთავრობას სომხურ სავაჭრო ბურჟუაზიასთან მისი ძველი კავშირებიც, რომლის გულის მოგებას ის ყოველთვის ცდილობდა. ამიტომ ამ მოსახლეობის იმპერიის სამსახურში ჩაყენება, ჩანდა, რომ რუსეთის მთავრობას არ უნდა გაჭირვებოდა, რომლის მნიშვნელობის გასაძლიერებლად საქართველოში მან საკმაოდ ბევრი გააკეთა. კავკასიის ადმინისტრაციის უმაღლეს მოხელეებს სომეხი ვაჭრების მატერიალური და მორალური წაქეზება თანამდებობრივ მოვალეობად მიაჩნდათ აძლევდნენ რა მათ პრივილეგიებს, მონოპოლიებს, სამხედრო იჯარებს, სესხებს და ანიჭებდნენ სხვა უპირატესობებს. საქართველოს სომხური მოსახლეობისათვის, ძირითადად, მისი მქონებელი ფენისათვის ხელშეწყობის რეჟიმის შექმნა, გასაგებია, ამ მოსახლეობას ხელისუფლებისადმი ლოიალურად განაწყობდა და რეჟიმით კმაყოფილი ნაწილი თავს არ ზოგავდა ცარიზმის პოლიტიკური ინტერესების დასაცავად, რათა მისგან შემდგომში კიდევ უფრო მეტი შელავათები და ხელშეწყობა მიეღო. მაგალითად, თბილისელი სომეხი ვაჭრები დავით ზარგაროვი და დავით მანანოვი, რომელთაც აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის თემებთან ადრე ჰქონიათ სავაჭრო კავშირები და იქ „თავიანთი კაცები“ ჰყავდათ, მეფის ჯარებს აქტიურად დახმარებდნენ აჯანყებულ თუშ-ხევსურთა „დამშვიდებაში“⁵. 1812 წლის კახეთის აჯანყების ჩახშობისას დამსჯულ სამხედრო ნაწილებს დიდ დახმარებას უწევდნენ სიღნაღელი სომეხი ვაჭრები ამირან და არტემ შავერდოვები⁶. ნიშანდობლივია, რომ 1838 წ. ბარონი როზენი შინაგან საქმეთა მინისტრს გრაფ ბლუდოვს სთხოვდა, რათა ამირან და არტემ შავერდოვები XIV კლასის ჩინებით დაეჯილდოებინათ, რომელთაც კახეთის აჯანყების შემდეგ სიღნაღში ბამბის ნართის წარმოებისათვის დიდი ევროპული ფაბრიკა აეშენებინათ⁷. კახეთის 1812 წ. აჯანყების ჩახშობაში სომეხთა როლზე, ბევრად უფრო ადრე, მთავარმმართველი, კავკასიის ჯარების მთავარსარდალი, ინფანტერიის გენერალი ნ.თ. რტიშჩევი ალექსანდრე I-ს სწერდა: „მთელ საქართველოში კაცი აღარ დარჩა ჩვენი ერთგული. მარტო სომეხებმა არა თუ არ მიიღეს მონაწილეობა ამბოხებაში, არამედ სიცოცხლესა და ქონებასაც არ ზოგავენ... ჩვენ

⁵ АСКАК, V, № 2 139, გვ. 106.

⁶ იქვე, VIII, №927, გვ. 909.

⁷ იქვე.

ჯარებთან ერთად იბრძოდნენ მშფოთვართა გასაწყვეტად... მთავრობა სომეხებს უნდა უმადლოდეს, რომ დროზე და წინასწარ იტყობდა, რას აპირებდნენ მემამოხენი და სად ჰქონდათ ბინა“⁸. სომეხთა ერთგულების განსამტკიცებლად 1812 წ. 13 მაისს გენერალი რტიშჩევი იმპერატორს სთხოვდა საქართველოს სომეხთა დაჯილდოებას⁹. იმავე წლის 15 სექტემბერს თბილისში იღებენ ალექსანდრე I-ის წერილს, რომლითაც საქართველოს სომხურ მოსახლეობას რუსეთის წინაშე დამსახურებისათვის იმპერატორი მადლობას უცხადებდა. იმპერატორის ეს წერილი საბჭოთა პერიოდის რამდენიმე სომეხი ავტორის წიგნში გამოქვეყნდა, სულ ბოლოს კი ამ წერილმა თავისი ადგილი 1995 წ. მოსკოვში გამოცემულ სერგო მამულოვის წიგნში პოვა ისე, რომ ავტორს, ამის გამო, როგორც ჩანს, არავითარი უხერხულობა არ უგრძვნია¹⁰.

იმპერიის ერთგული სამსახურის სანაცვლოდ მიღებული პრივილეგიებისა და მხარდაჭერის წყალობით საქართველოს სომხური ბურჟუაზია თანდათან დაეუფლა ქართული ფეოდალური არისტოკრატის ქონების მნიშვნელოვან ნაწილს და გაბატონებული მდგომარეობა მოიპოვა ქალაქებში, განსაკუთრებით კი თბილისში. ეს ვითარება ასახულია იმდროინდელ ოფიციალურ დოკუმენტებში, აგრეთვე, პუბლიცისტურ, მხატვრულ და საერთოდ ლიტერატურულ წყაროებში. მაგალითად, 1874 წ. ს. მესხი გაზეთ „დროებაში“ წერდა: „ახლანდელი თბილისის კომერციულ ცხოვრებაში წამყვან როლს სომეხი ვაჭრები თამაშობენ; მათ ეკუთვნით უძრავ-მოდრავი ქონების დიდი ნაწილი. თითო-ოროლა იმერელს ან მეგრელს თუ შეხვდებით სადმე, ისიც მოხელეთა და საზოგადოთ წერილ ვაჭართა და მეპატრონეთა შორის... ქალაქის 72 დეპუტატიდან მხოლოდ სამი თუ ოთხი ქართველია... ერთი თუ ორი რუსი და ერთიც გერმანელი, დანარჩენი სულ სომეხი არიან“¹¹. სომეხი ისტორიკოსების გამოანგარიშებით, თბილისის სავაჭრო და სამრეწველო სანარმოთა 60%-ზე მეტი სომეხ კაპიტალისტებს ეკუთვნოდათ¹². ერთი მაინც ფაქტია, სომხური ბურჟუაზიისადმი მთავრობის ხელშეწყობამ თავიდანვე ისეთ მასშტაბებს მიაღწია, რომ ეკონომიკური ცხოვრების სადავეები სულ მალე სომეხი ვაჭრების ხელში აღმოჩნდა და რუსული კაპიტალის

⁸ АСКАК, V, გვ. 221-222.

⁹ იქვე.

¹⁰ С. Мамулов, Армяне в Грузии, Москва, 1995, с. 233.

¹¹ ს. მესხი, წაწერები, თბილისი, 1903, ტ. I, გვ. 222-223.

¹² История армянского народа, Ереван, 1969, с. 168.

ინტერესებსაც კი დაუპირისპირდა, რის გამოც XIX ს. 70-80-იანი წლებიდან მთავრობა ცდილობდა უკვე ზღვარი დაედო ამიერკავკასიაში სომხური კაპიტალის შემდგომი გაძლიერებისათვის¹³. რუსეთის სავაჭრო-სამრეწველო კაპიტალის წარმომადგენელი, ა. მარკოვი წერდა: ბუნებრივი სიმდიდრით უხვი მხარე (ე. ი. ამიერკავკასია) ჩაყენებულია განსაკუთრებით არახელსაყრელ პირობებში იმის შედეგად, რომ ქვეყნის მთელი მწარმოებლურობის ექსპლოატაციას ეწევიან სომხები, რომელთაც ხელში ჩაიგდეს თითქმის მთელი ვაჭრობა და რომლებიც ამჟამად მიისწრაფვიან მიისაკუთრონ აქ პოლიტიკური ბატონობაც, ცდილობენ რა დაიჭირონ ადმინისტრაციული პოსტები¹⁴. რუსულ კაპიტალთან სომხური ბურჟუაზიის განსაზღვრული დაპირისპირების მიუხედავად ადმინისტრაცია შემდგომშიც თავისი პოლიტიკის გატარებისას კავკასიაში კვლავაც სომხურ ელემენტს ემყარებოდა. კავკასიის ნამესტნიკის ვორონცოვ დაშკოვის (1905-1915) თანაშემწე პოლიციის დარგში გენერალი შირინკინი დაუფარავად აცხადებდა, რომ ერთადერთი ხალხი, რომელიც ახალ პირობებში რუსეთისათვის ამიერკავკასიაში გამოდგება დასაყრდენ ბაზად, არიან სომხები, რომელთაც ჰყავთ ძლიერი ბურჟუაზია, ხოლო ყველგან ცივილიზებულ (იგულისხმება კაპიტალისტურ) ქვეყნებში სახელმწიფო ემყარება ბურჟუაზიას¹⁵.

იმპერიის ადმინისტრაციის კეთილგანწყობილებისა და მფარველობის პირობებში, როცა სომეხი ვაჭრები და კაპიტალისტები აღმოსავლეთ საქართველოსა და ქვეყნის ცენტრალურ ქალაქში, თბილისში კერძო საკუთრების მნიშვნელოვან ნაწილს ფლობდნენ და ქონებრივი ცენზის კანონის წყალობითაც თბილისის საქალაქო თვითმმართველობასაც ისინი აკონტროლებდნენ, მოსალოდნელია, რომ სომხურ ბურჟუაზიას ისტორიული მეზობელი ქვეყნის მიმართ პატრონის გრძნობა დაუფლებოდა და სომეხთა „გამორჩეულობის“ ხორენაცისეული იდეის გამოცოცხლებისათვის ხელი შეეწყო, რაც XIX საუკუნიდანვე აისახა კიდევ სომხურ ისტორიოგრაფიაში. სომხური ბურჟუაზიის მისწრაფებათა ისტორიული

დასაფუძვლება, გასაგებია, რომ ახალი დროის სომხური ისტორიოგრაფიის უმთავრესი პოლიტიკური ამოცანა უნდა გამხდარიყო. მისი რეალიზაცია კი, შექმნილი პოლიტიკური სიტუაციის გათვალისწინებით, უფრო პერსპექტიული ჩანდა მათთვის, ხორენაცის, სებეოსისა თუ დრასხანაკერტცის სომეხთა განმადიდებელი მოთხოვნების ფართო პროპაგანდის ფონზე, – საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ფაქტების გაყალბებით საზოგადოების თვალში მათი მნიშვნელობის გაუფასურება და ამით ქვეყნის კანონიერ პატრონთა მორალური დათრგუნვა, ერთნაირად ხელსაყრელი იყო როგორც ქვეყნის დასაპატრონებლად გამზადებული სომხური ბურჟუაზიის ინტერესების, ისე ოფიციალური ხელისუფლებისთვისაც, რომელიც დღენიადაც ცდილობდა ქართველთა წინააღმდეგობის უნარისა და მებრძოლი სულის ჩაკვლას. ქართული ეროვნული ცნობიერების წინააღმდეგ ბრძოლაში სომხური ბურჟუაზიისა და რუსეთის მთავრობის იდეოლოგიური პოლიტიკის თანხვედრა, ჩანს, იმპერიის ბიუროკრაციას კავკასიაში თავისი პოლიტიკის წარმატების გარანტად ესახებოდა. ამიტომაც იყო, რომ XIX-XX სს. რუსული და სომხური ისტორიოგრაფია ხმაშეწყობით ცდილობდა საქართველოს ისტორიისა და კულტურის მნიშვნელობის დამცრობის გზით კავკასიის ისტორიის გადაკეთებას.

ამგვარი ხმაშეწყობის ნიმუშად მოჩანს ქართველთა ეროვნული ღირსების შემლახავი აქცენტებით გაჯერებული, მეტადრე, პეტერბურგის უნივერსიტეტის პროფესორის ოსიპ სენკოვსკისა (1800-1858) და ცნობილი არმენისტის, იმავე უნივერსიტეტის პროფესორის ქერობე პატკანიანის (1833-1889) კრიტიკული წერილები „ქართლის ცხოვრების“ წყაროთმცოდნეობით მნიშვნელობაზე. ნიშანდობლივია, რომ ო. სენკოვსკის წერილი „Некоторые сомнения касательно истории грузинов“ დაიბეჭდა ჟურნალ „Библиотека для чтения“¹⁶-ში 1832 წლის შეთქმულების მარცხის ახლო ხანებში, რის გამოც გამოქვეყნებული წერილი გამიზნულად პოლიტიკურ ხასიათს იძენდა; ამასვე მოწმობდა წერილის დაუსაბუთებელი, პროვოკაციული შინაარსიც. პეტერბურგის უნივერსიტეტის პროფესორი თანადროულ საზოგადოებას აუწყებდა, რომ XII საუკუნემდე, ვიდრე დავით აღმაშენებელი თბილისს გაანთავისუფლებდა, ქართველებს ამიერკავკასიაში საერთოდ არ უცხოვრიათ და მათი პირველსაცხოვრისი ჩრდილო კავკასიაშია საძებნიო. ძველ წყაროებში მოხსენიებული იბერიელები ქართველები არ არიან და ეს ტერმინი კრებითი

¹³ პაატა გუგუშვილი, საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX-XX საუკუნეებში, ტ. 6, თბილისი, 1979, გვ. 339.

¹⁴ А. Марков, Закавказье в торговом отношении, журнал "Русский Вестник", 1884, № 1, с. 176-178.

¹⁵ სარგის კაკაბაძე, ქართველი ხალხის ისტორია 1783-1921, თბილისი, 1997, გვ. 225.

¹⁶ ტ. XXX, №10, 1838, გვ. 151-172.

შინაარსის შემცველი სახელია, რომლის შემადგენლობაში უპირველესი ადგილი სომხებს ეკავათ და რომელთა გავლენის ქვეშ მოქცეული ყოფილა ამიერკავკასიის სხვა ხალხები (ამ დებულების კავშირი მ. ხორენაცის კონცეფციასთან, ვფიქრობ, სრულიად აშკარაა). ვახტანგ გორგასალი კი თურქების ბელადი იყო. ასეთი ცოდნის მიმწოდებელს „ქართლის ცხოვრება“ ზღაპრების კრებულად რომ წარმოედგინა, ალბათ, არც არაფერი უნდა იყოს გასაკვირი.

ო. სენკოვსკის ანტიმეცნიერული პასკვილის მხილება ქართული და სომხური წყაროების საუკეთესო მცოდნეს მარი ბროსეს, რა თქმა უნდა, არ გაჭირვებია, რის გამოც საქართველოს ისტორიის ცილისმწამებელმა ფრანგი სწავლულის კრიტიკაზე პასუხი ვერც გამოძებნა. 80-იანი წლების დასაწყისისათვის დისკუსიაში ჩაერთო ქ. პატკანიანიც. ო. სენკოვსკის იდეებთან მას აახლოებდა საქართველოს ისტორიასთან ტენდენციურად უარყოფითი დამოკიდებულება. სომეხი მეცნიერი თავის შრომებში ხელაღებით უარყოფდა ქართული წერილობითი წყაროების არა მარტო მეცნიერულ ღირებულებას, არამედ არსებობასაც კი XII ს-ზე უფრო ადრე. „ქართლის ცხოვრების“ კრებული, რომელიც მას ერთ მთლიან ნაწარმოებად წარმოედგინა და მასზე ერთი ნაწილიდან მიღებული შთაბეჭდილებით მსჯელობდა¹⁷, საკმაოდ დაბალი ღირსების ძეგლად მიაჩნდა. მისი თქმით, „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისი ნაწილი არ ემყარება ადგილობრივ წერილობით წყაროებს ან ზეპირგადმოცემებს. იგი უბრალოდ გამოგონილია ერთი კაცის მიერ წინასწარ დასახული მიზნის შესაბამისად. ეტყობა ავტორი იცნობდა მ. ხორენაცისა და აგათანგელოსის წიგნებს და ასე თუ ისე იცოდა შაჰ-ნამეს შინაარსი, მაგრამ სარგებლობდა არა მათი ხელნაწერებით, არამედ ზეპირსიტყვიერი ვარიანტებით. მისი აზრით, ქრონიკის (ასე უწოდებს ის „ქართლის ცხოვრებას“) პირველ განყოფილებაში (იგულისხმება სანყისი პერიოდი ადერკი მეფემდე ანუ ქრისტეს შობამდე) ძნელია თუნდაც ერთი ისეთი ფაქტის პოვნა, რომელსაც ექნებოდა ჭეშმარიტი ისტორიული ღირებულება. მისი დასკვნით, ამ ქართული ქრონიკის ავტორი მცირე, ნაკლებოვანი ცოდნის სომეხი ბერი უნდა იყოს, რომელსაც ქართველთა მატთანე შეუთხზავს ქართველთავე დაკვეთით XII ს., როდესაც მათ საერთოდ იგრძნეს ისტორიის დაწერის აუცილებლობა¹⁸.

¹⁷ იხ. ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, ილია აბულაძის გამოცემა, თბილისი, 1953, გვ. 012.

¹⁸ იხ. **К. Патканов**, Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, ЖМНП, часть ССXXX, декабрь, 1883, с. 199-274.

ქ. პატკანიანის წერილის გამოქვეყნების დროისათვის „ქართლის ცხოვრების“ კრებული ჯერ კიდევ არ იყო მეცნიერულად შესწავლილი და ამისათვის მხოლოდ პირველი ნაბიჯები კეთდებოდა. ამიტომ ქართული საისტორიო წყაროს კრიტიკა და, თუნდაც, ჰიპერკრიტიკა თავისთავად განსაკუთრებულს და მოულოდნელს არაფერს ნიშნავდა. მაგრამ ერთია, როცა კრიტიკა წმინდა მეცნიერული ინტერესებითაა გამოწვეული და მეორე, როცა მას, ძირითადად, პოლიტიკური დატვირთვა აქვს და ერის მორალურ დათრგუნვას ისახავს მიზნად. მიუხედავად იმისა, რომ ქ. პატკანიანი მეცნიერული არგუმენტებით ცდილობდა მსჯელობას ქართლის ცხოვრების ხსენებულ ძველ პერიოდზე და ზოგიერთი ანგარიშგასანევი შენიშვნებიც აქვს გამოთქმული, მის წერილში აშკარად იგრძნობა საქართველოს ისტორიისა და მისი წყაროების დამცრობის დაუცხრომელი სურვილი, რისთვისაც არც ფაქტების გაყალბებას არიდებს თავს. ცნობილი არმენისტის არაკეთილსინდისიერი დამოკიდებულება საქართველოს წარსულის კვლევისადმი, რა თქმა უნდა, შეუმჩნეველი არ დარჩენია თანადროულ ქართულ საზოგადოებას. დიმიტრი ბაქრაძე უკვე 1884 წ. გამოქვეყნებულ ნაშრომში წერდა: „ჩვენი ფიქრით, ქ. პატკანოვი არ არის გულწრფელი მაძიებელი ისტორიული სიმართლისა. ის ვერ ითვისებს ვერც ერთს ცხოველს და უეჭველ ფაქტებზე დამყარებულს აზრს ქართული ისტორიისას, თუ ეს აზრი ეწინააღმდეგება იმის აზრს სომხურს ისტორიაზე. ჩვენთვის ერთგვარ ძვირფასია როგორათაც სომხური, აგრეთვე ქართული წყაროები: ჩვენის ფიქრით, ერთმა მეორე უნდა შეასწოროს და შეავსოს“¹⁹. შემდეგ კი თავისი სიტყვების დასადასტურებლად მოჰყავს ფაქტებისადმი სომეხი ისტორიკოსის არაკეთილსინდისიერი დამოკიდებულებისა და გაყალბების კონკრეტული შემთხვევები. მაგალითად, ქ. პატკანიანი არაკეთილსინდისიერად იმონებდა სტეფანოს ორბელიანს, რომელიც, თითქოს, ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობის დიდ სიღარიბეზე ჩიოდაო, მაშინ როდესაც, შენიშნავდა დ. ბაქრაძე, სტეფანოზი აღნიშნავდა არა საერთოდ ქართული წყაროების სიმცირეს, არამედ მათში ცნობების იშვიათობას ორბელთა საგვარეულოს შესახებ, რაც გამოწვეული იყო გიორგი III-ის სადამსჯელო ღონისძიებებით მისი ხელისუფლების წინააღმდეგ აჯანყებული ორბელების მიმართ, რომელთა ხსენება საქართველოს მეფის ბრძანებით ყველა სამწერლო ძეგლებიდან აღმოიფხვრა²⁰. დ. ბაქრაძის ობიექტურობაში მკითხველის განსასჯელად

¹⁹ **დიმიტრი ბაქრაძე**, პროფესორი პატკანოვი და ქართული ისტორიის წყაროები, თბილისი, 1884, გვ. 2-3.

²⁰ იქვე.

მოვიყვანთ ამონაწერს სტ. ორბელიანის თხზულებიდან საკამათო საკითხზე: „ხოლო ოდეს გამეფდა ქართლში პირველი მეფე ფარნავაზ, აღმატებით პატივი მიიღეს მის მიერ ორბელიანთ და არავინ იყო მსგავსი მათი ქართლში თენიერ მეფისა. ხოლო ესე ამბავი მცირედ ვცანით ქართველთ მოთხრობათაგან. გარნა შურიტა გიორგი მეფისათა, რომელმან გუარით აღხოცა იგინი საქართველოდამ, ახოცეს სახელნი მათნი მოთხრობათაგან თქათაგან, რომლისათჳს ჩვენცა გამოძიებით და ზედ-მიწევნით ვსცანით მცირედი... ხოლო ვინაჲთგან ახოცილ იყო სახსენებელი წინაპართა მათთა ჰამბავთანი, მკაცრებანი და მოქმედებანი ჩინებულნი ორბელიანთაგანი მათ ჟამთა მწერალთაგან, რომელსა „ქართლის ცხოვრებას“ უხმობენ, ამისთჳს ჩვენ ვერა ვსცანით ვითარება და რიგი სიტყჳსა, რათამცა რავისაებრ დაგვეწერა წერილსა ამას შინა“²¹. ეს ამონაწერი გარდა იმისა, რომ ზედმიწევნით ადასტურებს დ. ბაქრაძის სიმართლეს, ამასთან ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის სიმდიდრესა და მისი ცნობების სიუხვესაც გვიდასტურებს, რამდენადაც სომხური წყაროს მოწმობით ორბელიანთა თავგადასავალი გადმოცემული ყოფილა არა ერთი რომელიმე მწერლის, არამედ მწერალთა მიერ. ასევე მრავლობით რიცხვშია მოცემული „ქართველთა მოთხრობები“, სადაც ჯერ კიდევ ყოფილა შემორჩენილი მცირე ცნობები ორბელიანებზე. საყურადღებოა, აგრეთვე, XIII ს. სომხურ ძეგლში „ქართლის ცხოვრების“ კრებულის სახით მოხსენიება, რომელსაც ქ. პატკანიანი, რატომღაც, ვახტანგ VI-ის დროინდელად და მის შედგენილად მიიჩნევდა, რითაც ძალზე ამცრობდა ამ ძეგლის მნიშვნელობას. 1884 წ. უფრო ადრეული, მარიაამისეული ნუსხის აღმოჩენის შემდეგ ქ. პატკანიანი იძულებული გახდა ელიარებინა, რომ ვახტანგ მეფეს არავითარი კავშირი არ ჰქონდა ძველი „ქართლის ცხოვრების“ შედგენასთან. დ. ბაქრაძე განსაკუთრებით აღშფოთებული იყო ქ. პატკანიანის იმ განცხადებით, რომ, თითქოს, XI-XII სს. ქართველებს საკუთარი ისტორიის საჭიროება ვერ უცვნიათ. ამით გაკვირვებული დ. ბაქრაძე წერდა: „რამ აფიქრებინა ქ. პატკანოვს, ვითომც ქართველი ერი ისეთ ველურ მდგომარეობაში იყო, რომ ვერ გრძნობდა საჭიროებას ისტორიისას მეთორმეტე საუკუნემდე და აქაც კი, თუ არ ისიც უმეცრის სომხის შემწეობით მან ვერ შესძლო თავისი ისტორია თვითონვე შეედგინა“²². ო. სენკოვსკისა და ქ. პატკანიანის

²¹ სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთა“-ს ძველი ქართული თარგმანები, ქართულ-სომხური ტექსტები გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბ. 1978, გვ. 29-30.

²² დ. ბაქრაძე, პროფესორი პატკანოვი..., გვ. 13.

ხსენებული ნაშრომები ფაქტობრივად უარყოფდნენ ამიერკავკასიაში ქართველი ხალხის ოდინდელ ისტორიულ არსებობას და მის, არათუ ღვანლს, არამედ მონაწილეობასაც კი მდიდარი კავკასიური ცივილიზაციის შექმნაში, რაც, ბუნებრივია, თანადროული ქართული ინტელიგენციის სამართლიან პროტესტს იწვევდა. თუ ქ. პატკანიანი საქართველოს ისტორიაზე მსჯელობისას მ. ხორენაციდან ამოდიოდა, რომელიც კავკასიას სომხეთის პოლიტიკურ და კულტურულ სივრცედ განიხილავდა, ო. სენკოვსკის ინსინუაციების ერთადერთი საყრდენი იმპერიის იდეოლოგიური პოლიტიკა იყო კავკასიაში. ასეთ სიტუაციაში საქართველოს ისტორიისა და კულტურის საკითხებზე პოლემიკამ წმინდა პოლიტიკური შეფერილობა მიიღო და ის ეროვნულ საკითხში გადაიზარდა. შემთხვევითი სულაც არაა, რომ XIX ს. 70-80-იან წლებშივე სომხური ისტორიოგრაფია ქართული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მოღვაწეთა ყურადღების ცენტრში მოექცა, რამდენადაც მთავრობა, ძირითადად, სომხური ბურჟუაზიისა და მისი მსახური ისტორიოგრაფიის ხელით ცდილობდა თავისი ხალხთმოდულე პოლიტიკის გატარებას კავკასიაში.

ამ დროისთვის სომხურ ბურჟუაზიას ყველა შესაძლებელი პრივილეგია უკვე ჰქონდა მოპოვებული კავკასიაში. რჩებოდა ერთადერთი, ტერიტორიული უფლებები. ცხადია, სომხები იმპერიას ვერ მოსთხოვდნენ მათთვის საქართველოში ორანჟის რესპუბლიკის შექმნას (ამ მხრივ საგულისხმოა გერონტი ქიქოძის თვალსაზრისი საქართველოში მოსახლე სომხებზე, რომელთაც იგი „ჩვენს ორანჟისტებს“ უწოდებდა²³). მაგრამ, როგორც ჩანს, გაბატონებული რეჟიმის ინტერესების დაცვისა და ერთგული სამსახურის სანაცვლოდ, სომხურ ბურჟუაზიას შესაძლებლად მიაჩნდა იმპერიის ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ სისტემაში ისეთ ცვლილებებზე მთავრობის დაყოლიება, რომლებიც საშუალებას მისცემდა მას მეზობელთა ტერიტორიების მნიშვნელოვანი ნაწილის საკუთარ ეთნიკურ სივრცეში მოქცევას, რაც კიდევ უფრო გააძლიერებდა მის ეკონომიკურ შესაძლებლობებს და საფუძველს შეუქმნიდა მომავალში, ხელსაყრელი პოლიტიკური სიტუაციის შექმნის შემთხვევაში, საოცნებო ტერიტორიული პროტენზიების რეალიზაციას. ამგვარი განწყობილებები, რა თქმა უნდა, უშუალოდ განაპირობებდა სომეხ ავტორთა თხზულებებში საქართველოს ისტორიის არა მარტო მუქ ფერებში, არამედ გაყალ-

²³ გერონტი ქიქოძე, ეროვნული ენერგია, თბილისი, 1919, გვ. 197.

ბებულადაც წარმოჩენას. XIX ს. მეორე ნახევრიდან მაინც საქართველოს ისტორიის გაყალბებამ სომხურ ისტორიოგრაფიაში, თითქმის, სისტემატური ხასიათი მიიღო.

საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მოღვაწეთა ყურადღება, განსაკუთრებით მიიპყრო XIX ს. მეორე ნახევარში გამოცემულმა სომეხ ავტორთა იმ ნაშრომებმა, რომლებშიც სომხეთის ისტორიასთან კავშირში განიხილებოდა ისტორიული მემკვიდრეობისა და საერთოდ კავკასიის ისტორიული გეოგრაფიის მთელი რიგი პრობლემები. 1858 წ. მოსკოვში გამოიქცა მკრტიჩ ემინის მიერ თარგმნილი მოვსეს ხორენაცის „სომხეთის ისტორია“, შესავლითა და კომენტარებით; 1859 წ. ალ. ხუდაბაშევის „Обозрение Армении“, 1877 წ. ქ. პატკანიანმა რუსულ ენაზე გამოსცა „სომხური გეოგრაფია“ გამოკვლევითურთ, თბილისის სომხურ და რუსულ პერიოდულ გამოცემებში იბეჭდება ალ. ერეციანის წერილები ისტორიული გეოგრაფიისა თუ საქართველოს სომხური მოსახლეობის ისტორიის საკითხებზე²⁴. 1898 წ. პეტერბურგში გ. ეზოვმა (ეზიანი) გამოსცა დოკუმენტთა კრებული სახელწოდებით „Сношения Петра Великого с армянским народом“ ვრცელი შესავალი წერილით. იმავე XIX ს. მეორე ნახევარში ქ. პატკანიანმა და მ. ემინმა რუსულ ენაზე გამოსცეს შუა საუკუნეების სომეხ ავტორთა – სებეოსის, ლევონდის, მოვსეს კალანკატუაცის, ვარდანისა და სხვათა არაერთი (ერთ ათეულზე მეტი) თხზულება. საისტორიო მეცნიერებისათვის, თავისთავად, ამ ერთობ საშურ საქმეს სერიოზულ ჩრდილს აყენებდა გამომცემელთა მცდელობა თავანთი კომენტარებით უარყოფითი საზოგადოებრივი აზრი შეექმნათ საქართველოს ისტორიაზე, რაც მხოლოდ ცარიზმის კავკასიურ იდეოლოგიურ პოლიტიკასთან მოდიოდა სრულ თანხმობაში. სომეხ მეცნიერთა ამ ჯგუფის მჭიდრო კავშირი მთავრობის პოლიტიკასთან და მათი არაკეთილსინდისიერი, არსებითად მტრული დამოკიდებულება საქართველოს წარსულისა და მომავლისადმი სააშკარაოზე გამოიტანა და კრიტიკის ქარცეცხლში გაატარა ილია ჭავჭავაძემ. თავის გახმაურებულ წერილში „ქვათა ღალადი“ იგი წერდა: „მთელი სამოცი წელიწადია, რაც ერთი და იგივე ჭეჭა-ქუხილი ერთისა და იმავე ტენდენციისა ჩვენ ვინაობას ერჩის და დღემუდამ უფრო მეტის კადნიერებით, უფრო მეტის გაბედვით, მეტი სილაღით ტყავს

აძრობს და წარღვნას უქადის... ის დღეა და ეს დღე სომხის მწიგნობარნი იმის ცდასა და მეტყველებაში არიან, რომ საქართველო რაც შეიძლება ავის თვალთ დაანახვონ ქვეყანას, რაც შეიძლება მეტი წილი ჩამოათალონ და თვითონ მიითვისონ, რაც შეიძლება გააუქმონ წარსულიც, შებლაღონ აწმყოც“²⁵. ილია ჭავჭავაძემ დამაჯერებლად ცხადყო, რომ სომეხ მეცნიერთა ამ ჯგუფის მიერ საქართველოს ისტორიის ნებისმიერი საკითხის უღირსად წარმოჩენის უმთავრესი მიზეზი ყოველთვის და ყველგან ტერიტორიული პრეტენზიები იყო, იქნებოდა ეს ისტორიული გეოგრაფიის, პოლიტიკური ისტორიის, კონფესიური ურთიერთობისა თუ კულტურის საკითხებზე მსჯელობა. დიდი მწერალი აღნიშნავდა, რომ აშკარა ფაქტების საწინააღმდეგოდ ემინი, ხუდაბაშაევი, ერეცივი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს გვეცილებიან და ამტკიცებენ, თითქოს, მტკვრის სათავის ადგილები, მთელი ჭოროხის ხეობა – დიდ სომხეთს ეკუთვნოდნენო. მათ იმისთანა სომეხთა მომხრე კაციც კი ამტკუნებს, როგორც სენ-მარტენია. ამ ევროპელი მეცნიერის მტკიცებით, სერი მთებისა, რომელიც ჭოროხისა, მტკვრისა, ეფვრატისა და არაქსის წყალთგამყრელია, მუდმივი საზღვარი იყო ქართველთა და სომეხთა შორისო, და მიუხედავად ამისა, სომხების მწიგნობარნი მაინც თავისას გაიძახიან და ბინას იკეთებენ იქ, საცა არა ჰქონიათ. განა აშკარა არ არის, შენიშნავდა ილია, რომ ამ ცულლუტურ მეცნიერებით სწადიანთ ქვეყანას დააჯერონ, ვითომც ისტორიული უფლება მიუძღვით ამ ადგილებში ბინის დადებისა²⁶. სხვა ადგილას კი, ამხელდა რა გ. ეზოვს ფაქტების გაყალბებაში, იქვე განმარტავდა: — ზღაპარს მაშინ გამოიცნობთ, როცა გაიხსენებთ ეზოვის დაფარულ აზრსა: საქართველო საქართველო კი არ არის, ძველი სომხეთიაო. ეს მაცდური და წყეული სურვილი გზას უბნევს ბ-ნს ეზოვს და სისულელეს აროშვინებს მეცნიერების სახელით²⁷. ახასიათებდა რა ქართულ სომხურ ურთიერთობაში ბოლო სამოცი წლის მანძილზე განვითარებულ მოვლენებს, ილია წერდა: საოცარი აქ კიდევ ის არის, რომ ეს სამოცი წლის მთელი ხანა რუსის მწერლისაგან იწყება და რუსის მწერლითვე თავდება. მათშუა მთელი მწკრივია სომეხთა მეცნიერთ-მწიგნობრებისა ასე, რომ თავიდან ბოლომდე ერთი ლარი გასჭიმოთ, სულ ყველას იგი ლარი მხარზე გადა-

²⁴ "Кавказская старина", 1872, № 1. с. 20; [.....] [.....] [.....]

²⁵ ილია ჭავჭავაძე, რჩეული ნაწარმოებები, ტV, თბილისი, 1987, გვ.29-30.
²⁶ იქვე, გვ. 31-32.
²⁷ იქვე, გვ. 77.

უვლის, ასე მწყობრად მლაღადებელნი არიან ერთისა და იმავე განგებ აკვიატებულ აზრისა²⁸.

ილიას ამ მინიშნებებიდან კარგად ჩანს, რომ სომეხ ავტორთა სასტიკი კრიტიკის მიუხედავად, ცოდვას მთელ სომხურ საზოგადოებას კი არა, პოლიტიკურ კონიუნქტურას მიაწერდა, რომელიც იმ დროს ქართველთა ღირსების საწინააღმდეგოდ და სამტროდ იყო მომართული. იგი მხოლოდ იმპერიისა და სომხური ბურჟუაზიის მტაცებლური ინტერესების სამსახურში მყოფ მეცნიერ-მწერალთა ერთ გუნდს ადანაშაულებდა, რომელიც თავისი მოღვაწეობით არა იმდენად მეცნიერების სასარგებლოდ ირჯებოდა, რამდენადაც ისტორიულ მეზობლებს შორის უნდობლობასა და სიძულვილს თესავდა. ილია აღშფოთებით წერდა: ძნელი მოსათმენნი არიან ეს ხუდაბაშოვები, პატკანოვები, ქიშმიშოვები, ეზოვები, არწრუნები და ერთობ იგი ერთი გუნდი სომხებისა, რომელთაც ღმერთმა მოახმაროთ თავიანთ თავის ქება-დიდება და ჩვენს მოთხრას კი ვერ დავანებებთ და ამაში, იმედია, ყველა ჭკვათამყოფელი სომეხი დაგვეთანხმება. აი, სწორედ აქ არის თავი და ბოლო დასაბამი და დასასრული იმ მწვავე განხეთქილებისა, რომელიც ასეთის გულმოდგინებით შთამოსეს ჩვენში უმეცართა მეცნიერთა და ერთმანეთზე აალურსეს ქართველი და სომეხი. თორემ სად იყო ჩვენში იმ ორმოც - სამოცი წლის წინათ ერთმანეთის ასეთი ათვალისწინება, ერთმანეთში არ ვირჩეოდით და თუმცა სხვადასხვა მოდგმისანი და სარწმუნოებისანი ვიყავით, მაგრამ სომხობით ქართველის ძულებას და ქართველობით სომხებისას ჩვენში ადგილი არა ჰქონია ჩვენდა საბედნიეროდ და სასახელოდ... ჩვენ კარგად ვიცით, რომ წინანდელ საქართველოს უძღურება დაიწყო იმ უბედურ დღეთაგან, როცა-კი პირქვე დაემხო – ეგ ჩვენი წინანდელი ზღუდე სამხრეთით. ჩვენ ჩრდილოეთით ვინახავდით სომხეთს და სომხები ჩვენ გვინახავდნენ სამხრეთით... დაეცა სომხეთი, სამხრეთის კარი ღია დარჩა საქართველოში შემოსასვლელად... განა ჩვენთვის კი სანატრელია ესეთი დაქსაქსულობა სომხებისა. ღმერთმა მისცეთ ღონე და უნარი ერთად მოიყარონ თავი იქ, საიდანაც აყრილან და აქა იქ გაფანტულან. ხოლო ჩვენ ჩვენსას ნუ გვეცილებიან, ჩვენი სახელის გატეხით ნუ ცდილობენ თავიანთის სახელის კეთებას და შემკობას²⁹. ილიას გულისტკივილი სრულიად სამართლიანი და გასაგები იყო. ქართველებსა და სომხებს ურთიერთდაპირისპირება კი არა, თანხმობა და ურთიერთ-

²⁸ ილია ჭავჭავაძე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 29.

²⁹ ილია ჭავჭავაძე, რჩეული ნაწარმოებები, გვ. 110-111.

გატანა ჭირდებოდათ, რათა საერთო მტრის შემოტევებისაგან თავის დაცვა შეძლებოდათ.

ილია ჭავჭავაძის ეს გახმაურებული ნაშრომი 1899 წ. „ივერიის“ თორმეტ ნომერში დაიბეჭდა (64-76), სულ მალე კი ცალკე ბროშურის სახითაც გამოიცა ქართულ და რუსულ ენებზე. იმავდროულად, ქართული და სომხური პერიოდული გამოცემების ფურცლებზე მწვავე პოლემიკა იყო გაშლილი კონფესიური და ეთნიკური კუთვნილების ურთიერთდამოკიდებულების საკითხებზე, რასაც თეორიულთან ერთად უაღრესად პრაქტიკული მნიშვნელობაც გააჩნდა. საქმე ის იყო, რომ ქართველთა და სომეხთა კონფესიური სხვაობა ხელისუფლებას კონფესიური დაპირისპირების პროვოცირების საშუალებას აძლევდა, რის საფუძველზეც უკვე ადვილი ჩანდა როგორც ისტორიული მეზობლების გათიშვა და მათ შორის მტრობის თესვა, ისე ქართული საზოგადოების ერთი განსაზღვრული ნაწილის ეროვნულ ცნობიერებაზე იერიშის მისატანად ნიადაგის შემზადება. განზრახულის რეალიზაციას ისიც უწყობდა ხელს, რომ შუა საუკუნეებიდან შემორჩენილი ინერციით საზოგადოებრივი აზრი, ეთნიკურ კუთვნილებას ჯერ ისევე, კონფესიის მიხედვით განსაზღვრავდა. სომხური სარწმუნოების წიაღში სხვადასხვა მიზეზით გადასული ქართული მოსახლეობის, უპირატესად, ვაჭრობა-ხელოსნობაში ჩართული ნაწილის მერყევე ეთნიკურ შეგნებაზე ზემოქმედებისა და საბოლოოდ წასაშლელად, ხელისუფლება სომხურ ეკლესიასა და ინტელიგენციასთან შეთანხმებით მთელ რიგ ღონისძიებებს სახავდა. მათ შორის იყო ისეთი უღირსი საშუალებები, როგორცაა ამ საზოგადოებაში ქართული ენის დევნა მის სრულ აკრძალვამდე, სომხური ეკლესიისა და განათლებისათვის ცალმხრივად ხელის შეწყობა და პრივილეგიების მინიჭება, სომხურის სასარგებლო პროპაგანდის გაძლიერება და სახელმწიფოებრივი გადანეცილებები, რომელთაც, საბოლოო ჯამში, უნდა უზრუნველყოთ იმპერიული პოლიტიკის მთავარი ამოცანის – ქართული ეროვნული სხეულის დაშლა-დანაწილების დაჩქარება, რაც სხვა ღონისძიებებთან ერთად შეამცირებდა ქართველი ხალხის წინააღმდეგობის ძალას და მას მთავრობის ნებას დაუმორჩილებდა.

კავკასიაში სომხური ეკლესიის მიზიდულობის უნარის გასაზრდელად, ჯერ კიდევ ნიკოლოზ I-მა მას გაუმრავლა მამულები, გაანთავისუფლა ყოველგვარი გადასახადებისაგან და გაუზარდა პენსიები³⁰, რაც თავის-

³⁰ Акты..., т. IX, с. 22.

თავად, მის მრევლსაც გარკვეულ შეღავათიან პირობებში აყენებდა. 1862 წლის 30 აპრილს შინაგან საქმეთა მინისტრი ვოლუევი კავკასიის მეფისნაცვლის მოვალეობის შემსრულებელს გრიგოლ ორბელიანს შეახსენებდა, რომ რუსული პოლიტიკის წარმატებისათვის აღმოსავლეთში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სომხურ-გრიგორიანულ ეკლესიასთან მათ ურთიერთობას და მიუთითებდა – „მხედველობაში იქონიეთ, რომ სომხური ეკლესია ყოველთვის სარგებლობდა ჩვენი მთავრობის მფარველობით და იმპერიის საზღვრებს გარეთ გრიგორიანებს მხარს უჭერდა და ამავრებდა კათოლიკე მისიონერების წინააღმდეგ“³¹. სომხური ეკლესიის მფარველობის ამ ფონზე, ყოველმხრივ იზღუდებოდა რუსეთის ერთმორწმუნე ქართული ეკლესია, რომელიც პეტერბურგის სინოდის უბრალო დანამატად გადააქციეს. გასაგებია, რომ ასეთ ვითარებაში სომხური ეკლესია ქართული მოსახლეობის განსაზღვრული, განსაკუთრებით, ეკონომიკურად შეჭირვებული ნაწილისათვის ცთუნების საგანი გახდა. არაერთი შემთხვევაა აღნიშნული, როცა ყმობას გამოქცეული ქართველი გლეხები თავს აფარებდნენ სომხურ ეკლესიას, რომელიც მათთვის სოციალური დაცვის ძირითად საშუალებად ქცეულიყო. XIX ს. ხალხის აღწერის დავთრებში, მეტადრე, საოჯახო სიების ცნობებში სრულიად ნათლად იკვეთება ქართული მოსახლეობის ერთი მნიშვნელოვანი ნაწილის სომხურ სარწმუნოებაზე გადასვლის სურათი³², რომელიც ამის გამო სომხური ეთნოსის კუთვნილებად განიხილებოდა. XIX ს. რუსეთის ოფიციალური სტატისტიკა ყოველ აღწერაში სომხურ-გრიგორიანული სარწმუნოების მოსახლეობას, მისი მშობლიური ენისგან დამოუკიდებლად, სომხურ ეროვნებას მიაკუთვნებდა, რითაც ახერხებდა სომხური ეროვნების გაძლიერებას ქართული ეროვნების შესუსტებას ხარჯზე³³.

მთავრობა განსაკუთრებული მონდომებით იღვწოდა ქართველ კათოლიკეთა გასასომხებლად, რისთვისაც ზოგჯერ არც პირდაპირ ძალადობას ერიდებოდა. იმპერიის რელიგიური პოლიტიკა, თუმცაკი, ვერ ეგუებოდა მის სივრცეში კათოლიკური თემების ფუნქციონირებას, მაგრამ სომეხი კათოლიკენი კავკასიაში მაინც პრივილეგირებულ მდგომარეობაში ჰყავდა, რის გამოც ქართველი კათოლიკენი იძულებულნი

ხდებოდნენ ლათინურთან ერთად სომხურ ტიპიკონზეც მდგარიყვნენ. XIX ს. შუა წლებში მთავრობამ მიიღო გადაწყვეტილება, რომლის ცხოვრებაში გატარება ქართველ კათოლიკეებს სრულ გასომხებას უქადა. 1852 წ. 18 იანვარს შინაგან საქმეთა მინისტრი პეროვსკი სომეხთა კათალიკოსს აცნობებდა, რომ იმპერატორის ნებით მას უფლება ეძლეოდა სომეხი კათოლიკეები (მათ შორის იგულისხმებოდნენ სომხურ ტიპიკონზე მდგარი ქართველი კათოლიკეებიც) გრიგორიანულ სარწმუნოებაზე გადაეყვანა³⁴. სომხურ ტიპიკონზე მდგარი ქართველი კათოლიკეები პროტესტით შეხვდნენ მთავრობის ამ გადაწყვეტილებას და უფრო დაბეჯითებით მოითხოვეს მათთვის ქართულენოვანი მღვდელმსახურების დანერგვა ეკლესიებში. მღვდელმსახურების ენის გარშემო გაშლილი ბრძოლის პასუხად, მთავრობამ აღარ დააყოვნა და 1886 წ. კათოლიკურ ეკლესიებში ქართული ენა ბრძანებით აკრძალა³⁵. 1893 წ. კი გამოვიდა უმაღლესი ბრძანება, სადაც თბილისის ქართველ კათოლიკეთა ეკლესია მოხსენიებული იყო სომხურ ეკლესიად³⁶.

ხელისუფლების მხარდაჭერით შეგულიანებული სომხური ეკლესია და ბურჟუაზია მის ხელთ არსებული ყველა საშუალებით (მღვდელმსახურება, პრესა და სხვა) სულ უფრო აძლიერებდა ფსიქოლოგიურ ზეწოლას სომხური და კათოლიკური სარწმუნოების ქართველებზე მათ ცნობიერებაში ეროვნული შეგნების საბოლოოდ აღმოფხვრისათვის. ეს პროცესი მით უფრო საშიში ხდებოდა, რომ ქართული საზოგადოების ეთნიკური რღვევის შემთხვევაში (იმასთან ერთად, რომ მთავრობა დაჟინებით ცდილობდა ქართველთა ეთნოგრაფიული ჯგუფების ცალკეულ ეროვნებად წარმოდგენას), შესაძლოა, ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ცვლილებებიც განხორციელებულიყო, რაც უკვე ქართველი ხალხის საარსებო სივრცის შემდგომი და სერიოზული შეზღუდვის მომასწავებელი იქნებოდა. ამიტომაც ეთნოკონფესიურ საკითხებზე ქართულ და სომხურ პერიოდულ გამოცემათა ფურცლებზე გაშლილმა პოლემიკამ ერთობ ფართო ხასიათი მიიღო და მან ისტორიული გეოგრაფიისა და ამიერკავკასიის პოლიტიკური ისტორიის საკითხებიც მოიცვა. ამის გამო პუბლიცისტების წამოწყებულ კამათში ქართული და სომხური ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლებიც ჩაებნენ, რამაც მას მწვავე პოლიტიკური დებატების სახე

³¹ Акты..., т. XII, с. 548.

³² რ. თოფჩიშვილი, XIX ს. მოსახლეობის აღწერის მასალები საქართველოს ეთნოისტორიის და სოციალური ყოფის შესახებ, „მნათობი“, №12, 1987.

³³ კ. ანთაძე, საქართველოს მოსახლეობა XIX ს-ში, თბილისი, 1973, გვ. 54-56.

³⁴ მ. თამარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, რომელნიც უარყოფენ ქართველთა კათოლიკობას, თბილისი, 1904, გვ. 31.

³⁵ იხ. შ. ლომსაძე, მიხეილ თამარაშვილი და ქართველი კათოლიკენი, თბილისი, 1984, გვ. 21-23.

³⁶ იქვე, გვ. 25.

მისცა. ამ იდეოლოგიურ ბრძოლაში, თუ ქართველთა შემწედ სიმართლე გამოდიოდა, ეკონომიკური და პოლიტიკური მხარდაჭერის მხრივ სომეხთა შესაძლებლობანი, გასაგები მიზეზების გამო, შეუდარებლად დიდი იყო. სომეხთა ეს უპირატესობა იმითაც გამოიხატა, რომ XIX და XX სს. ათიანი წლების, თითქმის ბოლომდე, სომხური ჟურნალ-გაზეთები და ცალკეული გამოცემები რიცხობრივად ჭარბობდა ქართულს. მარტო 1846-1871 წწ-ში სომხურ ენაზე თბილისში გამოდიოდა შვიდი დასახელების ჟურნალი და გაზეთი: „კოვკას“, „არარატ“, „მელუ ჰაიასტან“, „გარუნ“, „ვაჭარაკან“, „ერუნქ ჰაიოც აშხარჰ“, „ჰაიკაკან აშხარჰ“. შემდეგ მათ დამატებით სხვები, მაგალითად, „მშაკ“-ი, „მურჭ“-ი და სხვები. კავკასიის კალენდრის ცნობით, 1913 წ. თბილისში სომხურ ენაზე გამოდიოდა 20-მდე დასახელების ჟურნალ-გაზეთი, რომელთა საერთო ტირაჟი 20 ათასს აღწევდა. ამავე წელს თბილისში სომხურ ენაზე გამოიცა 241 დასახელების წიგნი და სასწავლო სახელმძღვანელო³⁷. ალბათ, საკმარისია აღინიშნოს, რომ 1899 წლიდან 1917 წლამდე თბილისში გამოიცა ისეთი დიდფორმატიანი წიგნები, როგორცაა 12 ტომიანი „სომხეთის ისტორიის დივანი“. სომხური პროპაგანდისათვის გამოყენებული იყო თბილისში გამომავალი რუსულენოვანი პერიოდიკაც. რამდენადაც მოკამათე სომხური მხარისათვის მთავარი იყო თბილისსა და აღმოსავლეთ საქართველოში სომეხთა სიჭარბის შთაბეჭდილების შექმნა, ყველა ამ ტრიბუნადან უბრალოდ უარყოფდნენ როგორც ქართველ კათოლიკეთა, ისე სომხური სარწმუნოების მქონე ქართველთა კრებულის არსებობის ფაქტსაც კი. ქართველ კათოლიკეთა წინააღმდეგ განსაკუთრებული აგრესიულობით გამოირჩეოდა 1897-98 წწ-ში გაზეთ „მშაკ“-ში დაბეჭდილი თამაზოვის, სარუხანის, ნახაპეტიანისა და სხვათა წერილები. 1879 წ. ჟურნალ „ფორმ“-ში (№10, გვ. 1-34) დაიბეჭდა ა. ერციანის წერილი – „თბილისელი სომხები და მათი სტატისტიკური აღწერილობა“, რომელშიც, ცხადია, სომხური სარწმუნოების ქართველთა საზოგადოებაც მთლიანად იყო მიკუთვნებული სომხურ ეთნოსს. ქართველებსა და სომეხებს შორის სადავო კონტიგენტის აღწერას ზაქარია ჭიჭინაძეც ადასტურებს. მისი თქმით, სომხებმა აღწერეს ქართლ-კახეთის სომხებად მიჩნეული მოსახლეობა და მათი სია ჟურნალ „მურჭ“-ში გამოაქვეყნეს და მას „ვრაც ხოს ჰაიოც“ ანუ ქართულად მოლაპარაკე სომხები უწოდეს³⁸. ნიშანდობლივია, რომ მსგავს პოზიციას

³⁷ Кавказский календарь на 1915 г. Тифлис, 1914, с. 367-368.

³⁸ იხ. ქართველი გრიგორიანები, ისტორიული მიმოხილვა შავშეთისა, თბილისი, 1906

ინარჩუნებს თანამედროვე სომხური ისტორიოგრაფიაც (ამაზე ცალკე ვისაუბრებთ თანამედროვე სომეხ ისტორიკოსთა შრომების განხილვისას).

ქართველი კათოლიკეებისა და სომხური სარწმუნოების ქართველების შესახებ სომხური თვალსაზრისის წინააღმდეგ XX ს. დასაწყისში აქტიურად გამოვიდნენ მიხეილ თამარაშვილი და ზაქარია ჭიჭინაძე. მას შემდეგ, რაც ქართველ კათოლიკეთა ლათინურ რიტზე მდგარ ეკლესიებში რუსეთის მთავრობამ მხარი დაუჭირა სომხური ტიპიკონისა და სომხური ენის დამკვიდრებას და საბოლოოდ ქართველ კათოლიკეთა ბატონ-პატრონად სომხური ეკლესია გამოაცხადა, იმის მტკიცებაც კი გახდა საჭირო, რომ ქართული კათოლიკური ეკლესია ნამდვილად ქართულია და მას თავისი ეროვნული ისტორიაც ჰქონდა³⁹. ქართულმა საზოგადოებამ ამ საქმის მოგვარება მიხეილ თამარაშვილს მიანდო, რომელმაც ბრწყინვალედ გაართვა თავი საკმაოდ რთულ ამოცანას. ვატიკანსა და ევროპის სხვა არქივებსა და წიგნსაცავებში მოპოვებული უტყუარი და დიდალი დოკუმენტური მასალით არა მარტო ცხადყო ქართველ კათოლიკეთა ნამდვილობა, არამედ მისი მდიდარი ისტორიაც წარმოაჩინა XIII-XX საუკუნეთა მთელ სიგრძეზე. მისი 844 გვერდიანი წიგნი „ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის“ 1902 წ. გამოიცა თბილისში და მან ერთბაშად მიიპყრო მკითხველი საზოგადოების დიდი ყურადღება. ილია ჭავჭავაძემ ამ წიგნს მეორე „ქართლის ცხოვრება“ უწოდა. ორი წლის შემდეგ 1904 წ. სტეფანე ზუბალაშვილის „წარსაგებელითა“ და პ. მირიანაშვილისა და ზ. ჭიჭინაძის აქტიური მონაწილეობით დაიბეჭდა მ. თამარაშვილის რომიდან გამოგზავნილი ნაშრომი „პასუხად სომხის მწერლებს“, რომელშიც უარყოფენ ქართველთა კათოლიკობას (ისტორიული გამოკვლევა). დასახელებული წიგნებით მ. თამარაშვილმა ეთნოკონფესიურ საკითხებზე სომეხებთან კამათი მყარ მეცნიერულ ნიადაგზე გადაიყვანა და, ფაქტობრივად, საფუძველი გამოაცალა ყოველგვარ ზერელე განცხადებებს. კიდევ ორი წლის შემდეგ იბეჭდება, ამჯერად, ზ. ჭიჭინაძის უკვე ხსენებული მცირე მოცულობის წიგნი, სადაც მ. თამარაშვილის მსგავსად, სომეხებთან კამათს, ისიც მეცნიერულ კალაპოტში გადაყვანით ცდილობს. მან პირველმა დაიწყო ქართველ „გიგორიანთა“ (ასე უწოდებდა ის სომხურ სარწმუნოებაში გადასულ ქართველებს) გვარების ისტორიის შესწავლა უშუალოდ ამ

³⁹ მ. პაპაშვილი, საქართველო-რომის ურთიერთობა VI-XX საუკუნეებში, თბილისი, 1995, გვ. 314-339.

წრის რესპონდენტებისაგან და ინფორმირებულ თანამედროვეთაგან მონოდებული ცნობების საფუძველზე. ზ. ჭიჭინაძის გამოთვლით მის დროს ქართლში რამდენიმე ათასი „ქართველი გრიგორიანი“ უნდა ყოფილიყო. მანვე დამაჯერებლად გვიჩვენა „ქართველ გრიგორიანთა“ პრობლემის პირდაპირი კავშირი ქართული მიწების მიმართ სომეხთა ტრადიციულ პრეტენზიებთან, რომლებიც აღმოსავლეთ საქართველოში სომეხთა მექანიკური სიმრავლის შექმნით ცდილობდნენ ქართულ მიწებზე „თავიანთი ისტორიული უფლებების“ მტკიცებას. ამასთან დაკავშირებით ზ. ჭიჭინაძე გულსტკივილით წერდა „სომეხთა შუა გულ ქართლიდამ თვლიან, სადაც სომეხთ ხსენება არას დროს არ ყოფილა... სომეხთ მწერალნი სომხურ კარტებზეც საქართველოს არმენიას აწერენ, წიგნებშიაც ასევე, ლაპარაკშიაც თამამად ამტკიცებენ... ზოგიერთ სომხის სწავლულნი იმასაც გაიძახიან, რომ მთელი კახეთი დიდი სომხეთის ნაწილს შეადგენსო და იქ მცხოვრებ ქართველნიც მთლად სომხის შთამომავალნი არიანო. ამაზედ ბევრს გზის კამათიც ყოფილა. ეს დღესაც ხშირია და ევროპაში სომხის სწავლულნი არამც თუ მარტოდ კახეთს ჰხვევენ ხელს, არამედ სამხრეთ საქართველოსაც კი არმენიად აღიარებენ“⁴⁰.

ზ. ჭიჭინაძისა და მ. თამარაშვილის წიგნები არსებითად ერთ უმთავრეს მიზანს ემსახურებოდნენ – ქართველთა დენაციონალიზაციის წინააღმდეგ ბრძოლას და ქართველი ხალხის ეთნიკურ კონსოლიდაციას, რაც თავისი შინაარსით ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის შემადგენელი ნაწილი იყო. ამ წიგნების ღირსებას შეადგენდა, აგრეთვე, მათი ავტორების ჯანსაღი პოლიტიკური ხედვა და ალლო, რომლებიც კრიტიკას წარმართავდნენ არა საერთოდ სომეხთა მიმართ, არამედ მ. თამარაშვილის თქმით, „სომხის ზოგიერთ მწერალთა“ წინააღმდეგ, რომელთა საქმიანობა ერთნაირად მავნე იყო, როგორც ქართველთა, ისე სომეხთა ეროვნული ინტერესებისათვისაც. ამის გამო ზ. ჭიჭინაძე შენიშნავდა: სომეხ მწერალთა ქართველთა საწინააღმდეგო მცდელობანი დიდი შეცდომაა... შემცდართ აღარ ესმით თავიანთი ვითარება და ამიტომ ხშირად უძღური ებრძვის უძღურს, ანუ დაჩაგრული სჩაგრავს დაჩაგრულს... მერე რას უნდა გვანდეს ის გარემოება დაუძღურებული ერი თავისავე მსგავსად დამონებულ ერს ებრძოდეს?⁴¹. რა თქმა უნდა, მართალი იყვნენ ქართული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მოღვაწენი, როცა წერდნენ, რომ ქართველთა გასომეხების მესვეურები, არსებული

პოლიტიკური სიტუაციის პირობებში ნებით თუ უნებლიედ ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის გამტარებელთა რიგებში დგებოდნენ. მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობისა და თანაფარდობის მექანიკურად შეცვლის მთავრობის ღონისძიებათა გვერდით და მხარდაჭერით, მათი ცდები უკვე ქართველი ხალხის წინააღმდეგ დემოგრაფიული აგრესიის ფორმას იღებდა. ასე რომ, ეთნიკური და კონფესიური შესაბამისობის პროპაგანდისტთა მოღვაწეობა XIX და XX სს. დამდეგისათვის არც ისე უწყინარი იყო თავისი პოლიტიკური შედეგებით, როგორც ეს ერთი შეხედვით შეიძლებოდა დანახულიყო. ქართული ეთნიკური კოლექტივიდან კონფენსიური ნიშნით მისი ერთი მნიშვნელოვანი ნაწილის ჩამოცილება, სხვა პირობებთან ერთად, დროთა განმავლობაში გარდაუვალად გამოიწვევდა საქართველოს ტერიტორიის შეკუმშვის მოთხოვნასაც. ჩვენ ვნახავთ, რომ სულ მალე მოვლენების ამ მიმართულებით განვითარებისათვის, მთავრობის ღონისძიებებთან თანხმობით, აქტიურად ამოქმედდებიან სომხური პოლიტიკური წრეები, რომლებიც 1909-1916 წწ-ში საერობო კრებებზე დაჟინებით მოითხოვენ ამიერკავკასიის მთელი ტერიტორიის ეროვნული ნიშნით გამიჯვნას, ხოლო 1918 წ. დეკემბერში სომეხ-ქართველთა სამარცხვინო ომს გამოიწვევენ, რაშიც XIX ს. სომხურ ისტორიოგრაფიასაც თავისი წილი ედო.

XIX და XX ს. დამდეგს სომხური ისტორიოგრაფიის იდეოლოგიური თანხვედრა რუსულ პოლიტიკასთან განსაკუთრებით ცხადად გამოვლინდა ქართული სახელმწიფოებრიობის ისტორიის, მეტადრე, მისი ბოლო პერიოდის გადმოცემისას. გარდა იმისა, რომ ამ ხანის სომხური ისტორიოგრაფიის უმეტესი ნაწილი გაზვიადებულად წარმოადგენდა საქართველოს სომხური მოსახლეობის, სომხური სავაჭრო კაპიტალისა და სომხური ეკლესიის მოღვაწეთა როლსა და მნიშვნელობას ქართლ-კახეთის პოლიტიკურ ცხოვრებაში, ეტყობა, რუსული ადმინისტრაციის საამებლად, ძალზე მუქ ფერებში, თითქმის, კატასტროფულად გვიხატავს XVIII ს. ბოლო მეოთხედის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკურ, პოლიტიკურ და საერთო კულტურულ ვითარებას, რაც მეტ დამაჯერებლობას შესძენდა რუსული დაპყრობის გამართლებას საქართველოში. ასეთ ისტორიულ ფონზე, რუსეთის მიერ ვერაგული ხერხებით საქართველოს დაპყრობას სომეხი ავტორები, ლამის არის, დიდ ჰუმანურ აქციად აფასებენ, ხოლო ამ პოლიტიკის შემდეგ ქვეყანაზე თავსდამტყდარ ყველა უბედურებაში ქართულ მხარეს ადანაშაულებენ. აქედან გამომდინარე, ქვეცნობიერად კეთდება დასკვნა, რომ ერთადერთი ჯანსაღი და გავლენიანი ძალა ქვეყანაში რუსი სამხედროები და სომხური ელემენტი იყო.

⁴⁰ ზ. ჭიჭინაძე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 34.

⁴¹ იქვე, გვ. 15-16.

აღნიშნული ხანის სომხური ისტორიოგრაფიის კიდევ ერთი დამახასიათებელი შტრიხი. ჯერ კიდევ ილია ჭავჭავაძე გ. ეზოვის ნაშრომის განხილვისას შენიშნავდა: რაც-კი სადმე ქართველებზე ცუდი თქმულა, ბ-ნს ეზოვს ყველა თითქო რაღაც სიხარულით მოუკრებია და გულში გვახლის. რაც კეთილი თქმულა, ყველა ეს საქებურად მიუმაღლავს⁴². წყაროების ასეთი ცალმხრივი გაშუქების არაერთი მაგალითი მოჰყავს ილიას გ. ეზოვის ნაშრომიდან. მათ შორის, ქართველთა სახელის გასატყუებად ეზოვის მიერ დამონმებული განცხადების კათალიკოსის ესაი ჰასან ჯალალიანცის თხზულების ერთი ადგილი, სადაც აღწერილია ვახტანგ VI-ის მხედრობის მიერ განჯა-ყარაბაღის რამდენიმე სომხური სოფლის დარბევის ფაქტი. საქმე ის იყო, რომ განჯის ხანმა ჯავადმა ვახტანგ VI-ს სთხოვა ლეკების შემანუხებელი თავდასხმისაგან მისი სახანოს დაცვა, რისთვისაც დიდძალი თანხის გადახდას შეჰპირდა. ვახტანგმა ადვილად გარეკა განჯას გარშემომდგარი ლეკები, მაგრამ ჯავად ხანმა შეპირებული თანხა ვერ გადაუხადა, სამაგიეროდ კი, მის ხელისუფლებას დაქვემდებარებული სოფლების ერთი ნაწილი მისცა სარბევად, სადაც სუნიტი თარაქამების გარდა სომხური სოფლებიც იყო. ფეოდალური ურთიერთობის ხანის აღმოსავლეთში ვალის გადახდის ასეთი წესი არცთუ იშვიათი ამბავი იყო და, ალბათ, არც სომეხთა პატრიარქი მიიჩნევდა ასეთ საქციელს მაინცდამაინც უკანონოდ, მაგრამ, რადგანაც სომხები ქრისტიანები იყვნენ, ვახტანგის ქრისტიან მხედრობას, მისი აზრით, გამოწვევის უნდა დაეშვა და არ დაერბია სომხები. თანატომელთა მიმართ თანაგრძნობის გამოსახატავად ესაი კათალიკოსი გმობს სომეხ ქრისტიანთა მიმართ გამოჩენილ სისასტიკეს და აღნიშნავს: – რაც გადაურჩათ უგუნურ ლეკებს, ის ყოველივე გააჩანაგა ხარბმა და შეუბრალებელმა ქართველმა ერმაო (აშკარაა ერში მხედრობას გულისხმობს)⁴³. ამის მიუხედავად, ესაი კათალიკოსი თავის თხზულებაში საკმაოდ ხშირად აღნიშნავს სომეხთა მიმართ ვახტანგისა და ქართველთა კეთილგანწყობისა და მეგობრობის ფაქტებს, რასაც გ. ეზოვი დუმილით გვერდს უვლის. ილიას განსაკუთრებული აღფოთება გამოიწვია გ. ეზოვის მიერ საქართველოს ისტორიის საზიანოდ ფაქტების გაყალბებამ, კერძოდ, 1782 წ. რუსეთის ხელისუფლებასთან მოლა-

⁴² ილია ჭავჭავაძე, რჩეული ნაწარმოებები, ტ. V, თბ., 1987, გვ. 63.

⁴³ ესაი ჰასან ჯალალიანცი, აღვანთა ქვეყნის მოკლე ისტორია, კარლო კუციას გამოცემა, თბილისი, 1971, ქართული ტექსტი, გვ. 32, სომხური, გვ. 58; ქართველთა შეურაცხმყოფელი სიტყვები თარგმნილი არ არის.

პარაკების დროს ერეკლე II-ის მიერ გამოთქმული წინადადების კომენტარებისას გ. ეზოვი ცინიკურად განმარტავდა, რომ „ერეკლე უთმობდა რუსეთს იმას, რაც უფლებით ეკუთვნოდა სპარსეთს და არა თითონ, უთმობდა უმაღლეს ხელისუფლებას საქართველოზე, რომელიც დე ფაქტო ულონობით ხელში ვეღარ შეემაგრებინა და ამის სანაცვლოდ ითხოვდა მეფის ღირსებას, რომელიც მას არ ჰქონია სპარსეთში (?)“⁴⁴.

მხედველობაშიც რომ მივიღოთ, მართლაცაა, ამ „წრეგადასული თავნებობის“ პასუხად ილიასეული გამანადგურებელი კრიტიკა, გ. ეზოვს მისივე იდეური თანამებრძოლი გენერალ-ლეიტენანტი ს. ქიმიშოვიც კი ამტყუნებს, როცა ერეკლე II-ის მეფობის პირველ პერიოდს თამარის დროინდელ ოქროს ხანას ადარებს და მიიჩნევს, რომ ერეკლე II-მ დაამხო სპარსელთა ბატონობის უღელი საქართველოში⁴⁵. ესეც, ალბათ, იმიტომ, რომ ერეკლე II-ის „მმართველობის პირველ ნახევარს“ მ. ბროსეს ნაშრომებზე დაყრდნობით გადმოგვცემს; მეორე ნახევარს კი ბუტკოვისა და არტემ არარატელის თხზულებების დასტურით, რომლებიც ერეკლეს საწინააღმდეგოდ შეთხზული ინსინუაციებით ცდილობდნენ რუსეთის დამპყრობლური, მზაკვრული პოლიტიკის გამართლებას საქართველოში. ეტყობა, ამით უნდა აიხსნას იმპერიის სამსახურში მყოფი გენერლის დაინტერესება ქართული სახელმწიფოს მაინცდამაინც ბოლო წლების ისტორიით. მისი მტკიცებით, „ერეკლეს გამუდმებულმა ომებმა საქართველო გააჩანაგესო“⁴⁶, სინამდვილეში კი, რუსეთის დიდ სამხედრო გეგმებში ჩართვა იყო ქართლ-კახეთის სამეფოს პოლიტიკური კრიზისის ერთ-ერთი ძირითადი გამომწვევი მიზეზი, რის გამოც პატარა სახელმწიფო აურაცხელ წვრილ-წვრილსა და ზოგჯერ ფართო მასშტაბის ბრძოლებში აღმოჩნდა ჩართული. ნიშანდობლივია, რომ 80-იანი წლების მეორე ნახევრიდან (ე. ი. ტრაქტატის დადების შემდეგ) აღინიშნება მწარმოებელი მოსახლეობის შემცირების ტენდენცია⁴⁷. თვით რუსეთის დიპლომატები და სამხედრო მოხელეებიც არ მალავდნენ, რომ რუსეთთან სამხედრო-პოლიტიკური კავშირის გამო ქართლ-კახეთი გაჩანაგდა⁴⁸.

⁴⁴ Г. Эзов, Сношения Петра Великого с Армянским народом, Спб, 1898, с. ХСП.

⁴⁵ Последние годы Грузинского Царства, посмертный труд Генерал-Лейтенанта С. Г. Кишмишева, Тифлис, 1898, с. 1.

⁴⁶ იქვე, გვ. 60.

⁴⁷ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, თბილისი, 1973, გვ. 732.

⁴⁸ იქვე, გვ. 707.

ერეკლეს სამეფოს დასაცავად გამოყოფილი რუსთა ორი ბატალიონის არაეფექტურობის გასამართლებლად ს. ქიშმიშოვი ბრალს სდებს ქართულ მხარეს და აღნიშნავს, რომ ერეკლე II-მ საქართველოში მოქმედი რუსეთის ჯარის ხელშესაწყობად აღებული არც ერთი ვალდებულება არ შეასრულა: არ მოანესრიგა საურმე გზა, რის გამოც რუსი ბატალიონები მთებში გაიჩხირნენ და მხოლოდ დიდი ძალისხმევით, რის ვაივაგლახით მიაღწიეს დანიშნულების ადგილს, ბატალიონები ამავე მიზეზით ვერ ღებულობდნენ ხელფასს, არ ყოფნიდათ ფეხსაცმელი და ტანსაცმელი, საკვების უკმარისობის გამო შიმშილობდნენ და არასაიმედო მოკავშირის დაუდევრობით მძიმე პირობებში აღმოჩნდნენ. ამიტომაც იძულებული გახდა ეკატერინე II 1787 წ. უკან გაეწვია ჯარით. ასეთი ახსნა, რა თქმა უნდა, სინამდვილეს მოკლებულია და რუსეთის პოლიტიკის გასამართლებლადაა გაყალბებული. გზა, რომელსაც გენერალი ქიშმიშოვი გულისხმობდა – ვლადიკავკაზიდან თბილისამდე (საქართველოს სამხედრო გზა) ძველთაგანვე გამოიყენებოდა. ამ გზით გადმოიყვანა დავით აღმაშენებელმა 40 ათასი ყივჩაღთა ოჯახი საქართველოში. ამ გზის შესწორება და გაფართოება ძალზე მოკლე დროში, თუნდაც საქართველოს საზღვრებში მოქცეული ნაწილისა, ისეთ დიდ ხარჯებსა და ფიზიკურ რესურსებს მოითხოვდა, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოსნაირ პატარა სახელმწიფოს ძალებს ნამდვილად აღემატებოდა. თვით დიდმა და ძლიერმა რუსეთმაც კი ამ სამუშაოს შესრულებას ნახევარ საუკუნეზე მეტი მონადგოდა. დაიწყო 1803 წ. და დაასრულა 1861 წ., ხოლო მის საბოლოო გასრულებას, თითქმის ამდენივე დასჭირდა, რამდენადაც რეგულარული მიმოსვლა თბილისსა და ვლადიკავკაზს შორის მხოლოდ 1909 წლიდან დამყარდა. რაც შეეხება რუსეთის ბატალიონების პურით მომარაგებას, მოუსავლიანი წლების გარდა, მას დროდადრო აფერხებდა ისიც, რომ რუსეთის მთავრობა საბაზრო ფასებთან შედარებით სამჯერ უფრო იაფად მოითხოვდა პურს. რუსეთის ჯარის შესანახად ერეკლეს მთავრობის ხარჯი ყოველწლიურად 30 ათას მანეთს შეადგენდა. ამ მიზნით გლეხებს ახდევინებდნენ სპეციალურ გადასახადს, რომელსაც „სარუსო“ ეწოდებოდა, რაც საკმაო ეკონომიკურ ზარალს აყენებდა ქვეყანას⁴⁹. ასეთი ფაქტების ფონზე ერეკლესადმი ნაყენებული ბრალდებები აშკარად თვალთმაქცობად გამოიყურებოდა. საქმე ის იყო, რომ სინამდვილეში რუსეთი სულაც არ აპირებდა ერეკლე II-ის დაცვას და გაძლიერებას. ქართლ-კახეთის

⁴⁹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 732-733.

სამეფო მას იმპერიის ბატონობის გავრცელების საშუალებად მიაჩნდა კავკასიაში და ვიდრე ამ ფუნქციის შესასრულებლად ქართველ ხელისუფალთა მოღვაწეობა სარგებელს იძლეოდა მათ დაპირებებით კვებავდა. იმ ვითარებაში, როცა რუსეთის მეტოქეები სულ უფრო სუსტდებოდნენ, ხოლო მისი ინტერესები ამიერკავკასიაში იზრდებოდა, რამდენადაც ამ ქვეყნის უშუალო დაუფლება შესაძლებელი ხდებოდა (80-იანი წლები) „ძლიერი და ერთიანი საქართველო მფარველისათვის საჭირო აღარ იყო, პირიქით, ის ამიერიდან სასურველიც არ იყო“⁵⁰. ამიტომაც რუსეთის მთავრობა გეორგიევსკის ტრაქტატის შემდეგ საქართველოს თანამიმდევრული და მეთოდური დასუსტების პოლიტიკას დაადგა, რათა ეს ქვეყანა დიდი ხარჯებისა და გარჯის გარეშე დაეპყრო, მხოლოდ ისე კი, რომ ამიერკავკასიის ხალხების „განმათავისუფლებელის“ როლი შეესრულებინა. რუსეთის დამპყრობლური პოლიტიკის გამართლება და იმპერიის საერთაშორისო პრესტიჟის დასაცავად საზოგადოებრივი აზრის შექმნა, უკვე, მსახურეული ისტორიოგრაფიის საქმე იყო, რომელსაც მხოლოდ ფაქტების გაყალბებით შეეძლო კავკასიაში რუსეთის „განმათავისუფლებელი“ მისიის მტკიცება. ამ მხრივ დამახასიათებელია ხსენებული ისტორიოგრაფიის ტიპური წარმომადგენლის პ. გ. ბუტკოვის მტკიცება, თითქოს, თვითმპყრობელობა მხოლოდ ქველმოქმედებას ეწეოდა საქართველოში და არავითარი სარგებელი არ ამოძრავებდა იმპერატორს, გარდა ამ უზედური ქვეყნის მფარველობისა⁵¹. აშკარაა, რომ ამ იდეოლოგიური ფორმულით ხელმძღვანელობს ს. ქიშმიშოვიც, როცა უკიდურესად მუქ ფერებში, სრული განუკითხაობის დამამცირებელ სურათს გვიხატავს ერეკლე II-ის სიცოცხლის უკანასკნელი წლების ისტორიის გადმოცემისას. მისი თქმით, ვალერიან ზუბოვის სამხედრო ექსპედიციის ჩაშლის შემდეგ (1797 წ.), რუსის ჯარის მიერ მიტოვებული „საქართველო რიყეზე გამოგებულ ხომალდს ჰგავდა და ვისაც ღონე ჰქონდა, რაც უნდოდა იმას ათლიდაო“⁵². ასეთ ღონემიხდილ და გაძვალტყავებულ ქვეყანად საქართველოს წარმოდგენის აზრი გასაგები ხდება, როცა ვკითხულობთ ს. ქიშმიშოვის რიტორიკულ შეკითხვას: შეეძლო კი საქართველოს

⁵⁰ **ბ. ბერძენიშვილი**, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, თბ., 1967, გვ. 124-125.

⁵¹ **П. Г. Бутков**, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. ч. I, II, III, СПб, 1869, с. 472, 484 и др.

⁵² **С. Кишмишев**, Последние годы Грузинского Царства, с. 112.

არსებობა, როგორც დამოუკიდებელ სახელმწიფოს? არ ჰქონდა რა არც ფული და არც ჯარი, ის უნდა შთაენთქა ან სპარსეთს, ან თურქეთს... ყველაზე ბედნიერი გამოსავალი მისთვის იყო საკუთარი ბედის მინდობა ერთმორწმუნე სახელმწიფოსათვის, რაშიც ის არ შემცდარაო⁵³. აი, თავი და ბოლო ამ წიგნის დანიშნულებისაც. სომხური ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლის ტენდენციების დახასიათება არ იქნება სრული, თუ არ აღვნიშნეთ კიდევ ერთი საერთო შტრიხი – ქართულ სახელმწიფოში სომხური ელემენტების როლისა და მნიშვნელობის პიპერბოლურად წარმოდგენა. კრწანისის ომის ასევე ტენდენციურად გადმოცემისას ს. ქიშიშოვი წერს: სექტემბერს ლაშქრის მიერ მიტოვებული ერეკლე II თბილისში დაბრუნდა. სასახლეში მას ელოდებოდა მხოლოდ ერთადერთი ერთგული სომეხი მსახური, რომელიც განანამებ მეფეს მიეხმარა ცხენიდან ჩამოსვლაშიო. ასევე, მეორე დღეს, აბანოს კართან გამართული ბრძოლისას დატყვევებას გადარჩენილმა მეფემ სომეხი მსახურის თანხლებით გააღწია ავლაბარს, იქიდან კი ანანურს. ეპიზოდი ისეა გადმოცემული, რომ იქმნება შთაბეჭდილება, თითქოს, სომეხ მსახურს ეხსნას ერეკლე დატყვევებისაგან და არა მეფის შვილიშვილს იოანე ბატონიშვილს⁵⁴. ეს და ქართველთა დამამცირებელი სხვა ეპიზოდები ს. ქიშიშოვის არტემ არარატელისაგან აქვს აღებული, რომლის საეჭვო კავშირები რუსეთის სამხედრო-პოლიტიკურ წრეებთან კარგადაა ცნობილი ისტორიოგრაფიაში⁵⁵. ეჭვს აძლიერებს ისიც, რომ ა. არარატელის გამოგონილი, ზღაპრული სიუჟეტებით გამდიდრებული ავტობიოგრაფიული თხზულება რუსულ ენაზე პეტერბურგში გამოიცა 1813 წ., როცა ექვსი თვე ძლივს იყო გასული ნაპოლეონის განდევნიდან და, გასაგებია, ა. არარატელის ზღაპრების წასაკითხად არავის ეცალა. 1821-22 წლებში კი გერმანულ და ინგლისურ ენებზეც დაიბეჭდა და მხოლოდ 1892 წ. რუსულიდან სომხურ ენაზე ითარგმნა და გამოიცა თბილისში⁵⁶. ქართლ-კახეთის სამეფოს უკანასკნელი წლების ისტორიის გაყალბებული სურათის საერთაშორისო სარბიელზე „თვითმხილველის“ დამოწმებით სასწრაფოდ გატანა, ცხადია, მხოლოდ პოლიტიკური მიზნებით შეი-

ძლებოდა ყოფილიყო განპირობებული, რომელიც გაამართლებდა რუსეთის დაუფარავ აგრესიას კავკასიაში და პატიოსნად წარმოაჩენდა მას საერთაშორისო საზოგადოების წინაშე.

იმპერიის ანტიქართული პოლიტიკა კავკასიაში, თავისთავად, მასტიმულირებელი ფაქტორი იყო სომხური ნაციონალისტური ძალების გააქტიურებისათვის, რომელთა გავლენა XIX ს. სომხურ ისტორიოგრაფიაში ჩასახული აღნიშნული ტენდენციების შემდგომ განვითარებაზე, დროთა განმავლობაში, სულ უფრო იზრდებოდა, განსაკუთრებით, 80-90-იანი წლებიდან, როცა სომხური საზოგადოების ცნობიერებაში მნიშვნელოვან ადგილს იკავებენ ახლად შექმნილი წვრილბურჟუაზიული პარტიების ნაციონალისტური შეხედულებები. ამ პარტიებს შორის მოჭარბებული აქტიურობითა და ავანტიურიზმით გამოირჩეოდა 1890 წ. თბილისში შექმნილი „დაშნაკუთიუნი“ (კავშირი), რომელიც ანტითურქულთან ერთად, ზომიერებას მოკლებულ ანტიქართულ პროპაგანდასაც ეწეოდა, ადგენდა სომხურ მოხალისეთა რაზმებს და სხვ. მისი ეს მოუზომავი ქმედებები მით უფრო სახიფათო იყო, რომ ამ პარტიას თავისი ადგილობრივი ორგანიზაციები საქართველოს ზოგიერთ ქალაქსა და რაიონშიც ჰყავდა. „არმენაკანებისა“ და „გნჩაკისტებისაგან“ განსხვავებით, რომლებიც სომხეთის საკითხის გადანყვეტას ე. ი. დასავლეთ სომხეთის ოსმალთა ბატონობისაგან დახსნას, ძირითადად, ბერლინის კონგრესის გადანყვეტილებებს უკავშირებდნენ და სასწრაფოდ მოითხოვდნენ 61-ე მუხლით გათვალისწინებული რეფორმების გატარებას, დაშნაკებმა ამასთან ერთად, წამოაყენეს „დიდი სომხეთის“ შექმნის ამბიციური იდეა, რომელიც გულისხმობდა ტიგრან II-ის დროინდელი ზღვიდან ზღვამდე გადაჭიმული სომხეთის აღდგენას. თავიანთი გეგმების რეალიზაციის შესაძლებლობას ყველა ეს პარტია დიდ სახელმწიფოთა (რუსეთი, ინგლისი, გერმანია, საფრანგეთი, ამერიკის შეერთებული შტატები) ჩარევაზე ამყარებდა. ამ ფანტასტიკური იდეით გამსჭვალული დაშნაკები რუსეთის მთავრობასთან გარიგებით იწყებენ ბრძოლას სომეხთა სასარგებლო ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ცვლილებების მისაღწევად კავკასიაში. კავკასიის მეფისნაცვალთან, ვორონცოვ-დაშკოვთან დაახლოებული ალ. ხატისოვის საშუალებით მათ ბორჩალოსა და ახალქალაქის მაზრების თბილისის გუბერნიიდან მოწყვეტა და გუმბრთან შეერთება მოითხოვეს, გუმბრის სომხური გუბერნიის შესაქმნელად. ასეთი მოთხოვნა, თავისი არსით, საქართველოს ტერიტორიულ ხელყოფას უდრიდა და სერიოზულად ლახავდა ქართველი ხალხის ეროვნულ ინტერესებს. საგანგებოდ შედგენილმა კომისიამ, სადაც სომხებს ქართველებზე ბევ-

⁵³ С. Кишмишев, Последние годы Грузинского Царство, გვ. 98.
⁵⁴ ს. ქიშიშოვი, ხსენებული ნაშრომი, გვ. 94-95.
⁵⁵ იასე ცინცაძე, აღა-მავზად ხანის თავდასხმა საქართველოზე, თბ., 1969, გვ. 13-20.
⁵⁶ (1795-1797), 1981, 148-156.

რად მეტი წარმომადგენელი ჰყავდათ (6 კაცი 2-ის წინააღმდეგ) და სხვა სახელმწიფო ორგანოებმა 1913 წ. 6 ნოემბერს და 1914 წ. 24 იანვარს გეოგრაფიული და ეკონომიკური მოსაზრებებით სომეხთა მოთხოვნის დაკმაყოფილება შეუძლებლად ცნო⁵⁷.

საქართველოს ტერიტორიების მიმართ დაშნაკთა პრეტენზიებს განაპირობებდა რუსეთის საკოლონიზაციო პოლიტიკის აგრესიული ხასიათიც, რომლის შედეგად საქართველოს განაპირა მხარეებსა და მის მახლობლად ლტოლვილი სომხური მოსახლეობის სიჭარბე გამუდმებით იზრდებოდა. ამასთან დაკავშირებით, ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „როდესაც ამიერკავკასიაში ერობის შემოღებაზე ლაპარაკი დაიწყო და წინასწარ მსჯელობას შეუდგნენ, მაშინ ყველასათვის ცხადი შეიქმნა, რომ სომეხ პოლიტიკოსებს სომეხთა საქართველოში გადმოსახლება ოსმალებისაგან დაბეჩავებულ თავიანთ თანამომეტა მარტო ფიზიკურად გადაარჩენის თვალსაზრისით არ აინტერესებდათ, არამედ გარკვეული პოლიტიკურ-ეროვნული გეგმების, გაბნეულ სომეხთათვის ერთი მთლიანი ტერიტორიის შესაქმნელად იყო საახალშენოდ ადგილები არჩეული“⁵⁸.

სწორედ ხელოვნურად შექმნილი ჭარბი მოსახლეობის არგუმენტზე დაყრდნობით 1909-1916 წწ-ში საერო კრებებზე სომხური მხარე დაჟინებით აყენებდა საერთოდ ამიერკავკასიის მთელი ტერიტორიის ეროვნული ნიშნით გამიჯვნის საკითხს. სომეხთა წარმომადგენლები ცდილობდნენ ამიერკავკასიის ადმინისტრაციული საზღვრების შეცვლის აუცილებლობა სამეურნეო მოსაზრებებითაც დაესაფუძვლებინათ. მათი მტკიცებით, რუსულმა ბიუროკრაციამ ამიერკავკასიის ადმინისტრაციული მონყოფისას, სომხეთი ზედმეტად შეავიწროვა საქართველოსა და აზერბაიჯანს შორის, როცა აღმოსავლეთ ყარაბაღის პროვინციები ელიზავეტოპოლის მუსლიმანურ გუბერნიას მიუერთა, ხოლო სომხეთის ჩრდილო ბორჩალოსა და ახალქალაქის მაზრები თბილისის გუბერნიის შემადგენლობაში ჩართო. ამიერკავკასიის ცხრა გუბერნიიდან მხოლოდ ერთადერთი ერევნის სომხურ გუბერნიაში იყო თავმოყრილი ამიერკავკასიის სომხური მოსახლეობის 1/4, დანარჩენი კი აზერბაიჯანელებსა და ქართველებს შორის იყო განაწილებული. ამიტომ, სავსებით ბუნებრივად (იგულისხმება როგორც დაზარალებულნი) სომხები გამოდიან

⁵⁷ სცია, ფ.2080, საქ. 6, ფურცელი 82-111.

⁵⁸ იქვე, გვ.4.

ამიერკავკასიის ტერიტორიალური გადანაწილების ინიციატორადო. მათივე მტკიცებით, საქართველოსა და სომხეთს შორის სადავო ტერიტორიებზე სომხური მოსახლეობის დიდი რიცხოვრივი უმრავლესობაა და სომხებს შეუდარებლად მეტი კომპაქტურობა ახასიათებთ. მეზობელთა პრეტენზიების განხორციელების შემთხვევაში სომხეთი აღმოჩნდება კლდეებზე მიტმასნილი და არსებული ტერიტორიების მხოლოდ 5%-ს მიიღებდა ამიერკავკასიის მოსახლეობის 30%-ო. რიცხოვრივად სომხების თანაბარი ქართველები მიიღებდნენ ტერიტორიის 42%-ს, ე. ი. სომხებზე რვაჯერ მეტს, აზერბაიჯანელები კი – 53%-ს. ამიტომ ეროვნული ნიშნით ამიერკავკასიის ტერიტორიის გადანაწილების სომხური პროექტი უფრო სამართლიანია და ითვალისწინებს მიწების არსებული ფონდის თითქმის თანაბარ, პროპორციულ განაწილებას. ასე მაგალითად, სომხებს ამ პროექტით ერგებათ ამიერკავკასიის ტერიტორიის 29%, ქართველებს – 30-33%, ხოლო თათრებს – 38-41%-ო⁵⁹.

ეს სომხური პროექტი, მიუხედავად იმისა, რომ საკმაოდ შორს იდგა როგორც რეალობის, ისე სამართლიანობის პრინციპებისაგან, მაინც ბოლომდე არ ასახავდა სომხური პოლიტიკური წრეების ნამდვილ ზრახვებს და, როგორც ჩანს, მხოლოდ „დიდი სომხეთის“ შექმნის დაშნაკთა პარტიის გეგმებისათვის ხელსაყრელი გარემოს შემზადებას ისახავდა მიზნად, რაც, სულ მალე, კავკასიაში დამოუკიდებელი სახელმწიფოების შექმნისთანავე გამოძულავდა.

დაშნაკთა ეს ამბიციური გეგმები, გასაგებია, ისტორიულ დასაბუთებასაც საჭიროებდა, რის გამოც სომხურ ისტორიოგრაფიას ამ გეგმების შესაბამისად უხდებოდა ამიერკავკასიის ისტორიის გადაკეთება, რაც პრაქტიკულად ნიშნავდა ხორენაცისეული იდეების ხელახალ აღორძინებას. ასე იქცა XIX-XX სს. სომხური ისტორიოგრაფიის მთავარ ამოცანად კავკასიაში სომეხთა ტერიტორიული პრეტენზიების დაცვისათვის ბრძოლა, რომელსაც უშუალოდ დაექვემდებარა ქართულ-სომხური ურთიერთობის ისტორიის ნებისმიერი საკითხის მეცნიერული თუ არამეცნიერული განხილვა.

ამგვარი ოპერაციების მთავარ სამიზნედ, როგორც ჩანს, არჩეული იყო თითქმის მთელი კავკასიის მომცველი XII-XIV სს. ცენტრალიზებული ქართული ფეოდალური მონარქიის სამსაუკუნოვანი ისტორია, რომლის გადაკეთება-გასომხურებას ერთ-ერთი პირველი შეუდგა ცნობილი სომეხი

⁵⁹ Бакинский армянско-национальный совет, Армяно-грузинский вооруженный конфликт, 1919, с. 1-5

ივ. ჯავახიშვილისაგან განსხვავებით, ლეოს მთელი ყურადღება უშუალოდ სომხეთის ჩრდილო საზღვრებისკენაა მიმართული, მისი მზერა ლორესა და ახალქალაქს უტრიალებს და მათი სომხური სამყაროსათვის კუთვნილების დამტკიცებას ცდილობს. ემოციებით დატვირთული მისი ბელეტრისტული პასაჟები, ზოგჯერ, მეცნიერულ საბუთიანობას ენაცვლება, რაც პრობლემის გაბუნდოვნებასა და მკითხველის შეცდომაში შეყვანას უფრო უწყობს ხელს, ვიდრე რთულ საკითხებში გარკვეულობისა და სინათლის შეტანას.

ლეოს მტკიცებით, ლორე-ტაშირისა და მთლიანად გუგარეთის (სომხ. გუგარქის) მხარის სომხური ისტორია, სულ ცოტა, 2000 წელს მაინც მოითვლის, რის გამოც ლორეს გარეშე შეუძლებელია სომხეთის წარმოდგენა საუკუნეთა წყვილადში. ამჟამად კი (ე. ი. ლორეს სადავო ტერიტორიის მიმართ დიდ სახელმწიფოთა ვერდიქტის მოლოდინში) სომხეთის სხეულიდან ლორეს მოკვეთა ნიშნავდა მთელი მისი წარსულისა და კულტურული საგანძურის განიავებას და ასეულ თაობათა დიად საქმეთა დატაცებასო. სომეხი მეცნიერის ამ ხმამაღალ განცხადებებს, მისდა სამწუხაროდ, ვერაფრით შველის მის მიერვე ნახევარი სიმართლით მოყვანილი ფაქტები და არგუმენტები. მათ შორის, თითქოსდა, ყველაზე ეფექტური – გუგარეთში სომეხთა ორიათასწლიანი პოლიტიკური და კულტურული მკვიდრობის არგუმენტი, რომლის შედეგად ადგილობრივი მოსახლეობაც, თითქოს, გასომხდა, უბრალოდ სიმართლეს არ შეეფერება. ანტიკური, ქართული და თვით სომხური წყაროების მოწმობითაც, გოგარანე-გუგარქი ოდითგანვე ქართულ ქვეყნად ითვლებოდა და მისი ძირითადი მოსახლეობა ქართული იყო⁶⁸. ლეო აღტაცებით საუბრობს V ს. ტაშირში ლიტერატურისა და ქრისტიანული ცივილიზაციის მდიდარ ტრადიციებზე, განმათავისუფლებელ სულსა და სამშობლოს ღირსების შეგნებაზე, განსაკუთრებით ცურტავის საპიტიახშო სასახლეზე, სადაც სომეხთა ბრწყინვალე გმირი ვაჰან მამიკონიანი აღიზარდა და სხვ. პათეტიკურად აღნიშნავს, აგრეთვე, ამ ხანის ცურტავის პიტიახშოთა მოყვარულ კავშირებს ცნობილ სომხურ სამთავრო საგვარეულოებთან და მთლიანობაში ქმნის შთაბეჭდილებას, თითქოს, არშუშა და ვარსკენ

⁶⁸ იხ. **დ. მუსხელიშვილი**, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბილისი, 1977, გვ. 146-153; მისივე, *Из исторической географии восточной Грузии*, Тбилиси, 1982, с. 5-15; **დ. ბერძენიშვილი**, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, ქვემო ქართლი, 1979, გვ. 16-41.

პიტიახშების სამთავრო სომხური მინა-წყლის ნაწილი ყოფილიყო, რითაც შეცდომაში შეჰყავს თავისი მკითხველი და, აშკარაა, შეგნებულად უმაღლავს ამ სამთავროს ქართულობას. ლეოს სანინაალმდეგოდ, მის მიერვე დამონმებული და დიდად შექებული ლაზარ ფარპეცი, სავსებით ნათლად და გასაგებად წერს, რომ ჰშიაიკ მამიკონიანის ცოლმა „თავისი ვაჟები აღზარდა და ასწავლა მათ ქართლის ქვეყანაში, ქართლის ბედში არშუშას სახლში. ქართლის ბედშია აშუშამ ისინი ძღვნად გამოსთხოვა სპარსთა მეფეს იაზკერტს და სხვა.“⁶⁹

ასევე ცრუობს ლეო, როცა V-VII სს. ქვემო ქართლის კულტურულ-სარწმუნოებრივი თვალსაზრისით სომხურობაში მკითხველის დასარწმუნებლად ამტკიცებს, თითქოს, ცურტავის ეკლესიაში ღვთისმსახურების ენა თავიდანვე სომხური იყო და მხოლოდ ქართველების სურვილი იყო, რომ ქართული ენაც სომხურის თანასწორად ღვთის მსახურების ენად ექციათო. ამ შემთხვევაში ლეო რეალურ სიტუაციას თავდაყირა აყენებს. სინამდვილეში ცურტავის სომხურენოვან თემში სომხური მღვდელთმსახურება შუშანიკმა შემოიღო, ქართული კი იქ თავიდანვე არსებობდა⁷⁰. სინამდვილეს აყალბებს, აგრეთვე, როცა ქართულ ეკლესიას VII ს. სომხური ეკლესიის ნაწილად აცხადებს და იერარქიულად „სომხური ეკლესიის ბრძანებულ ინტერესებს“ უმორჩილებს. მთელი V-VII საუკუნეები აღმოსავლეთის ეკლესიაში მონოფიზიტთა შეტევის ნიშნით (თეორიულ სფეროში მაინც) მიმდინარეობს, წერს ზაზა ალექსიძე, და ცნობილი უნიები, ეკთეზისები და მსოფლიო კრებებზე დათმობები სწორედ ამ შეტევაზე პასუხისა და თავდაცვის გამოვლინების სხვადასხვა სახეა. სომხური და ქართული ეკლესიები ამ მხრივ საერთო ვითარებიდან არავითარ გამონაკლისს არ წარმოადგენდნენ. ქართული ეკლესია გადაუდგა მონოფიზიტურს, აღიარა ქალკედონური კრება და მოხდა ის, რაც უნდა მომხდარიყო. მეზობელმა ეკლესიამ სცადა მისი შენარჩუნება მონოფიზიტური სამყაროსათვის, რაც არ იყო სომეხთა კაპრიზი. ეს იყო სპარსეთის ხელისუფლების ნება და ეს ნება ე. წ. სპარსულ კრებაზე ოფიციალურად იქნა განცხადებული. არსად, კამათის არც ერთ ეტაპზე, სომხურ ეკლესიას თავისი იერარქიული პრეტენზია არ წამოუყენებია. მუქარას და პრეტენზიას იგი მხოლოდ სპარსეთის სამეფოს სახელით

⁶⁹ **ლ-ნ. ჯანაშია**, ლაზარ ფარპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბილისი, 1962, გვ. 242.

⁷⁰ **ნ. ჯანაშია**, შუშანიკის ნამება, თბილისი, 1988, გვ. 249-250.

აცხადებდა. ეპისტოლეთა წიგნის მასალების სკრუპულოზურმა და კრიტიკულმა შესწავლამ მკვლევარი დაარწმუნა, რომ VII ს. დამდეგს, სომეხ-ქართველთა საეკლესიო განხეთქილებამდე ქართული ეკლესია ავტოკეფალური იყო და „ეპისტოლეთა წიგნის“ ცნობები სხვა დასკვნის გაკეთების საშუალებას არ იძლევიან⁷¹.

ნახევარი სიმართლით გადმოგვცემს ლეო ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე X ს. ბოლოს წარმოქმნილი კვირიკიანთა სომეხური სამეფოს ისტორიასაც. მისი განცხადებით, 982 წ. ლორეს საზღვრებში დაარსებულმა სომეხურმა სამეფომ სამას წელზე მეტხანს გაძლო და მისი დედაქალაქი სამშვილდეც მსხვილი სომეხთსამკვიდრო ცენტრი იყო, სადაც XV ს-შიც კი 20 ათასი სომეხი ცხოვრობდაო. ჯერ ერთი, 1065 წ. ბაგრატ IV-მ საერთოდ განდევნა კვირიკიანები სამშვილდიდან და კვირიკიანთა სამეფოც თავის ხელისუფლებას დაუმორჩილა, როგორც ჩანს, ყმადნაფიცობის პირობით. ქართველი მემატიანის მოწმობით ამ დროიდან „სამშვილდე ოდენ იურვა სახლად თქსად, და ეგრეთვე მონებდეს სომეხნი“⁷². 1118 წ. კი დავით აღმაშენებელმა სელჩუკიანი თურქების განდევნის შემდეგ მთელი ქვემო ქართლი ლორე-ტაშირიანად კვლავ და საბოლოოდ ერთიან ქართულ სახელმწიფოს დაუბრუნა, ვიდრე 1918 წლის ბოლომდე სადავოდ ქცეულ ლორეს ოლქს რუსეთის ბოლშევიკური ხელისუფლება სომხეთს გადასცემდა. უბრალო არითმეტიკა ცხადყოფს, რომ კვირიკიანთა სამეფომ ქვემო ქართლის ფარგლებში სამას წელზე მეტხანს კი არა, მხოლოდ (1118 – 982 = 136) 136 წ. გაძლო. ლეოს თვალთმაქცობა იქამდეც კი მიდის, რომ საქართველოს განსაკუთრებული ძლიერების ხანაშიც (XII-XIV სს.) ქვემო ქართლის ტერიტორია მის მიერ გამოგონებულ, არარსებულ რალაც სომეხური ფედერაციის შემადგენლობაში შეჰყავს. მისი თქმით, მხარგრძელებს წილად ხვდათ „დაარსება ერთის ძლიერის ფედერაციისა, რომელიც ხშირი ქსელით ებმება აღმოსავლეთ გუგარქს, არცახს, სიუნიქს, გელარქუნს ვიდრე არაგანამდე და არას მთებამდე“⁷³.

ლეოს უკიდურესად ტენდენციური თხზულების ფონზე კიდევ უფრო ცხადად შეიგრძნობა ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომის უაღრესად ობიექტური,

⁷¹ ეპისტოლეთა წიგნი, სომეხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევისა და კომენტარებით გამოსცა ზაზა ალექსიძემ, თბილისი, 1968, გვ. 005-056, 066.

⁷² ქართლის ცხოვრება, 1, გვ. 307.

⁷³ ლეო, „სასაზღვრო დავა“, გვ. 47.

მეცნიერული ხასიათი. ქართველი მკვლევრის მიერ მოყვანილი კონკრეტული ფაქტები მკაფიოდ წარმოაჩენს საქართველოსა და სომხეთის გამმიჯნავი ზოლის თავგადასავალს უძველესი დროიდან 1919 წლამდე, მის სტრატეგიულ, ეკონომიკურ და პოლიტიკურ მნიშვნელობას ქვეყნისათვის. ივ. ჯავახიშვილი მკითხველის ყურადღებას თავიდანვე მიაქცევს იმ უმნიშვნელოვანეს გეოგრაფიულ ფაქტორზე, რომელიც აუცილებლობით განსაზღვრავს საქართველოსათვის გუგარეთის ბუნებრივ კუთვნილებას. იგი წერს: „მთელი ეს ქვეყანა გეოგრაფიულად ისე მჭიდროდ არის საქართველოსთან დაკავშირებული, რომ როგორც თვით ქვეყანას, ისე ყველა იქაურ მდინარეებსა და რასაკვირველია გზებსაც ჩრდილოეთისაკენ, მტკვრისა და ტფილისისაკენ აქვთ პირი მიბრუნებული“⁷⁴. ფაქტობრივად, ის სამხრეთიდან საქართველოში შემავალ მთავარ გზას და კარს წარმოადგენდა, რის გამოც ეს ქვეყანა, როგორც საქართველოს ხელისუფალთა ზრუნვისა და ყურადღების საგანი იყო, ისე საქართველოს დაპყრობის მოსურნეთა მთავარი სამიზნეც. ივ. ჯავახიშვილის დაკვირვებით, მთელი ისტორიის მანძილზე სულ სამჯერ სცადეს სომხებმა საქართველოს სამხრეთის საზღვრების გადმოლახვა და იქ დამკვიდრება. პირველი ცდა ჯერ კიდევ ქ. წ. II ს. დასაწყისს მიეკუთვნება, როცა სტრაბონის ცნობით, სომხეთის მეფეებმა მეზობლებს მიწები წაართვეს, მათ შორის ქართველებს პარიადრის სანახები, რომელიც ტაოსა და სპერს შეიცავდა, აგრეთვე, ხორზენი და გუგარეთი. ეს, ქართველი მეცნიერის განმარტებით, სომეხთა პირველი იერიშია ქართველთა მიწა-წყლის დასაპყრობად, მაგრამ ამით მათი ბედი საბოლოოდ არ გადაწყვეტილა. 35 წლითგან ქ. შ. მოყოლებული, როდესაც ტაციტის სიტყვით იბერიის მეფეები იმდენად ძლიერნი იყვნენ, რომ სომხეთში შემოჭრილ სპარსელებს ებრძოდნენ, და როცა თვით სომხეთშიც კი ქართველი უფლისწული გამეფდა, ცხადია, მდგომარეობა თვალსაჩინოდ უნდა შეცვლილიყო. მაგრამ ქართველთა მიერ გუგარეთის უკან დაბრუნების შესახებ პირდაპირი ცნობები IV ს-ითაგან ქ. შ. მოიპოვება. 387 წ. სომხეთი ორ სამეფოდ გაიყო, რომლებიც სულ მალე სპარსეთმა და ბიზანტიამ ერთმანეთს შორის გაინაწილეს. ქართველებმა გუგარეთი, გარდაბანი და კარნახი უკან დაიბრუნეს დიდი ხნით. V ს.ც გუგარეთი პოლიტიკურად და საეკლესიო ნყოფითაც საქართველოს განუყოფელ ნაწილს შეადგენდა. ასევე გრძელდებოდა VI და VII საუკუ-

⁷⁴ ივანე ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. XII, გვ. 470.

ნებშიც. თბილისისა და ქართლის საამიროს შექმნის შემდეგ (VIII ს. 30 წწ.) გუგარეთიც მის საზღვრებში ექცევა. IX ს-იდან საქართველოსა და სომხეთის პოლიტიკური მოლონიერება იწყება. ქართველი მთავრები თრიალეთს, ტაშირს და აშოცს საქართველოს საზღვრებში აქცევენ. საქმეში ერევა სომხეთის სამეფოს აღმდგენელი აშოტ ბაგრატიუნი და ტაშირს იკავებს, რის შემდეგ თავის თავს სომეხთა და ქართველთა ერისთავთ-ერისთავის სახელწოდებას აკუთვნებს. აქედან ცხადია, წერს ივ. ჯავახიშვილი, რომ გუგარეთი მასაც ქართლად და ქართველთა მიწადად მიაჩნდა და სწორედ ამ ქართველთა ქვეყნის დაპატრონების ძალით მან თავის თავს ქართველთა ერისთავთერისთავი დაარქვა⁷⁵. ამგვარად, განაგრძობს ივ. ჯავახიშვილი, ეს სომეხთა იერიში იყო საქართველოს სამხრეთის საზღვრების გადმოსახლავად და გუგარეთის დასაპყრობად. მაგრამ, როგორც იქვე შენიშნავს, ვერც ამ მეორეგზისმა სომეხთა მიერ დაპყრობამ შეცვალა არსებითად ქვემო ქართლის, ანუ გუგარეთის ძირითადი კუთვნილების საკითხი. საისტორიო გეოგრაფიას სომეხთა დროის ამ კუთხეში პოლიტიკური მბრძანებლობის სახსოვრად ტერმინი „სომხითი“ შერჩა. ეს სახელი ძველად სრულებით უცნობი იყო და მხოლოდ X ს-დან მოყოლებული გვხვდება. „სომხითი“ ეწოდებოდა მხოლოდ ბოლნის-დმანისის ხეობებს და ლორეს ველსაც და საყურადღებო ისაა, რომ ვითარცა საგეოგრაფიო ტერმინი მარტო ქართულად და ქართულ მწერლობაში იხმარებოდა. სომეხები და სომხური საისტორიო მწერლობა ამ ქვეყანას „სომხითს“ არ ეძახდნენ. პირიქით, ისინი ლორე-ტაშირის ველს „ქართველთა ველს“ უწოდებდნენ. ამ ტერმინში უტყუარი დამამტკიცებელი საბუთია შენახული, რომ თავიანთ პოლიტიკურ ბატონობისდა მიუხედავად თვით ქვეყანას სომეხებიც თავისდა-თავად ქართველთა კუთვნილებად სთვლიდნენ⁷⁶.

სომეხთა პოლიტიკურ ბატონობას ქვემო ქართლში 1065 წ-დან ბოლო ედება, ხოლო 1118 წ. დავით აღმაშენებელმა სელჩუკიან თურქებს ლორე და აგარანი წაართვა, რის შედეგს ეს კუთხე, ქართლის სამხრეთი ნაწილი, და თვით სომხითიც, საერთოდ, საქართველოს უცილობელ და განუყოფელ ნაწილად ითვლებოდა და სომეხებს არასდროს აღარ სჭერიათ⁷⁷. 1783 წ. ტრაქტატის დადების უამსაც, ს. ბურნაშოვის აღწერი-

⁷⁵ ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. XII, გვ. 472.

⁷⁶ იქვე, გვ. 473.

⁷⁷ იქვე, გვ. 474.

ლობით, სომხით-ლორე-ფამბაკ-ბორჩალუ საქართველოს უცილობელ საკუთრებას შეადგენდა და კვლავინდებურად საზღვარი უფრო სამხრეთისაკენაც მდებარეობდა და გამყოფ ხაზად ერევის (ფამბაკის) მთები ითვლებოდა. რეალურ ფაქტებზე დამყარებული ძველი გუგარეთის აქწარმოდგენილი ისტორია, როგორც ვხედავთ, მთლიანად უარყოფს ლეოს განცხადებათა პათოსს, მის მტკიცებას სომხეთის ისტორიასთან ქვემო ქართლის ორიათასწლოვან კავშირზე. ივ. ჯავახიშვილის მიერ მოყვანილი კონკრეტული ფაქტები ცხადყოფს, რომ ეს კავშირი არათუ ორიათას წელზე მეტი ხნის ვერ იქნებოდა, არამედ მის ნახევარზე ბევრად ნაკლებ ხანზეც მსჯელობა სათუო უნდა ყოფილიყო. ასე რომ, ლეოს მცდელობა ნებისმიერი საშუალებით მკითხველის შეცდომაში შეყვანისა სრულიად აშკარაა.

ივ. ჯავახიშვილი ცალკე თავს უძღვნის ქვემო ქართლში დემოგრაფიული სიტუაციისა და ეთნიკურ ურთიერთობათათვის დამახასიათებელი მოვლენების განხილვას. ამ მხარის სტრატეგიული მნიშვნელობა მას ხშირად მტრის თავდასხმების ასპარეზად აქცევდა, რის გამოც მოსახლეობა აქ მრავალჯერ დაზარალებულა და არაერთხელ მთლიანად ამოწყვეტილა კიდევ. სპარსეთის შაჰებმა აქ თავიანთი საყრდენი ბაზის შესაქმნელად თურქულენოვანი ელები ჩაასახლეს. მიუხედავად ამისა, დევნილი სომხური მოსახლეობისათვის ეს ქვეყანა ტერიტორიული სიხლოვის გამო, მაინც ყველაზე მოხერხებულ თავშესაფარს წარმოადგენდა. XVIII ს. ბოლოდან კი სომეხთა დამოკიდებულება ჩვენი ქვეყნისადმი იცვლება და თავშესაფრის ძიებასთან ერთად მათ ლტოლვას ჩვენსკენ პოლიტიკური ელფერი ეძლევა. კერძოდ, რუსეთ-საქართველოს 1783 წ. ტრაქტატის დადების შემდეგ სომეხთა წინამძღვრები უშუალოდ რუსეთის ქვეშევრდომობაში შესვლას ცდილობენ, თანაც ქვემო ქართლსა და სხვაგან ლტოლვილობით დაკავებული ტერიტორიების ჩათვლით. ივ. ჯავახიშვილის მართებული შენიშვნით, ეს უკვე სრულებით შეუწყნარებელი საქციელი იყო: საქართველოს დამოუკიდებელი არსებობის წყალობით სომეხები თავიანთთვის საქართველოში აუცილებელ განადგურებისაგან თავშესაფარს პოულობდნენ, მადლობის მაგიერ კი საქართველოს შინაურ საქმეებში გარეშე ძალის ჩარევისათვის ცდილობდნენ და რუსეთის ქვეშევრდომობისა და მფარველობის მიღებით ჩვენი მიწა-წყლის მიღება ჰსურდათ. მათი საქციელი საქართველოს დამოუკიდებლობას ძირს უთხრიდა და ჩვენ ქვეყანაში რუსეთის გაბატონებას უწყობდა ხელს. ოფიციალურად რუსეთის მთავრობა საქმეს ისე წარმოაჩენდა, თითქოს, საქართველოს საკეთილდღეოდ ცდილობდა, რის წყალობითაც, წერს

ივ. ჯავახიშვილი, – სომხებმა და რუსეთის მთავრობამ თავიანთ წადილს მიაღწიეს: სომხებმა მიწა მიიღეს, რუსებმა კი საქართველოში იღუპილი ქვეშევრდომები და თავიანთი გაბატონების უერთგულესი წინამავალი რაზმი გაიჩინეს. ერეკლე II-მ ლტოლვილი სომხები იმხანად თელავსა და სიღნაღში დაასახლა. რაც შეეხება სომხთსა და ლორეს, საქართველოს რუსეთის იმპერიაში გაერთიანების დროისათვის ჯერ კიდევ უკაცრიელი იყო და მხოლოდ 1827-29 წწ-ში ოსმალეთიდან და სპარსეთიდან 40 ათასი სულის ბორჩალოს მაზრაში შემოხიზვნის შედეგად ქვემო ქართლში ჩნდება შედარებით მრავალრიცხოვანი სომხური მოსახლეობა.

მოყვანილი დიდძალი მასალების საფუძველზე ივ. ჯავახიშვილი ასკვნის: ამგვარად ორი გარემოება სრულებით ცხადი. ერთი ის, რომ ამ კუთხის ახალშენი სომხები იმ სომეხთა მემკვიდრეები არ არიან, რომელნიც საქართველოს ამ კუთხის სომეხთა მიერ ზემოაღნიშნული პოლიტიკური მოტაცებისა და ბატონობის გამო აქ ქართველ მკვიდრ მცხოვრებთა შორის გაჩნდნენ, არც იმ სომეხთა მემკვიდრეები არიან, რომელნიც შემდეგ საუკუნეებში საქართველოს მთავრობის ნებართვით დროგამოშვებით სახლდებოდნენ (ის მოსახლეობა ხომ რამდენჯერმე ხან აიყარა სამუდამოდ, ხან მტრის მრავალგზისი შემოსევებისაგან მკვიდრ ქართველებთან ერთად ამოწყდა), – მეორეც ის, რომ სომეხ მცხოვრებთა ეხლანდელი სიმრავლე საქართველოს სამხრეთის საზღვარზე გარემოებათა ბუნებრივი შედეგი კი არ იყო, არამედ მხოლოდ რუსთა მთავრობის პოლიტიკური გეგმის წყალობით მათი უცხოეთითგან ხელოვნური გამოსახლების შედეგი⁷⁸.

შემდეგ ივ. ჯავახიშვილი მკითხველის ყურადღებას მიაპყრობს 1897 წ. მოსახლეობის აღწერის მასალებზე, რომელთა მიხედვით, ამ რეგიონში სომხური მოსახლეობის ზრდისათვის ხელოვნური ხელშეწყობის მიუხედავად, ეს მოსახლეობა აქ უმრავლესობას მაინც ვერ ქმნიდა: 128 ათასიდან ის მხოლოდ 48 ათასს შეადგენდა. და მაინც, როგორც ამას ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავს, საგულისხმიეროა და დამახასიათებელი, რომ საქართველოს და სომხეთის პოლიტიკური განახლება და დამოუკიდებლობის აღდგენა ამჟამადაც სომეხთა იერიშით და ომით დაიწყო (უკვე მესამედ) ისევე საქართველოს სამხრეთის საზღვარზე მდებარე ქვეყნის ქვემო ქართლის, ანუ როგორც იგი რუსების მიერ წოდებულია, ბორჩალოს მაზრის დასაპყრობად⁷⁹.

⁷⁸ ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. XII, გვ. 462-483.

⁷⁹ იქვე, ტ. XII, გვ. 483.

ივ. ჯავახიშვილის წარმოდგენილი ნაშრომი, ვფიქრობ, სრულად ააშკარავებს და საცნაურს ხდის ლეოს პრეტენზიებისა და პათეტიკური მსჯელობის მთელ უსაფუძვლობას. ძველი გუგარეთისა და კერძოდ ლორე-ტაშირის ისტორია რომ ისეთი არ იყო, როგორსაც ლეო წარმოგვიდგენდა, რა თქმა უნდა, ეს მისმა ავტორმაც შესანიშნავად იცოდა, მაგრამ, როგორც ჩანს, მისთვის ამ ნაშრომს უფრო პოლიტიკურ-პროპაგანდისტული მნიშვნელობა ჰქონდა, ვიდრე ობიექტურ-მეცნიერული. წინასწარ შემუშავებული თვალსაზრისის გამო რომ ლეოს შეეძლო წყაროს მონაცემების შეცვლაც კი, ამას ზოგი სომეხი ისტორიკოსიც აღნიშნავდა. მაგალითად, პ. არუთინიანის მტკიცებით, ბურჟუაზიული ისტორიკოსები ლეო და ეზოვი საკუთარი იდეის დასაცავად, არცთუ ისე იშვიათად, წყაროების ტექსტს ამახინჯებდნენ⁸⁰. პოლიტიკურ-პროპაგანდისტული პასაჟები ლეოს სხვა ნაშრომებსაც ცხადად ეტყობა. ზოგჯერ ეს გამოხატულია ერთი წინადადებით ან სულაც ერთი-ორი სიტყვით, მაგრამ ზუსტადაა გათვლილი საქართველოს ისტორიის დამცრობა-გაუბრალობაზე და მკითხველის ცნობიერებაში ლეოსეული ჭეშმარიტების ღრმად ჩაბეჭდვაზე, თითქოს, მთელი ამიერკავკასია და განსაკუთრებით მისი შუაგული – თბილისი სომხური სინამდვილის ანარეკლია. ასეთი ადგილები მრავლადაა წარმოდგენილი გასული საუკუნის 80-იან წლებში გამოცემულ ლეოს თხზულებათა VI ტომში, სადაც საქართველო ისტორიული სომხეთის ერთ პატარა ნაწილადაა გააზრებული⁸¹. მსგავსი მინიშნებები საკმაოდ მრავლადაა წარმოდგენილი, აგრეთვე, ლეოს „სომხეთის ისტორიის“ მესამე ტომშიც. მაგალითად, საუბრობს რა ვახტანგ VI-ის დამსახურებაზე სომხური სამხედრო ფორმირებების შექმნაში, აღნიშნავს: „სომეხ-ქართველთა საბრძოლო კავშირის იდეა შესანიშნავი მოვლენა იყო. ზაქარია სპასალარის დროის შემდეგ (XIII ს-დან) ამგვარი მოვლენა ქართველებსა და სომხებს შორის ჯერ არ არის შემჩნეული“⁸². ჯერ ერთი, 5-6 საუკუნით ერთმანეთისაგან დაცილებულ დროში განვითარებული მოვლენების შედარება და მათ შორის პარალელის გავლება რომ მიზანშეუწონელი და საეჭვო უნდა იყოს, ვფიქრობ, ეს დავას არ უნდა იწვევდეს. ამას გარდა, ლეოს მიერ

⁸⁰ П. Т. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века, Москва, 1954, с. 5.

⁸¹ ამ ტომში საქართველოზე ნათქვამი კრიტიკულადაა განხილული ალ. აბდალაძის წერილში „ასე უღმერთოდ?“. იხ. „მნათობი“, № 9-10, 1991, გვ. 165-169.

⁸² იქვე, ტ. III, გვ. 128-129.

ნახსენებ XVIII ს. „სომეხ-ქართველთა საბრძოლო კავშირზე“ წყაროებში არავითარი ცნობა ან მინიშნება არ მოიპოვება. ამ გარემოებით გაკვირვებული სომეხი ისტორიკოსი წერს: უნდა ითქვას, რომ ვახტანგი პეტრე დიდისადმი მიწერილ თავის წერილებში არც ერთ ადგილას არ იხსენიებს სომეხურ ჯარს, სომეხ-ქართველთა კავშირს და სხვ. „ქართლის ცხოვრებასაც“ არა აქვს დაცული ამის შესახებ რაიმე ცნობა. იგი (ე. ი. ვახტანგი) საკმარისად თვლის ილაპარაკოს ქრისტიანთა სახელით და პასუხობს რა რუსთა იმპერატორის წინადადებას, იგი ამბობს, რომ განძას მიდის ლეკებთან ომის დასაწყებად და უნდა შეიერთოს იმ მხარის სომეხები და თურქები. ამგვარად, განაგრძობს ლეო, მაშინ, როდესაც სომეხი მოღვაწეები ყოველნაირად ცდილობდნენ ეჩვენებინათ რუსებისთვის, რომ მათ წარმოშვეს ორგანიზებული, შეიარაღებული, განმათავისუფლებელი მოძრაობა, ვახტანგი დუმილით გვერდს უვლის გარკვეული მიზნისა და მოქმედების სახის ამ მოძრაობას, თუმცა ესოდენ დიდი დახმარება გაუწია სომეხური ჯარის ორგანიზაციას. ასეთ დამოკიდებულებას მას, ალბათ, გარკვეული პოლიტიკური მოსაზრება ჰკარნახობდაო, დაასკვნის საბოლოოდ ლეო⁸³.

ლეოსგან განსხვავებით, ვახტანგ VI სომეხი მელიქების რაზმების მისი დახმარებით განრთვნას, რა თქმა უნდა, ორ ერს შორის დამყარებულ საბრძოლო კავშირად არ აღიქვამდა. ვახტანგისათვის კავკასიის საქრისტიანო მთლიანად მისი წინაპრების განსაგებელი და საპატრონო ქვეყანა იყო და როგორც XIII ს. დიდი ქართული სახელმწიფოს მეფეთა პოლიტიკური მემკვიდრე, სომეხური რაზმების საბრძოლოდ მომზადებას, ბუნებრივია, იმ საერთო ღონისძიებათა შემადგენელ ნაწილად მიიჩნევდა, რომლებიც გათვალისწინებული იყო პეტრე დიდთან შეთანხმებული მომავალი ერთობლივი საბრძოლო მოქმედებებისათვის. ამიტომაც იყო, რომ ლეოსავე შენიშვნით, ვახტანგი საკმარისად თვლიდა რუსეთის იმპერატორთან ელაპარაკა კავკასიის ქრისტიანთა სახელით. ნიშანდობლივია ისიც, რომ განძასთან მდგომი ვახტანგ VI პეტრე დიდს მოახსენებდა: „ამ ალაგების ბელადობა გვეთქმისო“⁸⁴. ამიტომ ლეოს გულმოდგინე ცდები სომეხ მელიქებთან ვახტანგ VI-ის დამოკიდებულებაში სამხედრო-პოლიტიკური კავშირი აღმოეჩინა, წარუმატებლად უნდა მივიჩნიოთ, მით უმეტეს, რომ ამ დონეზე კავშირი მხოლოდ მეტ-ნაკ-

ლებად თანაბარ და დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულებს შორისაა შესაძლებელი. და მაინც, რამდენადაც ყარაბაღელი და სივნიელი სომხები საქართველოს მეზობელი სახანოების მცხოვრებლები იყვნენ და მათთვის განუთელი სამხედრო-საწვრთნელი დახმარება ზოგ ისტორიკოსს, პირობითად მაინც, შეიძლებოდა განეხილა, როგორც ქართველ-სომეხთა საბრძოლო კავშირი, ამავე ფორმატით XIII ს. ქართველ-სომეხთა ურთიერთობაზე მსჯელობა, უკვე ყოველგვარ შესაძლებელ ზღვარს სცილდება, რადგანაც ერთი სახელმწიფოს, თუნდაც ეთნიკურად განსხვავებულ მოქალაქეთა ერთ ჯარში სამსახური ორი ერის სამხედრო-პოლიტიკურ კავშირად წარმოდგენა, მით უფრო კიდევ, ქვეყნის მხედართმთავრის მოთავეობით, უბრალოდ, აბსურდია. სამაგიეროდ, ფაქტების ასეთი ჯამბაზობით გულუბრყვილო მკითხველის ცნობიერებაში საქართველოს ისტორიის მნიშვნელობის დამცრობა და გაბიზრუება, მის ავტორს, ჩანს სავსებით შესაძლებლად მიაჩნდა. მასთან, XVIII ს. დასასრულის ისტორიის გადმოცემისას, არ ავინყდება თავის მკითხველს გზადაგზა შეახსენოს, რომ აღმოსავლეთი საქართველო საქართველო კი არა – სომეხეთია. მაგალითად, მისი თქმით, ლორე უპირატესად სომეხებით დასახლებული და სომეხური ძეგლებით სავსე ქვეყანა, დაღისტნელების თავდასხმების გამო უკვე მთლიანად დაცარიელებული იყო⁸⁵. ამიტომ, ლეოს სამართლიანად მიაჩნდა ყაზახ-ლორეში ყარაბაღელი სომეხების ჩასახლება, რადგანაც ეს მიწები სომეხთისააო⁸⁶. ასევე თბილისიც, მისი მტკიცებით, უპირატესად სომეხებით დასახლებული ქალაქი იყო და ალა მაჰმად ხანი უფრო მეტად სომეხებს მოევიწინა უბედურებადო⁸⁷. ერთი სიტყვით, ლეოს ამ შედარებით გვიანდელ ნაშრომებშიც აშკარად შეინიშნება 1918 წ. დეკემბრის სომეხ-ქართველთა ომის წინა პერიოდის დაშლაცა განწყობილებები, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოსა და თბილისში სომეხთა ხელისუფლების დამკვიდრებას გულისხმობდა. ამ განწყობილებათა შესახებ თავის მოგონებებში საქართველოს პირველი დემოკრატიული რესპუბლიკისა და მთავრობის მეთაური ნოე ჟორდანიანი წერდა: „სომეხები იყვნენ დიდად უკმაყოფილო თბილისის გაქართველებით, საქართველოს დედა-ქალაქად გადაქცევით. მათ ეს ქალაქი, თავის უდაო ქალაქათ მიაჩნდათ დიდი ხანია, მეცხრამეტე საუკუნის დაწყებიდან, სადაც მართლა სომეხების მოსახლეობა სჭარბობდა ქართველებ-

⁸³ ლეო, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 132-133.

⁸⁴ Переписка на иностранных языках грузинских царей с российскими государями Спб, с. 140.

⁸⁵ ლეო, თხზულებანი, ტ. 3, გვ. 410-12 (სომხ. ენაზე).

⁸⁶ იქვე, გვ. 410-414.

⁸⁷ იქვე, გვ. 389.

ისას. რუსი ბატონობდა პოლიტიკურათ, სომხები ეკონომიკურათ. რუსი წავიდა, ქალაქი სომხებს უნდა დარჩენოდა. მათი აზრით, ნამდვილი საქართველოა დასავლეთ საქართველო, ხოლო აღმოსავლეთში არეულია სხვადასხვა ერები და აქ ქართული წმინდა ნაციონალური ხელისუფლება არ უნდა ყოფილიყო. მთავრობა უნდა გადავიდეს ქუთაისში, თბილისში კი შეიქმნება შერეული ხელისუფლება სხვადასხვა ერებისაგან. ამას ისინი ქადაგებდნენ სომხებში. მას სწერდნენ თავის ორგანოებში⁸⁸.

თავი III

ქართულ-სომხური ისტორიული ურთიერთობის ასახვა მეზობელთა საზღვრის ისტორიოგრაფიაში

დაშნაკთა პარტიის იდეებისა და პოლიტიკური პროგრამის პროპაგანდა არა მარტო ლეოს ნაშრომებისთვის იყო დამახასიათებელი, არამედ მისი გავლენა სხვადასხვა დროს, მეტ-ნაკლები ინტენსივობით მთელ სომხურ ისტორიოგრაფიასაც დაეტყო. დაშნაკთა იდეების დომინირებას XX ს. სომხურ ისტორიოგრაფიაში კი მნიშვნელოვანწილად განაპირობებდა გასაბჭოებული რუსეთის კავკასიური პოლიტიკაც, რომლის სტრატეგიული ამოცანები სამხრეთ კავკასიაში, ფაქტობრივად, იგივე რჩებოდა, რაც ცარიზმის დროს იყო. ძველი რუსული კოლონიური პოლიტიკა ამჯერად უკვე, ფორმალურად მაინც, დემოკრატიისა და სოციალიზმის სამოსელში გამოეწყო, რამაც მეტი სივერაგე შესძინა მის ბატონობას კავკასიაში. მისი წყალობით, გასაბჭოების პირველ წელსვე საქართველომ თავისი ტერიტორიის მეოთხედზე მეტი დაკარგა (93 ათასიდან 70 ათას კვადრატულ კილომეტრამდე შემცირდა), რომელიც თურქეთზე, აზერბაიჯანსა და სომხეთზე გადანაწილდა. ის, რაც სომხეთის დაშნაკურმა მთავრობამ ინგლისელთა დახმარებითაც კი ვერ შეძლო, ლორეს ნეიტრალური ზონა, 1921 წ. 7 ივლისს სტალინმა კავშიუროს ხელით სომხეთს გადასცა. კვლავაც გრძელდებოდა და კიდევაც ფართოვდებოდა დემოგრაფიული აგრესიის პოლიტიკა საქართველოს წინააღმდეგ, სადაც მთავარი როლის შესრულება ისევ სომეხ მიგრანტებს ეკისრებოდათ. ბოლშევიკური იმპერიის პოლიტიკით წახალისებული სომხეთის მმართველი წრეები სასაზღვრო გამიჯვნის დასრულების შემდეგაც განაგრძობდნენ უსაფუძვლო ტერიტორიული პრეტენზიების წამოყენებას. ლორეს ყოფილი ნეიტრალური ზონის მიღებიდან სულ რამდენიმე თვეში მათ ახლა ბორჩალოს საკითხი დასვეს. პროექტის ჩავარდნის შემდეგ უკვე ცენტრალურ მთავრობას საქართველოს ადმინისტრაციულ დაყოფაში თავისთვის სასარგებლო ცვლილებების შეტანა მოსთხოვეს, კერძოდ, ახალქალაქისა და ბორჩალოს მაზრების გაერთიანე-

⁸⁸ ნოე ყორდანი, ჩემი წარსული, თბილისი, 1990, გვ. 92-93.

ბა, რათა მომავალში მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის საბაზით ის სომხეთისათვის მიეერთებინათ. როცა ამ პროექტზე უარი ეთქვათ, დაშნაკთა იდეების მიმდევარმა პოლიტიკოსებმა ყარაი-შირაქის ველის სომხებით დასახლების გეგმა წამოაყენეს მეზამბეობის მეურნეობის მოწყობის საბაზით, რაც, თითქოს, რუსეთის საფეიქრო მრეწველობის ინტერესებით იყო განპირობებული. ბოლოს კი სომხურმა მხარემ 1925 წ. სრულიად ღიად და შეუნიღბავად პრეტენზია წამოაყენა ახალქალაქის რაიონზე, მოითხოვა რა ჯავახეთისთვის ავტონომიის მინიჭება და საქართველოსგან მისი გამოყოფა¹.

საქართველოს მიწა-წყლის მიტაცების სომეხთა ეს გაუთავებელი ცდები, რა თქმა უნდა, ემყარებოდა როგორც ცენტრალური მთავრობის შემრიგებლურ დამოკიდებულებას მათი პრეტენზიების მიმართ, ისე სამხრეთ კავკასიაში სომეხთათვის ხელოვნურად შექმნილ ხელსაყრელ დემოგრაფიულ სიტუაციას. ლორეს ე. წ. ნეიტრალური ზონის სომხეთისათვის უცერემონიოდ გადაცემით, ხოლო აზერბაიჯანისათვის ზაქათალის ოლქის, ელდარისა და დავით გარეჯის ველისა თუ სხვა მიწა-წყლის დათმობით ბოლშევიკურმა ხელისუფლებამ დაუსაბუთებელი პრეტენზიების დაკმაყოფილების პრეცედენტი შექმნა, რამაც, ბუნებრივია, გზა გაუხსნა შემდგომშიც მსგავს უსამართლო პრეტენზიებს. ამას გარდა, ცარიზმისა და ბოლშევიკური რუსეთის მოხელეთა დიდი მეცადინეობით სამხრეთ კავკასიაში, განსაკუთრებით კი საქართველოს სამხრეთი საზღვრის მთელ პერიმეტრზე, სომხური მოსახლეობის სიჭარბის შექმნაც, სომეხ პოლიტიკოსებსა და საქართველოში ჩამოსახლებულ სომხურ მოსახლეობას დროებით დაკავებული ტერიტორიების მისაკუთრებისა და მოსაზღვრე სომხეთთან მიერთების თავშეუკავებელ სურვილსაც აღუძრავდა. ამგვარი განწყობილების განვითარებას ისიც უწყობდა ხელს, რომ ქვეყნის განაპირა მხარეებში უცხოეთიკური კომპაქტური დასახლებებისა და აფხაზური და ოსური ავტონომიების ხელოვნურად შექმნით, ცენტრალურმა მთავრობამ საქართველო უცხოეთიკური მასების ალყაში მოაქცია, რითაც მისი ისტორიული საზღვრები პრაქტიკულად წაშალა და მის ტერიტორიულ

¹ იხ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ივ. ჯავახიშვილის არქივი 9.47 № I. საქ. № 6. აგრეთვე, ბ. არველაძის წერილი ამ საკითხზე, "ლიტერატურული საქართველო", 1988, 23 სექტემბერი.

სხეულზე ქირურგიული ექსპერიმენტები საჯაროდ ნებადართული გახადა². ყველაფერი ეს ერთად კი, ქართველი ხალხის წინააღმდეგობის ძალას, ცხადია, მნიშვნელოვნად ასუსტებდა. ამიტომაცაა, რომ დაშნაკთა პარტიისა და მისი მომხრეების ცდებს საქართველოს ტერიტორიის ხარჯზე ე. წ. „დიდი სომხეთის“ შექმნის იდეა თანდათან პრაქტიკული მოქმედების გეგმად ექციათ, ფაქტობრივად, ბოლო არ უჩანდა.

XX ს. 20-იან წლებში ქართული ტერიტორიების მისატაცებლად წამოყენებული სომხური მხარის არგუმენტები, როგორც უკვე ითქვა, საკმარისი არ აღმოჩნდა გადაწყვეტილების მისაღებად, რადგანაც მათ მიერ მითითებული სამეურნეო-ეკონომიკური გეოგრაფიული და სხვა, თუნდაც, პოლიტიკური ფაქტორები, მათივე სურვილის საწინააღმდეგოდ, ქართული მხარის სასარგებლოდ მეტყველებდა და სომეხთა პრეტენზიების უსაფუძვლობას ცხადყოფდა. ამიტომ, სხენებული პოლიტიკური წრეების აზრით, ამჯერად უკვე „დიდი სომხეთის“ იდეისათვის ბრძოლის მთელი სიმძიმე, რეალურად, სომხურ ისტორიოგრაფიას უნდა ეტვირთა, რომელსაც მთელი კავკასიის, კერძოდ კი, ქართულ-სომხური ურთიერთობის ისტორია ამ იდეის შესაფერისად უნდა გაემართა. ასეთი ამოცანის გადასაწყვეტად კი, გარდა მ. ხორენაციიდან მომდინარე მდიდარი ტრადიციებისა, მას, რუსული პოლიტიკის მხარდაჭერის პირობებშიც, საკმაო გამოცდილება ჰქონდა დაგროვილი. რუსული კოლონიური პოლიტიკის საამებლად XIX საუკუნეში დაწყებული შეტევა საქართველოს ისტორიაზე მისი მნიშვნელობის დამცრობისა და გაბაზრუების მიზნით, XX ს. 40-იანი წლებიდან უკვე ფართო ფრონტით, თანმიმდევრულ და გეგმაზომიერ ლაშქრობაში გადაიზარდა, რომელმაც საისტორიო კვლევის, თითქმის, ყველა სფერო და დარგი მოიცვა. ამჯერად კვლევის მიზანი არაიმდენად საქართველოს ისტორიის მნიშვნელობის დამცრობა, რამდენადაც დაშნაკთა მიერ შედგენილი რუკების (მათ შესახებ უკვე ითქვა) მიხედვით „დიდი სომხეთის“ ჩრდილო ნაწილში ქართულის ნაცვლად სომხური ცივილიზაციის ნაკვალევის დადასტურება იყო. ასეთი განწყობილება სრულიად თავისუფლად იკითხება მთელ რიგ სომეხ მეცნიერთა იმ გამოკვლევებში, რომლებიც ეხება სომხეთის ისტორიულ გეოგრაფიას, ტოპონომიკას, პოლიტიკურ ისტორიას, ლიტერატურას, ხე-

² იხ. აგრეთვე, **ნ. მირიანაშვილი**, საქართველოს ტერიტორიული ცვლილებანი ამიერკავკასიის რესპუბლიკებთან 1918-1938 წლებში, ავტორეფერანი, თბილისი, 2001, გვ. 24 და სხვ.

ლოვნებას და, საერთოდ, კულტურის ისტორიას. საქართველოს ისტორიის წინააღმდეგ სომეხთა ამ ახალ ლაშქრობას მძლავრი იმპულსი, ტრადიციის მიხედვით, კვლავაც რუსული პოლიტიკური და სამეცნიერო წრეების წარმომადგენელმა მისცა. ამჯერად თავი ისახელა არქიტექტურის მკვლევარმა ნ. ტოკარსკიმ, რომელმაც 1946 წ. ერევანში სომხეთის მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის გრიფით გამოსცა ნიგნი სათაურით „ძველი სომხეთის არქიტექტურა“. ავტორის თქმით, მისი ამოცანა იყო მოეცა ძველი სომხური ხუროთმოძღვრების ზოგადი მიმოხილვა, თვალის გაედევნებინა სომეხ ხუროთმოძღვართა შემოქმედებითი აზრის განვითარებისათვის საუკუნეთა სიგრძეზე და გაერკვია როგორ ხდებოდა მრავალფეროვანი არქიტექტურული ფორმების შექმნის რთულ პროცესში გამოცდილების ურთიერთგაცვლა საზღვარგარეთის პროფესიულ თანამოძმეებთან³. მიუხედავად ასეთი ხმამაღალი განცხადებისა, სომეხი ხალხის მდიდარმა არქიტექტურულმა მემკვიდრეობამ, ავტორის მანკიერი მეთოდოლოგიის გამო, როგორც ამას სავსებით მართებულად აღნიშნავდა აკად. ს. ჯანაშია, ღირსეული ასახვა ვერ პოვა ნიგნი⁴. რაც შეეხება ნ. ტოკარსკის მიერ თავშივე გაცხადებულ დებულებას შემოქმედებით პროცესში საზღვარგარეთის პროფესიულ თანამოძმეებთან სომეხ ხუროთმოძღვართა აზრისა და გამოცდილების ურთიერთგაცვლის თაობაზე, უბრალოდ, დეკლარაციულ ხასიათს ატარებს და სინამდვილეში მთელი მსჯელობა ამ „გაცვლის“ სანინაღმდეგოა მიმართული, რათა მკითხველი რამენაირად დაარწმუნოს ძნელად დასაჯერებელში, რომ, თითქოს, ყველა ძირითადი არქიტექტურული ფორმა ადგილზე, სომხეთში წარმოიშვა, რის შემდეგ ის სხვა ქვეყნებშიც გავრცელდა.

ნ. ტოკარსკიმ თავის ნიგნი ერთი თავი მთლიანად ტაო-კლარჯეთის ძეგლების განხილვას დაუთმო. მეზობელ ქართულ და სომხურ კულტურულ სამყაროთა შორის შემოქმედებითი გაცვლის ფაქტების კვლევა, ობიექტურად, სწორედ ამ თავში უნდა ყოფილიყო მოსალოდნელი, მაგრამ არათუ არანაირი კულტურული გაცვლის ხსენებას არ ვხვდებით ამ უკიდურესად ტენდენციურ ავტორთან, არამედ ცალმხრივ გავლენაზეც არავითარი მინიშნებაც კი არ შეიმჩნევა. ქართული არქიტექტურისადმი ასეთი დამოკიდებულების მიზეზი კი ისაა, რომ ს. ჯანაშიას ზუსტი

³ **Токарский Н. М.**, Архитектура древней Армении, Ереван, 1946, с.VIII-IX.

⁴ **С. Джанашия**, Об одном примере искажения исторической правды, Тбилиси, 1947, с. 4.

განსაზღვრით⁵, ნ. ტოკარსკის წარმოსახვით, მთელი სამხრეთი საქართველო მისი მოსახლეობითა და კულტურით უცხოეთნიკური ანუ სომხური სამყარო იყო და ამიტომაც ამ ძეგლებს სომხური არქიტექტურის რიგში განიხილავდა. მის ცდას, ტაო-კლარჯეთის ძეგლები მთლიანად მოენწყვიტა ქართული არქიტექტურისაგან და ის სომხურ არქიტექტურასთან დაეკავშირებინა, გასაგებია, რომ არ შეიძლებოდა წარმატება ჰქონოდა. სომხური ხუროთმოძღვრების თითქმის ყველა სერიოზულმა მკვლევარმა შეუძლებლად ცნო მისი გაზიარება⁶. ოფიციალურად შეთანხმებული და მის მიერვე სანქციონირებული (ამის გარეშე კი საბჭოთა კავშირში მაშინ ნიგნი არ იბეჭდებოდა), მით უმეტეს, ეროვნულ კულტურათა ურთიერთობის თემაზე შექმნილი ნაშრომის, თუნდაც თავშეკავებული კრიტიკა იმ დროს არც ისე ადვილი იყო, რადგანაც ის თვით სახელმწიფოს იდეოლოგიური პოლიტიკის წინააღმდეგ გამოსვლადაც შეიძლებოდა გაგებულყოფილი. მიუხედავად ამისა, ნ. ტოკარსკის „ნაღვანის“ ნამდვილად მეცნიერული და ამასთან გამანადგურებელი კრიტიკა მხოლოდ ს. ჯანაშიამ გაბედა. მისმა დიდმა ავტორიტეტმა და გაბატონებული იდეოლოგიის დოგმების ოსტატურად გამოყენებამ აიძულა ხელისუფლება დუმით შეხვედროდა ისტორიული სიმართლის გაყალბების მხილვას, თუმცა მის შემდგომ გავრცელება-განვითარებასაც ზღვარი დაუდო. ტოკარსკის ნიგნის მეცნიერული კრიტიკა, თავისთავად, დიდ სიძნელეს, მით უფრო ს. ჯანაშიასთვის არც წარმოადგენდა, რამდენადაც ქართულის გარდა, ბერძნულ-ლათინური და თვით სომხური წყაროების ცნობებიც გადაჭრით ეწინააღმდეგებოდა მისი ავტორის ახირებულ ტენდენციას. ს. ჯანაშიამ თავის რეცენზიაში უხვად და ეფექტურად გამოიყენა წყაროთა ავთენტური ცნობები და უეჭველობით ცხადყო ნ. ტოკარსკის არათანამიმდევრული და წინააღმდეგობით სავსე მსჯელობის აბსურდულობა. მაგრამ გაბედულებას საჭიროებდა არა იმდენად ისტორიული ფაქტების გაყალბების კრიტიკა, რამდენადაც და უპირატესად მანკიერი ტენდენციის მაცოცხლებული ფესვების გაშიშვლება. იმასთან დაკავშირებით, რომ ნ. ტოკარსკის ნიგნი გზადაგზა და გამუდმებით თავს იჩენს ისტორიული სიმართლის დამახინჯების მეცნიერებისათვის უპრეცედენტო ისეთი შემთხვევები, როცა ერთი ნაციონალური კულტურის ძეგლთა დიდი კომპლექსი სხვა ნაციონალური კულ-

⁵ **С. Джанашия**, Об одном примере искажения исторической правды, გვ. 11.

⁶ **Вахтанг Беридзе**, Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Тбилиси, 1981, с. 16.

ტურის ძეგლებად სალდება და ერთი ქვეყნის, განსაკუთრებით წარმატებული პერიოდის ისტორია მეორე ქვეყნის ისტორიაზე დამოკიდებულად ცხადდება, როცა ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობა თავისი კულტურით სომხურ-ეროვნულ კულტურულ სამყაროში გადაჰყავთ და მის პარალელურად საერთო ქართული შეგნების უძველესი მატარებელი სვანები და სვანეთი ქართული ეროვნულ-კულტურული კოლექტივიდან ითიშებიან, ბუნებრივია, რომ ს. ჯანაშიას შეფასებები თავის კრიტიკულ ნარკვევებში სულ უფრო მკაცრდება და ბოლოს, გაბედულად ამხელს ნ. ტოკარსკის ანტიმეცნიერული ნაშრომისა და მთელი ამ ნამონწყების წმინდა პოლიტიკურ მიზანდასახულობას. მისი სამართლიანი დასკვნით, „ნ. ტოკარსკის ეს გამოხდომა წარმოადგენს კოლონიზატორთა და იმპერიალისტთა ძველისძველ შანგს ახალ ყაიდაზე გადაუმღერებლად“⁷, რითაც თანადროულ საზოგადოებას მიანიშნებდა რუსული პოლიტიკის უცვლელობაზე XIX ს-დან მოკიდებული მის თანამედროვეობამდე, რომელიც აშკარად იყო მიმართული ქართული ეროვნული შეგნების წინააღმდეგ. ასეთი გაბედული გამოსვლა იმ დროისთვის, მართლაც რომ გმირობის ტოლფასი იყო.

ნ. ტოკარსკის ეს გახმაურებული ნაშრომი, რომელმაც სამეცნიერო წრეების უარყოფითი შეფასება დაიმსახურა და ქართული საზოგადოებრიობის სამართლიანი აღშფოთება გამოიწვია, რა თქმა უნდა, ემყარებოდა სომხური ისტორიოგრაფიის იმ ნაწილის ნაღვანს, რომელიც მიზნად ისახავდა დაშნაკთა პოლიტიკური პროგრამის ისტორიული საბუთიანობით შემაგრებას. მათ მიერ საქართველოს წარსულის ტრადიციულად სომხეთის ისტორიის ნაწილად წარმოდგენას დიდად უშლიდა ხელს XI ს. მეორე ნახევრის შემდგომი სამსაუკუნენახევრის მეტად ნიშანდობლივი ფაქტები, რომელთა მიხედვით, კავკასიის ისტორიის ასპარეზიდან გამქრალი ბაგრატიონთა სამეფოების მიწების უდიდესი ნაწილი ქართული ცენტრალიზებული სახელმწიფოს ფარგლებში მოექცა. ამიტომაც, XI-XIV საუკუნეების ამიერკავკასიის ისტორიის ფაქტებისა და მოვლენების შეფასება და წინა პერიოდის სომხეთის ისტორიასთან მათი მორგება თავიდანვე სომეხ ისტორიკოსთა საგანგებო ყურადღების საგანი გახდა, ხოლო საბჭოთა სომხური ისტორიოგრაფიის უმეტესი ნაწილის ძალისხმევა უკვე, ფაქტობრივად, ამ ისტორიის გადაკეთებისაკენ წარიმართა.

კვლევის საწყის ეტაპზე სომეხ ისტორიკოსთა ყურადღების ცენტრში მოექცა ისტორიული სომხეთის ნაწილში უმაღლესი ქართული ადმინისტრაციის წარმომადგენელთა, ე. ი. მხარგრძელთა ვინაობისა და მათი

უფლებამოსილების გარკვევა, რამდენადაც მათი გენეალოგიის სომხურ ფესვებთან დაკავშირების ან კულტურულ-პოლიტიკური სომხობის დამტკიცების შემთხვევაში, გასაგებია, შესაბამისი შეფასება უნდა მისცემოდა ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის შემადგენლობაში შემოსული სომხური ნაწილის ცენტრთან დამოკიდებულების ხარისხს. საგულისხმოა, რომ სომხური ისტორიოგრაფიის უფროსი თაობის ბევრი წარმომადგენელი (მ. ჩამჩიანი, მ. ალიშანი, ე. ლალაიანი, ას. შაჰნაზარიანი და სხვები) მაინცდამაინც არ იჩემებდა მხარგრძელთა სომხურ წარმომავლობას. თვით ჰაკობ მანანდიანიც, რომელთანაც, მგონი, პირველად ვხვდებით ტერმინ „ზაქარიანებს“ მას ქართული წარმოშობისად მიიჩნევდა. XX ს. 30 წლებიდან სომხური ისტორიოგრაფია მხარგრძელთა ვინაობის გარკვევასთან დაკავშირებით, მეტ ყურადღებას უთმობს მათი მოღვაწეობის მნიშვნელობის განსაზღვრას სომხეთის ისტორიაში, რაც უშუალოდ წარმოშობდა მხარგრძელთა კონტროლის ქვეშ მყოფი სომხეთის ნაწილის იურიდიული თუ ფაქტობრივი პოლიტიკური მდგომარეობის ყოველმხრივი შესწავლის მოთხოვნილებას, მით უმეტეს, რომ სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ნოსტალგიით გაჯერებული XII-XIII საუკუნეების სომხური წყაროების მიერ ქართულ-სომხური ურთიერთობების თავისებური აღქმა მნიშვნელოვანწილად ხელს უწყობდა რეალური ვითარების გვერდის ავლით სასურველი ისტორიული სურათის დახატვას.

პირველი, ვინც მხარგრძელთა მოღვაწეობა საქართველოს სომხური ნაწილის პოლიტიკურ ფიზიონომიას დაუკავშირა და მათდამი სამართავლოდ მინდობილი საქართველოს პროვინციის დამოკიდებულება ცენტრთან სომხეთ-საქართველოს კავშირამდე დაიყვანა, როგორც უკვე ითქვა, ცნობილი ისტორიკოსი ლეო იყო. თუმცა ამ თვალსაზრისის რამდენადმე სერიოზული არგუმენტებით შემაგრება არ უცდია.

სომხეთის ისტორიაში მხარგრძელთა როლისა და მნიშვნელობის ამგვარი გააზრებისათვის ხელი უნდა შეეწყოს, აგრეთვე, სომხურ ისტორიოგრაფიაში მათი გაკეთილშობილების ცდებს. ასლან შაჰნაზარიანის აზრით, მხარგრძელები ძოროგეტში გადმოსახლებული და გასომხებული ქალდეველები იყვნენ, მალაქია ორმანიანის მიხედვით – ორბელიანები, ხოლო კარაპეტ ტერ მკრტიჩიანის მტკიცებით – ბაგრატიონები⁸. პროფ. ლეონ მელიქსეთ-ბეგი მხარგრძელთა წარმომავლობაზე საკუთარ

⁷ ს. ჯანაშია, დასახელებული ნაშრომი, გვ.52.

⁸ იხ. ლეონ მელიქსეთ-ბეგი, „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი“ და მათი ვინაობა, ტფილისი, 1928, გვ. 39.

აზრს არ გამოთქვამს და ძირითადად მსჯელობს საქართველოს სომხურ ნაწილში მათ უფლებამოსილებაზე. ერთი მხრივ იგი აღიარებს XII-XIII სს. საქართველოს პოლიტიკურ ჰეგემონიას სომხეთში, მეორე მხრივ კი, მხარგრძელებს სომხური თემების ფაქტობრივ ბატონ-პატრონებად აცხადებს და ფიქრობს, რომ თვითონ მხარგრძელებს თავიანთი თავი სომეხ მეფეთა მემკვიდრეებად მიაჩნდათ⁹.

სომხური ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი ყველაზე უფრო ავტორიტეტული მეცნიერი ჰ. მანანდიანი მხარგრძელთა მოღვაწეობის მთავარ შედეგად მიიჩნევს „სომხეთის აღდგენას საქართველოს სუვერენიტეტის ქვეშ“¹⁰, ე. ი. თვით საქართველოს სამეფოს ფარგლებში, მის ერთ-ერთ ვასალურ ოლქად, თუმცა ამ ვასალის ხასიათისა და შინაარსის შესახებ არაფერი აქვს ნათქვამი.

მხარგრძელთა ვინაობის, საქართველოსა და სომხეთის ისტორიაში მათი როლის შესახებ სომხური თვალსაზრისის ფორმირებაზე გადაწყვეტი გავლენა, ვფიქრობ, მაინც ს. ერემიანის შრომებმა მოახდინა. თავისი შეხედულება ამ საკითხზე მან ჯერ კიდევ 1944 წ. გამოცემულ მეცნიერულ-პოპულარულ ნარკვევში „ამირსპასალარი ზაქარია ერკანაბაზუკი“ წარმოადგინა¹¹. ზაქარიას პიროვნება ამ ნარკვევში უზომოდაა განდიდებული და შესაბამისად გაზვიადებულია მისი მნიშვნელობა და როლი XII-XIII სს. საქართველოს სახელმწიფოს ისტორიაში. იგი დაწვრილებით გადმოგვცემს ქართული სახელმწიფოებრიობის ასპარეზზე ზაქარია მხარგრძელის დაწინაურების ამბავს და მისი გავლენის პერმანენტულ ზრდას თამარ მეფის კარზე. ს. ერემიანის აზრით, რამდენადაც თამარს, როგორც ქალს, ბრძოლებში მონაწილეობა არ შეეძლო, ყველა საქმის გადაწყვეტა ამირსპასალარს უხდებოდაო, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც თამარის მეუღლე დავით სოსლანი გარდაიცვალა 1207 წ. ამის შემდეგ კი ს. ერემიანის მტკიცებით, ზაქარია მხარგრძელი არა მარტო სამხედრო და საშინაო საქმეებს, არამედ თამარის სახელით საგარეო პოლიტიკასაც უძღვებოდაო. ამიტომ ზაქარია ყველაზე გავლენიანი პირი და სამეფოს ფაქტობრივი გამგებელი იყო. თამარ მეფე და ზაქარია ხელიხელჩაკიდებულნი მართავდნენ სახელმწიფოს, როცა

⁹ **ლენ მელიქსეთ-ბეგი**, „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარი“ და მათი ვინაობა, გვ. 36-39.

¹⁰ თბილისი საქართველოს ქართული საისტორიო ინსტიტუტი სერიის № 1, 1985, გვ. 191

¹¹ თბილისი საქართველოს ქართული საისტორიო ინსტიტუტი სერიის № 1, 1944

საქართველომ თავისი განვითარების ზენიტს მიაღწია¹². ს. ერემიანი იმაზე კი აღარაფერს ამბობს, რომ ქართული სახელმწიფოს მმართველობის სათავეში მეფის შემდეგ ვაზირი – მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი იდგა, რომლის ხელქვეითი მოხელეც სწორედ ამირსპასალარი იყო და ამ უკანასკნელს მის გარეშე ჯარის შეკრებაც კი არ შეეძლო.

აშკარაა, ზაქარია მხარგრძელის, როგორც პიროვნებისა და მოღვაწის ჰიპერბოლიზაცია ს. ერემიანს სჭირდებოდა სომხეთის დამოუკიდებელ მმართველად ზაქარიას წარმოსადგენად. ს. ერემიანისავე აზრით, სომხეთის პოლიტიკური დამოუკიდებლობის აღდგენა ზაქარიას შთააგონა მისმა სულიერმა მოძღვარმა მხითარ გომმა, რომელიც სათავეში ედგა სახალხო მოძრაობას და ზაქარიას განადიდებდა ხალხის თვალში¹³. ამგვარ მტკიცებულებებთანაა დაკავშირებული, აგრეთვე, მხარგრძელთა ქართული გვარ-სახელის სომხური ფორმით „ერკანაბაზუკით“ მოხსენიება, რითაც ქართველი მეფის დიდმოხელეს სომეხი ხელისუფლის ელფერს ანიჭებს. ნიშანდობლივია ისიც, რომ ქართულ გვარ-სახელს მხოლოდ ზაქარიას და ივანეს მამის ამირსპასალარ სარგისის ზედწოდებად მიიჩნევს, რაც თურმე ამ უკანასკნელს თავდადებითა და სიმამაცით მოუპოვებია ქართველთაგან. ს. ერემიანის განმარტებით, ძველი სომეხი ისტორიკოსები, სარგისის მამის ზაქარიას (ე. ი. ამირსპასალარ ზაქარიას პაპის) სახელის მიხედვით, ამ სახლს „ზაქარიანებს“ უწოდებენო. ასე, სრულიად მარტივი მანიპულირებით ქართული გვარ-სახელი „ზაქარიანის“ სომხური გვართ შეცვალა. მხარგრძელთა სხვა განშტოებებიც, მათ შორის გაგელები და თმოგველებიც შესაბამისად, ასევე, სომხურ საგვარეულოებად მონათლა¹⁴.

ამგვარ მანიპულირებათა ხელოვნურობა, რომელთაც არავითარი საყრდენი წყაროებში არ გააჩნიათ, სრულიად ცხადია. საქმე ისაა, რომ როგორც ქართული ნარატიული წყაროების, ისე სომხური და ქართული ეპიგრაფიკის ცნობები თანხმობით მონიშნა, რომ მხარგრძელი გვარ-სახელი იყო და არა პიროვნული ზედწოდება. ასე რომ არ ყოფილა, როგორც მართებულად შენიშნავს შ. მესხია, სარგის ამირსპასალარის ზედწოდება ვერ გადავიდოდა მის შვილებსა და შვილიშვილებზე და მით უფრო მხარგრძელთა მეორე შტოს წარმომადგენლებზე, ვარამის შთამომავლობაზე, ისევე, როგორც არ გადასულა ანდრია ბოგოლიუბსკის

¹² **ს. ერემიანი**, ამირსპასალარი..., გვ. 2-62.

¹³ იქვე, გვ. 22-23.

¹⁴ იქვე.

პიროვნული ზედწოდება „ბოგოლიუბსკი“ მის შვილ იურიზე, თამარის მეუღლეზე, თუ გიორგი ბრწყინვალისა – მის შთამომავლობაზე და ა. შ.¹⁵. ერთადერთი წყარო, სადაც სიტყვა „ზაქარიანი“ გვხვდება შენიშნავს შ. მესხია, არის ვარდანის თხზულება, მაგრამ იქაც არა ზაქარიანთა საგვარეულოს, არამედ ზაქარიას ძის აზრით¹⁶.

ამ ნარკვევის გამოსვლიდან ორ წელიწადში ს. ერემიანი უკვე რუსულ ენაზე აქვეყნებს იმავე ხანის ისტორიის საკითხებზე გამოკვლევას, სადაც თამარ მეფის საქმროს რუსი უფლისწულის იურის (გიორგის) თავგადასავლის გადმოცემასთან ერთად XII-XIII სს. ქართული სახელმწიფოს მოხელეთა შორის სომეხთა სიმრავლის ჩვენებას ცდილობს¹⁷. მისი მტკიცებით, თვითნება დიდებულების პარტიკულარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში ქართული სახელმწიფოს დიდი გარდამქმნელი ემყარებოდა უცხო ჯარსა და მასთან თავშეფარებულ სომეხ ფეოდალებს¹⁸. ს. ერემიანის თქმით, თბილისის ამირასა და მასთან დაკავშირებული მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვლის თანამდებობა მაჰკანაბერდისა და ახპატის მფლობელ არწრუნთა სახლის მემკვიდრეობით პრივილეგიას წარმოადგენდა. უფრო მეტიც, თამარის დროინდელ საქართველოს მეჭურჭლეთუხუცესს (1187-1188 წწ.) აბულასანს ამირქურდ არწრუნთან აიგივებს და ამით მასაც ასომხებს, ხოლო მისი კვალიფიკაციით „სომხურ-ქართულ სასახლერო ოლქის“ – ტაიქ (ტაო) და კლარჯქ (ქართ. კლარჯეთის) მმართველ ერისთავს გუზან, თუ გაზანს საქართველოში ცნობილ „გუზან ტაოსკარელს“ მის მიერ გასომხებულ აბულასანის შვილად მიიჩნევს¹⁹. მისივე თქმით, თუკი გიორგი III საქართველოს სახელმწიფოებრივ ასპარეზზე ყივჩაღებს აწინაურებდა, თამარი სომხებს წყალობდა. ამ პოლიტიკის შედეგად ქვეყნის მმართველობაში ძმები დოლგორუკები (ე. ი. მხარგრძელები) გაბატონდნენ და „ზაქარია დოლგორუკმა, დაჩრდილა რა დავით სოსლანი, თავისი მარჯვე და მოქნილი პოლიტიკით შეძლო ქვეყნის ფაქტობრივი მმართველი გამხდარიყო, თამარი მთლიანად აღმოჩნდა ყოვლისშემძლე ძმების – ზაქარია და ივანე დოლგორუკების ძალაუფლების ქვეშ“²⁰.

¹⁵ შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII ს. საქართველოში, თბილისი, 1979, გვ. 251.

¹⁶ იქვე, გვ. 252.

¹⁷ С. Т. Еремян, Юрий Боголюбский по армянским и грузинским источникам, Научные труды ЕГУ, XXIII, 1946.

¹⁸ იქვე, გვ. 391.

¹⁹ იქვე, გვ. 399.

²⁰ იქვე, გვ. 415.

სომხურ ისტორიოგრაფიაში ისტორიული სიმართლის დამახინჯების ამ ცდებს გზადაგზა კიდევაც შეეხებოდა ქართული ისტორიოგრაფიის პოზიციას მათ მიმართ მკითხველს კვლავაც გავაცნობთ, მაგრამ სამწუხარო ისაა, რომ 40-იანი წლების დასაწყისიდანვე ამ დასავლობა ტენდენციამ სასკოლო სახელმძღვანელოებშიც იჩინა თავი და გაყალბებულ ცოდნაზე დაამყარა მოზარდი თაობის განათლება. 1944 წ. ერევანში გამოცემული საშუალო სკოლის ისტორიის სახელმძღვანელო ასეთი დამოკიდებულების ერთ-ერთი ტიპური მაგალითია, სადაც კიდევ უფრო გამრუდებულადაა წარმოდგენილი XII-XIII სს. საქართველოს ისტორია²¹. გასაგებია, რომ ნ. ტოკარსკის წიგნიც ამ საერთო ტენდენციის უშუალო ნაყოფია. ამიტომაც იყო, რომ უმნიშვნელოვანესი ადგილი ამ „მეცნიერულ ნაშრომში“ სომხური არქიტექტურის ისტორიის კვლევის საბაბით პოლიტიკური ისტორიის საკითხებზე მსჯელობამ დაიკავა, რომლის მიზანი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიასა და კულტურულ მემკვიდრეობაზე ქართველი ხალხის უფლების უარყოფა იყო. 40-იანი წლებიდან დაწყებული სომეხი ისტორიკოსები, ფაქტობრივად, ერთმანეთს ეჯიბრებოდნენ ქართულ-სომხურ ისტორიულ ურთიერთობათა გამრუდებაში, მაგრამ, როცა ამ პროცესის ტონის მიმცემი ქართულ წყაროებში კარგად გათვითცნობიერებული ს. ერემიანი გვევლინება, აშკარაა ამგვარი ტენდენციის წინასწარ გამიზნული პოლიტიკური შინაარსიც.

ნ. ტოკარსკის წიგნზე სამეცნიერო წრეებისა და ფართო საზოგადოებრიობის უარყოფითმა რეაქციამ შესაძლოა დააჩქარა კიდევ „სომხური ტენდენციის“ გამოვლინების ფორმების დახვეწა და კონცეფციის ფარგლებში მისი მოქცევა. ყოველ შემთხვევაში, ს. ერემიანის მთელ რიგ ნაშრომებში 40-იანი წლების ბოლოსა და მის შემდგომ პერიოდშიც კარგად იგრძნობა ამიერკავკასიის ისტორიის თეორიული გააზრების სურვილი. საბჭოთა კავშირში გაბატონებული მარქსისტული მოძღვრების იდეურ და თეორიულ საფუძვლებს შეფარდებული ს. ერემიანის კავკასიის ისტორიული განვითარების კონცეფცია ისეა აგებული, რომ არსებითად პროგრესის მატარებელ ერთადერთ ფენომენად ჩვენს რეგიონში ძველი და შუა საუკუნეების სომხეთი უნდა დაუსახოს მკითხველს. ასეთი ცნობიერება, გასაგებია, ფართო გასაქანს უქმნის ტენდენციურ ავტორთა

²¹ История армянского народа, пособие для средних школ, ч. I, 1944, с. 174, 175 და სხვ.

„რუსეთიდან მიიღეს“, ძირითადად, კავკასიის ისტორიაზე ორიენტირებული ცნობილი მეცნიერის (შემდგომში სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის, მოსკოვის ისტორიის ინსტიტუტის დირექტორი) ა. პ. ნოვოსელცევის სახით. იგი უარყოფდა რა კავკასიის ქვეყნებში მონათმფლობელურ ურთიერთობათა არსებობის შესაძლებლობას, ამ რეგიონში სომხეთის მონინავეობის დამტკიცებას გეოპოლიტიკური ხასიათის არგუმენტებით ცდილობდა. მისი აზრით, რამდენადაც ძველი ცივილიზაციის რაიონებთან (მესოპოტამია, სირია, მცირე აზია, ირანი) სომხეთი ტერიტორიულად უფრო ახლოს იმყოფებოდა, კლასნარმოქმნის პროცესი აქ ბევრად ინტენსიური იყო. ამიტომ ეს პროცესი უფრო ადრე და ინტენსიურად სომხეთში დაიწყო, რამდენადმე გვიან ქართლში და სულ გვიან, უკვე, არაბთა დაპყრობების წინ, ძირეულ ალბანეთში²⁴.

სომხეთი რომ ტერიტორიულად და განვითარების ხასიათითაც ირანთან უფრო ახლოს იდგა და, ფაქტობრივად, მისი კულტურულ-პოლიტიკური სამყაროს შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა, სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს სადავოდ არავის გაუხდია. ეს თვალსაზრისი გატარებულია ნ. ადონცის, პ. მანანდიანის, ს. ერემიანის და სხვათა ცნობილ ნაშრომებში. მაგრამ ამის გამო, მისი, როგორც პროგრესის მატარებელი ქვეყნის გამორჩეულად წარმოჩენა არ უნდა იყოს მიანიცდამაინც გამართლებული, რადგანაც ძველადმოსავლური საზოგადოებები აღმავალი ტენდენციების განვითარებას დიდ დაბრკოლებებს უქმნიდა. ამიერკავკასიაში სომხეთის უპირატესი განვითარების ს. ერემიანისა და ა. ნოვოსელცევის თვალსაზრისი შესაძლოა საყრდენს პოულობს უკეთ შემონახული და შედარებით უხვი ცნობების შემცველი ადრეული სომხური ორიგინალური წყაროებიდან მომდინარე შთაბეჭდილებებში, რაზეც არაერთ მითითებას ვხვდებით მათ შრომებში. ქართული წყაროების შესაბამისი და თანაბარმნიშვნელოვანი ცნობები, ა. ნოვოსელცევის აზრით, უფრო გვიანია სომხურთან შედარებით და ნაკლებად ასახავს იმ ეპოქას, რაზეც წერენ მათი ავტორები, თუმცა იმასაც აღნიშნავს, რომ ქართული წყაროების წარმოშობის პრობლემა ჯერ კიდევ არ არის ბოლომდე გადაწყვეტილი. ა. ნოვოსელცევის ეს არგუმენტი სერიოზულად ნამდვილად ვერ ჩაითვლება, რამდენადაც „მოქცევა □ ქართლისა □ ს“ და „ქართლის ცხოვრების“ კრებულებში დიდი ხანია მკვლევრები ამჩნევენ ბევრად ადრე-

ული (IV-V სს.) ხანის საისტორიო თხზულებათა ფრაგმენტებს. ამას გარდა, ამიერკავკასიის უძველესი განვითარების სურათის აღდგენის სიმძიმე ა. ნოვოსელცევის ნაშრომებში დაკისრებული აქვს ბიბლიის ტექსტებში შემონახული სოციალურ-ეკონომიკური შინაარსის შემცველი ტერმინების ანალიზს. ამ მხრივ კი, ბიბლიის ქართული ტექსტებიც სომხურის თანაბარმნიშვნელოვან ადეკვატურ ყველა ტერმინს შეიცავს.

ადრეფეოდალური ხანის ქართულ და სომხურ წყაროებში დამონმებული სოციალურ-ეკონომიკური ხასიათის ტერმინების სემანტიკური ერთგვაროვნებისა და ფეოდალური ინსტიტუტების დიდი მსგავსების მიუხედავად, ფეოდალიზაციის პროცესი მეზობელ ქვეყნებში მაინც ამჟღავნებდა ხარისხობრივ სხვაობას. თუ საქართველოში ამ პროცესს თან სდევდა ადრეკლასობრივი საზოგადოების გადმონაშთური ნიშნების ლიკვიდაცია, სომხეთში მათ გაცილებით დიდხანს შემოინახეს თავი. ხოლო ისეთი უმნიშვნელოვანესი გადმონაშთი, როგორც იყო თემი, ფეოდალურ სომხეთს ბოლომდე შემორჩა, რაც თავის მხრივ ფეოდალური განვითარების პროცესს მუდმივად ბორკავდა. ძველი ქართლისა და მისი თანადროული არშაკიდული სომხეთის სოციალური ვითარების შედარებისას აკად. დ. მუსხელიშვილმა საინტერესო მოვლენას მიაპყრო ყურადღება: ნიშანდობლივად აღინიშნება ფეოდალურ სენიორიათა სიმრავლე და ამდენადვე საზოგადოების ფეოდალიზაციის მეტი სიღრმე ქართლში სომხეთთან შედარებით. ამაზევე მიუთითებს, მეცნიერის აზრით, ფეოდალური იერარქიის არარსებობა არშაკიდულ ხანაში და აგრეთვე სასოფლო თემის დიდი სიცოცხლისუნარიანობა სომხეთში თვით XVIII ს-მდე²⁵. რა არგუმენტიც არ უნდა გამოინახოს ერემიან-ნოვოსელცევის თვალსაზრისის დასასაბუთებლად, ერთი მაინც უდავო და ცხადია, ქართული ფეოდალური საზოგადოება და მისი სახელმწიფო შენობა გაცილებით უფრო გამძლე და სიცოცხლისუნარიანი აღმოჩნდა ისტორიის გამოცდის წინაშე, ვიდრე სხვა დანარჩენი ამიერკავკასიაში. ისტორიული პროცესის ამგვარი შედეგი კი თავისთავად ცხადყოფს განვითარების ბევრად მყარი ნიადაგის არსებობას ჩვენში მეზობლებთან შედარებით. ასე რომ, ს. ერემიანის მიერ დასმული საკითხი ამიერკავკასიის ისტორიულ განვითარებაში, ერთსახად, სომხეთა განსაკუთრებული მონინავეობის შესახებ ნამდვილად გადასახედია.

²⁴ Новосельцев А. П., Генезис феодализма в странах Закавказья, Москва, 1980, с. 140-249.

²⁵ დავით მუსხელიშვილი, საქართველო IV-VIII საუკუნეებში, თბ., 2003, გვ. 414-415.

1951 წ. ბ. არაქელიანისა და ა. იონნიანიანის რედაქტორებით რუსულ ენაზე ერევანში გამოდის ს. ერემიანის ხსენებული კონცეფციის საფუძველზე აგებული განმაზოგადებელი ნაშრომი „სომეხი ხალხის ისტორია (ამ წიგნის რუკებისა და 17 სრული თავის ავტორი ს. ერემიანია), სადაც ამიერკავკასიის ისტორიის გადმოცემისას ძველ და შუა საუკუნეების მთელ სიგრძეზე მხოლოდ სომხეთის უპირატესობის მტკიცება დომინირებს, მისგან განსხვავებული და სანინალმდეგო ფაქტები კი მიჩქმალული ან გადაკეთებულია. საქართველოსთან ურთიერთობის თემაც ცალმხრივადაა გაშუქებული და მეზობელი ხალხების „ისტორიული მეგობრობის“ სახელით ის სომხეთის ისტორიასა და დაქვემდებარებული. ერთი სიტყვით, ამიერკავკასიის პოლიტიკური განვითარების მთავარ მამოძრავებელ ძალად სომხური სახელმწიფოებრივი ტრადიციები და „სომხური ფენომენია“ დასახული. სერიოზული პრობლემებისადმი ამგვარი ანტიმეცნიერული დამოკიდებულების წინააღმდეგ პირველმა ხმა აღიმალა ცნობილმა ქართველმა მეცნიერმა ვარლამ დონდუამ²⁶. იგი მიუთითებდა წიგნის ავტორთა იმ მავნე ტენდენციას, რომელიც ძველი კავკასიის ისტორიაში, სომეხთა გარდა, სხვა ბინადარ ტომთა კვალს, ფაქტობრივად, შლიდა. მაგალითად, ძველი აღმოსავლეთისა და კავკასიის ტომობრივ შემადგენლობაზე მსჯელობისას საჭირო განმარტების გარეშე სუბარების მოხსენიება მკითხველს ვერ აძლევს მასზე პოზიტიურ ცოდნას. ტომობრივი სახელწოდებების ამგვარი გამოყენებით კი მასობრივი მკითხველის თვალსაწიერიდან აუცილებლად ქრებიან იბერები და სხვა ეთნიკური წარმონაქმნები. იბერიის ქვეყნის ლოკალიზაციაც ისეთივე ზოგადია და გაუგებარი, როგორც იმდროინდელი კავკასიის ტომობრივი შემადგენლობა.

ამასთან ერთად, სამხრეთ საქართველოს ისტორიული განვითარება, შენიშნავს ვ. დონდუა, დემონსტრირებულია მხოლოდ სომხეთის ისტორიის ასპექტით, რის შედეგადაც ძველი ქართული მიწები (გუგარეთი, კარინის და სპერის ოლქები და ა. შ.) შთანთქმულნი აღმოჩნდნენ სომხეთის ისტორიის ნაკადით. წიგნში უბრალო ცდაც კი არაა მოცემული ეჩვენებინათ – რომელი მიწა რომელ ქვეყანას წყდებოდა და რომელს უერთდებოდა და როდის. არ არის გათვალისწინებული ისტორიული გამოცდილ-

ება, კერძოდ, ქართველოლოგიური სპეციალური ლიტერატურა. მაგალითად, დუმილით გვერდი აქვს ავლილი წყაროს მრავალმნიშვნელოვან ჩვენებას იმის თაობაზე, რომ ძვ. წ. II ს. სომხეთის საზღვრები ქართული მიწების ხარჯზე ფართოდებოდა და მტკვრის სამხრეთით მდებარე ტერიტორიები – პარიადრის ფერდობები, ხორძენე და გოგარენე მათ მიტაცებამდე ქართული მიწები იყო. ისტორიული პერსპექტივის დაცვის აუცილებლობის გარეშე, წიგნში ისინი წარმოდგენილია, როგორც სომხეთის ნაწილები. რეცენზენტის აღშფოთებას იწვევს ისიც, რომ კარინის ოლქის სახელწოდება წარსულთან მისი კავშირის გარეშე უცაბედად ჩნდება III საუკუნის სომხური ქალაქების რიცხვში, ასევე „კარინის და სპერის“ ოლქების სახელები „შიდა სომხეთის“ ოლქთა შორის. წიგნში გვხვდება ისეთი ისტორიულ-გეოგრაფიული განსაზღვრებებიც, განაგრძობს ვ. დონდუა, რომლებიც აიძულებენ მკითხველს დასკვნას, თითქოს, აღმოსავლეთ საქართველოს სამხრეთი საზღვარი „ძველთაგანვე“ უცვლელად გადიოდა „გუგარქის“ ჩრდილოეთით (გუგარეთი, იგივე გოგარენე სამხრეთ ქართლში), რამდენადაც ის უსიტყვოდაა დასახელებული „ძველი სომხეთის ძირითადი ოლქების“ რიცხვში. სინამდვილეში, წერს რეცენზენტი, გუგარეთი იმ დროს სომხური სამეფოს ექსპანსიის ობიექტი იყო და მოგვიანებით IV ს., სომხურივე წყაროების მოწმობით, კვლავ დაუბრუნდა დანარჩენ ქართლს. სომეხთა შორის ის ცნობილი იყო „ქართველთა ველის“ „ვრაც დაშტის“ სახელით. ეს ოლქი იმავე სომხური წყაროების მიხედვით, ქართველი კათალიკოსის იურისდიქციას განეკუთვნებოდა.

არაკეთილსინდისიერადაა გაშუქებული წიგნში I-III სს. ისტორიული მოვლენები კავკასიაში, განსაკუთრებით I საუკუნის მეორე მესამედის ამბები, როცა სომხეთის სამეფო ტახტზე ქართული სამეფო სახლის წარმომადგენლები იხდნენ. ს. ჯანაშიას დაკვირვებით ეს დრო ქართლ-სომხურ საზღვარზე ტერიტორიული სამფლობელოების ხელახალი გადანაწილების პერიოდი და, ჩანს, სწორედ ამიტომაც გვერდი აქვს ავლილი რომსა და პართიას შორის სომხეთისათვის გაჩაღებულ დიდ ბრძოლაში იმდროისთვის ძლევამოსილი იბერიის ფართო მონაწილეობას. ვ. დონდუა მკითხველის ყურადღებას მიაპყრობს იმ ნიშანდობლივ ფაქტზეც, რომ ათეული წლების მანძილზე იბერიის სახელმწიფოს მყარად ეპყრა ინიციატივა ამ რეგიონში, რომელიც უძლიერეს რომსა და პართიას გამოსტაცა. ამის შედეგია, რომ მახლობელი აღმოსავლეთის მეზობელ პოლიტიკურ ძალთა რეალური თანაფარდობის საფუძველზე იბერიის მეფეებს ძლევამოსილი „დიდი მეფის“ სახელით განადიდებდნენ, რაც უკვე დო-

²⁶ В. Дондуа, Некоторые замечания на коллективный труд – История армянского народа, ч. I, под ред. Б. Н. Аракеяна и А. Р. Иоаннисяна. Институт истории АН Армянской ССР, Ереван, 1951 стр. 291 „მომომხილველი“, III, თბილისი, 1953, გვ. 307-321.

კუმენტურადაცაა დადასტურებული (მხედველობაშია არმაზის ბილინგვა). სარეცენზიო წიგნის ავტორებს კი სახელგანთქმული იბერიის ეს მეფეები უდროოდ ჩამოქვეითებული ჰყავთ რომის „დაყენებულ“ სათაკილო რანგამდე. ასე ყრუდ და შეუფერებლად მოიხსენიებენ წიგნის ავტორები ქართულ-სომხური პოლიტიკური ურთიერთობის ერთობ საინტერესო და დიდმნიშვნელოვანი პერიოდის ამბებს. მიკერძოებისა და გაყალბების ფაქტები, თითქმის, ყოველ ნაბიჯზე გვხვდება ამ წიგნში. ასე მაგალითად, როცა IV ს. 60-70-იანი წლების მიჯნაზე ბრძოლას იბერიისათვის რომსა და ირანს შორის ამ ქვეყნის გავლენის სფეროებად გაყოფა მოჰყვა შედეგად და სპარსეთის მეფე შაბურის მიერ ადრე დევნილი საურმაგი საქართველოში უკან დაბრუნდა, ეს ფაქტი წიგნში ისეა გადმოცემული, თითქოს, რომის მოლაპარაკებას კი არა, არამედ ირანის ბატონობის წინააღმდეგ მუშელ მამიკონიანის გმირულ ბრძოლას განესაზღვროს საურმაგის ბედი. ამგვარადვე და კიდევ უფრო გამრუდებულადაა გაშუქებული 482 წ. ვახტანგ გორგასლის მიერ ირანის წინააღმდეგ ორგანიზებული აჯანყება საქართველოში. სარეცენზიო წიგნში ფაქტების საწინააღმდეგოდ ნათქვამია, რომ ვახტანგმა დახმარებისათვის სომხებს მიმართა თხოვნით, რის პასუხადაც სომხური ჯარის ნაწილი ვაჰან მამიკონიანისა და სააკ ბაგრატიონის მეთაურობით გაემართნენ ვახტანგის დასახმარებლად. ბრძოლა წარუმატებელი აღმოჩნდა, ბრძოლის ველზე დარჩნენ სააკ ბაგრატიონი და სხვა სომხები, შეწირეს რა სიცოცხლე მოძმე ქართველი ხალხის თავისუფლებას. ერთი სიტყვით, სომეხ ფეოდალთა ნაწილის მიერ ქართველი მეფისათვის აღმოჩენილი დახმარება წიგნში რაღაც ფილანტროპიის გამოვლინებად აღიქმება, რაც თითქოს სტიმულს აძლევდა სომეხ მთავართა ბრძოლას ვახტანგ გორგასლის ჯარის შემადგენლობაში. სინამდვილეში, როგორც ამას დაწვრილებით აღწერს ამ მოვლენების თანამედროვე სომეხი ისტორიკოსი ლაზარე ფარპეცი, ერთობლივი ბრძოლის განმსაზღვრელი მთავარი მიზეზი საერთო ინტერესები იყო. უფრო მეტიც, სპარსელთა ბატონობის პირობებში სომხეთი გაცილებით უფრო მძიმე მდგომარეობაში იყო იმ დროს ჩაყენებული, ვიდრე საქართველო. მრავალი ათეული წელი იყო გასული, რაც აღმოსავლეთ სომხეთში სპარსელებმა ადგილობრივი სამეფო ხელისუფლება გააუქმეს (428 წ.) და მთლიანად და სრულად დაეუფლნენ დაპყრობილ ქვეყანას. ამიტომაც ცნობამ საქართველოში სპარსელთა საწინააღმდეგოდ მონყობილი აჯანყების შესახებ სომხებიც აღაფრთოვანა და თავიდანვე გვერდით დაუდგნენ აჯანყების მეთაურს – ვახტანგ გორგასალს. ამ მოვლენის წიგნში მოცემული

განმარტება კი მთლიანად აუფასურებს ავტენტური წყაროს მნიშვნელობას და მხოლოდ პასიურ როლს აკუთვნებს აჯანყების ნამდვილ მეთაურსა და ბრძოლების წარმმართველს.

წიგნში მთლიანად მიჩქმალულია დიდი ქართველი მეფის დავით III კურაპალატის მრავალმხრივი ნაყოფიერი მოღვაწეობის დიდი მნიშვნელობა არა მარტო ქართულ-სომხური ურთიერთობის, არამედ თვით სომხეთის ისტორიისთვისაც. მხოლოდ ერთ წინადადებაში მისი ვინაობის მოუხსენიებლად ნათქვამია, რომ „ბიზანტიელებმა მიიტაცეს ტაიქი (ტაო), რასაც ქართველი მეფეები ვერ შეურიგდნენ, რადგანაც თავი მიაჩნდათ დავით კურაპალატის კანონიერ მემკვიდრეებად“ (გვ. 151). სინამდვილეში საქმე ეხება ტაოელ ბაგრატიონთა მთელ მემკვიდრეობაზე ქართველ მეფეთა კანონიერ უფლებას. წიგნის ავტორთა მოცემული ფორმულებით კი ისე გამოდის, თითქოს, ტაოს, როგორც ქართველ ბაგრატიონთა მემკვიდრეობის ნაწილის ისტორია სათავეს დავით კურაპალატიდან იღებდეს და არა ისტორიის სიღრმიდან. ტაოს ისტორიული კუთვნილების მიმართ წიგნის ავტორთა დამოკიდებულება კიდევ უფრო გამოკვეთილადაა გამჟღავნებული სხვა ადგილას, სადაც 481 წლის აჯანყებასთან დაკავშირებით გვამცნობენ, რომ სომხეთის ნახარარებმა თავიანთი ოჯახები და ქონება წინასწარ შეაფარეს ბიზანტიის მომიჯნავე შორეულ ტაიქს. მოცემულ კონტექსტში, მართებულად შენიშნავს ვ. დონდუა, მრავალტანჯული და მაღალი კულტურის ქართული ქვეყანა რაღაც უთვისტომო მხარედ გამოიყურება. ასეთი ბუნდოვანი გეოგრაფიული განსაზღვრების გამო კი არასპეციალისტს შეიძლება ის სადღაც გადაკარგულ ქვეყანადაც კი მოეჩვენოს. ასე რომ, ქართული ისტორიული ტერიტორიების მიჩქმალვისა და მეხსიერებიდან ამოშლის სურვილი, თითქმის, ყოველ ნაბიჯზე ავლენს თავს ამ ტენდენციურ წიგნში. ქართველთა და სომეხთა მეგობრობის მნიშვნელობისათვის ფუსფუსი საილუსტრაციო მასალის შერჩევით არ ხდება, რის გამოც გაუშუქებელი რჩება დავით კურაპალატის, დავით აღმაშენებლისა და მისი მემკვიდრეების განმათავისუფლებელი მისია მთელ კავკასიასა და კერძოდ სომხეთში, რის შესახებაც საკმაოდ უხვ და შთამბეჭქდავ ცნობებს შეიცავს სწორედ სომხური წყაროები.

მრუდეს სარკითა არეკლილი ამ წიგნში XII-XIII საუკუნეთა საქართველოს ცენტრალიზებული ფეოდალური მონარქიისა და მის შემადგენლობაში შესული სომხეთისა და მთლიანად კავკასიის ისტორიის დიდმნიშვნელოვანი ეპოქა. სულ რაღაც 4-5 გვერდზე გაშლილ თხრობაში საქართველო პარადოქსულ პოლიტიკურ ორგანიზმად წარმოგვიდგება,

სადაც ბატონობენ და მოვლენებს წარმართავენ ამ სახელმწიფოს „მფარველობაში“ მყოფი მეზობელი ქვეყნის წარმომადგენლები. წიგნის ამ თავის ქვესათაურები, როგორცაა „ზაქარიდების გაძლიერება“, „ზაქარიადების სამფლობელოები“, „ზაქარიდების ვასალები“ და სხვები წინასწარ მოწმობს ავტორთა დაჟინებულ ცდებს, მკითხველს ჩაუნერგონ თამარისდროინდელი მახლობელი აღმოსავლეთის უძლიერეს ქართულ სახელმწიფოში, კაბინეტურ პირობებში ხელოვნურად შექმნილი ე. წ. „ზაქარიდთა“ საგვარეულოს განსაკუთრებულობის აზრი. სომეხი ავტორები საქართველოს სომხურ სამფლობელოებში მათ უგვირგინო მეფეებად გვიხატავენ, რის საფუძველზეც სომხურ მიწებს საქართველოს პოლიტიკურ ჩარჩოებში მოქცეულ სახელმწიფოდ წარმოგვიდგენენ. წიგნში ვკითხულობთ: XIII ს. დასაწყისში ყოფილი სომხური სამეფოების — ანისის, ტაშირ-ძორაგეტისა და სივნიეთის ტერიტორიები ზაქარიდთა ხელში აღმოჩნდა მას შემდეგ, რაც ისინი თამარ მეფემ უწყალობა მათ. ქართული სამეფოს შემადგენლობაში შემავალი ჩრდილო სომხეთი შინაგანი სრული თვითმმართველობით სარგებლობდა და ქართველი მეფეებიც სომხური მიწებიდან გადასახადებსაც კი არ კრებდნენო (გვ. 164-165). თავი რომ გავანებოთ წყაროების ცნობებთან ასეთ მტიკიცებულებათა სრულ შეუსაბამობას, „კეთილი ნებითა“ და „მეგობრობის“ მიზეზით სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის მოპოვება, ვფიქრობ, გაუნაფი მკითხველისთვისაც კი ძნელად დასაჯერებელი უნდა იყოს. სამაგიეროდ, ს. ერემიანის ხსენებულ ნაშრომებში მხარგრძელთა ეთნიკური წარმომავლობის გადასინჯვამ და ქართული სახელმწიფოს ისტორიაში მათი ღვანლის მნიშვნელობის გაზვიადებამ ლოგიკურად მიიყვანეს ცენტრალიზებული ქართული ფეოდალური მონარქიის ბუნებისა და მისი სომხური ნაწილის პოლიტიკური სტატუსის დასამადე, რის შემდეგ სომხური ისტორიოგრაფია განსაკუთრებული აქტიურობით შეუდგა ამ იდეის გასამართლებლად სხვადასხვა ლოგიკური თუ მეცნიერებასთან მიახლოებულ კონსტრუქციების ძიებას. მათ შესახებ ცალკე კიდევ მოგვინევს საუბარი, რის გამოც მხარგრძელებზე მსჯელობას ამჯერად აქ შევწყვეტთ.

ვ. დონდუას მიერ რეცენზირებული წიგნის მთავარი ტენდენცია საქართველოს ისტორიასთან დამოკიდებულების ნაწილში, როგორც ვნახეთ, მიმართულია მასობრივი მკითხველის არა მეცნიერული ცნობიერების გასაფართოებლად, რაც ამგვარი განმაზოგადებელი ნაშრომის მთავარი ამოცანა უნდა იყოს, არამედ განსაზღვრული პოლიტიკური განწყობილების შესაქმნელად, რაც, ვფიქრობ, ვერაფრით პასუხობს ისტო-

რიული მეზობლების ჭეშმარიტ, სასიცოცხლო ინტერესებს. სამწუხაროდ, პოლიტიზირებული ისტორიის ნიშნები, ცენტრალური ხელისუფლების მხარდაჭერის პირობებში, საბჭოთა სომხური ისტორიოგრაფიის კუთვნილებად იქცა. საბჭოთა კავშირის ხალხთა მეგობრობის ოფიციალურად გაცხადებული იდეოლოგიის ფონზე მთავრობის კავკასიური პოლიტიკა უკვე ცინიზმის ნიშნებსაც იძენდა. ერთ შემთხვევაში სრული თავისუფლება ჰქონდა მინიჭებული მეცნიერთა ერთ კოლექტივს ნებისმიერი დარღვევითა და მიკერძოებით გაემუქებინა კავკასიის ისტორია, ამავდროულად კი მეცნიერთა სხვა კოლექტივს „ხალხთა მეგობრობის სახელით“ ეკრძალებოდა სიმართლის დაცვა. მაგალითად, აკად. ს. ჯანაშიას მიერ ნ. ტოკარსკის წიგნის სამართლიანი კრიტიკა, ფაქტობრივად, აიკრძალა, როცა მისი ნარკვევი წიგნის საგაჭრო ქსელიდან მალე ამოიღეს, ხოლო ვ. დონდუას კრიტიკული რეცენზია მასობრივი ტირაჟით გამოსულ წიგნზე მხოლოდ შეზღუდულ ტირაჟიან გამოცემაში ძლივს დაიბეჭდა. უფრო მეტიც, ხელოვნების ისტორიის საყოველთაოდ აღიარებული სპეციალისტის გიორგი ჩუბინაშვილის მეტად საინტერესო წიგნი „Разыскания по армянской архитектуре, Тбилиси, 1967 г. არა მარტო უკიდურესად შეზღუდული ტირაჟით (სულ 500 ც.) ძლივძლივობით გამოიცა, არამედ არც წიგნის ბაზარზე მისცეს გასაქანი და არსებითად ბიბლიოთეკების თაროებზე მიაჯაჭვეს. მაშინ, როდესაც 1968 წ. საბჭოთა კავშირის თავდაცვის სამინისტროს გამომცემლობამ მასობრივი ტირაჟით (65 ათასი) დაბეჭდა მხარგრძელთა გაყალბებული ისტორიის მასალაზე აგებული კიდევ უფრო დამახინჯებული და საქართველოსთვის შეურაცხმყოფელი გ. ვერმიშევის ისტორიული რომანი „ამირსპასალარი“, რაც, გასაგებია, ისტორიულ მეზობლებს შორის უნდობლობის გაღვივების მეტს, ალბათ, არც ისახავდა მიზნად. ქართული მხარის რეაქცია ამგვარ გამოცემებზე კი, როგორც წესი, მაქსიმალურად იზღუდებოდა. ასეთ პირობებში სომეხ მეცნიერთა ერთი ნაწილი შეუფერხებლად და გეგმაზომიერად განაგრძობდა საქართველოს ისტორიული თუ ამჟამინდელი სამხრეთის ტერიტორიების კალმით დალაშქვრას.

ასეთი დამოკიდებულების ერთ-ერთი მკაფიო მაგალითია 1971 წლის გაზაფხულზე სომხეთის მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების ყოველთვიურ ორგანოში „ლრაბერში“ დაბეჭდილი პარეირ მურადიანის წერილი „ბრალდებითი ფორმები სახელობითში სომხეთის ტოპონომიკის მონაცემთა მიხედვით“, რომელიც განსაკუთრებით გამოირჩევა კვლევის ლინგვისტური მეთოდების იგნორ-

ირებათა და თვალსაჩინო ენობრივ ფაქტებზე უხეში ძალადობით²⁷. საქმე ეხება ქართული ენის ნორმების მიხედვით, ქართველი ხალხის მიერ შექმნილ is-i სუფიქსით ნაწარმოებ ტოპონიმებს: თბილისი, ბოლნისი, კრწანისი, ქუთაისი და სხვას. საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებულ ამ და მსგავსი ტოპონიმების მთელი სისტემა საყოველთაო აღიარებით არავითარ ეჭვს არ იწვევს როგორც ლინგვისტური, ისე ისტორიული თვალსაზრისით. მურადიანმა შეკრიბა is და s-ზე დაბოლოებული სომხეთის ტერიტორიაზე არსებული ერთობ მცირერიცხოვანი ტოპონიმები (მაგალითად აგულის, აკანის, ალბერის, არნის, აკსიგომს), ტოპონიმთა ეს ორი ტიპი ხელოვნურად გააერთიანა ერთ კლასში და ყოველგვარი მეცნიერული არგუმენტაციის გარეშე a priori სომხური წარმომავლობისად გამოაცხადა. მისი აზრით, სომხური ტოპონიმები არ საჭიროებს სპეციალურ გამოკვლევას, აპრიორით ცნობილია, რომ ისინი სომხურ ნიადაგზე აღმოცენდნენ, სამაგიეროდ is-i-ზე დაბოლოებული ქართული ტოპონიმების წარმომავლობა ნამდვილად საჭიროებს გარკვევას. ეს ალოგიკური თეზისი დაედო საფუძვლად პ. მურადიანის მტკიცებას, თითქოს, ის-ით დაბოლოებული ქართული ტოპონიმების უდიდესი ნაწილი სომხური წარმომავლობისაა. მაგალითად, მისი მტკიცებით, სომხური ტოპონიმებია: თბილისი, ბოლნისი, კრწანისი, მანგლისი, დმანისი და სხვები. ამგვარი ტოპონიმების მეორე ნაწილი ბერძნული წარმომავლობისაა: ქუთაისი, ფაზისი და მხოლოდ მესამე ერთობ უმნიშვნელო ჯგუფია ქართული. ესენია ნაზმნარი (მაგალითად ხერთვისი) და ნასახელარი ტოპონიმები: რუისი, დათვისი, საცხენისი..., სულ ერთად, ექვსი.

პ. მურადიანის ამ წერილის ქართველი რეცენზენტები ალექსანდრე ონიანი და ზურაბ სარჯველაძე სრულიად ბუნებრივად სვამენ კანონზომიერ კითხვას: თუკი ავტორს (ე. ი. პ. მურადიანს) მხოლოდ ტოპონომიკის ლინგვისტური პრობლემები აღელვებს, რით უნდა აიხსნას ასეთი განსხვავებული მიდგომა სომხური და ქართული ტოპონიმების მიმართ? თუ სომხური ტოპონიმების წარმომავლობა არ საჭიროებს მეცნიერულ არგუმენტაციას (იმ დროს როცა პ. მურადიანის მოყვანილი არც ერთი ტოპონიმი არ შეიცავს სომხურ სიტყვებთან აღმავალ გამჭირვალე ეტიმოლოგიას), რატომ ჩნდება ეჭვი ყველას მიერ აღიარე-

ბული ქართული ტოპონიმების მიმართ და რატომ არის საეჭვო ქართული სახელების ქართული საწყისის საგანგებო დასაბუთება? და პირიქით, თუ შესაძლოა ქართული ტოპონიმების უცხოენოვანი წარმომავლობის მტკიცება, რატომ არ ჩნდება ანალოგიური კითხვა სომხური სახელების მიმართ? მეცნიერული ლოგიკის თვალსაზრისით ხომ ასეთი მიდგომა სავსებით ბუნებრივი იქნებოდა.

საქმეც ის არის, რომ მეცნიერების მოთხოვნილებები, მისი კანონები, მისი ლოგიკა, ამ შემთხვევაში პ. მურადიანისათვის არაფერს ნიშნავს იმასთან შედარებით, რამაც მას კალამი აალებინა ხელში. ამიტომაც მას არ შეუძლია ანგარიში გაუწიოს იმ უაღრესად თვალსაჩინო ფაქტს, რომ ქართულისთვის დამახასიათებელი ნათესაობითი ბრუნვის ფორმების (ისი) საშუალებით ტოპონიმების წარმოქმნა საერთოქართველური მოდელია და სიტყვათწარმოქმნის ეს წესი გამოიყენებოდა ტოპონიმიკაში ჯერ კიდევ პროქართულ ეპოქაში. 1961 წ. საბჭოთა საქართველოს ტერიტორიის ფარგლებში აღნიშნული მოდელის 120 ტოპონიმზე მეტი აღირიცხა (წკადისი, წნისი, ყულაღისი, სხვილისი, დუისი, ბოლნისი, სამწვერისი, ტაძრისი, ყვიბისი, ზინდისი, ტირძისი და სხვა მრავალი). თუ ეს სია დაუსახლებელი პუნქტებითა და ყველა მიკროტოპონიმით შეივსებოდა, გასაგებია, მათი რიცხვი შეუდარებლად გაიზრდებოდა. ამ ფონზე კი ერთობ ნიშანდობლივია, რომ ის-ზე დაბოლოებული ტოპონიმებიდან პ. მურადიანმა სომხეთში მხოლოდ 32 ტოპონიმი ძლივს შემოიკრიბა, რაც ცხადია, არათუ მისთვის სასურველ დასკვნას წაადგება, არამედ, პირიქით, სრულიად სანინალმდევოზე მეტყველებს. ის-ით დაბოლოებულ ქართულ და სომხურ ტოპონიმთა არსებული რიცხობრივი თანაფარდობა, ვფიქრობ, სპეციალური ლინგვისტური კვლევის გარეშეც აშკარას ხდის ყველა ამ ტოპონიმთა ქართულ წარმომავლობას (ამ თეზისის ენათმეცნიერული დასაბუთება იხ. ალექსანდრე ონიანისა და ზურაბ სარჯველაძის ხსენებულ სტატიაში). მეზობელი ქვეყნის ტოპონიმების ასე ხელალებით მითვისება რომ უფრო დიდი და პრაქტიკული ამოცანების გადაწყვეტისათვის ნიადაგის შემზადებას ისახავს მიზნად ეს არც ისე ძნელი მისახვედრია. ეჭვი არაა, სწორედ ამგვარი ცდუნება აიძულებდა ბ-ნ პ. მურადიანს მეზობელი ტერიტორიების სახელები – დმანისი, ბოლნისი, მანგლისი და განსაკუთრებით თბილისი გაუთავებლად ეწვალენა, მიუხედავად იმისა, რომ ეს უკანასკნელი მაინც ყველაზე გამჭირვალე და დამაჯერებელი ქართული ეტიმოლოგიის მქონე ტოპონიმია. მეცნიერული კვლევის ეს განსაკუთრებული მეთოდი, რომელიც სრულიად შეუფერხებლად „საცნაურს ხდის“ ყოველი უმნიშვნელოვანესი ის-

²⁷ Александр Ониани, Зураб Сарджвеладзе, Против извращения вопросов грузинской топонимики, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1971, №3, გვ. 169-182.

ტორიული ფაქტის სომხურ წარმომავლობას, ბ-მა პ. მურადიანმა ჯერ კიდევ მაშინ გააცნო მკითხველ საზოგადოებას, როცა მცხეთის ჯვრის ქართული არქიტექტურული შედეგის სომხურ არქიტექტურას მიაკუთვნა, ხოლო ბიზანტიის სახელმწიფოს დიდი ქართველი მოღვაწე, ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის ქართული მონასტრის დამაარსებელი (1083 წ.) პეტრინონში, სევასტოსი და დომესტიკოსი გრიგოლ ბაკურიანის ძე პირნიდან გაასომხა. მათ შესახებ ცალკე გვექნება საუბარი, რის გამოც აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. მურადიანის კვლევის ეს მეთოდი საბჭოთა სომხური ისტორიოგრაფიისათვის დამახასიათებელ ჩარჩოებში მორგებულად ჯდება და ამდენად, ის მოულოდნელს არაფერს შეიცავდა. საყურადღებო სულ სხვაა. მურადიანის კვლევის ინტერესებით შემოსაზღვრული ისტორიულ-გეოგრაფიული სივრცე საოცრად ემთხვევა დაშნაკთა პარტიის პოლიტიკური პროგრამით საქართველოს მიმართ ნაყენებული ტერიტორიული პრეტენზიების საზღვრებს, რაც მის შრომებს მეცნიერული ინტერესების მიღმა აყენებს.

თავისი მიზანდასახულობით ამ ტიპის ნაშრომთა რიგში უნდა განვიხილოთ 1978 წ. სომხური არქიტექტურის ძეგლების სერიით გამოსული და სომხეთის მწერალთა კავშირის გამომცემლობა „სოვეტაკან გროლის“ მიერ დასტამბული ტ. მარუთიანის წიგნი „სიღრმეთა სომხეთი“. წიგნის სათაური, როგორც ვხედავთ, უკვე წინასწარ აცხადებს მის მიერ წარმოდგენილი ძეგლების ეროვნულ კუთვნილებას, რაც, თურმე, სომხეთის სიღრმეებში ყოფილა საძიებელი, თუ როგორ ახერხებს წიგნის ავტორი ირეალურის სინამდვილედ წარმოსახვას, მოუსმინოთ ქართული არქიტექტურის ისტორიის გამოჩენილ მკვლევარს აკად. ვახტანგ ბერიძეს, რომელმაც ტაო-კლარჯეთის ძეგლების შესწავლას კარგად ცნობილი ფუნდამენტური ნაშრომი უძღვნა²⁸. მისი დაკვირვებით, წიგნის ავტორისათვის (ე. ი. ტ. მარუთიანისათვის) უცნობი უნდა იყოს მეცნიერული კვლევის მეთოდები და ნაკლებად უნდა ერკვეოდეს საკვლევადა აღებულ საგანში, რის გამოც ბრმად მიყვა რა ნ. ტოკარსკის კვალს, მანაც ტაოს ტაძრები სომხურ ძეგლთა წრეში მოაქცია. ის ნაკლებ ყურადღებას აქცევს საკუთრივ არქიტექტურულ-მხატვრულ თავისებურებათა განხილვას, ე. ი. ძეგლთა არსში ჩანვდომას, რაშიც ჩვეულებრივ ვლინდება მათი ნაციონალური თავისებურება. შედარებები და შეპირისპირებები, რომელ-

²⁸ Вахтанг Беридзе, Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Тбилиси, 1981.

თაც ის ახდენს წმინდად დილეტანტურად და საუკუნოვანი ხანდაზმულობისა თავისი დონით. ტოკარსკის მსგავსად ტ. მარუთიანიც შესაძლებლად მიიჩნევს ეროვნული კულტურის ერთი დარგი, ამ შემთხვევაში არქიტექტურა, განიხილოს სხვა დარგებიდან იზოლირებულად. მას „ავიწყდება“, რომ ტაო-კლარჯეთში, ისტორიულ ნიადაგზე რომ არაფერი ითქვას, ქართული იყო არა მარტო არქიტექტურა, არამედ მდიდარი ლიტერატურა, ხელნაწერი წიგნები, მინიატიურები, მონუმენტური ფერწერა, ჭედური ხელოვნების ნაწარმოებები და ყველა ისინი ორგანულად იყვნენ დაკავშირებული საუკუნეთა მთელ სიგრძეზე საქართველოს ეროვნული ხელოვნების საერთო განვითარებით. ავტორი მეცნიერულ უვიცობასთან ერთად, არაკეთილსინდისიერებასაც ავლენს – ის მკითხველს უმაღლავს, რომ ტაო-კლარჯეთის ტაძრების წარწერები (უმცირესი გამონაკლისის გარდა) მთლიანად ქართულია; ამასთან, იმასაც მაღავეს, რომ ამ წარწერებში დასახელებული არიან ქართველი ხუროთმოძღვრები (მაგალითად, ივანე მორჩაისძე იშხანში) და მშენებლობის ხელმძღვანელები (მაგალითად, გრიგოლ ოშკელი). იქ კი, სადაც იძულებულია აღიაროს, რომ ტაო-კლარჯეთის ენა ქართული იყო, მაშინვე თავის დასაცავად მიმართავს (მართალია, არა მის მიერ შექმნილ) ქართულ ენაზე მოსაუბრე სომეხ ქალკედონიტა ფორმულას. მარუთიანის ლოგიკით, რამდენადაც არც ენა, არც ეროვნული ლიტერატურა და ხელოვნება, არც არქიტექტურის თვალსაჩინოდ მკაფიო თავისებურება არ განსაზღვრავენ ნაციონალურ კუთვნილებას, სავსებით შესაძლებელია მთელი ქართული კულტურის წაშლა-გაუქმება იმით, რომ უბრალოდ ის სომხურ-ქალკედონურად გამოვაცხადოთ.

ვ. ბერიძის მართებული შენიშვნით, ტ. მარუთიანისა და მისი მსგავსების ნაწერები ძალზე უშლიან ხელს ქართული და სომხური ხელოვნების სერიოზულ მკვლევრებს და, რა თქმა უნდა, არავითარი სარგებლობა არ მოაქვთ მრავალსაუკუნოვანი, მკაფიოდ თავისებური სომხური არქიტექტურისათვის, რომელიც სულაც არ საჭიროებს მსგავს „დამცველებს“²⁹.

ერთადერთი და უნივერსალური არგუმენტი, რითაც ისტორიული სინამდვილის დამახინჯების მოღვაწეები ცდილობენ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მთელი მოსახლეობისა და მათი საბინადრო ქვეყნის სომხური სამყაროსთვის მიკუთვნებას არის ისტორიულ პროცესებში სომეხ ქალკედონიტა როლისა და მნიშვნელობის უსაზღვროდ გაზვი-

²⁹ ვ. ბერიძე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 16-17.

ადება. რამდენადაც ეს არგუმენტი სომხურ ისტორიოგრაფიაში სხვადასხვა შემთხვევებსა და ვითარებაში საკმაოდ ფართოდ გამოიყენება, მოგვიხდება მასზე საგანგებოდ შეჩერება.

1905 წ. „Византийский Временник“-ის XII ტომში დაიბეჭდა ნიკო მარის წერილი „Аркауи монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкедонитах“, რომლის შექმნასაც ბიძგი მისცა იმავე ორგანოში ცოტა უფრო ადრე ლუი პტის მიერ პეტრინონის ტიპიკონის ბუქარესტის ბერძნული რედაქციის ტექსტის გამოქვეყნებამ. ნ. მარის ყურადღება მიიპყრო ტექსტის იმ ადგილმა, სადაც აღნიშნული იყო, რომ „წინამდებარე ტიპიკონი დაინერა ბერძნულად, ქართულად და სომხურად... ხელმოწერილია... სათნო გრიგორის და დასავლეთის დიდი დომესტიკოსის ბაკურიანის მიერ, სომხური ასოებით... დაინერა ბერძნულად, ქართულად და სომხურად იმიტომ, რომ ამ მონასტრის მონაზონები ქართველები არიან და არ იციან ბერძნული კითხვა; ამიტომ საჭიროა ეს ტიპიკონი შესრულებული იყოს ქართულადაც და სომხურადაც³⁰. ტიპიკონის ქართული რედაქცია ამ დროისათვის ჯერ კიდევ არ იყო მიკვლეული, რის გამოც ნ. მარს, გასაგებია, უფრო ღრმა და სრული ანალიზის საშუალება არ ჰქონდა. სომეხ ქალკედონიანთა ისტორიულ სვე-ბედზე დაფიქრებულ მეცნიერზე, აშკარაა, რომ ბერძნული რედაქციის ამ ცნობამ დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა, რამდენადაც ეს ერთგვარად ამართლებდა და თითქოს საყრდენსაც აძლევდა მის ნაჩქარევ კონცეფციას სომეხ ქალკედონიტთა წარსულზე, რომლის თანახმადაც IX საუკუნიდან სომხეთის ანტიქალკედონიანური ეკლესიის ნაციონალიზაციას სომეხი ქალკედონიანების დენაციონალიზაცია მოჰყვა, რამაც სომეხ ხალხს როგორც რიცხოვნობად, ისე მორალურად, დიდი ზიანი მოუტანა. სომეხი ქალკედონიანები გავლენის სფეროების მიხედვით ერწყმოდნენ ერთმორწმუნე ქართველებს, ბერძნებს და სირიელებს. ამ დენაციონალიზაციის პროცესის წყალობით იყო, რომ საქართველო გამდიდრდა ტაოსა და კლარჯეთის უაღრესად მწარმოებლური, პირდაპირ ბრწყინვალე კულტურული შემოქმედებითი უნარით დაჯილდოებული ოლქებით³¹. ფაქტების გაუთვალისწინებლობითა და ცალმხრივად წარმართული მსჯელობით ნ. მარი ისტორიული სინამდვილისათვის სრულიად შეუფერებელ ეთნო პოლიტიკურ სურათს გვიხატავს, რომლის მიხედვითაც ტაო-კლარჯეთის ქართული სამეფო-სამთავროები სომეხი ქალკედონიანების დე-

³⁰ გეორგიკა, ტ. 5, თბილისი, 1963, გვ. 253-255.

³¹ Н. Я. Марр, Аркауи..., с. 17.

ნაციონალიზაციის პროცესის წარმონაქმნი იყო. იგი იმდენად გაიტაცა სომეხ ქალკედონიტთა მის მიერ შექმნილმა კონსტრუქციამ, რომ წინააღმდეგობებით მოცული ტექსტის (დაინერა ბერძნულად, ქართულად და სომხურად იმიტომ, რომ ამ მონასტრის მონაზონები ქართველები არიან და არ იციან ბერძნული კითხვა) ცნობები თავისი კონცეფციის თუმცა მცირე, მაგრამ ნიშანდობლივ მონაცემად მიიჩნია. ამგვარი დამოკიდებულების განვითარებას ხელს უწყობდა, აგრეთვე, ანა კომნინისა და პეტრინონის მონასტრის ტიპიკონის ურთიერთსაპირისპირო ჩვენებების შეთანხმების სურვილიც, რის გამოც, ჩანს, გაუგებრობაზე აგებული სულ რამდენიმე არგუმენტი საკმარისი აღმოჩნდა, რათა მას ვრცელი მსჯელობა გაემართა და მთელი თეორია შეექმნა სომეხ ქალკედონიტთა ეროვნული შეგნებისა და მათი მსოფლმხედველობითი წარმოდგენების ურთიერთდამოკიდებულების თაობაზე. საკუთარი თეორიის ტყვეობაში მყოფმა მეცნიერმა ძველის ხსენებულ ცნობებს მისთვის შესაფერისი ახსნა მოუძებნა: რადგან ტიპიკონი ოფიციალურ ბერძნულთან ერთად ქართულად და სომხურადაც ყოფილა შესრულებული, ჩანს, ქართველებთან ერთად მონასტერში სომეხებიც საკმაოდ ყოფილან, რა თქმა უნდა, ქალკედონიტები, რომლებიც ამ ნიშნით ქართველებად არიან წოდებულნი. ტიპიკონის მოთხოვნას „ქართული წერა-კითხვისა და ენის ცოდნაზე“ ისინი, ცხადია, აკმაყოფილებდნენ, მაგრამ უფრო ძლიერნი იყვნენ სომხურ მწიგნობრობაში. ამგვარი მოვლენის დასტურად ნ. მარს მიაჩნდა ცნობა მონასტრის დამაარსებლის მიერ ბერძნულ ოფიციალურ ტექსტზე სომხურად ხელისმონერა. ხოლო გრიგოლ ბაკურიანის ძის სრულიად გასაგებ და ნათელ განცხადებას მის ქართულ წარმომავლობაზე იმით ხსნიდა, რომ, თითქოს, გრიგოლის ენაზე სიტყვა ქართველს წმინდა კულტურული მნიშვნელობა ჰქონდაო და მისი წარმოდგენით ყველა სომეხი ქალკედონიტი არის ქართველი წმინდა სისხლის ქართველის თანასწორადო. სომეხი ქალკედონიტი თავს ქართველად იმიტომაც გრძნობდა, რომ წარმოშობით ის ტაო-კლარჯეთიდან იყო, ოდესღაც სომხური, მაგრამ XI საუკუნისათვის უკვე მთლიანად გაქართველებული რაიონიდან. ვინ იყვნენ ამ ქვეყნის აბორიგენები მოცემულ მომენტში მკვლევარს რატომღაც არ აინტერესებს, თუმცა კი მაინც აღნიშნავს, რომ ეს უნდა ყოფილიყო რომელიღაც ლაზური ან მეგრული ტომი და იქვე განმარტავს: ლაზები და მეგრელები ქართველთა მოძმეები არიანო. VII ს. ამ ქვეყანას სომხური სახე ჰქონდა და აქ სომხური ქალკედონიტობა იფურჩქნებოდაო, ამავე პერიოდს განეკუთვნება სომხური მონას-

ტრის იმხანის აყვავებაც, რომლის რესტავრირება VIII-IX სს. მიჯნაზე მოახდინა წმინდა საბამ მხოლოდ უკვე ქართული მონასტრის სახით. დაობლებულ სომხურ ნაგებობებზე, რომელთაც ჯერ კიდევ შეინარჩუნეს სომხური სახელები იმხანი, შატბერდი, მიჯნაძორი და სხვ. დამკვიდრდნენ ქართველი ბერ-მონაზვნები. ამ ეპოქაში IX-დან და თვით X ს.ც კი ქართველი ბერ-მონაზვნობა გარშემორტყმული იყო ერთმორწმუნე, მაგრამ უცხოტომელი სომხური მოსახლეობით. და ქართველთა პოლიტიკური ბატონობის მიუხედავად, თავის უფლებას ამ ქვეყნისათვის ქართული ენოდებინათ ამყარებდნენ იმაზე, რომ ეკლესიებში ღვთისმსახურება ქართულ ენაზე წარმოებდა. ქალკედონიტი სომხები ამით თანდათან ქართველდებოდნენ. 1083 წ., როცა პეტრინონის მონასტერი ეფუძვნებოდა, ტაო-კლარჯეთის სომეხი ქალკედონიტები თავს უკვე ნამდვილ ქართველებად მიიჩნევდნენ და მათ ქართულ მეტყველებას, ბუნებრივია, ადგილობრივი სომხური სიტყვებიც უნდა შეეწოვა. ასეთ სიტყვათა რიცხვს, რომელთაც ქართულ ენაში მოქალაქეობრივი უფლება მოიპოვეს, მიეკუთვნებოდა „ტანუტერი“ (გვ. 22). შემდეგ მიუთითებს რა ამ სიტყვის ხმარების სხვა შემთხვევებს, ასკვნის, რომ ამ სიტყვამ ტაო-კლარჯეთის ქართულ ენაში მოიპოვა მოქალაქეობრივი უფლება. უმთავრესად ამიტომ, განმარტავს ნ. მარი, ვბედავ ამჟამად ვამტკიცო, რომ გრიგოლ ბაკურიანი, პეტრინონის ქართულ მონასტრის დამაარსებელი იყო ტაო-კლარჯეთის გაქართველებული სომეხი ქალკედონიტების წრიდან. სტატიის ბოლოს ნ. მარი აკეთებს მეტად საყურადღებო შენიშვნას: იგი განმარტავს, რომ არ მიიჩნევს წარმოდგენილ თვალსაზრისს ბოლომდე და ყოველთვის დამტკიცებულად და მისი მიზანი იყო სპეციალისტთა ყურადღება მიეპყრო სომხური ქალკედონიტობის შესწავლის მაღალ კულტურულ-ისტორიულ ინტერესზე და ყველა იმაზე, რაც ხელს უწყობს ან შეიძლება ხელი შეუწყოს მის გაშუქებას³². ამ შენიშვნის შემდეგ მაინც, ვფიქრობ, სრულიად აშკარაა, რომ ნ. მარს თავისი თვალსაზრისი სომხურ ქალკედონიტობაზე მეცნიერულ ჰიპოთეზად მიაჩნდა და არა საბოლოოდ დამტკიცებულ უტყუარ ჭეშმარიტებად.

მართლაც, მის მსჯელობაში გამოკვეთილი წინააღმდეგობები და ფაქტების ზედაპირული ანალიზი ცხადად ავლენს აღნიშნულ საკითხზე ნ. მარის განზოგადებათა ნაჩქარევ ხასიათს. დავინყოთ თუნდაც იმით, რომ ქართული საკუთარი სახელი ბაკურიანი სომხური ფორმის (იანი)

³² ნ. მარი, არკაუნი..., გვ. 50-51.

გვარად მიიღო და თავიდანვე მცდარ საფუძველზე ააგო ახალი თეორია. ტიპიკონის ბერძნული და ქართული რედაქციების ტექსტის დასაწყისშივე სრულიად გარკვევითაა ნათქვამი, რომ ბაკურიანი გრიგოლის მამის სახელი იყო და არა მისი გვარი. ქართულში წერია: „რომელი ესე აღინერა და დამტკიცა ბრძანებითა ჩემ გრიგოლისითა, ნებითა ღმრთისა□თა სევასტოსისა და დიდისა დემესტიკოსისა ყოვლისა დასავლეთისა□თა, ძისა სანატრელისა ერისთავთა მთავრისა ბაკურიანისა□თა“. იგივეს იმეორებს ბერძნული, რომელსაც ნ. მარიც იცნობდა: „... მონასტერში, რომელიც აღვაშენე მე გრიგოლმა ღვთის ნებით სევასტოსმა და მთელი დასავლეთის დომესტიკოსმა, ღვიძლმა შვილმა ნეტარი ბაკურიანისა, ბრწყინვალე ერისთავთ-ერისთავისა“. ტიპიკონში ბაკურიანი სხვაგანაც არის დასახელებული გრიგოლის მამად; ბერძნულში იკითხება: „დიდი ხუთშაბათის პატიოსანსა და წმინდა დღეს აღესრულოს სახსენებელი ნეტარისა და სახელოვანისა მამისა ჩუენისა ბაკურიანისა ერისთავთ-ერისთავისა“; ქართულადაც იგივეა: „დღესა დიდისა ხუთშაბათისასა სა□სენებელი აღესრულებოდის მამისა ჩუენისა ერისთავთ-ერისთავისა ბაკურიანისათ□ს“. იგივეა გამეორებული სხვაგანაც. ბერძნული ტექსტით: „ნეტარი მამა ჩუენი ბაკურიანი“, ქართულით: „მამისა ჩემისა ბაკურიანისათ□ს“. აკაკი შანიძე ამასთან დაკავშირებით, აგრეთვე, შენიშნავს, რომ ბაკურიანი ქართული ფორმაა, სომხურად კი ბაკურან ითქმობდა³³.

აშკარაა, ნ. მარი პეტრინონის ტიპიკონის ბერძნულ რედაქციასაც ჯეროვნად არ იცნობდა. წინააღმდეგ შემთხვევაში მას ეცოდინებოდა, რომ ბაკურიანი ამ ტექსტში საგვარეულო სახელი კი არ არის, არამედ პირის აღმნიშვნელია და კერძოდ გრიგოლის მამის საკუთარი სახელია, რაც არაორაზროვნად და ნათლადაა ნაჩვენები ტექსტის კიდევ ერთ ადგილას: „ერთ დღეს უნდა მოიხსენიებოდეს ნეტარი მამა ჩუენი ბაკურიანი წმიდა ჟამისწირვაში, ხოლო მეორე დღეს – მისი ღვიძლი ძმა ხუასროვანი, მესამე დღეს კი ამისი შვილი და ჩემი ბიძაშვილი ბაკურიანი“³⁴. უფრო მეტიც, როგორც ირკვევა, ადამიანის ეს საკუთარი სახელი ქართლის წარჩინებულთა სახელებში, საერთოდ, უცხო არც მანამდე ყოფილა. მაგალითად, ქართლის მოქცევის მატთანესათვის დარ-

³³ აკაკი შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი, ტიპიკონის ქართული რედაქცია, თბილისი, 1971, გვ. 37-38; გეორგიკა, ტ. 5, გვ. 99, 215 და სხვ.

³⁴ გეორგიკა, ტ. 5, გვ. 235.

თულ ე. წ. დიდ ერისთავთა სიაში VIII საუკუნისათვის მოიხსენიება ვინმე „ბაკურიანი, ძე ბალდადისი“³⁵.

ასევე, ერთობ სუსტი არგუმენტია ტაო-კლარჯეთის ეთნიკურ-კულტურული წარსულის ნ. მარისეული სურათის წარმოსადგენად ბერძნული რედაქციის ცნობაზე დამყარებული მსჯელობა ტიპიკონის სომხური რედაქციის შესაძლო არსებობასა და გრიგოლის სომხური ხელმოწერის თაობაზე, განსაკუთრებით იმ დროს, როცა ძეგლის დედანი მკვლევრებს საერთოდ არ მოეპოვებათ და მათ ასლებზე არიან დამოკიდებულნი. ბერძნული რედაქციის განმარტება ტიპიკონის ტექსტის სომხურ ენაზეც შედგენის საჭიროებაზე წინააღმდეგობის შემცველია და გაუგებარი. ამის შესახებ ს. ყაუხჩიშვილი მის მიერ გამოცემული ბერძნული რედაქციის კვლევით ნაწილში წერდა: იმ ადგილას, სადაც ბერძნულ ტექსტში ლაპარაკია ტიპიკონის დანერის შესახებ სამს ენაზე ჩამატებული მოჩანს სიტყვა „სომხურად“ და „და სომხურადაც“. ამ აზრის სისწორეს ის ამართლებს, რომ ამ მთლიანი წინადადების შუაში არ ჩანს დასაბუთება იმისა, თუ რატომ იყო საჭირო დაენერა „სომხურადაც“. დასაბუთებაში ნათქვამია, „რომ ამ მონასტრის მონაზონები ქართველები არიან და არ იციან ბერძნული კითხვა“ და არ ჩანს, რით არის გამოწვეული სომხურადაც ტიპიკონის დანერის საჭიროება. რომ სიტყვა „სომხურად“ იყოს ტექსტის ორგანული ნაწილი, მაშინ უნდა წერებულყო: „იმითომ რომ ამ მონასტრის მონაზონები ქართველები /და სომხები/ არიან და არ იციან ბერძნული კითხვა“³⁶. ქართული და ბერძნული ტექსტების შედარებისას კი ს. ყაუხჩიშვილი აღნიშნავდა, რომ თავიდან ბოლომდე ისე გასდევს წესდების მთელ ტექსტს მთავარი დებულება: „ქართველნი ვართ ნათესავით“ ან „ქართველნი არიან და არ იციან ბერძნული ნაკითხვა (და ეს არის არა მარტო ქართული რედაქციის ტექსტში, არამედ ბერძნულშიც) – ისე გასდევს ეს წითელი ზოლივით, რომ ტიპიკონის ტექსტის ქართული რედაქცია შეგვიძლია მივიჩნიოთ პირველ-დედნად“³⁷. ქართულ რედაქციაში კი, როგორც აღინიშნა, ცნობა სომხური რედაქციის არსებობისა და გრიგოლის მიერ სომხური ასოებით ხელმოწერაზე არ მოიპოვება.

დამაჯერებლობასაა მოკლებული, აგრეთვე, ნ. მარის მტკიცება, თითქოს, მონასტერში ქალკედონიტი სომხებიც იყვნენ, რომლებიც

წესდების სომხურ ტექსტს საჭიროებდნენო. თუ ასეთ აზრს დაუშვებთ, მაშინ ირღვევა წესდების მოთხოვნა ქართული წერა-კითხვისა და ენის ცოდნაზე, ხოლო თუ ზოგიერთებს, რომლებიც ქართულს უკვე ფლობდნენ, მაგრამ სომხური უფრო ემარჯვებოდათ, როგორც ამას ნ. მარი განმარტავს, მხოლოდ ამ მიზეზით სომხური ტექსტის შედგენა ნამდვილად გაუმართლებელი ჩანს. შორს რომ აღარ წავიდეთ და გრიგოლ ბაკურიანის ძის მიერ მონასტრისათვის „დიდი ხარჯის გაღებით“ შეწირული წიგნების საკმაოდ გრძელ სიას გადავავლოთ თვალი, იქ ვერც ერთ სომხურ წიგნს ვერ მივაგნებთ ქართული და ბერძნული წიგნების გარდა. მონასტერში რომ ქართველების გვერდით თუნდაც მათი ერთმორწმუნე სომხები ყოფილიყვნენ, ანდა თვით გრიგოლ ბაკურიანის ძე წარმოშობით სომეხი ყოფილიყო, რომელსაც თურმე სომხური უფრო ეხერხებოდა, როგორ დავიჯეროთ, ერთი სომხური წიგნი მაინც არ დაედო მონასტრისათვის საკუთარი ხარჯით შექმნილ ბიბლიოთეკაში? აშკარაა, სომხური წიგნის მომხმარებელი პეტრინონის მონასტერში არავინ იყო და არც არავინ ელოდა, რომ მომავალში მაინც ასეთი საჭიროება გაჩენილიყო, რადგანაც წესდება ქართველის გარდა, უცხო წარმომავლობის მონაზვნების მოსვლას პრინციპულად გამორიცხავდა.

გრიგოლ ბაკურიანის ძის წარმომავლობისა თუ ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის განსაზღვრისათვის ძალზე ძნელია არგუმენტის მნიშვნელობა მიენიჭოს ძეგლში მოხსენიებულ სომხურ სიტყვა „ტანუტერი“, რის საშუალებითაც, აგრეთვე, ცდილობს ნ. მარი მის მიერვე დასმული პრობლემის გადაჭრას. ჯერ ერთი, როგორც ეს აკაკი შანიძემ დოკუმენტურად დაადასტურა პეტრინონის მონასტრის ტიპიკონის ბერძნულ ტექსტში ნახმარი „ტანუტერი“ უადგილოა, რამდენადაც ის მეკუჭნავის მაგიერადაა გამოყენებული მაშინ, როდესაც ამ სომხურ სიტყვას ქართულში და სომხურშიც ხელისუფალის მნიშვნელობა აქვს. ცხადია, პირვანდელი ტექსტი გადაკეთებულია და იქ არსებული მეკუჭნავის აღსანიშნავი კელარი თუ ოსტიგანი ქართულში ხმარებული სომხური სიტყვითაა შეცვლილი შინაარსის დამახინჯების ხარჯზე. ასე რომ, სიტყვა „ტანუტერი“, რომელსაც ნ. მარი ასე დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა, ტიპიკონის ტექსტებში, თავდაპირველად საერთოდ, არც ყოფილა. რაც შეეხება ქართულ ენაში სომხური სიტყვების გამოყენებას, ისევე როგორც ქართული სიტყვებისა სომხურში, განსაკუთრებით ცალკეული შემთხვევებისას, მხარის ეთნიკური სახის წარმოსაჩენად არ შეიძლება დიდი მნიშვნელობა მიენიჭოს, რადგანაც ასეთი ვითარება მეზობელთა ხანგრძლივი ურთიერთობისა და ენობრივი კონ-

³⁵ ა. ზოგვერაძე, გრიგოლ ბაკურიანის ძის ტიპიკონის გაგებისათვის, კრში „ამიერკავკასიის ისტორიის პრობლემები“, თბილისი, 1991, გვ. 154.

³⁶ გეორგიკა, ტ. 5, გვ. 274.

³⁷ იქვე, გვ. 275.

ტაქტიკების სრულიად ბუნებრივი შედეგია. სათანადო მაგალითები საკმაოდ ბევრია და სპეციალისტებისათვის კარგად ცნობილი. მოვიყვანოთ რამდენიმე მათგანს. ა. შანიძე ასახელებს მეგრულ-ლაზურ სიტყვების დამკვიდრების შემთხვევებს სომხურში, რომელთაგან განსაკუთრებით გამოჰყოფს სიტყვა ჭანჯს (ბუზი), რომელიც უძველეს სომხურ ტექსტებში გვხვდება. ასევე ძველია ლაზური ჯინჯ ძირიდან ნაწარმოები სიტყვები სომხურში³⁸. სომხეთში და საერთოდ ამიერკავკასიის ხალხთა ენებში სპეციალისტები ქართულიდან შესულად თვლიან სამეურნეო დანიშნულების ისეთ უძველეს ტერმინებს, როგორცაა თოხი, ბარი, ოჩხარი და სხვ. ასე რომ, სომხეთის მეზობელ ტაო-კლარჯეთში ზოგიერთი სომხური ტერმინის, მათ შორის „ტანუტერის“ ხმარება განსაკუთრებული მნიშვნელობის მოვლენად ვერ ჩაითვლება.

ერთადერთი პირდაპირი ცნობა, რომელიც გრიგოლ ბაკურიანის ძეს სომხურ წარმომავლობას მიაწერს ანა კომნენეს „ალექსიადა“-დან იღებს სათავეს. ანას თქმით, გრიგოლ ბაკურიანის ძე „წარმოშობით სომხის წარჩინებული გვარისა იყო“. იმპერატორის ქალიშვილის ამ ცნობას გადაჭრით ეწინააღმდეგებიან ბერძნულ-ბიზანტიური, სომხური და, ცხადია, ქართული საისტორიო წყაროები, რომელთა მიხედვით გრიგოლ ბაკურიანის ძე წარმოშობით იყო „იბერთა ბრწყინვალე გვარიდან“. როგორც ვხედავთ, ისტორიული წყაროები ადამიანის წარმომავლობას გვარ-ტომისადმი მისი კუთვნილებით განსაზღვრავს. მიუხედავად ამისა, ნ. მარს მისაღებად და უნაკლოდ მხოლოდ ანა კომნენეს ცნობა მიაჩნია, სხვა დანარჩენის ანალოგიური პრინციპით გადმოცემულ ცნობას კი სარწმუნოებრივ მომენტს უკავშირებს და კულტურულ მნიშვნელობას მიაწერს. ასე რომ, სარწმუნოებისა და ეროვნების ურთიერთშესაბამისობის მის მიერვე გაცხადებულ პრინციპს, რასაც საფუძვლად უდებს ტაო-კლარჯეთის ეთნიკურ-კულტურული სახის განსაზღვრას, თვითონვე ყოველთვის არ იცავს. თუ ერთ შემთხვევაში, კერძოდ სომეხთა შეგნების სიმყარის საჩვენებლად, სარწმუნოება ვერ შლიდა ეროვნებას, სხვა შემთხვევაში კი, როცა ქართული ტაო-კლარჯეთი სომხურად უნდა მოენათლა, სარწმუნოება შლის ეროვნებას. რატომ არის, რომ პეტრინონის მონასტრის ტიპიკონის „ქართველს“ კულტურული მნიშვნელობა ჰქონდა, ანა კომნენეს კი არა? ამ კითხვაზე

პასუხს ნ. მარი არ იძლევა. მარტო სარწმუნოება რომ ვერ წაშლიდა ეროვნებას, ამას თვით ნ. მარის მიერ მოყვანილი მაგალითებიც მოწმობენ, რომელთა მიხედვით ბერძნულ ეკლესიაში, ბერძნულ ენაზე მლოცველი და მწირველ-მაგალობელი მართლმადიდებელი სომხები, მარის თეორიის საწინააღმდეგოდ, ბერძნულად და რომაელებად კი არ იწოდებიან, არამედ სომხებად, რასაც ეჭვმიუტანებლად ადასტურებენ ამოტიფრული წარწერები, მაგალითად „ΑΠΟΤΟΙΣ ΣΟΜΑΧΙΟΙΣ“ და სხვ.³⁹ ანა კომნენე, რა თქმა უნდა, ცდება, როცა გრიგოლ ბაკურიანის ძეს სომხად მიიჩნევს. იგი ცდება ისევე, როგორც არაერთი ბერძენი ავტორი შემცდარა ბიზანტიაში მოღვაწე ქართველებისა და სომხების ეროვნული კუთვნილების საკითხში. თუ როგორ და რა პირობებში უნდა მოსვლოდა შეცდომა იმპერატორის ქალიშვილს, საინტერესო დაკვირვებას წარმოგვიდგენს ა. ბოგვერაძე: ანა სულ სამი წლისა იყო, როცა გრიგოლი დაიღუპა, ხოლო „ალექსიადა“ სიბერეში დაუნერია. ანამ ის კი იცოდა, რომ ეს კაცი „აღმოსავლელი“ იყო და სომხეთში დიდხანს ნამსახური და რა გასაკვირველია ამის მერე, თუ სომხადვე ჩათვალა. ანას ის რომ სცოდნოდა, გრიგოლ ბაკურიანის ძეს თავის ბრწყინვალე ქართული წარმოშობით თავი მოჰქონდა, რომ ქართულ საქმეს ის ბიზანტიაშიც არ ივიწყებდა (ათონის ქართველთა მონასტერზე მზრუნველობა, პეტრინონის ქართული მონასტრის დაარსება), რომ „ტომით ქართველად“ მიაჩნდა ეს კაცი თვით ანას თანამედროვე სომეხ ისტორიკოსსაც (მათეოს ურჰაეცის), განა ორიოდ სიტყვით იტყოდა, სომეხი იყო და ამის მიზეზს სათანადოდ არ განმარტავდა? ანას ის მაინც რომ სცოდნოდა, რომ გრიგოლი ტაოს ერისთავთერისთავის ბაკურიანის შვილი იყო, იმ ტაოსი, რომელსაც ბიზანტიის სამეფო კარი ანამდე სამი საუკუნით ადრე უცილობლად იბერიად სცნობდა და მის მოსახლეობას იბერიელებად მიიჩნევდა (მარტო კონსტანტინე პორფიროგენეტის თხზულება რად ღირს), ასე ერთი კალმის მოსმით გრიგოლ ბაკურიანის ძეს სომხად გამოაცხადებდა? რა საკვირველია არა.⁴⁰

როგორც ვხედავთ, საეჭვო საბუთიანობის საფუძველზე მიღებული ურთიერთგამომრიცხველი დასკვნების მთელი წყება ნათლად წარმოაჩენს ნ. მარის მსჯელობის წინააღმდეგობრივ ხასიათს. მის მიერ დახატული IX-XI სს. ტაო-კლარჯეთის ეთნოკულტურული სურათი არა მარტო

³⁸ **А. Шанидзе**, Великий домestik Запада Григорий бакурианис-дзе и грузинский монастырь, основанный им в Болгарии, Тбилиси, 1970, с. 30.

³⁹ **ნ. მარი**, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 29.

⁴⁰ **ა. ბოგვერაძე**, გრიგოლ ბაკურიანის ტიპიკონის გაგებისათვის, გვ. 158.

დაუჯერებელია, არამედ, ზოგჯერ კუროზულ შეფერილობასაც იღებს. ნ. მარი რომ გვარწმუნებს, ქართული ტაო-კლარჯეთი თავისი ბრწყინვალე კულტურით, რომლის დომინანტი მაღალგანვითარებული ქართული ენა და ქართული მწერლობა იყო, სომეხი ქალკედონიტების დენაციონალიზაციის პროცესის წარმონაქმნაო, ე. ი. იმ სომეხებისა, რომელთაც ჯერ კიდევ XI ს. ბოლოს მშობლიური სომხური უფრო ემარჯვებოდათ, განა რა ძალას შეეძლო ისეთი სასწაულის მოხდენა, რომ ისინი ერთბაშად ბრწყინვალე ქართული კულტურის შემოქმედნი გამხდარიყვნენ? თუკი ნ. მარის წარმოდგენით, XI ს. გასულს ტაო-კლარჯეთი, თუნდაც ქართველთა ერთმონაწილედ კომპაქტური სომხური მასებით ყოფილიყო დასახლებული, ნუთუ მასთან შედარებით ერთი მუჭა ქართველი ბერ-მონაზვნების მოღვაწეობას შეეძლო მთელი ქვეყნის ეთნოკულტურული სურათის ისე შეცვლა, რომ ქართველთა პოლიტიკური ბატონობაც უზრუნველყო? ამგვარი აბსურდული სიტუაციის დაჯერება ხომ შეუძლებელია. და მით უფრო გასაკვირია ნ. მარისაგან ყოველგვარ საღ აზრს მოკლებული ასეთი მსჯელობა.

ნ. მარის მაღალი სამეცნიერო ავტორიტეტის გამო მისი თეორია ქართულ კულტურაში სომეხი ქალკედონიტების როლის შესახებ, ერთხანს ფართოდ გავრცელდა. განსაკუთრებული ენთუზიამით აიტაცეს იგი სომეხმა მკვლევრებმა, მიიჩნიეს რა სომხური გეოპოლიტიკური ამოცანების გადაჭრის ერთ-ერთ ეფექტურ საშუალებად. ალბათ, ამიტომაცაა, რომ სომხური ისტორიოგრაფია დღემდე (ე. ი. მთელი საუკუნე) შეუწელებელი ენერგიით ცდილობს უამრავი წყლულებისაგან ნ. მარის თეორიის გადარჩენას. ტიპიკონის ტექსტის ქართული ასლის აღმოჩენისა და აკ. შანიძის მიერ მისი გამოქვეყნების შემდეგ შესაძლებელი გახდა გრიგოლ ბაკურიანის ძის პრობლემატიკასთან დაკავშირებული ყველა საკითხის გაცილებით ღრმად და სრულად შესწავლა, რამაც ნ. მარის თეორიის მოწინააღმდეგეთა რიცხვი მეცნიერთა სამყაროში შეუდარებლად გაზარდა. უცხოელ მეცნიერთა იმ რიცხვს, რომლებიც თავიდანვე იზიარებდნენ გრიგოლ ბაკურიანის ძის ქართველობას როგორც წარმოშობით, ისე სარწმუნოებით (პ. ბეზობრაზოვი, ლ. პტი , ი. ივანოვი, ა. პროტიჩი, ე. ჰონიგმანი, ვ. ლაზარევი და სხვ.), დამატა ა. კოსტოვი, ა. კოსტოვა, დ. კაზაროვი, გ. ცანკოვა-პეტკოვა, ი. ლუბარსკი, ა. ვასილიევი, მ. ივანოვი, გ. ოსტროგორსკი, ა. კაჟდანი, ე. ბაკალოვა, მ. დერიბერი და სხვა მრავალი (მათი შრომები იხ. ლ. მენაბდის ნიგშში “ძველი ქართული მწერლობის კერები”, II, თბილისი, 1980). გარდა იმისა, რომ ქართული ტექსტი უცვლელადაა გადმოწერილი დედნიდან და კარ-

გადაა შენახული და ამდენად, დიდი უპირატესობა აქვს ბერძნულთან შედარებით, ის იმავდროულად ქართული სალიტერატურო ენის ბრწყინვალე ძეგლიცაა. ნიშანდობლივია აგრეთვე, რომ ძეგლში აქა-იქ შემორჩენილი მედიტაციურ-ლირიკული წილისვლები მკვლევრებს საფუძველს აძლევს ტექსტის ლიტერატურულ ავტორადაც გრიგოლ ბაკურიანის ძე მიიჩნიონ⁴¹, რაც თავისთავად სერიოზული არგუმენტია ძეგლისა და მისი ავტორის წარმომავლობისა და მასთან დაკავშირებული სხვა საკითხების გასარკვევად.

ტიპიკონის ქართული ტექსტის აღმოჩენის შემდეგ აკაკი შანიძე სავსებით მართებულად წერდა: გრიგოლ ბაკურიანის ძე რომ ქართველი იყო, ეს გარკვევით არის ნათქვამი ტიპიკონის დასაწყისშივე, გრიგოლმა რომ მონასტერი დააარსა ქართველთათვის, ეს არა ერთხელ არის აღნიშნული იმავე ტიპიკონში და რომ პეტრიწონის მონასტრის ბერები ქართველები იყვნენ, ესეც გარკვევით არის აღნიშნული: „მონაზონნი მონასტრისა ჩემისსანი გუარად ქართველნი არიან“. ყველა ამის შემდეგ ვისაც რა უნდა, ის ამტიკიცოს, პირს ვერავის აუბამ და ქალაღიცი აიტანს⁴².

მართლაცადა, აშკარა ფაქტებზე თვალის დახუჭვა და ნაძალადევი არგუმენტების მოპოვების მცდელობა, ბუნებრივია, ძნელად თუ დაიმსახურებს სხვაგვარ შეფასებას.

ნ. მარის ხსენებული თეორიის კრიტიკისაგან დაცვა, თანაც ნებისმიერი საშუალებით მისი შემაგრება, როგორც უკვე ითქვა, სომხურმა ისტორიოგრაფიამ ითავა. ამ მხრივ განსაკუთრებული აქტიურობით გამოირჩევიან პ. მურადიანი და ვ. არუთინოვა-ფიდანიანი, რომლებმაც ნ. მარის შეცდომების უარსაყოფად არაერთი მოხსენება და წერილი დაბეჭდეს, განსაკუთრებით კი ქ-მა ვიადამ მთელი თავისი მეცნიერული ძალისხმევით, ფაქტობრივად, ამ თემას მიუძღვნა (მათ შორის ძირითადია: Арутюнова – Фиданиян В. А., К вопросу об „սոցրբოი“ в „Типике“ Григория Бакуриана, Византийский временник, 1968; მისივე, Григорий Пакуриан (Бакуриан) и цели основания им монастыря в Петрицоне, – Мэрр и вопросы арменоведения, Ереван, 1968; მისივე Византийские правители феми Иверия, [ ] [ ] [ ] [ ] [ ] [ ] [ ] [ ] [ ] [ ] [ ] [ ] [ ] [ ] [ ] [ ] [ ] 1973 N 2, მისივე,

⁴¹ ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, II, გვ. 263-265.
⁴² აკ. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი, ტიპიკონის ქართული რედაქცია, თბილისი, 1971, გვ. 33.

„Ивер“ в византийских источниках XI в., [ქართული საზოგადოების ცენტრი], 1973 N 11 მისივე, Типик Григория Пакуриана. Введ., пер. и коммент. В. А. Арутюновой – Фиданиян, Ереван, 1978; მისივე, Армяне-халкедониты на восточных границах Византийской империи (XI в.), Ереван, 1980; მისივე, К вопросу о термине „Восток“ в конце X-XI в., Византийские очерки, Москва, 1982; და სხვები. [ქართული საზოგადოების ცენტრი] «ქართული საზოგადოების ცენტრი» [ქართული საზოგადოების ცენტრი] 1968, N 1, მისივე, Грузинский перевод „Повествования“ Аристакеца Ластивартци, [ქართული საზოგადოების ცენტრი] 1975, N 2. მისივე, Культурная деятельность армян-халкидоитов в XI-XIII вв, Международный симпозиум по армянскому искусству, Ереван, 1978 და სხვ.). კრიტიკისგან ნ. მარის თეორიის დასაცავად საჭირო ცნობების დეფიციტის გამო ამ ავტორებმა ისევ ნ. მარის კვალობაზე, ქართველის აღმნიშვნელი თითქმის ყველა ეთნიკური ტერმინი კონფესიური შინაარსის მატარებლად გამოაცხადეს. ამით, ეტყობა, სულ ცოტა ორი ამოცანის გადაწყვეტა სცადეს: 1. ანა კომენეს ცნობა გრიგოლ ბაკურიანის ძის ტომით სომხობაზე ამის შემდეგ გამონაკლისად და ობლად აღარ უნდა აღქმულიყო და 2. სამხრეთ ტაოდან გამოსული ყველა დიდი ქართველი მოღვაწე, რომელიც საისტორიო წყაროებში ქართველად მოიხსენიება სომეხ ქალკედონელად შეიძლებოდა მონათლულიყო. ამგვარი მანიპულაციების საწინააღმდეგოდ იძულებული ვხვდებით ჩვენც მოწინააღმდეგის ხერხი გამოვიყენოთ ნ. მარის სომეხ მიმდევართაგან განსხვავებით, სომხურ ენაში ქართველისა და ქართველთა ქვეყნის აღმნიშვნელი ყველა ძირითადი ტერმინის ნამდვილი შინაარსი გავაცნოთ მკითხველს. ქართულ ისტორიოგრაფიაში ამგვარი სამუშაოს შესრულება ცნობილმა არმენოლოგმა ელ. ცაგარეიშვილმა იტვირთა. მისი გამოკვლევები «ქართული», «საქართველო»-ის მნიშვნელობისათვის სომხურ წერილობით ძეგლებში⁴³ და „ქართველისა“ და „საქართველოს“ აღმნიშვნელი ტერმინები სომხურ წერილობით წყაროებში⁴⁴ ზედმიწევნით გამოიჩინა მეცნიერული კეთილსინდისიერებითა და განსაკუთრებული კორექტულობით. მასალა ამოკრებილი და გაანალიზებულია შუა საუკუნეების სომეხ ავტორთა თხზულებებიდან, მოვსეს ხორენაციდან დაწყებული

ბული (V ს.) და XVIII ს. ავტორებით ესაია ჰასან ჯალალიანცით, აბრაამ კრეტაცით და სხვებით დამთავრებული. ამდენად, ქ-ნი ელენე თვალწინ გვიშლის დასახელებულ სომხურ ტერმინთა შინაარსში შესაძლებელ ყველა ცვლილებათა დინამიკას შუა საუკუნეთა მთელ სიგრძეზე. ძველ სომხურ წერილობით ძეგლებში „ქართველის“ აღსანიშნავად (ისევე როგორც სხვა ეთნოსების აღნიშვნისას), ჩვეულებრივ, რამდენიმე ტერმინი გვხვდება «ქართლი», «ქართველი», იშვიათად «ქართველი ქართველი» და «ქართველი ქართველი». ქართველთა ქვეყანა კი იწოდება «ქართველი ქართველი», «ქართველი», «ქართველი ქართველი», «ქართველი ქართველი». იშვიათად გვხვდება «ქართველი ქართველი», «ქართველი ქართველი» და სხვა. ქართველთა წარმოშობისა და მათი ადგილსაცხოვრების აღმნიშვნელი ამ ტერმინების დასადასტურებლად ელ. ცაგარეიშვილის მიერ მოყვანილი უამრავი საილუსტრაციო მასალა როგორც ადრინდელი, ისე მოგვიანო ხანის სომხური წერილობითი ძეგლებიდან სრულ ნდობას იმსახურებს და მათ მართებულებში ეჭვის შესატანად იოტის ოდენა ადგილიც არ რჩება. სომხურ წერილობით ძეგლებში ამ საკითხზე არსებული გამოკვეთილად ერთმნიშვნელოვანი უხვი მასალის არსებობის მიუხედავად, პ. მურადიანი საკამათოდ ხდის ქართველთა აღმნიშვნელი სომხური ტერმინის „ვერიაციქ“-ის და ქართველთა ქვეყნის „ვერია“-ს მნიშვნელობას. არისტაკეს ლასტივერტცის თხზულების ქართული თარგმანის გამოქვეყნებასთან დაკავშირებით დაწერილ რეცენზიაში პ. მურადიანი საყვედურობს ელ. ცაგარეიშვილს სომხური ტექსტის „ვერიაციქ“-ის ქართველებად თარგმნის გამო. მისი აზრით, ძველის ავტორი ქართველის ეთნიკური ცნების გადმოსაცემად თანამიმდევრულად იყენებს ტერმინ „ვერიაციქ“-სო, ამიტომ ტერმინები „ვერიაციქ“ და „ვერიაცი“ რეალურად იდენტურნი არ არიანო. ტერმინების „ვერიაციქ“ – „ვერიაცი“ „განაგრძობს პ. მურადიანი, ფუძეა ვერია ანუ ქვეყანა ვერია. ა. ლასტივერტცის მიერ აღწერილი მოვლენები კი ვითარდებოდა იმ ტერიტორიაზე, რომელიც დავით კურაპალატის სიკვდილის შემდეგ შეადგენდა ბიზანტიურ ახალ აღმნიშვნულ ერთეულს – თემ ივერიას. ა. ლასტივერტცი კი მოგვითხრობს „აფხაზის“ ანუ გიორგი I-ის მიერ ამ თემის ტერიტორიაზე შეკრებილი ჯარის მარცხზე. ამდენად საუბარია ივერიის თემის მოსახლეობაზე – ივერიელებზე, ტერმინის ახლებურ გაგებაზე და არა ქართველებზე, რამდენადაც ქართველთა გარდა თემის მოსახლეობას შეადგენდნენ სომხებიც და ბერძნებიც. „ვერია – ეს თემა ივერიაა“⁴⁵.

⁴³ იხ. კრებული ამიერკავკასიის ისტორიის პრობლემები, თბილისი, 1991, გვ. 103-114.

⁴⁴ იხ. კრებული, საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია, თბილისი, 1993, გვ. 153-209.

⁴⁵ **П. М. Мурадян**, Грузинский перевод "повествования" Аристакеца ластивертцы, [ქართული საზოგადოების ცენტრი] N 2, [ქართული საზოგადოების ცენტრი], 1975, [ქართული საზოგადოების ცენტრი]. 109.

გაბატონებული, ხსენებულ ავტორებთან ერთად, თითქმის მთელ სომხურ ისტორიოგრაფიაში, რომელთა მტკიცებით, ეს ტერმინი („აზგავ“ – გვარი, ტომი, ნათესავი) ნიშნავს არა წარმოშობით ქართველს, არამედ სომეხ ქალკედონელს. სომხური წერილობითი ძეგლების მონაცემთა უმარტებულო ანალიზითა და ინტერპრეტაციით ხსენებულ ავტორებს შესაძლებლად ესახებათ „ვრაცი აზგავ“-ითაც მოხსენიებულ ქართველ მოღვაწეთა — იოანე თორნიკესა და მისი ნათესავების, გრიგოლ ბაკურიანის ძის, ლიპარტის, რატის და ზვიადის, ზაქარია ვალაშკერტელისა და სხვათა ეთნიკური წარმომავლობის ნაშლა, მასთან ერთად კი ათონისა და პეტრიწონის ქართული მონასტრების ისტორიის, ტაო-კლარჯეთის, ზემო და ქვემო ქართლის ისტორიული გეოგრაფიის, ამ მხარეთა ეთნიკური შემადგენლობისა და პოლიტიკური ვითარების მათთვის სასურველად გადაკეთება და სხვ. მაშინ როდესაც „აზგ“-ით სარწმუნობისა, ხოლო ეთნიკური ტერმინით „ვრაცი აზგავ“-ით (ტომით, გვარად, ნათესავით ქართველი) სომეხ ქალკედონელთა აღნიშვნის შემთხვევებში სომხურ წერილობით წყაროებში საერთოდ არ დასტურდება. შუა საუკუნეების სომეხ ისტორიკოსთა შრომებში დადასტურებული ხსენებული ტერმინები და მათი სინონიმების შემცველი სიტყვები ყოველთვის ამა თუ იმ პიროვნების წარმომავლობაზე, ნაციონალობაზე მიუთითებს და არასდროს არ ნიშნავს ქალკედონური აღმსარებლობის მიმდევარ სომეხს.

ხსენებულ სომეხ ავტორთა მტკიცებულებათა საწინააღმდეგოდ, ეთნიკური ტერმინით სარწმუნოების აღნიშვნის საჭიროება არც ადრეულ პერიოდში და არც შემდეგ სომხურ წერილობით ძეგლებში არ შექმნილა. იშვიათ გამონაკლისს წარმოადგენს ეთნიკური ტერმინი „ვრაცი“ (ქართველი), რომელიც გვიანდელ ხანაში ზოგჯერ ქართული კულტურის ადამიანის აღსანიშნავადც გამოიყენებოდა ცალკეული ავტორების მიერ. ეთნიკურობის აღმნიშვნელი ტერმინები სომხურ წყაროებში მკაფიოდაა გამიჯნული სარწმუნოების გამომხატველი ტერმინებისაგან. ამ უკანასკნელთა აღსანიშნავად გამოყენებულია სპეციალური ტერმინები: „კრონქ“ (რჯული), „ჰავატ“ (სარწმუნოება), „უხტ“ (აღთქმა), „ავანდუთიენ“ (აღმსარებლობა) და სხვა. ქალკედონური აღმსარებლობის და თვით ქალკედონელის აღსანიშნავადც სპეციალური ტერმინებია დაცული სომხურ წერილობით ძეგლებში: „ქალკედონი ჰავატ“ – ქალკედონის აღმსარებლობა, „ერკაბნაკ“ – ორბუნებიანი, „ქალკედონიკ“ – ქალკედონელი და სხვები. აგრეთვე „კრონქ ვრაც“ – ქართველთა რჯული. აშკარაა, რომ რელიგიურ-კონფესიონალური ტერმინების სიმრავლისას

სარწმუნოების მნიშვნელობით ეთნიკური ტერმინების გამოყენების საჭიროება არც არსებობდა⁵⁰. ამიტომ ვ. არუთინოვა-ფიდანანის, პ. მურადიანისა და სხვათა მიერ ეთნიკური ტერმინის „ვრაცი აზგავ“-ისთვის კონფესიური მნიშვნელობის მინიჭების ცდები სხვა არაფერია, თუ არა ფაქტებზე წინასწარგანზრახული აშკარა ძალადობა.

განსაკუთრებული ყურადღება ტერმინ „ვრაცი აზგავ“-ის მიმართ, რა თქმა უნდა, შემთხვევითი არ არის. ის დიდი სიზუსტით გამოსცემს ამ ტერმინით დასახელებული პირის ეთნიკურ წარმომავლობას, რის გამოც სომხური ტერმინების შინაარსში კარგად გათვითცნობიერებული მათეოს ურჰაეცის მიერ გრიგოლ ბაკურიანის ძის წარმომავლობის ამ სიტყვით აღნიშვნა ყოველგვარ მნიშვნელობას უკარგავს ანა კომნენეს ცნობას იმპერიის დიდმოხელის ეროვნულ კუთვნილებაზე. ეს კი არა მარტო ეწინააღმდეგება სომხურ ქალკედონიზმზე ნ. მარისა და მისი თეორიის მხურვალე დამცველების პოზიციას, არამედ მთლიანად აცლის საფუძველს მათ მტკიცებულებებს IX-XI სს. ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობის ეთნიკურ შემადგენლობაზე. განვიხილოთ მრავალთაგან რამდენიმე მაგალითი. ვ. არუთინოვა-ფიდანანის მოჰყავს მათეოს ურჰაეცის ცნობა ბაგრატი ვხკაცისა (ე. ი. ვიხიკელის) და გრიგოლ ბაკურიანის ძის მიერ სელჩუკთა შემოტევისაგან ანისის დაცვის თაობაზე და ყურადღებას ამახვილებს სომეხი მემატიანის თხზულების ტექსტის იმ ნაწილზე, სადაც ნათქვამია, რომ ურჯულო რომაელი თავადები (□□□□□ □□□□□ □□□□□), რომლებიც იმპერატორმა სომეხი ქვეყნის დასაცავად დააყენა: ბაგრატი, სმბატის მამა და გრიგოლი ბაკურიანის ვაჟი, ქართული გვარისა („ვრაცი აზგავ“) – დაიწყეს გამაგრება ზედა და ქვედა ციტადელში... მოქალაქეებმა შეამჩნიეს რა, თუ სარწმუნოებიდან განმდგარი დამცველები (□□□□□ □□□□□ □□□□□□□) თვით როგორ გამაგრდნენ, მიატოვეს კედლები და გაიქცნენ⁵¹. ვ. არუთინოვა-ფიდანანის განმარტებით, მათეოს ურჰაეცი ანისის დამცველებს ძრახავს არა როგორც უნიჭო მხედართმთავრებს, არამედ როგორც „ურჯულოებს“, როგორც სხვა სარწმუნოების და სხვა წარმომავლობის ადამიანებსაც. ამასთან სულ მცირე ნაწყვეტში სამჯერ ხასიათდებიან ამგვარად: უკეთური რომაელი თავადები, ბაგრატი სმბატის მამა და გრიგორი ბაკურიანის ვაჟი – ქართული მოდგმისანი, სარწმუნოებიდან

⁵⁰ ე. ცაგარეიშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 179-193.

⁵¹ □□□□□ □□□□□ □□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□ 1888 □□ 148

განმდგარი ციხის დამცველები. სამივე ეპითეტი „უკეთური, ქართული მოდგმის, სარწმუნოებიდან გამდგარი“, განაგრძობს ქ-ნი ვიიდა, ერთი რიგის განსაზღვრებებია და ორივე თავადს ერთნაირად ეკუთვნის. იქვე შენიშნავს, რომ ზოგი მკვლევარი, კერძოდ ა. შანიძე „ვრაცი აზგავ“-ს (ე. ი. გვართ, ტომით ქართველი) მხოლოდ გრიგორს აკუთვნებს. მაგრამ ეს ვარაუდი იმსხვრევა გამოთქმა „სარწმუნოებიდან განმდგარნი“-ზე, რომელიც მრავლობით რიცხვშია მოცემული, რაც იმას ნიშნავს, რომ გრიგორიცა და ბაგრატიც ორივე სარწმუნოებიდან განდგომილები არიან⁵². შემდეგ კი განაგრძობს: გრიგორიცა და ბაგრატიც სომეხი ისტორიკოსის თვალში მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლებოდა მიჩნეულიყვნენ სარწმუნოებიდან განმდგარად, თუკი ისინი სომეხები იქნებოდნენ და საკუთარი სარწმუნოებიდან „გადახვევით“ სხვას რომელიცაა მიიღებდნენ. ეპითეტი „□□□□□ (ქართველი) მიუთითებს, ალბათ, იმაზე, რომ მათ მიერ მიღებული სარწმუნოება ქართული ქალკედონელობა იყო⁵³.

სომეხი მკვლევარი, რა თქმა უნდა, თვალთმაქცობს. იმისათვის, რომ ეთნიკური ტერმინი „ვრაცი აზგავ“ (გვართ, ტომით ქართველი) კონფესიურ ტერმინად მოაჩვენოს მკითხველს, მოყვანილ ტერმინს ეთნიკურობის მაჩვენებელი ნაწილის „აზგ“-ის გარეშე (გვართ, ტომი) წარმოგვიდგენს და გამოთქვამს ვარაუდს, რომ მოცემულ კონტექსტში, სხვა კონფესიური ტერმინების გვერდით „ვრაცი“, ე. ი. ქართველი, ამ შემთხვევაში კონფესიის, კერძოდ ქართული ქალკედონიზმის აღმნიშვნელი უნდა იყოსო. როგორც ითქვა, „ვრაცი“-ს (ქართველი) იშვიათ შემთხვევაში სომეხი ავტორები ქართული კულტურისა და შეგნების პირის აღსანიშნავადაც იყენებდნენ (მაგალითად, ქართული წარმომავლობის ქართველი დიდმოხელეების ზაქარია და ივანე მხარგრძელების მიმართ), ხოლო „ვრაცი აზგავ“ ყოველთვის და ყველგან მხოლოდ და მხოლოდ ტომით, წარმომავლობით ქართველის აღსანიშნავად გამოიყენებოდა ძველ სომეხ ისტორიკოსთა მიერ. ამიტომაც არის, რომ გრიგოლ ბაკურიანის ძის უმცროსი თანამედროვე მათეოს ურჰაეცი (გარდაიცვალა 1140 წლის ახლო ხანებში), რომელიც ქართველებსა და სომეხებს კარგად არჩევდა და კონფესიურ ტერმინოლოგიაშიც შესანიშნავად ერკვეოდა, გრიგოლის ქართველობის აღსანიშნავად იყენებს უყოყმანო ეთნიკურ ტერმინს „ვრაცი აზგავ“ (ტომით, გვართ ქართველი). არ არის მართალი ქ-ნი ვიიდა,

⁵² **В. А. Арутюнова-Фидания**, Армяне-халкедониты на восточных границах Византийской империи (XI в.), Ереван, 1980, с. 60-61.

⁵³ იქვე.

როცა გვიმტკიცებს მათეოს ურჰაეცი ბაგრატსა და გრიგოლს სარწმუნოებიდან გამდგარს არ უწოდებდა, ისინი სომეხები რომ არ ყოფილიყვნენო. საქმე ისაა, რომ VII ს. დასაწყისში ქართველთა და სომეხთა შორის მომხდარი საეკლესიო განხეთქილების შემდეგ სომეხური სამღვდელეობა და მასთან ერთად სომეხური საზოგადოებაც ქართველებს ჭეშმარიტი სარწმუნოებიდან და ღვთისგან განმდგარად მიიჩნევდნენ. ამის შესახებ უხტანესი X ს. წერდა: „(ქართველებმა) შეცვალეს წმინდა მამათა სჯული და დაივიწყეს ღვთაებრივი აღთქმა“⁵⁴. ამის შემდეგ სავსებით ბუნებრივია, რომ მათეოს ურჰაეცის თვალში ქართველიც სომეხური სარწმუნოებიდან ისეთივე განმდგარი და ურჯულო იყო, როგორც სომეხი ქალკედონელი, ამიტომაც XII ს. სომეხი ისტორიკოსის ხსენებული ცნობა ამ მხრივ არავითარ კითხვას არ უნდა ბადებდეს. ამავე მიზეზით გრიგოლ ბაკურიანის ძის ეთნიკურ წარმომავლობაზე მარჩიელობა უბრალოდ გაუგებარია. „ვრაცი აზგავ“ მხოლოდ გრიგოლ ბაკურიანის ძეს მიემართებოდა თუ ბაგრატსა და გრიგოლს ერთად, ამ შემთხვევაში, ვფიქრობ, მნიშვნელობა არცა აქვს, რადგან არც ბაგრატის სომხობაა მაინცდამაინც დამტკიცებული. ბაგრატის გვარსახელი „ვხკაცი“ (ვიხიკელი) ნაწარმოებია გეოგრაფიული სახელის სოფ. ვიხიკიდან (ოშკის მახლობლად მდებარეობდა). გეოგრაფიული სახელიდან გვარ-სახელის წარმოების წესი კი ქართულისა და სომეხურისათვის საერთო მოვლენაა, ამიტომ სომეხი ისტორიკოსის მიერ ასეთი გვარ-სახელის სომეხური ფორმით გადმოცემა მოულოდნელი არაა.

ცხადია, ვ. არუთინოვა-ფიდანიაანის მიერ დასახელებული ეთნიკური და კონფესიური ტერმინები ერთგვაროვანი შინაარსის სახელებად ვერ ჩაითვლება, მით უმეტეს, რომ სომეხური ენა ნებისმიერი აზრის გამოსახატავად საჭირო ტერმინთა გაჭირვებას არ განიცდის და კონფესიური შინაარსის გადმოსაცემად ეთნიკური ტერმინის გამოყენებას არ საჭიროებს. ასეთი ვითარების საუკეთესო მაგალითები, შორს რომ აღარ წავიდეთ, უკვე მოხმობილ მათეოს ურჰაეცისაც საკმაოდ მოეპოვება. გრიგოლ ბაკურიანის ძისგან განსხვავებით, რომლის ეთნიკურ კუთვნილებასაც მათეოს ურჰაეცი „ვრაცი აზგავ“-ით აღნიშნავს, ნამდვილად სომეხი ქალკედონელის, ანტიოქიის თემის ბიზანტიელი გამგებლის (1078-

⁵⁴ **უხტანესი**, ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან, სომეხური ტექსტი ქართული თარგმანით და გამოკვლევით გამოსცა ზაზა ალექსიძემ, თბილისი, 1975, გვ. 21.

1084) ფილარტოს ვარაჟუნის ეთნიკურ წარმომავლობასა და კონფესიურ კუთვნილებას მათთვის შესაფერისი და არაორაზროვანი სიტყვებით გადმოგვცემს. იგი წერს: ფილარეტი მამითაც და დედითაც სომეხი იყო, კონფესიით კი რჯული ჰქონდა, ე. ი. ბერძნული სარწმუნოებისა იყო⁵⁵. ამგვარი მასალის ფონზე „ვრაცი აზგავ“-ის კონფესიურ ტერმინად მონათვლა სხვა არაფერია, თუ არა სერიოზული საკითხის სხვადასხვა სტანდარტით განხილვა. ამასთან დაკავშირებით ელ. ცაგარეიშვილი სავესებით მართებულად შენიშნავს: ეთნიკურ ტერმინს „ვრაცი აზგავ“-ს სომეხი მკვლევრები სწორედ გრიგოლ ბაკურიანის ძის კონფესიონალობის (ე. ი. ქალკედონელობის) აღმნიშვნელ ტერმინად აცხადებენ და მას სომეხ ქალკედონელად მიიჩნევენ. აღნიშნული გაუგებრობა წინასწარგანზრახული გადაწყვეტილებითაა გაპირობებული, თორემ როგორ შეიძლება ეთნიკური ტერმინით „ვრაცი აზგავ“-ით ქალკედონელის აღნიშვნის საჭიროება წარმოქმნილიყო მხოლოდ გრიგოლ ბაკურიანის ძისთვის იმ დროს, როდესაც იმავე პერიოდის მოღვაწის, წარმოშობით სომეხის, ფილარეტოსის ქალკედონელობა სავესებით გარკვევით კონფესიონალური ტერმინით [სომეხი] (რჯული ჰქონდა) არის მითითებული⁵⁶. ნ. ბერძენიშვილისა არ იყოს, ბიზანტიის იმპერიის სამსახურში მყოფი სომეხი დიდმოხელე რა თავს იტკივებდა ქართული სარწმუნოებისათვის, როცა ბერძნული აღმსარებლობა მისთვის გაცილებით მომგებანი იყო. თვით ვ. არუთინოვა-ფიდანიაიც ხომ ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ იმპერიის ეკლესიისადმი კუთვნილება აუცილებელი იყო იმპერიის სამსახურისათვის, რის გამოც სომხური არისტოკრატის წარმომადგენლები იმპერიის სამსახურში ჩადგომისთანავე, როგორც წესი, იცვლიდნენ სარწმუნოებას და ბიზანტიის ეკლესიის წიაღში გადადიოდნენ⁵⁷. ცხადია, გრიგოლ ბაკურიანის ძეც რომ სომეხი ყოფილიყო, რაც სომეხ მკვლევრებს ნამეტნავად სურთ, ისიც ბერძნული აღმსარებლობისა იქნებოდა და არა ქართულის. ერთი სიტყვით, სხვა გზა არ არსებობს, ყველამ უნდა დაუჯეროთ თვით გრიგოლ ბაკურიანის ძეს, რომელმაც სხვაზე, მით უმეტეს ნ. მარისა და თანამედროვე სომეხ ისტორიკოსებზე უკეთ იცოდა საკუთარი ეთნიკური წარმომავლობა.

აშკარაა, ნ. მარმა მცდარ საფუძველზე ააგო თავისი თეორია და ამიტომაც დამახინჯებულად წარმოგვიდგინა ქართული ტაო-კლარჯე-

⁵⁵ მათეოს ურჰაეცი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 206.

⁵⁶ ელ. ცაგარეიშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 194.

⁵⁷ В. А. Арутюнова-Фидания, Армяне-халкедониты, გვ. 59-60, 149 და სხვ.

თის ეროვნულ-კულტურული სურათი, რომელიც სომეხი ქალკედონელების დენაციონალიზაციის პროცესის წარმონაქმნად მიიჩნია. ასეთი დასკვნისათვის საკმარისი მასალა რომ არ არსებობდა მეცნიერმა თვითონვე აღნიშნა, როცა გრიგოლ ბაკურიანის ძის ტიპიკონის ბერძნული რედაქციის გაცნობის შემდეგ წერდა: „в отношении их (ე. ი. ტაო-კლარჯეთის მიმართ) мы располагаем теперь немногим, но характерными данными“⁵⁸. ეს მცირე და დამახასიათებელი მონაცემები კი იყო ტიპიკონის ბერძნული რედაქციის ტექსტის ცნობა, რომ არსებობდა ტიპიკონის სომხური ტექსტიც და მასზე გრიგოლ ბაკურიანის ძის ხელმოწერა სომხური ასოებით, რაც დღემდე ჯერ არავის უნახავს. მაგრამ ამ ცნობამ ნ. მარზე, ჩანს, თავიდანვე ღრმა შთაბეჭდილება მოახდინა და ერთი და ერთი დაიჯერა რა ამ ცნობის ნამდვილობა, შემდეგშიც შეეცადა ახალი არგუმენტებითა და საბუთებით მისგან გამომდინარე დასკვნების ყოველმხრივ გამართლებას. მარის ყურადღება მიიპყრო ტიპიკონში გამოყენებულმა სომხური წარმოშობის სიტყვა „ტანუტურმა“, რომელიც სომხეთის მეზობელ ტაოში დიდი ხნის დამკვიდრებული იყო. მეზობელთა მეტყველებაში ერთმანეთის სოციალური, ეკონომიკური თუ სხვა შინაარსის ტერმინების გამოყენების შემთხვევები არც ისე იშვიათია და მისთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობის მინიჭება, თითქოს, არც იყო მოსალოდნელი, მაგრამ, როგორც ჩანს, ის მწირი და საეჭვო ცნობა ტიპიკონის სომხური ტექსტისა და სომხური ასოებით ხელმოწერაზე, ნ. მარსაც აფიქრებდა და არასაკმარისად მიაჩნდა, რის გამოც შეეცადა ახლა უკვე ნამდვილად სომხური წარმომავლობის ტერმინზე აეგო მსჯელობა. მისი თქმით, რადგანაც „ტანუტურმა“ ტაო-კლარჯეთის ქართულ ენაში მოიპოვა მოქალაქეობრივი უფლება „по этому-то главным образом и решаюсь я в настоящее время утверждать, что Григорий Бакуриан, основатель грузинского Петрицонского монастыря был из тао-кларджетских огрузинившихся армян-халкедонитов“⁵⁹.

ამ სუსტი არგუმენტაციის შესამაგრებელი მასალა, გასაგებია, ქვეყნის კულტურულ-პოლიტიკურ წარსულში უნდა ეძია. და, რადგანაც მისთვის კარგად ცნობილი ქართული და უცხოური წყაროების ცნობები სცადა წინასწარგანზრახულ შედეგებზე მოსარგებად გამოეყენებინა, ფაქტობრივად, ურთიერთგამომრიცხველი დასკვნების მთელი წყება მიიღო. მიუხედავად იმისა, რომ ტაო-კლარჯეთის აბორიგენები, მისი

⁵⁸ Н. Я. Марр, Аркаун... გვ. 17.

⁵⁹ იქვე, გვ. 22-24.

თქმით, რომელიღაც ლაზური თუ მეგრული ტომები იყვნენ, VII ს. ეს ქვეყანა იყო სომხური, ყოველ შემთხვევაში სომხური სახე ჰქონდაო და აქ, ალბათ, ჰყვაროდა სომხური ქალკედონიტობა⁶⁰. სომხეთში სომეხი ქალკედონელების გავლენის ზრდაზე საუბრისას კი აღნიშნავს, რომ IX ს. დასაწყისში ჩრდილო-დასავლეთი სომხეთი კლარჯეთისა და ტაოს ოლქებითურთ უკვე მათ ხელშია მოქცეული. სომხეთა ქალკედონელობას აქ მხურვალე მხარდაჭერა ჰქონდა არა მარტო ბერძენთა, არამედ ქართველთა შორისაც. ამ მხარის მეზატონე მთავრები – არტანუჯელი ბაგრატიდები უკვე ქალკედონელები იყვნენ და ეს გარემოება არამცირედ უწყობდა ხელს ქალკედონელთა სრულ გამარჯვებას სომხეთის ამ განაპირა მხარეში⁶¹. IX ს. სომეხი ქალკედონელები თვით ცენტრალურ სომხეთშიც ცდილობდნენ გაბატონებას და სომეხი ბაგრატიდების სახლის გაქალკედონებაც მოინდომეს. მაგრამ შემდეგ ანტიქალკედონური სომხური ეკლესიის ნაციონალიზაციის შედეგად იწყება სომეხ ქალკედონელთა დენაციონალიზაციის პროცესი, რის შესახებაც უკვე ითქვა. VIII-IX სს. მიჯნაზე ტაო-კლარჯეთის დაქვრივებულ სომხურ მონასტრებში ქართველი ბერ-მონაზვნები მკვიდრდებიან, წმ. საბა აღადგენს იშხანის მონასტერს, რომელიც მალე ქართველი ეპისკოპოსის რეზიდენციად იქცევა. ეს ქართველი მონაზვნები აქ გარშემორტყმული აღმოჩნდნენ ერთმორწმუნე, მაგრამ ეთნიკურად უცხო სომხური მოსახლეობით და, ქართველთა პოლიტიკური ბატონობის მიუხედავად, ქვეყნის უფლება ქართულად წოდებული, ემყარებოდა იმ ფაქტს, რომ ღვთისმსახურება ეკლესიებში ქართულ ენაზე წარმოებდაო. ამის შედეგად ადგილობრივი სომეხები, რომლებიც ქალკედონელები იყვნენ თანდათან ქართველებად იქცნენო.

დიდი ძიება და ანალიზი არაა საჭირო, რათა აქ წარმოდგენილ ურთიერთგამომრიცხველ დებულებებს შორის აშკარა წინააღმდეგობანი “აღმოვაჩინოთ”. თუკი ნ. მარისავე განმარტებით ამ მხარის აბორიგენები ლაზები და მეგრელები იყვნენ, როგორ მოხდა, რომ VII ს. მას მთლიანად სომხური სახე ჰქონდა? მისი მსჯელობით ისე გამოდის, თითქოს, ადგილობრივი მოსახლეობის ასიმილაცია სომეხ ქალკედონელებს მოეხდინათ, რამდენადაც იქ „მაშინ სომხური ქალკედონიზმი ჰყვარადაო“, თუმცა ბერძნულ-ბიზანტიური და ქართული კულტურული

გავლენის ამ ზონაში პირიქით პროცესების განვითარება უფრო იყო მოსალოდნელი. კიდევ უფრო გაუგებარია და ფაქტებთან სრულიად შეუსაბამოა IX ს. დასაწყისში ტაოსა და კლარჯეთის ჩრდილო-დასავლეთ სომხეთის ოლქებად გამოცხადება იმ დროს, როცა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა დინასტია აქ პოლიტიკურ ძალას იკრებდა და იბერიის ანუ ქართველთა სამეფოს აღდგენას იწყებდა. ნ. მარის წარმოდგენით, ერთი მხრივ, IX ს. დასაწყისში ტაო-კლარჯეთი სომეხ ქალკედონელთა ხელშია, ისინი შეადგენენ მოსახლეობის ძირითად ბირთვს და, მეორე მხრივ, დაქვრივებულ სომხურ ეკლესია-მონასტრებს ქართლიდან გადმოსული მცირერიცხოვანი ბერმონაზვნობა ეუფლება და ღვთისმსახურებასაც ეკლესიებში ქართულ ენაზე აღავლენს, რასაც, თურმე, ემყარება ქვეყნის უფლება, რომ ქართულად წოდებულიყო. ამ წინადადებაში, როგორც ვხედავთ, ელემენტარული ლოგიკაც კი არაა დაცული. თუკი IX ს. დასაწყისშიც ტაოც და კლარჯეთიც სომხეთის ოლქებს წარმოადგენდა და იქ ქალკედონელი სომეხები ბატონობდნენ, ვის და რას უნდა დაექვრივებინა სახელგანთქმული „სომხური“ ეკლესია-მონასტრები? მერე კიდევ, თუნდაც ერთმორწმუნე სომეხებით გარშემორტყმულ მცირერიცხოვან ქართველ მონაზვნებს ძირითად სომხურ მასაზე ისეთი რა გავლენა უნდა მოეხდინათ, რომ ჯერ მათი ეკლესია-მონასტრები ჩაეგდოთ ხელში, მერე კი თვით ისინიც გაექართველებინათ? ამგვარი პროცესის წარმოდგენა ხომ ძალზე ძნელია? უფრო მეტიც, ირკვევა, რომ ტაოსა და კლარჯეთში სომეხი ქალკედონელების გამარჯვება-გაბატონებისათვის ხელი შეუწყვიათ ბერძენებისა და ქართველების მხურვალე მხარდაჭერას. თუ ქართველები აქ არ ცხოვრობდნენ, მამ საიდანღა ჩნდებიან სომეხების ხელშემწყობი ქართველები „სომხეთის ამ განაპირა მხარეში“? გადამწყვეტი მაინც არტანუჯელი „ბაგრატიდების“ მხარდაჭერა ყოფილა, რომლებიც ამ დროისათვის უკვე ქალკედონელები იყვნენო. არტანუჯელი ბაგრატიონების ქალკედონელობა აქ ისეთ კონტექსტშია მოხსენიებული, რომ გაუთვითცნობიერებელმა მკითხველმა შეიძლება ეს მათი ეთნიკური სომხობის მნიშვნელობითაც მიიღოს. ასეთ შემთხვევაში არა მხოლოდ ულოგიკობასთან გვექნება საქმე, არამედ კუროიზთანაც, რამდენადაც ასეთი მსჯელობით გამოდის, თითქოს, სომეხები აქართველებდნენ სომეხებს. კიდევ ერთი საყურადღებო ულოგიკობა. სომეხი ქალკედონელებით დასახლებულ „სომხეთის ამ განაპირა მხარეში“ ნ. მარი ქართველთა პოლიტიკურ ბატონობაზე ლაპარაკობს. ქვეყნის სომხურობის მტკიცებასთან კი ასეთი განცხადება ხომ სრულიად შეუთავსებელია. რომელ საზოგადოებრივ ფენას ან პოლიტიკურ ძალას უნდა დაყრდნობოდა ქართველ-

⁶⁰ Н. Я. Март, Аркаун... გვ. 21.

⁶¹ იქვე, გვ. 5-6.

თა პოლიტიკური ბატონობა, თუკი ეს ქვეყანა უცხო, არაქართული მოსახლეობის საბინადრო იქნებოდა? ნუთუ რამდენიმე ათეული ბერ-მონაზონის მოღვაწეობას? ცხადია, არა.

პირიქით, ამ ქვეყნის ქართულობის მოწმობაა სწორედ გრიგოლ ხანძთელისა და მის თანამოღვაწეთა საარაკო თავდადება და ჭირთა თმენა არაბთა მიერ გაუკაცრიელებული მხარის „ახალ შენებისათვის“. მხოლოდ სამშობლოს დიდ პატრიოტებს შეეძლოთ გაუდაბურებული ქვეყნის ასა-ლორძინებლად სასწაულების მოხდენა და „კეთილად განმგებელი მოღუ-ანე და უდაბნოთა ქალაქმყოფელი“ შექმნილიყვნენ. ანტიქალკედონელებთან ბრძოლაში დამარცხებული სომეხი ქალკედონელები ტაო-კლარჯეთში ბერძენების, ქართველებისა და ადგილობრივი ხელისუფლების – არტანუჯელი ბაგრატიონების მხარდაჭერას რომ საჭიროებდნენ ეს მხოლოდ იმას მოწმობს, რომ ისინი თავშესაფრის მაძიებელი ლტოლვილები იყვნენ, ამასთან მცირერიცხოვანნიც, რადგან სულ მალე გაქართველებულან. ნ. მარი კი ფაქტების საწინააღმდეგოდ გვიხატავს სულ სხვა სურათს, რომლის დასაცავად სომხური ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლები, აგერ უკვე მთელი საუკუნეა, წარუმატებლად ირჯებიან და ნ. მარის მსჯელობაში არსებულ წინააღმდეგობათა დაძლევის მაგიერ, მას ახალი შეცდომებით ავსებენ. მაგალითად, ა. მნაცაკანიანის მტკიცებით ტაოს სომხური მოსახლეობა ქალკედონიზმში გადასვლის შემდეგ ქართული ეკლესიის სამწყსოს შეერია და ამის გამო ქართველებად ითვლებოდნენო, ენა, წიგნები და მწერლობა კი, რალა თქმა უნდა, მათ სომხური რჩებოდათო. თუ ამ ხალხის ასიმილაცია მაინც მოხდა, იმიტომ, რომ ქართველებისგან ძლიერ იჩაგრებოდნენო. თუმცა ა. მნაცაკანიანის განმარტებით, ამ ქვეყნის ხელისუფლები დავით კურაპალატი და მისი წარჩინებულები წარმოშობით სომხები ყოფილან, რაც იქიდან ჩანს, რომ სომხურად ნათარგმნ რომანებს ეტანებოდნენ და სომხებისავე ცხოვრების წესს მისდევდნენ⁶². მოყვანილ ნაწყვეტში ყოველი წინადადება თავისი შინაარსით ერთმანეთს ეწინააღმდეგება. პირველი წინადადების მიხედვით ტაოს სომხური მოსახლეობა X-XI საუკუნეთა მიჯნაზე ფორმალურად ითვლებოდა ქართულად, რამდენადაც ის კულტურულ-ეთნიკური ინდივიდუალობის ნიშნებს (ენა, წიგნები, მწერლობა და ა. შ.) ინარჩუნებდა. მომდევნო წინადადებით კი ავტორი ტაოს სომხური მოსახლეობის ასიმილაციას აღიარებს, რის მიზეზად ქართველებ-

ისგან სომეხთა ძლიერ ჩაგვრას ასახელებს, თანაც ისეთ პირობებში, როცა ქვეყნის ხელისუფალნი წარმოშობით სომხები ყოფილან. რა გამოდის, სომხები სომხებს აქართველებდნენ? ერთი სიტყვით, გაუგებრობათა მთელი თავიგულია წარმოდგენილი ა. მნაცაკანიანის ამ გახმაურებულ ნაშრომში.

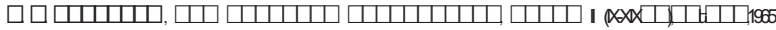
ისტორიული ტაოს ეთნიკური სახის განსაზღვრისას ბევრად უფრო რადიკალურია ს. ერემიანი, რომლის განცხადებითაც ტაიქის მოსახლეობა მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე სომხური რჩებოდაო, მიუხედავად იმისა, რომ ჩრდილოეთის რაიონებმა XII ს. მართლმადიდებლობაც მიიღესო. XV-XVI სს. ტაიქის ქართული სარწმუნოების მოსახლეობამ მუსლიმანობაც მიიღო და თურქებს შეერია. თავის ეთნიკურ სახეს აქ მხოლოდ სომხურ სარწმუნოებაზე მტკიცედ მდგარი სომხური მოსახლეობა ინარჩუნებდა⁶³. ასე რომ, ს. ერემიანის აზრით, ტაო, ფაქტობრივად, ისტორიის მთელ მანძილზე ქართული და სომხური სარწმუნოების სომხებით ყოფილა დასახლებული, რაც, საბოლოო ჯამში, ამ ქვეყანას სომხური სამყაროს კუთვნილებად წარმოგვიდგენს. ეს აზრია გატარებული სომხეთის ისტორიის უმაღლესი თუ საშუალო სკოლის სახელმძღვანელოებსა და სომეხ მეცნიერთა მთელ რიგ შრომებში და დაფიქსირებულია საისტორიო რუკებშიც⁶⁴. სომხეთის უმაღლეს სასწავლებელთა სტუდენტებისათვის დაწერილ სახელმძღვანელოში⁶⁵, მისი ავტორი ს. პოლოსიანი წერს: სმბატ II-ის მეფობის წლებში ტაიქსა და ბასენში ჩამოყალიბდა სომხურ-ქართული ერთი სამთავრო დავით კურაპალატის მეთაურობით. ბიზანტიაში წარმოშობილი შინაური შფოთის დროს მთავარმა დაიცვა იმპერატორი ბარსელი (ე. ი. ბასილ II) და იმპერატორისაგან ჯილდოდ მიიღო კურაპალატის წოდება და აღიარებული იქნა, როგორც ტაიქის ქვეყნის თვითმპყრობელი მთავარი. ტაიქის საკურაპალატო თავისი უფლებებით და სახელმწიფო ფუნქციებით თანაბარმნიშვნელოვანი იყო სომხური სხვა სამეფოებისა, მაგრამ თავისი სამხედრო შესაძლებლობით ამ სამეფოებზე რამდენადმე ძლიერი იყო⁶⁶.

მოყვანილ ამონაწერში ყურადღებას იქცევს ტაოს სამეფოს მეტად საეჭვო, შეიძლება ითქვას, სრულიად გაუგებარი დეფინიცია. მოსახლე-

⁶² **А. Ш. Мнацакяня**, О литературе Кавказской Албании, Ереван, 1969, с. 173.

⁶³

⁶⁴

⁶⁵

⁶⁶ იქვე, გვ. 55.

იქ არსებული მოსახლეობის მიხედვით⁷¹. უთუოდ ეთნიკური შინაარსი ედო საფუძვლად ბერძნულ-ბიზანტიური წყაროების ცნობებს, როცა მათი ავტორები პოლიტიკურად განცალკევებულ ტაოს განაპირა იბერიად აღიქვამდნენ შიდა იბერიისაგან, ანუ აღმოსავლეთ საქართველოს ცენტრალური რაიონებისაგან განსხვავებით და საქართველოს ამ ორივე ნაწილს ერთნაირად იბერიად მოიხსენიებდნენ⁷².

ვ. არუთინოვა-ფიდანიანის ანალიზით, XI ს. ბიზანტიურ წყაროებში ტერმინი „ივირ“-ი ხუთ სხვადასხვა მნიშვნელობას აერთიანებდა თავის თავში. ის აღნიშნავდა ესპანელს, ქართველს, ბიზანტიური თემის იბერიის მკვიდრს, ქართული აღმსარებლობის სომეხს და ათონის ივირონის მონასტრის ბერს. პირველი მნიშვნელობით XI ს. წყაროებში ის იშვიათად გვხვდება, სიტყვა „ივირ“-ის ბოლო სამი მნიშვნელობა კი ზოგჯერ თანაარსებობდა ერთი და იმავე პირის დახასიათებაში. სამხრეთი ტაოს სომეხი ქალკედონელები „ივირები“ იყვნენ იბერიის თემიდან წარმომავლობისა და სარწმუნოებრივი ნიშნითაც. ამასთან თავისი აზრის დასადასტურებლად მოჰყავს თორნიკე ერისთავის ოჯახის მაგალითი, რომელიც, მისი თქმით, თურმე, ტაოს თორნიკიანთა ოჯახის წარმომადგენლები იბერიის თემიდან (სამხრეთ ტაიქიდან) წარმომავლობდნენ, აღიარებდნენ ივირულ რჯულს და იყვნენ ივირონის მონასტრის ბერები. ასეთი სამგზისი „ივირი“ იყო იოანე თორნიკე, რომელმაც კარინთან ახლოს დატოვა ქვაჯვარი სომხური წარწერით. მსგავსივე ქვაჯვარი დატოვა მისმა ძმამ იოანე ვარაზეაჩემ ანისის სომხურ-ქალკედონურ ტაძარში⁷³. გასაგებია, რომ მთელი ეს მსჯელობა თორნიკე ერისთავისა და სამხრეთი ტაოს სომხურობის დასამტკიცებლად მოყვანილი. ასეთი მტკიცების სირთულეს სომეხი მკვლევარი, ეტყობა, თვითონაც კარგად გრძნობს და მის შესამსუბუქებლად დამატებით განმარტებებსაც იძლევა. თუ წყაროები ერთი და იმავე პიროვნებას „სომხობასაც მიაწერენ და ქართველობასაც“, ეს იმას ნიშნავს, რომ „სომეხი“ პიროვნების ეთნიკურ მახასიათებლად უნდა მივიღოთ, ხოლო „ქართველი“ კონფესიის ნიშნად. ამასთან, უფრო ხშირად, ასეთი „სომეხ-ქართველი“ იბერიის თემიდან იქნება, სადაც განსაკუთრებით ძლიერი იყო ქართული სარწმუნოება⁷⁴.

ჩვენი აზრით, ანალიზი ცალმხრივია, გამოტანილი დასკვნები კი ნაძალადევი. სიტყვა „ივირ“-ის პირველ მნიშვნელობაზე არაფერს

ვიტყვით, წყაროებში მისი მოხსენიება მართლაც იშვიათია და, რაც მთავარია, გასარკვევ, საკითხთან შეხება მას არცა აქვს. მკვლევრის მიერ მეორე ადგილზე დასმული „ივირ“-ის მნიშვნელობა ეთნიკური „ქართველის“ შინაარსით კი, პრაქტიკულად, მთავარი და ძირითადია და ტერმინის ყველა ჩამოთვლილ გაგებას თან ახლავს. ამიტომაც სრულიად გაუგებარია, რატომ უნდა იყოს ტაოს პირობებში სომხური წყაროების „ქართველი“ აუცილებლად კონფესიის მაჩვენებელი, ხოლო იმავე წყაროების „სომეხი“ მაინცდამაინც ეთნოსის აღმნიშვნელი. სრულიად გასაგები ტერმინების შინაარსის ამგვარი კლასიფიკაცია ყოველთვის ცალმხრივი და ხელოვნური იქნება, ვიდრე პასუხი არ გაეცემა კითხვას, თუ ბიზანტიელებმა დაპყრობის შემდეგ სამხრეთ ტაოს რატომ დაარქვეს „იბერიის თემი“ და ბერძნულ-სომხურ ეთნიკურ გარემოცვაში ტერიტორიულად ღრმად შეჭრილ ამ ქვეყანაში რატომ იყო, ვ. არუთინოვა-ფიდანიანისავე აღიარებით, განსაკუთრებით ძლიერი ქართული სარწმუნოება? მისივე დაკვირვებით, იმპერიის სამსახურში ჩადგომისთანავე სომხური არისტოკრატის წარმომადგენლები, როგორც ითქვა, იცვლიდნენ სარწმუნოებას, რადგან იმპერიის ეკლესიისადმი კუთვნილება პირველი და აუცილებელი პირობა იყო⁷⁵. ასეთ ვითარებაში, სომეხი, ტაოდან იქნებოდა, თუ შუაგულ საქართველოდან, ქართული სარწმუნოებისათვის, რა თქმა უნდა, თავს არ აიტკივებდა, რადგანაც ბერძნული მისთვის არა მარტო აუცილებელი, არამედ მომგებიანიც იყო. ასე რომ, დასმულ კითხვებზე პასუხი ერთობ მარტივია: სამხრეთი ტაო, რომელიც ბიზანტიის პოლიტიკურ მესვეურებს ჯერ კიდევ ადრე, მისი პოლიტიკური განცალკევებისას, განაპირა იბერიად (ქართლად) მიაჩნიათ, ბიზანტიურ სამხედრო-ადმინისტრაციულ ერთეულად გარდაქმნის შემდეგაც, თავისი ძირითადი მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობით, ცხოვრების წესისა და მთლიანად თავისი კულტურით კვლავ იბერიად (ე. ი. ქართლად) რჩებოდა, რის გამოც უმთავრესად მას იმპერიაში მიღებული საერთო წესით, თავისი ისტორიული სახელწოდება (იბერია) შეუნარჩუნეს⁷⁶. ნიშანდობლივია, რომ თანადროული სომხური წყაროები, რასაც კ. იუზბაშიანიც იზიარებს⁷⁷, ტაოს ქვეყანას უწოდებენ „ვირქს“, ე. ი. ქართლს, „აშხარჰ

⁷¹ **А. Шанидзе**, О строителе Петрицонского монастыря Григории бакурианицидзе, „მაცნე“, № 4, 1978, გვ. 175.

⁷² **გ. კედრენი**, გეორგიკა, 5, გვ. 46.

⁷³ **В. А. Арутюнова-Фиданиян**, армяне-халкедониты на восточных границах Византийской империи, с. 68-69.

⁷⁴ იქვე, გვ. 69.

⁷⁵ **ვ. არუთინოვა-ფიდანიანი**, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 50-59.

⁷⁶ ბიზანტიურ თემთა სტრუქტურის შესახებ იხ. აგრეთვე **К. Н. Юзбашян**, Армянские государства эпохи Багратуидов и Византия IX-XI вв., Москва, 1988, с. 191-196.

⁷⁷ იქვე, გვ. 193.

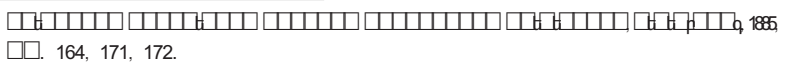
ვრაც“ – ქართველთა ქვეყანას, იბერიის თემს კი „გავარნ ვრაც“ (ქართველთა მხარეები)⁷⁸. ასე რომ, ქართულ წყაროებთან თანხმობით სომხური წყაროებიც სამხრეთ ტაოს ქართლის ნაწილად და ქართლად აღიქვამენ, რაც თავისთავად შეიცავს პასუხს იმაზეც, თუ იბერიის თემში, ანუ ტაოს მოსახლეობაში, რატომ იყო განსაკუთრებით ძლიერი ქართული სარწმუნოება. ცხადია, საკუთარი სახელის „თორნიკეს“ თვითნებურად სომხურ გვარად „თორნიკიანად“ გადაკეთებით ტერმინ „ქართველს“ ეთნიკური შინაარსი ვერ გამოეცლება. თორნიკე ერისთავისა და მისი ოჯახის ქართველობის უტყუარი საბუთი მათი მოღვაწეობის ხასიათი და ბიზანტიის პოლიტიკურსა და სომხურ კულტურულ-ეთნიკურ გარემოცვაში მოქცეული ამ ტაოელების უკიდურესად გამძაფრებული ეროვნულ-კულტურული ღირსებისა და შეგნების დიდი გრძნობა იყო, რომლის გამოვნილებასაც წარმოადგენდა საკუთარი საფასით აშენებული ათონის ქართველთა მონასტერი. ამ შთაბეჭდილებას ოდნავადაც კი ვერ უშლის ხელს ვ. არუთინოვა-ფიდანიაანის მითითება თორნიკესა და მისი ძმის მიერ კარინის მახლობლად და ანისის ქალკედონურ ტაძარში სომხურწარწერიანი ქვაფუძის აღმართვაზე. ჯერ ერთი, როდის იყო, რომ ენის ცოდნით ეთნიკური ვინაობა ისაზღვრებოდა. თორნიკე ერისთავმა, ალბათ, ბერძნულიც შესანიშნავად იცოდა, მაგრამ მისთვის ამის გამო ბერძნობა არავის შეუწამებია. სომხური ენის ცოდნას კი წმინდა პრაქტიკული მნიშვნელობა ჰქონდა თორნიკესა და მისი ძმისთვის. მას მერე, რაც დავით კურაპალატმა თავისი სამეფო სამხრეთით შორს ვანის ტბამდე განავრცო, ტაოელი აზნაურები ახლად შემოერთებულ პროვინციებს ფეოდალურ არისტოკრატიად მოეწოდნენ, რადგანაც ეს იყო ამ მიწა-წყლის იბერიაში პოლიტიკური შესვლის ერთი უმთავრესი გამოსატყულება და ნიშანი⁷⁹. ამ დროიდან ეს ტაოელები სომხური მინებისა და სომხური მოსახლეობის მეპატრონენი გახდნენ, რის გამოც სომხური ენის ცოდნა მათთვის აუცილებელი შეიქმნა და სავსებით ბუნებრივია, თუკი კარინელ მემამულე ჩორდვანელის ძეებს სომხური ეპიგრაფიკული ძეგლებიც დაუკავშირდა. ერთობ ნიშანდობლივია, აგრეთვე, რომ ყოველივე ამის შემდეგ თორნიკეს

⁷⁸ იხ. აგრეთვე, ელ. ცაგარეიშვილი, „სომხები“, „სომხები“ –ის მნიშვნელობისათვის სომხურ წერილობით ძეგლებში, გვ. 103-114.

⁷⁹ ა. ზოგვერაძე, გრიგოლ ბაკურიანისძის ტიპიკონის გავებისათვის, გვ.198.

უმცროსი თანამედროვე სომეხი ისტორიკოსი ასოლიკი მას ტომით ქართველად „აზგავ ვრაც“-ად მოიხსენიებს⁸⁰.

ტაო-კლარჯეთის ქართულ სამეფო-სამთავროებზე ნ. მარის სახელდახელოდ შემუშავებული თვალსაზრისი, როგორც სომეხი ქალკედონელების დენაციონალიზაციის პროცესის წარმონაქმნზე, მნიშვნელოვანწილად ემყარებოდა იმ ფაქტს, რომ ერთ დროს სამხრეთი ტაო ხანგრძლივად იმყოფებოდა სომხეთის პოლიტიკურ დაქვემდებარებაში, რის გამოც საჭირო ხდება ტაოს პოლიტიკური თავგადასავლის გახსენება და იმის გარკვევა, თუ რამდენად რეალური იყო ეს თავგადასავალი ნ. მარისა და მისი მიმდევრების თვალსაზრისის გასამართლებლად. იბერიის სამხრეთ-დასავლეთის საზღვარი სომხეთთან ძველ ხანაში არ იყო მაინცდამაინც სტაბილური, რის გამოც ამ სასაზღვრო ზოლში რთული ეთნოპოლიტიკური პროცესები ვითარდებოდა. ამ პროცესების ორბიტაში მყოფ ტაოსთან VIII ს-მდე მაინც კლარჯეთის დაკავშირება, რა თქმა უნდა, გაუმართლებელი იქნებოდა, რამდენადაც იგი პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულად ყოველთვის ქართლში შედიოდა. ფარნავაზის დროს (ძვ. წ. IV-III ს.) ის იბერიის სახელმწიფოს ერთ-ერთი საერისთავოა. ამ დროს უძველესი ქართული სახელმწიფოს სამხრეთი საზღვარი მტკვარ-არაქსის წყალგამყოფზე გადიოდა, ხოლო უკიდურესი – სამხრეთ-დასავლეთით – ჭოროხ-ვეფრატის წყალგამყოფზე⁸¹. ქართლის სამეფომ ტაო და სპერი, სტრაბონის მოწმობით, ძვ. წ. II საუკუნის დასაწყისში დაკარგა და საკმაოდ ხანგრძლივი დრო დასჭირდა, რომ იგი კვლავ დაებრუნებინა. ახ. წ. I-II სს. ქართლის სამეფოს პოლიტიკური აღმავლობისას, მისგან ადრე წაღებული ტერიტორიები კვლავ მისსავე ფარგლებშია საგულვებელი, უფრო გვიან კი (IV ს. მეორე ნახევრამდე) კვლავ კარგავს და ტაოს მყარად დაბრუნება მხოლოდ VIII ს. მოხერხდა, ხოლო სპერიისა – კიდევ უფრო გვიან⁸². რაც შეეხება კლარჯეთს, „დიდი სომხეთის“ დაშლამდეც (IV ს. ბოლო) ის საქართველოში შემავალი ქვეყანაა. მოვსეს ხორენაცი კლარჯეთს ქართველთა ქვეყნის ერთ-ერთ კუთხედ მიიჩნევს, სადაც წმ. ნინომ იქადაგა სახარება⁸³. ქართული საისტორიო

⁸⁰ 164, 171, 172.

⁸¹ დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბილისი, 1977, გვ. 60.

⁸² იქვე, გვ. 80.

⁸³ მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, ა. აბდალაძის გამოც. თბ, 1984, გვ. 172.

სიტუაცია აქ მკვეთრად შეცვლილია. არაბებს გამოქცეული ლტოლვილი სომხები ტაოს კი აღარ აფარებენ თავს, არამედ მამა-შვილს შაჰუჰ და ჰამამ ამატუნთა მეთაურობით „ქართველთა ქვეყნის საზღვრებთან, კოლის გავარში მოსულებს მდ. ჭოროხი გადაულახავთ და ბიზანტიის სამფლობელოებისაკენ გაუწევიათ, სადაც კონსტანტინე კეისარს კიდევ დაუსახლებია⁸⁹. ამჟამად, ამ დროისთვის სამხრეთი ტაო სომხურ (მამიკონიანთა) საგამგებლო ქვეყანას აღარ წარმოადგენდა. VIII ს. მეორე ნახევარშიც აქ ადრინდელი პოლიტიკური ვითარება რომ ყოფილიყო, სხვა შემთხვევების მსგავსად ლტოლვილი სომხების ერთი ნაწილი მაინც დაიდებდა ბინას ამჯერადაც. საისტორიო წყაროების მხრივ ცნობების მიხედვით, პოლიტიკური სიტუაცია აქ ერთობ არამყარი ჩანს. ხელისუფლებისათვის ბაგრატიონთა შტოს წარმომადგენლები იბრძვიან, მამიკონიანები კი, თითქოს, არც ჩანან. VIII ს. 70-იანი წლებისათვის არაბთა წინააღმდეგ წარმატებით მეგრძოლი ბაგრატიონიანი აშოტ მსაკერი (ხორციჭამია) ერთხანს იკავებს ტაოს, აშენებს ციხე კამახს (ქართული კალმახი) და შიგ თავის სახლურებს აბინავებს⁹⁰. თითქმის იმავე პერიოდს მიემართება „მატიანე ქართლისაჲს“ ცნობა ადარნასე ბაგრატიონიანის (ქართველ ბაგრატიონთა წარმომადგენლის) მფლობელობაზე ტაო-კლარჯეთში, რომლის მიხედვითაც „იცვალა ადარნასე ბაგრატიონიანმა ნასამალი კლარჯეთისა, შავშეთისა, აჭარისა, ნიგალისა, ასისფორისა, არტანისა და ქუმოსა ტაოსა, და ციხეთაგანცა, რომელნი ჰქონდეს შვილიშვილთა ვახტანგ მეფისათა. და წავიდა ადარნასე კლარჯეთად და მუნ მოკუდა“⁹¹. ქართველ მეფეთა (ვახტანგისა და მისი შვილიშვილების) სამკვიდროზე მჯდომი ადარნასეს გადაწყვეტილება „იცვალა ნასამალი“, რაც მოყვანილ ცნობათა შეჯერებით ირკვევა, იძულებითი ღონისძიება უნდა ყოფილიყო, რომელიც ეჭვი არაა, ადარნასეს სომეხი ბიძაშვილის ექსპანსიის შედეგი იქნებოდა. მოვლენების ამგვარ განვითარებას, ფაქტობრივად, იზიარებს დ. მუსხელიშვილი, როცა ადარნასეს კლარჯეთში გადასვლას ტაოში აშოტ მსაკერის ახალ მფლობელობას უკავშირებს⁹². გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების რამდენიმე ჩვენებაზე მისივე დაკვირვებით, VIII საუკუნის მიწურულს აშოტ ადარნასეს ძე (შემდგომში აშოტ დიდი) სამხრეთ-დასავლეთ

⁸⁹ ლევონდი, ხსენებული გამოცემა, გვ. 168-169.

⁹⁰ ვარდან არველცი, მსოფლიო ისტორია, ნ. შოშიაშვილისა და ეკა კვაჭანტირაძის თარგმანი, თბილისი, 2002, გვ. 102.

⁹¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 251.

⁹² დ. მუსხელიშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 157.

საქართველოში მამის სამკვიდრო შავშეთ-კლარჯეთთან ერთად უკვე ორივე ტაოსაც ფლობს⁹³. ამის შემდეგ აშოტ I დიდისა და მისი მემკვიდრეების ხელშეწყობით ტაო-კლარჯეთში თავი მოიყარა და ფართოდ გაშალა ფრთები ქართველი ხალხის აღმშენებლობითმა ძალამ და კულტურული შემოქმედების უნარმა. აშენდა ნაოხარი სოფლები, განახლდა ჯერ კიდევ ვახტანგ გორგასლის დახმარებით აგებული არტანუჯის ციხე და გაშენდა ამავე სახელწოდების დიდი ქალაქი, აგრეთვე, ქართული არქიტექტურის დიდებული ძეგლები – ხანძთა, შატბერდი, იშხანი „მეორედ აშენებული“, ბანა, ოშკი, ხახული, პარხალი და მრავალი სხვა, რომელთა მნიშვნელობა განუზომლად დიდია არამარტო ქართული კულტურის ისტორიისათვის. ნიშანდობლივია, რომ ტაო-კლარჯეთისა და საქართველოს სხვა ისტორიული პროვინციების არქიტექტურულ ძეგლებს აერთიანებთ საერთო არქიტექტურული და დეკორატიული თემები, ტაძრის სივრცობრივი აგებულების საერთო პრინციპები და სხვა, რაც სამშენებლო ხელოვნების მრავალსაუკუნოვანი ტრადიციების საერთო ქართულ საფუძველზე მიგვანიშნებს⁹⁴. ჩამოთვლილ ქართული არქიტექტურის ბრწყინვალე ძეგლებს დიდი მხატვრული ღირებულების გარდა, საგანმანათლებლო და მეცნიერულ-სალიტერატურო კერების მნიშვნელობაც გააჩნდათ. კორნელი კეკელიძის თქმით, აქ დულდა ლიტერატურული შემოქმედება. მისივე განმარტებით, უდიდესი ნაწილი იმ საგანძურისა, რაც ჩვენ მოგვეპოვება IX-X ს-იდან ამ მონასტრებშია შექმნილი. აქ ჩამოყალიბდა ტაო-კლარჯეთის საგანგებო სალიტერატურო სკოლა, ეროვნულ ნიადაგზე აღმოცენებული, რომელმაც შეიმუშავა თავისი საკუთარი გრამატიკა, ენა, ხელი და მიმართულება. შემდეგ კი განაგრძობს: ქართველთა შემოქმედებითი ენერგია იმდენად გაიზარდა ამ მონასტრებში, რომ ტაო-კლარჯეთის საზღვრებში ველარ დაეცია, გამოვიდა თავისი კალაპოტიდან და ფართო ნაკადით გადავიდა მცირე აზიის სხვადასხვა პუნქტში და მერე ათონის ნახევარკუნძულზე შექმნა მან ჩვენი მწერლობის ახალი ცენტრი ივერიის მონასტრის სახით, რომელიც პირველ ხანებში იკვებებოდა ტაო-კლარჯეთიდან მომდინარე ტრადიციებით⁹⁵.

ამის მერე, ნ. მარის სახელდახელოდ შექმნილი თეორიის მიმდევარმა სომეხმა მეცნიერებმა როგორც უნდა გვიმტკიცონ, რომ ეს დიდი

⁹³ დ. მუსხელიშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 159-160.

⁹⁴ Вахтанг Беридзе, Архитектура Тао-Кларджети, Тбилиси, 1981, с. 132.

⁹⁵ კორნელი კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბილისი, 1980, გვ. 97.

ქართული კულტურა, თითქოს სომეხი ქალკედონელების შექმნილი ყოფილიყოს, თანაც იმ პირობებში, როცა მათ თურმე ბოლომდე ჰქონდათ შენარჩუნებული მშობლიური სომხური ენა, სომხური შეგნება და პატრიოტიზმი და ვ. არუთინოვა-ფიდანანის საყვარელი გამოთქმაც რომ გამოვიყენოთ, „სომეხი ყოველთვის სომხადვე რჩებოდა“. ასეთი შეუთავსებელი დებულებების შეთავსების ცდა ხომ უბრალოდ აბსურდია.

ტაო-კლარჯეთის უაღრესად ეროვნული, ბრწყინვალე ქართული კულტურის შემოქმედი, რა თქმა უნდა, ქართველი ტომები, ქართველი ხალხია, რომელსაც IX-X სს. აქ განსაკუთრებით ხელსაყრელი პირობები შეექმნა დიდი შემოქმედებითი ენერჯისა და უნარის გამოსავლენად. აბორიგენი ქართული თუ ქართველური მოსახლეობა ამ განაპირა იბერიაში არასდროს გადაშენებულა, მაშინაც კი, როცა ტაო განსაზღვრულ ისტორიულ პერიოდებში სომხურ პოლიტიკურ სივრცეში ექცეოდა. მოგვიანებით კი, როცა არაბთა დამარბეველი ლაშქრობებისა და მოარული ეპიდემიების შედეგად მოსახლეობის დიდი ნაწილი ამოწყდა და VIII ს. გასულს ახალი მოახალშენეები გაჩნდნენ, ძირითადად IX-X სს. აღდგა და მოშენდა ქართლის სხვადასხვა თემებიდან, უპირატესად მესხეთიდან მასობრივად მოსული მოახალშენეების ხელით. ისტორიული კანონზომიერება იყო, ალბათ, რომ სწორედ მესხები დაეუფლნენ თავიანთ უძველეს პირველსაცხოვრისს⁹⁶. ტომით მესხები იყვნენ XI ს. შუა წლებში კალმახისა და არტანუჯის ერისთავები სულა კალმახელი, გრიგოლ არტანუჯელი და მათზე დაქვემდებარებული მრავალრიცხოვანი აზნაურები, რომელთაც შეიპყრეს გამძლავრებული სეპარატისტი ფეოდალი ლიპარიტი და მეფეს მიჰგვარეს⁹⁷, თუხარისის ერისთავი ბექენ ჯაყელი, გიორგი მთაწმინდელი, გიორგი მწერალი და სხვა გამოჩენილი პირები. ერთობ ნიშანდობლივია, აგრეთვე, რომ IX ს. სხვა ქართულ სამეფო-სამთავროთაგან მხოლოდ ტაო-კლარჯეთს მიემართებოდა სიტყვა „ქართველთა“: ქართველთა საკურაპალატო, ქარველთა სამეფო, რითაც ყურადღება მახვილდებოდა ამ სამეფოს უაღრესად ქართულ, ეროვნულ ხასიათზე. ნიშანდობლივია ისიც, რომ ბრძოლას ეროვნული ქართული ფეოდალური სამყაროს წარმოქმნა-გამარჯვებისათვის ამიერკავკასიის მასშტაბით სწორედ ტაოს სახელგანთქმულმა მეფემ დავით III დიდმა კურაპალატმა ჩაუყარა საფუძველი და პირველი გადამ-

წყვეტი მნიშვნელობის პოლიტიკური ნაბიჯებიც გადადგა როგორც ქართული ქვეყნების პოლიტიკური გაერთიანების მიმართულებით, ისე ქართული სახელმწიფოებრიობისა და ქართული ფეოდალური კულტურის ეროვნული საზღვრების იქით გასავრცელებლად.

ცხადია, სომხური ისტორიოგრაფიის ხსენებულ წარმომადგენელთა ცდები თავდაყირა წარმოაჩინონ ტაო-კლარჯეთის პოლიტიკური და ეთნო-კულტურული ისტორია, საკმაოდ შორს დგას მეცნიერული ამოცანებისაგან და, აშკარად, სხვა ინტერესთა სფეროს განეკუთვნება.

საბჭოთა სომხური ისტორიოგრაფია ასევე ტენდენციურად გამოგვცემს საქართველოს სომხური მოსახლეობის პოლიტიკურ თავგადასავალსა და მის ეთნო-ისტორიას. იგი მისდევს რა საკითხზე XIX ს. სომხური პუბლიცისტიკიდან და სამეცნიერო წრეებიდან მომდინარე ტრადიციას, რომელიც გულისხმობს საქართველოში სომხური მოსახლეობის განსაკუთრებული სიჭარბისა და თვით ქართული მოსახლეობის განსხვავებული კონფესიის ნაწილის ეთნიკურადაც სომხური წარმომავლობის ილუზიური სურათის შექმნას (მის შესახებ უკვე ითქვა), სომეხ მკვლევართა ახალმა თაობამ, ჩანს, თავის მოვალეობად მიიჩნია ამ პრობლემატიკის შემდგომი დამუშავება და მეცნიერული განსჯის ჩარჩოებში, თუნდაც, ფორმალურად მოქცევა. ამგვარი განწყობა მკაფიოდ შეინიშნება პ. მურადიანის სადოქტორო დისერტაციასა და წყაროთმცოდნეობითი ხასიათის მის სხვა ნაშრომებში, რომელთაგან ამჯერად გამოვიყოფთ 1985 წ. ერევანში რუსულ ენაზე გამოცემულ ნიგნს „Армянская эпиграфика Грузии (Картли и Кахети) და 1988 წ. დასტამბულ იმავე სათაურის ნიგნს თბილისზე. დასმული ამოცანის გადასაწყვეტად ბატონმა პარუიშმა თავის ისტორიულ-ფილოლოგიურ ძიებებს საფუძვლად დაუდო დღეისათვის სომხურ ისტორიოგრაფიაში ფართოდ გაზიარებული კონცეფცია, რომლის მიხედვითაც XI-XVIII საუკუნეების სომეხი ხალხის ისტორია მოიცავს არა მარტო საკუთრივ სომხეთის, არამედ აზიისა და ევროპის ქვეყნებში გაფანტული სომხური დასახლებების ისტორიასაც⁹⁸. ზოგადად ეს დებულება, შესაძლოა, სწორიც იყოს, მაგრამ საქართველოს სომხური მოსახლეობისა და ევროპასა და აზიაში გაფანტული სომხური დასახლებების (კოლონიების) ერთ სიბრტყეზე განხილვა არათუ მიზანშეუწონელი, არამედ უმართებულოცაა სრულიად განსხვავებული

⁹⁶ ა. ბოგვერაძე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 194.

⁹⁷ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 301-304.

⁹⁸ **Мурадян П. М.**, Армянская эпиграфика Грузии (Картли и Кахети), автореферат на соискание ученой степени доктора ист. наук, Ереван, 1985, с.4.

გეოგრაფიული, ისტორიული, სოციალურ-ეკონომიკური თუ კულტურული პირობების გამო. უცხოეთში გაფანტული ავტონომიური ნიშნების მქონე კოლონიები და კომპაქტური ეთნიკური თემები, როგორც თავდაცვის ერთგვარი საშუალება, უმთავრესად იმ ქვეყნებში იქმნებოდა, სადაც სომხები ჩაგვრასა და შევიწროებას განიცდიდნენ. მაგალითად, ირანში, ინდოეთში, რუსეთში და სხვ. სომხური დასახლებების ხასიათი და ორგანიზაციული ფორმები რომ თავშესაფარი ქვეყნის ხელისუფლების პოლიტიკაზეც დიდად იყო დამოკიდებული, ამაზე ჯერ კიდევ ბ. ბორიანმა გაამახვილა ყურადღება⁹⁹ და მიუთითა სხვადასხვა ქვეყანაში სომეხ ლტოლვილთა განსხვავებულ მდგომარეობაზე. მაგალითად, მისივე დაკვირვებით, ჰოლანდიასა, პოლონეთსა და იტალიის ზღვისპირა ქალაქებში სომხური კოლონიები ხელისუფალთაგან პოლიტიკურ შევიწროებას არ განიცდიდნენ, რის გამოც დროთა განმავლობაში მოხდა მათი ასიმილაცია და სომხურ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში აღარავითარ როლს აღარ თამაშობდნენ. და ყველა იმ ქვეყნისგან განსხვავებით, საითკენაც სომეხ ლტოლვილთა ნაკადები მიემართებოდა, საქართველო არა მარტო გეოგრაფიულად, არამედ კულტურითა და ისტორიული კავშირებითაც უფრო მახლობელი ქვეყანა იყო. ამასთან ქართველ ხელისუფალთა შემწყნარებლური პოლიტიკაც სავსებით უზრუნველყოფდა სომეხთა პიროვნულ ღირსებას, რის გამოც ჩვენი ქვეყანა მათთვის ყველაზე მიმზიდველი იყო. ეს ჭეშმარიტება არავითარ დავას არ ინვესს და სავსებით გაზიარებულია სომხურ ისტორიოგრაფიაშიც. მიუხედავად ამისა, მეზობელი დიდი სახელმწიფოებისაგან განსხვავებით, შედარებით შეზღუდული სასიცოცხლო სივრცისა და სპეციფიკური გეოპოლიტიკური პირობებით გამონეული გამუდმებული თავდაცვითი ომების გამოც, ლტოლვილთა დიდი ნაკადის მისაღებად და ვრცელი კომპაქტური უცხო დასახლებების შესაქმნელად, განსაკუთრებით XV ს-იდან დაწყებული XVIII ს. ჩათვლით, საქართველოში შესაფერისი სიტუაცია და საჭიროება, ნამდვილად არ არსებობდა. ამიტომ პ. მურადიანის ცდას, მთელი საქართველო, ამჯერად ისტორიული ქართლი და კახეთი, კომპაქტური სომხური დასახლებებით დაფარულ ქვეყნად წარმოგვიდგინოს, არავითარი მეცნიერული საფუძველი არ გააჩნია. მართალია, სადოქტორო დისერტაციის ავტორეფერატში აღნიშნავს, რომ სომეხთა გადმოსახლება საქართველოში თანდათანო-

⁹⁹ **Б. Борян**, Армения, ч. 1-2, М-Л. 1929, с. 17-18.

ბითი ინფილტრაციითა და მთელი თემების (იგულისხმება როგორც სასოფლო, ისე საქალაქო) გადანაცვლებით ხდებოდა, მაგრამ სინამდვილეში, მთელი მასალის ანალიზი და ვრცელი მსჯელობა, ფაქტობრივად, მეორე შესაძლებლობაში მკითხველის დასარწმუნებლად მიმართული. მისი მტკიცებით, სომხური საკულტო ძეგლებისა და წარწერების ადგილმდებარეობა, როგორც წესი, მოწმობს იმ ადგილებში გადმოსახლებულთა თემების არსებობას. ამასთან, იქვე შენიშნავს, რომ ამ ძეგლების რაოდენობა გაცილებით მცირეა, ვიდრე რეალურად არსებული სომხური დასახლებები. სომხური ეთნიკური ელემენტი, მისივე განმარტებით, არსებობდა რუხში, ჩიხორში, ჩხარში, ქუთაისში, თამარაშენში, ბაზარში, აგრეთვე, სოფლებში – სალორეში, გორისთავში, აკურასა და ტაბახმელაში, მალაროში, ნუკრიანში, ნასომხარში, ფანიანში, ფხოველში, ბოდბისხევში, მაჩხანასა და ტიბანში, მირზაანში და ა. შ., მაგრამ ამ ადგილებში სომხური ეპიგრაფიკული ძეგლები არა გვაქვს¹⁰⁰.

პ. მურადიანისათვის დამახასიათებელ ამ ტიპურ მსჯელობაში ეთნიკური „თემისა“ და „ელემენტის“ ცნებები თავიანთი მნიშვნელობით, ფაქტობრივად, გათანაბრებულია, ე. ი. მთელი და მისი ნაწილი ერთ სიდიდედაა წარმოდგენილი, რითაც მკითხველს, განსაკუთრებით საქმეში ჩაუხედავს, უქმნის შთაბეჭდილებას, თითქოს, ჩამოთვლილი ქალაქები და სოფლები ერთ მთლიან სომხურ ეთნიკურ თემებს წარმოადგენდა, ანდა ამ პუნქტებში დამოუკიდებელი სომხური თემების არსებობა მაინცაა სავარაუდებელი. სომხური ელემენტის არსებობას ჩამოთვლილ ქალაქებსა და სოფლებში ქართული წყაროებიც ადასტურებს და ამ მხრივ არც ჩვენა გვაქვს სადავო პატ. მკვლევართან. მაგრამ ისიც ხომ აშკარაა, რომ ბ-ნი პარუირის მიზანს ეს კი არა, მთელ, განსაკუთრებით კი აღმოსავლეთ საქართველოს ცენტრალურ რაიონებში სომხური ეთნიკური თემების არსებობის მტკიცება შეადგენს, რის ცდებიც ამ წიგნის თითქმის ყველა თავსა და პარაგრაფშია მოცემული და ხაზგასმითაა აღნიშნული, რომ „საქართველოში სომხები სასოფლო თემის მთელი შემადგენლობით ესახლებოდნენ“¹⁰¹. ქ. გორზე საუბრისას კი აღნიშნავს: სომეხს ბედად დაჰყვათ სხვადასხვა ქვეყნებში ხშირად გადასახლება, მაგრამ, როგორც, წესი მთელი თემებით, ამიტომ არ არსებობს საფუძველი, რომ გორშიც იმავე ვითარებას არ ჰქონოდა ადგილი. სხვადასხვა

¹⁰⁰ **პ. მურადიანი**, საქართველოს სომხური ეპიგრაფიკა (რუს. ენაზე), გვ. 11-12.

¹⁰¹ იქვე, გვ. 81.

ფორმითა და ვარიანტებით მსგავსი სიტუაციებია დახატული აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა სოფლებსა და ქალაქებში¹⁰². უფრო მეტიც, ამგვარი ნახევარსიმართლითა და ორაზროვანი მსჯელობით პ. მურადიანი მკითხველს არაპირდაპირ მიანიშნებს, თითქოს, სომხებს საქართველოში მათივე კანონები იცავდნენ და საზღვარგარეთის სომხური კოლონიების მსგავსად საქართველოშიც სომხური თემები ამ მხრივ რაღაც ავტონომიურ ნიშნებს ფლობდნენ. მისი მტკიცებით, სასამართლო გარჩევისას გათვალისწინებული იყო სომეხთა ეთნოკულტურული თვითმყოფობა, რასაც მოწმობს დავით ბატონიშვილის ერთი ცნობა, რომლის მიხედვითაც ვახტანგ VI ქვეყანას მართავდა ბერძნული კანონებით, ვაჭრებისათვის კი იყენებდა სომხურ კანონებს... ამ სიტყვებიდან ჩანს, რომ საქართველოში ვაჭრები ძირითადად სომხები იყვნენ. ამასთან გასათვალისწინებელიაო, განაგრძობს სომეხი მკვლევარი, რომ დავით ბაგრატიონი XIX ს. დასაწყისში წერდა, როცა ვაჭართა ფენაში საქართველოს თითქმის ყველა მსხვილი ეთნიკური ერთეული იყო წარმოდგენილი, ამიტომ სომხური კანონები არ შეიძლებაოდა გავრცელებულიყო მთელ ვაჭართა ფენაზე. ერთი სიტყვით, უთქმელად ამტკიცებს, რომ სომხური კანონები ვახტანგ VI-ის კანონთა კრებულში მხოლოდ სომხებისათვის გამოიყენებოდაო და მაგალითად მოყავს სომხური წარმომავლობის ქართველ თავადებს, ბეგთაბეგისშვილებს შორის სყიდვაზე გაჩენილი დავისას „სომხური სამართლის“ ნორმების გამოყენების ფაქტი¹⁰³. ერთი სიტყვით, ცდას არ აკლებს, რათა საქართველო ავტონომიური სომხური დასახლებებით მოფენილ ქვეყნად წარმოგვიდგინოს. ბ-ნი პ. მურადიანის მსჯელობას რომ მივყვეთ და მის შრომებში მოცემული სომხური დასახლებების სქემა და ფორმები გავიზიაროთ, მივიღებთ ყოველად არაისტორიულ სურათს: გამოვა რომ საქართველოში სომხები კი არ ცხოვრობდნენ ქართველთა შორის, არამედ, პირიქით, ქართველები სომეხთა შორის. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ ევროპასა და აზიაში გაფანტული სომხური ავტონომიური დასახლებების ისტორია, სომხური ისტორიოგრაფიის თვალსაზრისით, სომეხთის ერთიანი ისტორიის შემადგენელ ნაწილებს წარმოადგენს, მაშინ ამ ლოგიკით საქართველოს ისტორიაც სომეხთის ისტორიას უნდა მივათვალოთ.

სინამდვილე, რა თქმა უნდა, სულ სხვაგვარია. ვიდრე ამ საკითხზე ჩვენს ხედვას წარმოვადგენდეთ, ვნახოთ, რამდენად მყარია ბ-ნი პ. მუ-

¹⁰² პ. მურადიანი, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 104, 122, 155-156 და სხვ.

¹⁰³ იქვე, გვ. 118.

რადიანის მიერ მოყვანილი არგუმენტები. მისი წარმოდგენით, როგორც ითქვა, საკულტო ნაგებობებისა და წარწერების გაჩენა და მათი ადგილმდებარეობა განპირობებული იყო კომპაქტური სომხური დასახლებების სულიერი მოთხოვნილებებით, რომლის ძალისხმევითაც, ძირითადად, იქმნებოდა ეს ძეგლები, ე. ი. საკულტო ძეგლების შექმნას წინ უსწრებდა დასახლებების გაჩენა, მაგრამ ფაქტები ამის საწინააღმდეგო არაერთ ჩვენებებსაც შეიცავს. თვით პ. მურადიანის წიგნებში თავმოყრილი მასალის მიხედვით, უფრო ხშირად, თბილისში, საერთოდ ქართლისა და კახეთის სოფლებში სომხურ ეკლესიებს მდიდარი სომეხი ვაჭრები, ანდა სულაც ეკონომიკურად ძლიერი სომხური ოჯახების ცალკეული წევრები აგებდნენ. მაგალითად, თბილისის წმ. გიორგის სომხური ეკლესიის პ. მურადიანის მიერვე პირობითად აღდგენილი სამშენებლო წარწერა გვაუწყებს: „ეს კათედრალური ეკლესია აგებულია სომეხთა მთავრის ომეკის სახსრებით“¹⁰⁴. გორიჯვრის სომხური ეკლესიის (ჩალაბანდის საყდრის) წარწერაში ნათქვამია: „940 (ე. ი. 1491) წ. მე, ჯალაპმა აღვაშენე ეს ეკლესია ჩემი და ჩემი მშობლებისა და ძმების სულის მოსახსენიებლად“¹⁰⁵. ღვთისმშობლის ყანდის სომხური ეკლესიის წარწერა კი გვამცნობს: „სომხური წელთაღრიცხვის „ჯი“ 920 (1471), მე, ასტვანატურ მღვდელმა ჩემმა ვაჟმა ხაჩატურმა და დავითმა და ჩემმა ქრისტესმირმა სულიერმა ძმებმა სარგის სარკავაგმა (დიაკვანმა) და ამი...ელმა ავაშენეთ წმინდა ღვთისმშობლის (ეკლესია) ჩვენი და მშობლების სულის(ხსნისათვის) ამენ“¹⁰⁶. უფრო გვიანდელი ხანისთვის მსგავსი ძეგლების რაოდენობა კიდევ მეტად იზრდება, ხოლო ეკლესიათა განახლებისა, თუ მისი ნაწილების შეკეთების, განსაკუთრებით კი ქვაჯვარების აღმართვის შემთხვევები თითქმის ყოველთვის ერთ პიროვნებასთანაა დაკავშირებული და ცალკეული პერსონების ინტერესებითაა განსაზღვრული¹⁰⁷. ამ და მისი მსგავსი ძეგლების კავშირზე სომხურ კომპაქტურ დასახლებებთან წარწერებში უბრალო მინიშნებაც კი არ მოიპოვება. ხოლო XIX ს., როცა რუსი მოხელეების

¹⁰⁴ მურადიან პ. მ., Армянская эпитафия Грузии, Тбилиси, Ереван, 1988, с. 20-21.

¹⁰⁵ მურადიან პ. მ., Армянская эпитафия Грузии (Картли и Кахети), Ереван, 1985, с. 91.

¹⁰⁶ იქვე, გვ. 51.

¹⁰⁷ იქვე, გვ. 120, 123, 127, 138, 139 და სხვ.

მიერ ორგანიზებული მიგრაციული პროცესების შედეგად საქართველოში სომეხთა მასობრივი შემოსახლება დაიწყო და მსხვილი კომპაქტური სომხური დასახლებებიც შეიქმნა, ეს მოვლენა მაშინვე აისახა ეპიგრაფიკულ ძეგლებშიც. ამ დროიდან სომხურ საკულტო ნაგებობებზე გაკეთებულ წარწერებში მათ მშენებლებად ცალკეული პირები კი არა, უფრო ხშირად მთელი სომხური დასახლებები და სოფლები მოიხსენიებიან. მაგალითებს თვით პ. მურადიანისავე გამოქვეყნებული წარწერებიდან მოვიტანთ. ნიჩბისში – „1867 წ. ეკლესია ავაგეთ ჩვენა სომხისა საზოგადოებამა ჩვენი საკუთარი შრომითა“¹⁰⁸, მუხრანში – „1843 წ. შემწობითა და ღვანლითა სომეხთა გუარით, რომელნიც იმყოფებიან სოფელსა შინა მუხრანს დადგა ეკლესია ეს სომხისა“¹⁰⁹. ანდა „1839 წ. აღვაშენეთ ეკლესია (წმინდა) გიორგისა ჩვენ ზერტში მცხოვრებელთ ერთობით ქართველთა და სომეხთა სასაფლაოდ ჩვენის მუშაკობითა“¹¹⁰. ეს უკანასკნელი წარწერა კონფესიური ურთიერთობის თვალსაზრისითაც ერთობ საინტერესოა და მასზე ცალკე ვიმსჯელებთ. აქ მოყვანილი შუა საუკუნეებისა და XIX ს. ეპიგრაფიკული მასალის შედარება კი, ვფიქრობ, საკმაოდ გარკვევით ცხადყოფს, რომ სომხური ეკლესიების აგება საქართველოში ყოველთვის არ იყო და არც შეიძლებოდა ყოფილიყო სომხური თემების გაჩენის უშუალო შედეგი. პირიქით, ეკლესიას შეეძლო, ალბათ, მოსახლეობის თავის გარშემო შემოკრება, მაგრამ ამჯერად უკვე კონფესიური და არა მხოლოდ ეთნიკური ნიშნით, ისიც განსაზღვრულ დროსა და სივრცეში. ამიტომ არაა აუცილებელი ყოველი საკულტო ნაგებობის უკან სომხური თემი ვეძიოთ, სომხური ეკლესიების რიცხვის მიხედვით კი სომხური თემების და მით უფრო სომეხთა რაოდენობის განსაზღვრა საქართველოში, ამკარად, უიმედო საქმეა.

შუა საუკუნეების, კერძოდ კი XIV-XV სს. საქართველოში ლტოლვილი სომეხები, თუ მართლაც, მთელი სოფლებით მოემართებოდნენ და ქვეყნის ცენტრალურ რაიონებში სახლებოდნენ, როგორც ამას პ. მურადიანი ამტკიცებს, მაშინ ეს მოვლენა ტოპონიმოლოგიაში მაინც უნდა ასახულიყო და მათი ადრინდელი საცხოვრისის სახელწოდების მიხედვით სენია ტოპონიმები ქართლსა და კახეთშიც გაჩენილიყო. ცნობილია, რომ იქ, სადაც დიდ კოლექტივებად მოხდა სომეხთა გადასახლება

კიდევ სათანადოდ აისახა ეს მოვლენა ტოპონიმოლოგიაში. მაგალითად, სომხეთის ჯუღფიდან ირანში გადასახლებულებმა თავიანთ ახალ დასახლებას „ნორ ჯუღფა“, ე. ი. ახალი ჯუღფა უწოდეს, რუსეთის სომხურმა კოლონიამ „ახალი ნახიჭევანი“ და სხვ. აღნიშნული ხანის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური, თუ საერთოდ, ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობები ლტოლვილთა მსხვილი დასახლებების შექმნას ხელს ვერ უწყობდა, რის გამოც სომეხთა საქართველოში შემოსახლება, ეტყობა, მაინც თანდათანობითი ინფილტრაციის გზით ხდებოდა. საქართველოში შემოსახლების ფორმებზე საინტერესო მინიშნებებს ვხვდებით სომხურ ხელნაწერთა ანდერძებში. ერთ მათგანში ვკითხულობთ: დაინერა „სომეხთა ნელთაღრიცხვის „პა“ (1432) წ. არარატის გავარის უპატრონობისას, (იქაურების) ქართველთა ნათესავს შორის მსხემობისას... გაფანტვისას“¹¹¹. დაახლოებით იმავე ხანის სხვა ხელნაწერში კი აღნიშნულია: „ჩვენი ძმობის წევრები გავიქეციით და გავიფანტეთ ქართველთა ქვეყანაში“¹¹². ნ. მარის დაკვირვებით, სომხური მიგრაციის თავისებურებას სავაჭრო წრეების ინტერესები განაპირობებდა, რის გამოც უცხო ქვეყნებისაკენ დაძრული პირველი ნაკადები მიედინებოდა სავაჭრო კავშირთა მიმართულებით, შემდეგ კი სომხური სავაჭრო ფენის მიერ ათვისებულ რაიონებში თანმიყოლებით სახლდებოდა მწარმოებელი საზოგადოებაც¹¹³. საგულისხმოა, რომ შუა საუკუნეების საქართველოში სომხური მოსახლეობის განლაგების სურათი, რომელიც საისტორიო წყაროების მონაცემებით იხატება, თითქმის, სრულად ემთხვევა სავაჭრო გზებსა და მათ შესაყარ ადგილებს. მაგრამ სომეხ ვაჭართა მიერ გარემოს ათვისებასა და თავის გარშემო ეთნიკურ თანამოძმეთა შემოკრებას საკმაოდ ხანგრძლივი და მშვიდობიანი პერიოდი სჭირდება, რის გამოც დიდი კომპაქტური სომხური დასახლებების შექმნა, მით უმეტეს გამუდმებული ომიანობის ვითარებაში, ძალზე ძნელი იყო. ესეც არ იყოს, ძირითადად სომხური სავაჭრო კაპიტალის ინტერესებით სტიმულირებული მიგრაციული პროცესები უმთავრესად დიდი და ძლიერი სახელმწიფოებისკენ იყო მიმართული, რომელთაც შუა საუკუნეების პირობებში ვაჭრის პიროვნებისა

¹⁰⁸ პ. მურადიანი, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 41.

¹⁰⁹ იქვე.

¹¹⁰ იქვე, გვ. 92.

¹¹¹ სომხურ ხელნაწერთა ანდერძის ცნობები საქართველოს შესახებ (XIV-XV სს.) ა. აბდლაძის გამოცემა, თბილისი, 1978, გვ. 47.

¹¹² იქვე, გვ. 51.

¹¹³ ნ. მარი, არკაუნი... გვ. 47; მისივე, Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915, с. 48.

და მისი ქონების დაცვის ბევრად უკეთესი შესაძლებლობანი გააჩნდათ. გასაგებია, რომ სამეფო-სამთავროებად დაშლილი გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოში, სადაც კომერციული საქმიანობის აღმავლობისათვის ასპარეზი შეზღუდული იყო, სომხური მოსახლეობის რაოდენობა ვერ იქნებოდა მაინცდამაინც დიდი. 1770 წ. ერეკლე II-ის მიერ რუსეთის რეზიდენცისათვის გაცემული დემოგრაფიული ცნობის მიხედვით, ქართლში 500 კომლი სომეხი ცხოვრობდა, რაც ქართველი მართლმადიდებელი მოსახლეობის 1/8 -ს უდრიდა, კახეთში კი – 450 კომლი სომეხი, რაც ადგილობრივი ქართული მოსახლეობის 1/16-ს შეეფერებოდა¹¹⁴. ამავე ცნობით, შედარებით მრავალრიცხოვანი ჩანს სომხური მოსახლეობა ქვემო ქართლში, მაგრამ აქ ის მაჰმადიანურ მოსახლეობას შორის არის დაფანტული. ასეთი თანაფარდობა თავისთავად სომხური კომპაქტური დასახლებების შესაქმნელად დიდად ხელშესაწყობი გარემო, რა თქმა უნდა, არ იყო. ფეოდალურ-ნატურალური მეურნეობის პირობებში კი სომეხ ვაჭართა კომპაქტური დასახლებების შექმნა მაშინაც კი, როცა ამით ქართველი ხელისუფლები იყვნენ დაინტერესებულნი, რამდენადმე მნიშვნელოვანი ხნით მაინც შეუძლებელი ხდებოდა. ამის საუკეთესო მაგალითს წარმოადგენს ცნობილი „მეფის ქალაქის“ ისტორია. 1632-1636 წწ. თეძმის პირას სომეხ ვაჭართათვის გაშენებული ქალაქი სულ მალე გამოდის მეფის ხელისუფლების დაქვემდებარებიდან და ქართლის თავადების — თარხნიშვილების სამფლობელოდ იქცევა, სახელსაც იცვლის და „მეფის ქალაქის“ მაგიერ „ქართლის ახალქალაქის“ სახელს იმკვიდრებს¹¹⁵. მეფის ვაჭრებიც გაიფანტნენ და, ჩანს, ამიტომაც სომეხების ხსენებას „ქართლის ახალქალაქში“ ნაკლებად ვხვდებით. იგივე ბედი ეწია ერეკლე II-ის ცდას, ქართლ-კახეთის სოფლებსა და ქალაქებში დაემაგრებინა მის მიერ ჩამოსახლებული რვა სომხური სოფლის მოსახლეობა. დიდი ნაწილი უკან, სომხეთში გაბრუნდა, რაც დარჩა ისიც მცირე ჯგუფებად გაიფანტა ყარაიას, ლილოს, თბილისსა და თელავში. ფეოდალური კარჩაკეტილობის ვითარებაში არაქართული მოსახლეობის გარედან მოსვლა შეზღუდული მასშტაბებით მიმდინარეობდა, რის შედეგადაც XIX ს. დამდეგს საქართველოს თითქმის ყველა პროვინციაში აბორიგენული მოსახლეობა დიდად ჭარბობდა, ქართველების ხვედრითი წონა 4/5-ს უახლოვდებოდა. ამავე მიზეზით XIX ს-მდე სომეხების ჩამოსახლება ხდებოდა მცირე ჯგუ-

¹¹⁴ ქართლ-კახეთის მოსახლეობა 1770 წ., ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 420-421.

¹¹⁵ შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, ტ. II, თბილისი, 1983, გვ. 190.

ფებით¹¹⁶. ნიშანდობლივია ისიც, რომ საქართველოში სომხური მოსახლეობის ოდენობის ყველაზე მაღალი მაჩვენებელი – 6% მხოლოდ 1800 წელზე მოდის¹¹⁷.

თბილისის სომხური ეპიგრაფიკის ძეგლების კვლევისას მკითხველზე სასურველი შთაბეჭდილების მოსახდენად პ. მურადიანი რამდენჯერმე ეხება ქალაქის ეთნიკურ სტრუქტურას და კომენტარის გარეშე მოჰყავს ტურნეფორის ერთობ საეჭვო ცნობა 1701 წ. თბილისის მოსახლეობის ეთნიკურ შემადგენლობაზე, რომლის მიხედვითაც ქართველთა დედაქალაქის 20 ათასი მცხოვრებიდან 14 ათასი ყოფილა სომეხი, 3000 მაჰმადიანი, 2000 ქართველი და 500 კათოლიკე და ეს უკანასკნელიც მოქცეული სომეხები ყოფილან¹¹⁸. საქმე ისაა, რომ ტურნეფორის არც წინამორბედ და არც მისი შემდგომი ხანის ავტორებს შუა საუკუნეების თბილისის მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის ამგვარ რიცხობრივ თანაფარდობას რამდენადმე მაინც მიახლოებული სურათი საერთოდ არ მოეპოვებათ, ამიტომ მოყვანილი ციფრების ნამდვილობა, ბუნებრივია, ყოველთვის სერიოზულ ეჭვს აღძრავდა ქართველ ისტორიკოსთა შორის. უნდობლობა ამ ცნობების მიმართ ჩვენც გამოვთქვით ამ ათიოდე წლის წინ¹¹⁹. ფრანგი მოგზაური, ბუნებისმეტყველი ჟოზეფ პიტონ დე ტურნეფორი ჩვენ ქვეყანაში მოგზაურობისას მეცნიერ ბოტანიკოსის ინტერესებით (მცენარეების შეგროვებით) უფრო იყო დაკავებული, ვიდრე ისტორიული ხასიათის ცნობების შეკრებით, რის გამოც მისი თხზულება კიდევ უფრო მეტად იყო დამძიმებული იმ დროის ევროპული ინფორმაციისათვის დამახასიათებელი ისეთი საერთო ნაკლოვანებებით, როგორც ფაქტების დამახინჯება და სუბიექტურ განწყობათა განზოგადება იყო. ამასთან, ხუთი დღე, რაც მან ჩვენ დედაქალაქში დაჰყო, მეტად მცირე დრო იყო ავტენტური ცნობების შესაგროვებლად, რამდენადაც სტატისტიკური მასალის მოსაპოვებელი წყარო მის დროს თბილისში რეალურად არც არსებობდა. მისი წასვლიდან მხოლოდ 20 წლის შემდეგ, 1721 წ. ვახტანგ VI-ის ბრძანებით განხორციელდა თბილისის მოსახლეობის აღწერა. სრული სახით აღწერის მასალები მოღწეული

¹¹⁶ ვ. ჯაოშვილი, საქართველოს მოსახლეობა XVIII-XX სს-ში, თბილისი, 1984, გვ. 210, 227 და სხვ.

¹¹⁷ იქვე, გვ. 79.

¹¹⁸ П. М. Мурадян, Армянская эпиграфика Грузии, Тбилиси, Ереван, 1988, с. 29.

¹¹⁹ იხ. „ლიტერატურული საქართველო“, 12.X.1990, გვ. 13-14.

არაა, მაგრამ რაც შემოგვრჩა თბილისის მოსახლეობის ეთნიკურ შემადგენლობაზე შედარებით რეალურ წარმოდგენას მაინც გვიქმნის. ამ მასალაზე ჩვენი დაკვირვებით, XVIII ს. პირველი მეოთხედისათვის სომხური მოსახლეობა თბილისში ქალაქის საერთო რაოდენობის ერთი მესამედი უნდა ყოფილიყო, რაც ამ მოსახლეობისათვის ყველაზე მაღალი მაჩვენებელია საქართველოს სხვა დანარჩენ რეგიონებთან შედარებით.

ეთნიკური შემადგენლობის ჩვენს მიერ ნავარაუდები თანაფარდობა დასტურდება, აგრეთვე, საისტორიო საბუთების მონაცემებით და ვახუშტისა და მისი მომდევნო ავტორების მიერ შედგენილი თბილისის რუკებით¹²⁰. ამათ მიხედვით თბილისის ყველაზე ვრცელი და ცენტრალური ნაწილი – კალა, განსაკუთრებით მისი ზემო უბანი, მთლიანად ქართველებით იყო დასახლებული. აქ იყო განლაგებული მეფისა და კათალიკოსის, ბატონიშვილებისა და მსხვილი საერო და სასულიერო ფეოდალების სასახლეები, სამეფო დაწესებულებები. ქალაქის ეს ნაწილი არა მარტო ყველაზე ვრცელი, არამედ უფრო მჭიდროდ დასახლებული ადგილიც იყო, რადგან ხსენებულ სასახლეებსა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე სახლობდა მათ პატრონთა შინა და გარე მოსამსახურეთა რანგის შესაფერისად, მრავალრიცხოვანი ჯგუფები, სამეფო ამაღა, დაცვა და სხვა. დიდი ჯალაბით გამოირჩეოდნენ თბილისში მცხოვრები მუხრანბატონები, ამილახორები, ორბელიანები, ზედგინიძეები, ციციშვილები, აბაშიძეები და სხვები. თბილისში ქართველ დიდგვაროვანთა სიმრავლეს აღნიშნავდა შარდენიცი¹²¹.

ქვემო უბანში, ჩანს, ქართველებს სომხები სჭარბობდნენ. 1721 წ. მოსახლეობის აღწერის მონაწილე ვახუშტი ბატონიშვილიც აღნიშნავდა: „ციხის გარეთ უფროს სომეხნი და მცირედ ქართველნი სახლობენ“, მაგრამ რაც განსაკუთრებით ნიშანდობლივია, მეცნიერ ბატონიშვილის მოწმობით, ეს სომხები „ქცევა-ზნით“ გაქართველებულები ყოფილან¹²². თბილისში ქართველთა ჭარბი გარემოცვის გარეშე „ქცევა-ზნის“ შეცვლა, გასაგებია, რომ შეუძლებელი იქნებოდა. არც თბილისის მიდამოების სოფლებში ჩანს სომხური უმრავლესობა, როგორც ამას ზოგჯერ სომხური ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლები ამტკიცებენ. თბილისის

მიდამოების 22 სოფლის 1781 წ. ხალხის აღწერის დავთრის¹²³ მიხედვით 840 კომლიდან მხოლოდ 222 კომლი სომხური წარმოშობის პირი დავითვალეთ, რაც მთელი მოსახლეობის 1/4-ზე ცოტა მეტია. ეს და სხვა გამოანგარიშებანი, რა თქმა უნდა, მიახლოებითია და სავარაუდოდ, რადგანაც ხალხის აღწერის ქართულ დავთრებში მოსახლეობა ეთნიკური და კონფესიური ნიშნით არ არის გამიჯნული. ამას გარდა, ქართული და სომხური მოსახლეობის გარჩევა ამ დავთრებში მოცემული სახელებისა და გვარების მიხედვითაც ხშირად ჭირს იმიტომაც, რომ ქართველთა შორის გავრცელებულ სახელებს ზოგჯერ სომხებიც ატარებდნენ და პირიქითაც, სომეხთა შორის გავრცელებულ სახელებს – ქართველები. შემდეგ კი ამ სახელებიდან წაწარმოები გვარები, თავის მხრივ, კიდევ უფრო აბუნდოვნებდნენ კონკრეტული პირის ეთნიკურ წარმომავლობას.

როგორც ჩანს, არსებული სინამდვილე არ ითხოვდა ქართული და სომხური მოსახლეობის ერთმანეთისაგან გამიჯვნას, რის გამოც ხალხის აღწერის დავთრებში ისინი ერთი სიითა და ერთმანეთთან შერეულად არიან წარმოდგენილნი. ძირითადი ქართული მოსახლეობის მასასთან ამგვარი შერწყმა-შეკავშირება, ეჭვი არაა, მხოლოდ სომეხთა შედარებითი რიცხოვნობის სიმცირისა და ორივე მოსახლეობის უფლებრივი თანასწორობის პირობებში შეიძლებოდა მომხდარიყო. ეს კი ნიადაგს აცლის პ. მურადიანის ხსენებულ თვალსაზრისს სომხური თემების განსაკუთრებულ სამართლებრივ სტატუსზე, რის საფუძველზე, თითქოს, XVIII ს. საქართველოს სასამართლო პრაქტიკაში სომეხთა მიმართ გამოიყენებოდა მხოლოდ სომხური სამართლის ნორმები.

საქმე ისაა, რომ სომხური თემების სამართლებრივ სტატუსზე მსჯელობისას პ. მურადიანი ნახევარსიმართლითა და მისთვის ჩვეული არაპირდაპირი მინიშნებებითა და სინამდვილის გამრუდების გზით ცდილობს მკითხველის დარწმუნებას არარსებულში¹²⁴. ბ-ნი პარუიერის მიერ ხსენებული ვახტანგ VI-ის კანონთა კრებულში შესული „სომხური სამართალი“ ანუ მხითარ გოშას კანონმდებლობის ნორმები, სხვა უცხო კანონმდებლობათა (მოსეს სამართალი, ბერძნული სამართალი, სირიულ-რომაული სამართლის ნიგნი და სხვ.) ნორმების მსგავსად დამხმარე მნიშვნელობისა იყო და მხოლოდ იმ შემთხვევებში გამოიყენებოდა, როცა

¹²⁰ მ. ბერძნიშვილი, თბილისის გარეგანი სახე XVIII ს-ში, თბილისი, 1965.

¹²¹ შარდენის მოგზაურობა, მ. მგალობლიშვილის თარგმანი, თბ., 1975, გვ. 325.

¹²² ქართლის ცხოვრება, IV, თბილისი, 1973, გვ. 338.

¹²³ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის ძეგლები, I, გვ. 157-182.

¹²⁴ პ. მურადიანი, დასახლებული წარმომი, გვ. 118.

ესა თუ ის ნორმა გათვალისწინებული არ იყო ეროვნული კანონმდებლობის ძველებში¹²⁵. როგორც ი. დოლიძე შენიშნავს, სასამართლო განჩინებებში „სომხური სამართლის“ კანონთა მუხლების დამონმება თითქმის არ გვხვდება¹²⁶. პ. მურადიანის მიერ მოყვანილი მამულის გაყიდვის მაგალითის გამო კი განმარტავს: ამ ერთადერთ შემთხვევაშიც კი სასამართლო მხითარ გოშის სამართლის წიგნის 367-ე მუხლზე მიუთითებს როგორც ვახტანგის სამართლის 161-ე და 167-ე მუხლებთან შესადარებელ მასალას. საქმე კი წყდება ვახტანგის „სამართლის წიგნის ძალით“¹²⁷. შუა საუკუნეების საქართველოში ურთიერთობანი მოსულსა და დამხვდურს შორის, რომ ქართული ბატონყმური სამართლის საფუძველზე წყდებოდა, ამას ლტოლვილი სომხური მოსახლეობაც აღნიშნავდა. ამ მხრივ ტიპურია ერთი მათგანის მიერ ქართველი თავადის სახელზე დაწერილი საბუთი, სადაც ვკითხულობთ: „...ჩემი თავი ჩემის შვილებით ხეჩატურათი და ავეტიქათი თქვენ მოგყიდე, როგორც საქართველოს ბატონყმობის რიგია დღეს და დღეის იქით ისე უნდა გემსახუროთ“¹²⁸. ცხადია, „ქართული ბატონყმობის რიგი“ და „ქართული სამართალი“ იყო ქვეყნის მოსახლეთა შორის ნებისმიერი ურთიერთობის მომწესრიგებელი. ამიტომ არც საქართველოს სომხურ მოსახლეობას, რომელიც საზოგადოების სრულფუნქციონირებთან ნაწილად ითვლებოდა და ქვეყნის ხელისუფალთაგან ზოგჯერ განსაკუთრებული შემწყნარებლობითაც სარგებლობდა, არ გააჩნდა საფუძველი განცალკევებული, მით უმეტეს, საკუთარი კანონებით მართული თემების შესაქმნელად და ისიც ქვეყნის ცენტრალურ რაიონებში, როგორც ეს ბ-ნ პ. მურადიანს წარმოუდგენია. ქვეყნის საზღვრისპირა რაიონებში, განსაზღვრულ დროსა და პირობებში სომხური თემების ჩამოყალიბება, რა თქმა უნდა, გამოირიცხული არ იყო, მაგრამ დროთა განმავლობაში მისი შერწყმა საერთო ქართულ კულტურულ პროცესთან მაინც გარდაუვალი ხდებოდა. მაგალითად შეიძლება გამოდგეს ცურტავის სომხური მოსახლეობის თავგადასავალი, რომელიც ჯერ კიდევ VII ს. დამდეგს იქ საკუთარ სოფლებად და თემებად ცხოვრობდა. შემდეგ კი

¹²⁵ სამართალი ვახტანგ მეექვსისა, ტექსტი დაადგინა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო ისიდორე დოლიძემ, თბილისი, 1981, გვ. 61.

¹²⁶ იქვე, გვ. 59.

¹²⁷ იქვე, გვ. 60.

¹²⁸ სსა, 229, დავთარი №6, საბუთი 83.

ქართულ კულტურულ სამყაროსთან თანდათანობითი შერწყმის შედეგად, იმავე მოსახლეობისათვის X ს. უკვე სომხეთი გახდა უცხო ქვეყანა¹²⁹.

საქართველოს სომხური მოსახლეობის ისტორიასთანაა განსაზღვრულწილად დაკავშირებული ქართული მოსახლეობის ერთი შედარებით მცირე, განსაკუთრებით ვაჭრობა-ხელოსნობაში ჩაბმული ნაწილის მიერ სომხური სარწმუნოების მიღება და ე. წ. „ქართველ გრიგორიანთა“ ეთნოკულტურული ერთობის ჩამოყალიბება. ამგვარი ერთობის არსებობის შესაძლებლობა, არათუ გვიანი შუა საუკუნეების, არამედ XIX ს. საქართველოშიც პ. მურადიანს დაუშვებლად მიაჩნია და ნამეტანი გალიზიანებით ხვდება ამ საკითხზე ქართულ ისტორიოგრაფიაში მსჯელობას. მისი განცხადებით „ქართველ გრიგორიანთა“ ცნება გამოგონილი იყო XX ს. დასაწყისში ქართული ბურჟუაზიული საზოგადოების გარკვეულ განწყობილებათა ზეგავლენით და ამ საქმის მთავარ „დამნაშავედ“ ზაქარია ჭიჭინაძე გამოყავს¹³⁰. „ზ. ჭიჭინაძის თვალსაზრისის განვითარების ცდის“ გამო მკვეთრ გალიზიანებას გამოსხატავს ჩვენს მიმართაც, რაც შემდგომშიც არაერთხელ გაიმეორა სომხეთში გამომავალ სხვადასხვა პერიოდულ გამოცემებში («**საქართველო**», «**საქართველო**» და სხვ.) დაბეჭდილ წერილებში.

მარტო ის ფაქტი, რომ XIX ს. დასასრულისა და XX ს. დასაწყისის ქართული და სომხური პერიოდული გამოცემების ფურცლებზე მწვავე დებატები იმართებოდა ხსენებულ საკითხზე პუბლიცისტებსა და მეცნიერთა შორისაც, მას უკვე „გამოგონილს“ ვეღარ უწოდებ. რაც შეეხება ზ. ჭიჭინაძეს, იგი თვით იყო „ქართველ გრიგორიანთა“ საზოგადოების არსებობის უშუალო მოწმე და აღმწერი. თავის წიგნში სათითაოდ ჩამოთვლის მისი თანამედროვე „გრიგორიანი ქართველების“ 105 გვარს, რომელთაგან მხოლოდ რამდენიმე გვარის ეთნიკური კუთვნილება თუ შეიძლება იყოს სადავო, თორემ დანარჩენის ქართველობა იოტის ოდენა ეჭვსაც არ ბადებს. მაგალითად, ავალიშვილი, ბარათაშვილი, ბაქრაძე, გიორგაძე, მაჩაბელი, მუჩაიძე, ლომიძე და¹³¹ სხვა მრავალი, რომელთა ზოგი წარმომადგენელი სხვადასხვა მიზეზისა და გარემოებათა გამო

¹²⁹ იხ. **უხტანესი**, ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომხეთაგან, ზაზა ალექსიძის თარგმანითა და გამოკვლევით, გვ. 6.

¹³⁰ იხ. მისი *Армянская эпиграфика Грузии (Картли и Кахети)*, გვ. 90, შენ. 29.

¹³¹ **ზ. ჭიჭინაძე**, ქართველი გრიგორიანები, თბილისი, 1906, გვ. 103-113 და სხვ.

სომხურ სარწმუნოებას მიჰყვებოდა. ბევრ მათგანთან ზ. ჭიჭინაძეს პირადი ნაცნობობა და მეგობრობა აკავშირებდა, რაც საშუალებას აძლევდა უკეთ შეესწავლა მათი უცხო სარწმუნოებაში გადასვლის ისტორია, რის შესახებაც მის წიგნში კონკრეტულ მითითებებსაც ვხვდებით. ასე რომ, ზ. ჭიჭინაძე თვით არის ერთ-ერთი პირველწყარო „გრიგორიან ქართველთა“ ისტორიის შესასწავლად და პრეტენზიები მის მიმართ ამ საკითხის გამო, ვფიქრობ, გაუმართლებელია.

პ. მურადიანის ხსენებული წიგნის სხვა გვერდზე კი, როცა მის ავტორს ისტორიული საბუთების ქართული ფორმის გვარების მქონე პერსონაჟებში ეთნიკური სომხების შეცნობა დასჭირდა, ქართველთა მიერ სომხურ სარწმუნოებაში გადასვლის შემთხვევებს გამოგონებულს აღარ უწოდებს და ავიტაბილეს ცნობებზე დაყრდნობით აღნიშნავს, რომ იყო შემთხვევები, როცა სომეხი მონოფიზიტები ქალკედონიზმის წიაღში გადადიოდნენ, ხოლო ქართველები სომხები ხდებოდნენ (ე. ი. მონოფიზიტები). ამიტომ ეთნიკური შემადგენლობის საკითხი რთულია და სიფრთხილეს საჭიროებს¹³². სადისერტაციო ნაშრომის ავტორეფერატში კი ხაზგასმით აცხადებს: ჩვენ უარყოფთ ჯერ კიდევ არსებულ კონცეფციას, რომლის მიხედვითაც ქართლისა და კახეთის ამჟამინდელი ქართულენოვანი სომხური მოსახლეობა „სომხური“ გახდა „გრიგორიანობისადმი“ მიმხრობის გამო. ჩვენ სულაც არ გამოვრიცხავთ ქართველთა არმენიზაციისა და სომეხთა ქართველიზაციის ცალკეულ შემთხვევებს, მაგრამ ეს პროცესი არ იყო მუდმივ მოქმედი ფაქტორი¹³³.

როგორც ვხედავთ, ეთნიკური და კონფესიური გაუცხოების თემას პ. მურადიანი ცალმხრივად, მისთვის საჭირო კუთხით განიხილავს და მისადმი დამოკიდებულებას იცვლის იმისდამიხედვით, თუ როგორ უჯობს. ამასთან შეცდომაში შეჰყავს მკითხველი, როცა ამტკიცებს, თითქოს, ჩვენ უარყოფდეთ შუა საუკუნეებისა და შემდგომი ხანის საქართველოში სომეხ ლტოლვილთა არსებობის ფაქტს. პირიქით, პ. მურადიანი ცდილობს სომხური სარწმუნოების მქონე ქართველების სომხური ეთნოსისადმი მითვლას და ამ გზით ისედაც მრავალრიცხოვანი სომხური მოსახლეობის უფრო მეტად გაზრდას ქართული მოსახლეობის შემცირების ხარჯზე. ასეთი დამოკიდებულების თვალნათელი მაგალითია, აგრეთვე, სომხეთის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური

ყოველკვირეული რუსულენოვანი გაზეთის „ეპოხა“-ს 1990 წ. მე-8 ნომერში რუბრიკით „პოლიტიკა“ გამოქვეყნებული პ. მურადიანის წერილი ერთობ ემოციური სათაურით „ქართველი გრიგორიანები“ – მითი თუ რეალობა? ასე, ხან „გამოგონებული ცნება, ხან „კონცეფცია“, ხან კი „მითი“. ეს უკანასკნელი ეპითეტი ძლიერი გაღიზიანების შედეგია, რაც გამოწვეული იყო იმ ხანებში სომხური სარწმუნოების მქონე ქართველთა ათეული ათასობით თანამედროვე შთამომავალთა მიერ, თითქმის მთელი საუკუნის შემდეგ, საკუთარი გვარისა და ეროვნების ოფიციალურად (იურიდიულად) დაბრუნებით, რითაც თავისთავად დაიმსხვრა „ქართველ გრიგორიანთა“ ეთნოკულტურული კატეგორიის უარყოფის პ. მურადიანისეული მითი. ხსენებულ წერილზე ჩვენი პასუხი სათაურით „ვინ არღვევს კეთილმეზობლობის ტრადიციებს?“ დაიბეჭდა „ლიტერატურული საქართველოს“ 1992 წლის 22 მაისის ნომერში. ამავე საკითხზე მსჯელობა გავშალეთ და პ. მურადიანის მტკიცებულებათა სანიშნაოდ დეგო დამატებითი კონტრარგუმენტები მოვიყვანეთ ჩვენს წიგნში „საქართველოს სომხური მოსახლეობის ისტორიის საკითხები (IV-XVIII სს.)“, თბილისი, 1999, გვ. 185-194. საილუსტრაციოდ პ. მურადიანის მიერ მოხმობილი არგუმენტების სანიშნაოდ დეგო რამდენიმე კონტრარგუმენტს აქაც მოვიყვანთ. დავინიშნოთ პ. მურადიანის არაერთგზისი განცხადებით, თითქოს, მხოლოდ მისიონერ ავიტაბილეს წერილის ერთ პასაჟშია ნახსენები ქართველთა არმენიზაციის ფაქტი, რაც ცალკეულ შემთხვევათა რიგს უნდა მიეკუთვნოსო. ბ-ნი პარული ამჯერადაც მისთვის სასურველ განმარტებას მოყვანილი შინაარსის მცირე გამრუდებით აღწევს. ავიტაბილეს წერილში მოყვანილია XVII ს. პირველი ნახევრის ცნობილი ქართველი პოლიტიკური მოღვაწის ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილის სიტყვები, რომელშიც გამოთქმულია შემფოთება ამ მოვლენის გაფართოების გამო. ავიტაბილეს მიხედვით ნ. ჩოლოყაშვილს უთქვამს: „ყოველი დღე ჩვენის თვალთ ვხედავთ, რომ მრავალნი ქართველნი სომხდებიან...“¹³⁴, რაც მურადიანისაგან სრულიად განსხვავებულ დასკვნას ითხოვდა. ამგვარი ცნობები კი საკმაოდ მრავლად იძებნება იტალიელ მისიონერთა მოხსენებებში. იმავე ხანებში პატრი ამბროჯიო თავის ხელმძღვანელობას რომში მოახსენებდა: „ჩვენი მონაზონები ამ ქრისტიანებში დიდის სიკეთის ქმნას შეიძლებენ რამდენისამე სოფლის ყიდ-

¹³² პ. მურადიანი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 125.

¹³³ პ. მურადიანის ხსენებული დისერტაციის ავტორეფერატი, გვ. 10.

¹³⁴ დონ პიედრო ავიტაბილე, ცნობები საქართველოზე, თბილისი, 1977, გვ. 66.

ვით, როგორც შვრებიან სომხები. თუმცა ქართველებს დიდი სიმძულვარე აქვთ სომხების სარწმუნოების მხრივ, გარდა, როდესაც მათი ყმები ხდებიან, ბევრი მათგანი გადადის სომხის წესზე¹³⁵. აქაც ცალკეულ შემთხვევებზე კი არა, მთელ სოფლებზეა საუბარი. „გრიგორიან ქართველთა“ საზოგადოების დამადასტურებელი საბუთები თვით პ. მურადიანის მიერ გამოქვეყნებულ „ძეგლებშიც“ საკმაოდ მოიპოვება, რომელთაგან მხოლოდ ერთ ნიშანდობლივ წარწერას მოვიყვანთ: „ჩყლთ (1839) წელს აღვაშენეთ ეკლესია ესე წმინდა გიორგისა ჩვენ ზერტში მცხოვრებელთ ერთობით ქართველთა და სომეხთა სასაფლაოდ ჩვენის მუსაკობითა, შემწეობითა...“¹³⁶. ამ წარწერის კომენტარში პ. მურადიანი განმარტავს, თითქოს, ხანგრძლივმა თანაცხოვრებამ ამ სოფლის ქართველთა და სომეხთა შორის არა მარტო ეთნიკური, არამედ კონფესიური საზღვრებიც წაშალაო. ასეთი ახსნა დამაჯერებლობას, რა თქმა უნდა, მოკლებულია. ვინც კი შუა საუკუნეების, თუნდაც გვიანი ხანის, საზოგადოების ბუნებას იცნობს, მან კარგად იცის (მათ შორის პ. მურადიანმაც), რომ კონფესიურად განსხვავებული საზოგადოების წარმომადგენლები არათუ ერთმანეთის სასაფლაოზე მიცვალებულს არ დაასაფლავებდნენ, არამედ ეკლესიაშიც არ შევიდოდნენ. წარწერის ტექსტში ხსენებული ეკლესია ერთობლივ მამულებელნი ქართველებიცა და სომეხებიც, რა თქმა უნდა, ერთი სარწმუნოებისანი იყვნენ, სხვაგვარად მათი თანამშრომლობა, მით უფრო სასაფლაოს ეკლესიის მშენებლობაში, შეუძლებელი იქნებოდა. ამის აღიარება კი პ. მურადიანის თვალსაზრისს ეწინააღმდეგებოდა. ამიტომაც, ჩანს, ტექსტის ახსნის იმ დროისათვის გარეგნულად მომგებიან ვარიანტს მიმართა. მაგრამ საქმეც ისაა, რომ XIX ს., რომელსაც ეს წარწერა ეკუთვნის, ყველაზე შეუფერებელი დროა ეთნიკური და კონფესიური საზღვრების წაშლის შესაძლებლობის სამტიკიცებლად. ის უფრო კონფესიურ ურთიერთობათა გამწვავების ხანადაა ცნობილი. საქართველოს რუსული ადმინისტრაცია ქართველთა და სომეხთა გათიშვისა და დაპირისპირებისათვის იღვწოდა. ამ პოლიტიკური ამოცანის შესაბამისად ქართველთა სომხურ სარწმუნოებაში გადასვლას არა მარტო ახალისებდა, არამედ ზოგჯერ აიძულებდა კიდევ. ეს და მსგავსი ღონისძიებები რუსული კოლო-

¹³⁵ მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის XIII-XIX სს., ტფილისი, 1902, გვ. 236.

¹³⁶ პ. მურადიანი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 62.

ნიალური პოლიტიკის არსენალში ერთ-ერთი ეფექტური საშუალება იყო ქართული ეთნიკური კოლექტივის დასასუსტებლად.

ამდენად, ბ-ნი პ. მურადიანის ცდებს, უარყოს ე. წ. „ქართველ გრიგორიანთა“ ეთნოკულტურული კატეგორიის არსებობა გვიანი შუა საუკუნეებისა და განსაკუთრებით XIX ს. საქართველოს საზოგადოებაში, რამდენადმე სერიოზული საფუძველი არ გააჩნია და ასეთ მტიკიციბულებებს მხოლოდ მეცნიერული ინტერესების მიღმა მოტივები თუ შეიძლება რომ ასულდგმულებდეს.

შუა საუკუნეების საქართველოში სომხური მოსახლეობის განსაკუთრებული სიჭარბისა და სიძველის შთაბეჭდილების შესაქმნელად, აღნიშნულს გარდა, ბ-ნი პ. მურადიანი ცალკეული ქართული გვარების წარმომავლობაში ეჭვის შეტანასა და სომხურთან დაკავშირებას ცდილობს, რისთვისაც მეცნიერული საბუთიანობის ნაცვლად ზოგადი და არაპირდაპირი მინიშნებებით კმაყოფილდება, რაც, ეჭვი არაა, საქმეში ჩაუხედავი მკითხველის ფსიქიკაზე ზეგავლენის მოსახდენადაა მხოლოდ გათვლილი. ამ მხრივ ტიპურია ცნობილი ქართული ფეოდალური საგვარეულოს – მუსხელიშვილთა გასომხურების პ. მურადიანისეული ხერხი. სოფ ბრედის გრიგოლ განმანათლებლის მონასტრისათვის გათვალისწინებული ხელნაწერი სახარების (1469) თავგადასავალზე საუბრისას, მკითხველს მოულოდნელად სქოლიოში ჩატანილ ასეთ ცნობას აწვდის: სოფ. ბრედის მცხოვრებლები ამჟამად სომხურს უწოდებენ წმ. გიორგის ეკლესიას, სადაც დაკრძალულნი არიან მუსხელოვების (მუსხელიშვილი) საგვარეულოს წარმომადგენლები. თუკი გამოვრიცხავთ, განაგრძობს პ. მურადიანი, კიდევ ერთი სომხური საგანის არსებობის შესაძლებლობას, მაშინ უნდა დავასკვნათ, რომ დროთა განმავლობაში ბრედის სომხების გაქართველების პროცესში, წმ. გრიგოლი გააზრებული იყო (შეცვლილი?) როგორც წმ. გიორგი, ქართულ წრეებში ამ უკანასკნელის კულტის განსაკუთრებული პოპულარობის გამო¹³⁷.

ბ-ნი პ. მურადიანის აქ წარმოდგენილ მსჯელობაში, თითქმის, ყველა სიტყვა ერთმანეთს ეწინააღმდეგება. ჯერ ერთი, მის მიერ მოყვანილ ანდერძმინანერში, სადაც ხსენებულ სახარებაზეა საუბარი, საერთოდ არაა ნახსენები სოფ. ბრედა. ხელნაწერის დამწერი ბარსელი პოლიტიკური მოვლენების გადმოცემასთან ერთად აღნიშნავს, რომ დაზიანებული სახარება 1584 წ. გაანახლა და სომეხთა არქიეპისკოპოს ხაჩატურის თხოვ-

¹³⁷ პ. მურადიანი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 53.

ნით მასვე გორში დაუბრუნა, ამ უკანასკნელმა კი თავის ძმისშვილს დიაკვან კირაკოსს სოფ. ყანდაში გაუგზავნა. თუკი ეს ხელნაწერი სახ-არება, პ. მურადიანის თქმით, ბრეძის წმ. გიორგის ეკლესიისათვის იყო გათვალისწინებული, მაშინ მისამართის შეცვლის მიზეზი ბარსელს მაინც უნდა აღენიშნა, მით უმეტეს, რომ სახარების თავგადასავალთან დაკავშირებულ ყოველ დეტალს სკრუპულოზურად აღწერს. ამ გაუგებრობის ახსნის სხვა ვარიანტს ვერც პ. მურადიანი გვთავაზობს. ცხადია, წმ. გრიგოლის ეკლესია სოფ. ბრეძაში არ ყოფილა და, ბუნებრივია, ამიტომ ვერც განახლებული სომხური სახარება გაიგზავნებოდა იქ. სოფ. ბრეძის ეკლესიასთან დაკავშირებული ყველა ეს ვარიანტი, ჩანს, პ. მურადიანს იმისთვის დასჭირდა, რომ წმ. გიორგის ქართული ეკლესია სომხურად გამოეცხადებინა და ამით იქ დასაფლავებული ცნობილი ქართული ფეოდალური საგვარეულოს – მუსხელიშვილების ქართველობაზე მკითხველში ეჭვი აღედგა. რაც შეეხება წმ. გრიგოლის გიორგიდ გააზრებას, თუ გარდასახვას, ეს არათუ ვარაუდების, არამედ ფანტაზიის სფეროს შეიძლება, ალბათ, მივაკუთვნოთ. მეტ-ნაკლებად მსგავსი მეთოდებით მანიპულირებს ქართული გვარების სომხური ეთნოსისადმი მითვლის სხვა შემთხვევებშიც. მეტადრე მაშინ, როცა საქმე ეხება ორენოვან ქართულ-სომხურ წარწერებში მოხსენიებული გვარების წარმომავლობის გარკვევას. ასეთ შემთხვევაში პ. მურადიანი ყოველთვის სომხური ტექსტით ხელმძღვანელობს, სადაც ქართული სახელები (და არა მარტო ქართული) ჩვეულებრივ სომხური ფორმით გადმოიცემა. მაგალითად, ბიჭიაშვილი – ბიჭიანცად, ღარღაძე – ღარღაძეანცად, ბაგრატიონები – ბაგრატიუნებად, ბატონიშვილი სომხურში გავრცელებულ პარონად და ა. შ. ამიტომაცაა, რომ მისთვის მხოლოდ ქართულენოვანი სომხები არსებობენ და არასდროს სომხური სარწმუნოების წიაღში ნებით თუ უნებლიედ მოხვედრილი ქართველები¹³⁸.

ქართლის ცენტრალურ რაიონებში სომხური მოსახლეობის სიჭარბისა და სიძველის შთაბეჭდილების გასაძლიერებლად იგი, ამასთანავე, ცდილობს ეს რეგიონი ძველთაგანვე სომხური კულტურის გავრცელების სივრცედ წარმოგვიდგინოს, რისთვისაც ცალკეული კულტურული ფაქტის, მისთვის ჩვეული მეთოდებით, გამრუდებულ ახსნასაც არ ერიდება. მაგალითად, „წმ. ნინოს ცხოვრების“ მისთვის საჭირო ერთი სიუჟეტის გადმოცემისას ეყრდნობა მაინცდამაინც ლეონტი მროველის იმ ვარიანტს,

¹³⁸ პ. მურადიანი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 38, 46, 48 და სხვ.

რომელიც „ნინოს ცხოვრების“ არც ერთ ძირითად რედაქციაში არ მოიპოვება. საქმე ეხება ჯავახეთში ფარავნის ტბასთან წმ. ნინოს შეხვედრას მცხეთელ მწყემსებთან და მათთან საუბარს. ძირითად A რედაქციაში ასეთ შეხვედრაზე საერთოდ არაფერია თქმული, მეორე B რედაქციაში კი აღნიშნული არ არის რომელ ენაზე შედგა მათ შორის საუბარი. ამ გარემოებაზე თვით მურადიანიც მიუთითებს. მხოლოდ ლეონტი მროველის თხზულებაშია ნათქვამი, რომ „წმიდა ნინო მეცნიერ იყო მცირედ ენასა სომხურსა, რამეთუ პირველ ესწავლა ნიაფორისგან, და პოვა მწყემსთა მათ შორის სომხურად მზრახველი და ჰკითხა მას, ვითარმედ „რომლისა სოფლისანი ხართ?“ ხოლო მან მიუგო და რქუა, ვითარმედ: „დაბით ელარბინით და საფურცლით, და ქინძარელნი, რა-ბატელნი დიდისა ქალაქისა მცხეთისანი“¹³⁹. რამდენადაც ეს უკანასკნელი ცნობა „მოქცევა“-ის არც ერთ ძირითად რედაქციას არ მოეპოვება, ობიექტური მკვლევრის მოვალეობას შეადგენდა, ალბათ, გაერკვია ლეონტის თხზულებაში მისი მოხვედრის მიზეზები. ამის მაგიერ საკუთარი ვერსია პ. მურადიანმა თავს მოახვია XI ს. ავტორს და განაცხადა, რომ „ნინოს ცხოვრების“ საერთო კონტექსტიდან გამომდინარე, ლეონტი მროველის ლოგიკური დასკვნით უცხო ხალხის წარმომადგენლებთან ურთიერთობის დამყარება ნინოს შეეძლო მხოლოდ სომხურ ენაზე, ე. ი. წმ. ნინოსთვისაც და მცხეთისა და მისი შემოგარენის მცხოვრებლებსთვისაც უცხოელებთან საკონტაქტო ენა მხოლოდ სომხური იყო. როგორც არ უნდა ყოფილიყო, განაგრძობს პ. მურადიანი, XI ს. ისტორიკოსი ვერაფერს ხედავს უცნაურს იმაში, რომ მცხეთისა თუ მისი მიმდებარე სოფლების მცხოვრებს „ცოტათი“ მაინც შეეძლებოდა სომხურის ცოდნა და ჩამოთვლის მთელ რიგ გარემოებებს, რომელთაც უნდა განეპირობებინათ ქართველთა მიერ სომხურის „ცოტათი“ ცოდნა. სომხურის ცოდნის განმაპირობებელ გარემოებათა შორის მნიშვნელოვნად მი-აჩნია: სომხურიდან უძველესი ქართული თარგმანების (ძირითადად ბიბლიური წიგნების) მნიშვნელოვანი რაოდენობა, კორიუნის თხრობა ქართული ანბანის შექმნაზე და ჯვალას მთარგმნელობითი მოღვაწეობა, მეზობელ გუგარქში ორენოვანი ქართულ-სომხური ეპარქიის არსებობა და ბოლოს, სომხური ეკლესიის წარმომადგენელთა მქადაგებლობითი მოღვაწეობა „ჩრდილოეთის ქვეყნებში“. ყველა ამ სადავო და საეჭვო გარემოებათა ჩამოთვლას აგვირგვინებს ქართული ძეგლის „მოქცევა“-ქართლისა“-ში

¹³⁹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 85-86.

შემონახული „ზოგიერთი ცნობით“ საქართველოს სულიერ და ადმინისტრაციულ ცენტრში სომეხთა ყოფნაზე¹⁴⁰. რა თქმა უნდა, ბ-ნი პარუირი აქ სომეხთა უბრალო ყოფნას არ გულისხმობს. მას საუბარი აქვს ლეონტის მიერ „იოზ სომეხად“ წოდებულ ქართლის მთავარეპისკოპოსზე. მოყვანილი ფაქტის განსაკუთრებული მნიშვნელობის მიუხედავად, არც ამ გარემოებათა შესწავლა და, მით უფრო, ფაქტის ნამდვილობის გამორკვევა, როგორც ჩანს, მის ინტერესებში არ შედის. იგი კვლავ მისთვის ჩვეულ მინიშნებებს მიმართავს, რომლებმაც მკითხველს ქართლის ცენტრში სომხური გარემოს შესაძლებლობის შთაბეჭდილება უნდა შეუქმნას. იგი წერს: სამწუხაროდ, ჩვენ არაფერი შეგვიძლია ვთქვათ იმ გარემოებათა შესახებ, რომლებმაც განაპირობეს იოზის გამოჩენა ამ თანამედროებაზე, მით უფრო იმის შესახებ, ფლობდა თუ არა ის ქართულს, ანდა მისმა გარემომცველმა სამღვდელოებამ თუ იცოდა სომხური ენა, თუმცა ღვთისმსახურება ჯერ ისევე ბერძნულ ან სირიულ ენებზე უნდა წარმართულიყო¹⁴¹. ერთი შეხედვით სავსებით შესაძლებელი და უწყინარი მსჯელობაა ბ-ნი პ. მურადიანის მიერ წარმოდგენილი, მაგრამ მის მრავალრიცხოვან და თანამიმდევრულ მინიშნებებს თუ ერთად მოვუყრით თავს, მივიღებთ ძველი ქართლის ცენტრში ეთნოკულტურული სიტუაციის ყოვლადმუუფერებელ და გამრუდებულ სურათს.

დავინწყოთ მცხეთელ მწყემსებთან წმ. ნინოს შეხვედრის ეპიზოდით და ვნახოთ, რამდენად საფუძვლიანია ამ ერთობ მწირი ცნობით განმარტავადელი დასკვნების კეთება. წმ. ნინომ რომ სომხური იცოდა ცოტათი დვინელი მიაფორისგან ეს ლეონტისათვის უკვე ცნობილი იყო „მოქცევა“-ის ავტორისაგან¹⁴², რის გამოც სომხეთის მეზობელ ჯავახეთში ნინოს კონტაქტი იქაურებთან, ბუნებრივია, შეიძლებოდა სომხურ ენაზეც წარმართულიყო, რამდენადაც სასაზღვრო ზოლში მეზობლები

¹⁴⁰ პ. მურადიანი, ხსენებული ნაშრომი, გვ. 15.

¹⁴¹ იქვე, გვ. 15

¹⁴² დვინელ მიაფორთან ნინოს შეხვედრის მიზეზი ახსნილი აქვს პ. მურადიანისათვის ყველაზე სანდო ავტორს კ. კეკელიძეს, რომელიც ასე განმარტავს: წყაროს ავტორს იმიტომ მიუყვანია ნინო დვინელ მიაფორთან, რომ ამ უკანასკნელმა თავისი საკუთარი პირით აღიაროს უპირატესობა ქართლისა სხვა ქვეყნის წინაშე, მას ქართლი ანუ „ჩრდილოთა მცხეთელთა“, როგორც სომეხი მიაფორი ამბობს, ღვთის განგებამ წილით არგუნა ისეთი დიდი სიწმინდე, როგორიცაა კვართი უფლისა. იხ. კორნელი კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, I, თბილისი, 1956, გვ. 78-79.

ერთმანეთის ენას რამდენადმე, ალბათ, მაინც ფლობდნენ. მაგრამ მწყემსები მცხეთელები იყვნენ და ამიტომ საჭირო გახდა მათ შორის სომხურის „მზრახველის“ მოძებნა, რაც კიდევ მოხერხდა. ცხადია, ასეთი შეზღუდული ინფორმაცია განზოგადების საშუალებას არ იძლევა და ერთი გამონაკლისი შემთხვევის მცხეთისა და მისი მიმდებარე სოფლების მოსახლეობაზე გავრცელება, ვფიქრობ, ყოვლად გაუმართლებელია.

ქართველთა შორის სომხური ენის ფართოდ გავრცელების თვალსაზრისის დასადასტურებლად პ. მურადიანის მიერ მოყვანილი კულტურული მნიშვნელობის ფაქტები მათი ავტორის სასარგებლოდ სულაც არ მეტყველებს. ბიბლიური წიგნების სომხურიდან თარგმნა თავისთავად დიდმნიშვნელოვანი კულტურული მოვლენაა, მაგრამ არაფრით არ არის სომხური ენის გავრცელების მანიშნებელი. სომხურ ბიბლიურ წიგნებს საქართველოში რომ მკითხველი ჰყოლოდა, მაშინ ხომ არც მათი თარგმნა იქნებოდა საჭირო? ნიშანდობლივია ისიც, რომ სომეხებთან კულტურულ-ლიტერატურული კავშირი ცალმხრივი არასდროს ყოფილა. სომხელებიც ისევე თარგმნიდნენ ქართულიდან, როგორც ქართველები სომხურიდან¹⁴³. არც მაშტოცის მიერ ქართული ანბანის შექმნის ლეგენდა სძენს რამეს პ. მურადიანის იდეას, რადგანაც კარგადაა ცნობილი, რომ მესროპმა ქართული არ იცოდა, ენის უცოდინრად კი უცხო ანბანის შექმნა შეუძლებელია. რაც შეეხება ცურტავის ორენოვანი ქართულ-სომხური ეპარქიის არსებობას V ს. ქვემო ქართლში და იქ მიმდინარე ეთნოკულტურულ პროცესებს, ყველაზე უკეთ ამაზე ამ მოსახლეობის თავგადასავალი გვიჩვენებს. რამდენიმე საუკუნეში, როგორც ითქვა, ეს მოსახლეობა უკვე სომხეთს მიიჩნევდა უცხო ქვეყნად. სომხური ეკლესიის წარმომადგენელთა მქადაგებლობით მოღვაწეობას კი ქვემო ქართლში აქა-იქ ძველთაგან შემორჩენილი სომხური მოსახლეობა თუ საჭიროებდა, თორემ იქაურ მკვიდრ ქართველობას არც ეკლესიები აკლდა (მარტო ბოლნისის სიონი რად ღირს) და არც მქადაგებლები. მაშ რაში დასჭირდა ბ-ნი პარუირს სომეხ მქადაგებლებზე აქცენტირება? როგორ უნდა განეხორციელებინათ მათ თავიანთი მისია ქართულ მოსახლეობაში, თუ ისინი, მოსალოდნელია, არ ფლობდნენ ქართულს? ცხადია, პ. მურადიანის მიზანი სულ სხვაა. ეტყობა, სურს მკითხველში აღძრას ეჭვი და დააფიქროს – ხომ არ იყო ქართლის მოსახლეობა სომხური კულტურის მატარებელი. ამკარად, ამ ტენდენციითაა გააზრე-

¹⁴³ კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, გვ. 48.

ბული მის ხსენებულ წიგნში „იობ სომეხის“ თემატ. მას არ აინტერესებს მცხეთის საყდრის ტახტზე იობის გამოჩენის გარემოებანი, მაგრამ მის სომხობაში ეჭვი არ ეპარება, მიუხედავად იმისა, რომ ასეთ ინფორმაციას ავთენტიკური წყაროები არ ფლობენ¹⁴⁴. პ. მურადიანს მხოლოდ ენის პრობლემა ანუხებს: იცოდა თუ არა იობმა ქართული, ხოლო მისმა გარემომცველმა სამღვდელოებამ სომხური ენა. ძნელი არაა იმის მიხედვით, თუ საითკენ მიანიშნებს მკვლევარი მკითხველს. თუ იობის გარემომცველი სამღვდელოება ფლობდა სომხურს, გამოდის რომ იობის გამო წირვაც ამ ენაზე უნდა ჩატარებულიყო, რაც გასაგებია, შესაბამისი ცოდნის მრევლსაც გულისხმობდა. ასეთი არაბუნებრივი შთაბეჭდილების შესასუსტებლად, ეტყობა, ისევე ნეიტრალურ პოზიციას არჩევს და გამოთქვამს ვარაუდს, რომ იობის დროს ღვთისმსახურება ისევე ბერძნულ და სირიულ ენებზე უნდა წარმართულიყო, როგორც იმჟამად ეს სომხეთში ხდებოდა. სამწუხაროდ, მას მხედველობიდან გამორჩა ერთი მნიშვნელოვანი დეტალი. მეზობლებისგან განსხვავებით, ღვთისმსახურება აღმოსავლეთ საქართველოში ყოველთვის ქართულ ენაზე წარმოებდა¹⁴⁵.

მსგავსი კულტურული გავლენის ძიებასთანაა დაკავშირებული, აგრეთვე, მცხეთის ჯვრის ტაძრის მიმართ ჯერ კიდევ ადრე, 1968 წ. გახმაურებული ვნების განვითარება ხსენებულ მის წიგნში. თავის დროზე პ. მურადიანის ამ ძიებებმა აღიარებულ სპეციალისტთა მკაცრი კრიტიკა დაიმსახურა და არც ერთმა სერიოზულმა სპეციალისტმა მისი დასკვნები მცხეთის ჯვრის ტაძრის წარწერის დათარიღებისა და მისი ინტერპრეტაციის თაობაზე არ გაიზიარა. ხსენებულ წიგნში პ. მურადიანი, ფაქტობრივად, იმეორებს ძველ არგუმენტებს, ისე რომ საჭიროდ არ მიიჩნევს მაშინდელ კრიტიკაზე პასუხის გაცემას, რამდენადაც, მისი თქმით, თავისი დამოკიდებულება ამ კრიტიკისადმი მან უკვე გამოხატა 1969 წ. პარიზში გამოქვეყნებულ წერილში და მის გამეორებას აქ უადგილოდ მიიჩნევს. მაგრამ აღმოჩნდა, რომ მცხეთის ჯვრის სომხური გრაფიკული წარწერის მაგიერ მკითხველს ფალსიფიცირებული წარწერა მიაწოდა, რაც თავის დროზე შეამჩნია და სამეცნიერო წრეებს გაუმჟღავნა საფრანგეთში მოღვაწე, ან გარდაცვლილმა ქართველმა

¹⁴⁴ იხ. ჩემი, საქართველოს სომხური მოსახლეობის ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1999, გვ. 27-34.

¹⁴⁵ პ. კეკელიძე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 32.

მეცნიერმა, კალისტრატე სალიამ¹⁴⁶. როგორც იტყვიან აქ უკვე კომენტარიც ზედმეტია.

ერთი სიტყვით, ბ-ნი პ. მურადიანის დიდი მცდელობა, რომ შუა საუკუნეების აღმოსავლეთი საქართველო სომხური კულტურის ტოტალური გავლენის ქვეყნად დაგვიხატოს, არა მარტო ყოველგვარ საფუძველსაა მოკლებული, არამედ მის ავტორსაც რეალობის მიღმა და მოვსეს ხორენაცის კონცეფციის ტყვეობაში აქცევს, რომელიც ქართლის ისტორიას სომხეთის ისტორიის ნაწილად განიხილავდა.

XX ს. 40 წლებიდან დაწყებული, როგორც ვნახეთ, ქართული თემა სომხურ ისტორიოგრაფიაში საკმაოდ აქტიურად განიხილებოდა. საკითხისადმი მიდგომა არსებითად არ განსხვავდებოდა XIX ს. ჩასახული ტენდენციებისაგან, მიუხედავად იმისა, რომ უკვე განვლილი იყო სოციალურ-პოლიტიკური ცვლილებებისა და გარდაქმნების საკმაოდ გრძელი გზა და ქვეყანაში გაბატონებული ოფიციალური იდეოლოგია ისტორიკოსებს მოუწოდებდა ეკვლიათ საბჭოთა კავშირის ხალხთა და პირველ რიგში, ამ ხალხების რუს ხალხთან ურთიერთობა-თანამშრომლობის, მეგობრობის და ძმობის ისტორია. საუკუნის 60-იანი წლებიდან მოკიდებული იქმნებოდა მთელი რიგი ნაშრომებისა კავკასია-რუსეთის, სომხეთ-რუსეთის ისტორიული ურთიერთობის თემაზე, სადაც ამავე ჭრილში ქართულ-სომხური ურთიერთობანიც პოვნენ ასახვას, მით უმეტეს, რომ სახელმწიფოებრივ დონეზე რუსეთთან ურთიერთობის შესაძლებლობა მთელი კავკასიიდან მხოლოდ ქართულ სამეფოებს ჰქონდათ, რის გამოც რუსეთთან კონტაქტების დამყარებისა და გაფართოების მოსურნე ქართველთა ისტორიული მეზობლებისათვის ამ პროცესში ჩასართავად ქართველ პოლიტიკოსთა მხარდაჭერასა და შუამავლობას თავისთავად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

ამიერკავკასიის ხალხთა განმათავისუფლებელი მოძრაობის თემაზე დაწერილ ნაშრომებში ამ წლებიდან კიდევ უფრო მკაფიოდ იკვეთება შუა საუკუნეების ამიერკავკასიაში წამყვან პოლიტიკურ ძალად კვლავაც სომხეთის წარმოდგენის ტენდენცია. ნიშანდობლივია, რომ სომეხი ისტორიკოსები ამ უპირატესობაზე მსჯელობას არ ერიდებიან ისტორიის იმ მონაკვეთების გაშუქების დროსაც კი, როცა სომხეთს საკუთარი სახელმწიფოებრიობა აღარ გააჩნდა და მის ბედს უცხო დიდი სახელმ-

¹⁴⁶ იხ. ვაზეთი „კომუნისტი“, 1990, 7 ოქტომბერი, აგრეთვე, Бондо Арвеладзе, "Армянские" или грузинские церкви в Грузии?!, Тбилиси, 1996, с. 4-6.

ნიფოები განსაზღვრავდნენ. ერთ-ერთი ასეთი პერიოდი ამიერკავკასიაში არაბთა ბატონობის ხანა. ამ ეპოქის სომხეთზე მონოგრაფიული ნაშრომის ავტორი ა. ნ. ტერ-ლევონიანი წერს, რომ სირიის გამგებლის, შემდეგ კი ომეადთა დინასტიის პირველი ხალიფა მუავიას მიერ სომხეთის იშხანის (მმართველი მთავრის) თეოდოროს რშტუნის ხელისუფლების ცნობა სომხეთზე, ქართლსა და არანზე დერბენდამდე, პირველი ნაბიჯი იყო პროვინცია „არმინიის“ შექმნის გზაზე¹⁴⁷, რითაც, აშკარაა, ცდილობს გამართლება და ახსნა მოუძებნოს სებეოსის ერთობ საეჭვო ცნობას, თითქოს, სომხეთის ეს უპირატესი მდგომარეობა კავკასიაში ემყარებოდა არაბ და სომეხ ხელისუფალთა შორის 652 წ. ზაფხულს დამასკოში დადებულ ხელშეკრულებას. სებეოსის ამ ცნობას ყოველგვარი შენიშვნისა და განმარტების გარეშე იზიარებს ბ-ნი კარენ იუზბაშიანიც¹⁴⁸. საფუძველი ასეთი ოპტიმიზმისათვის, ვფიქრობ, არ უნდა არსებობდეს. გარდა იმისა, რომ სებეოსის მიერ ხსენებული ხელშეკრულების არსებობა არაბული წყაროებისათვის სრულიად უცნობია, ტექსტის შინაარსიც პრაქტიკულ მნიშვნელობას საერთოდ მოკლებულია, რამდენადაც ჩამოთვლილი ქვეყნების დამორჩილება ამ შეთანხმებით თვით თ. რშტუნის ევალებოდა. ამის გამო ს. ჯანაშია მოსწრებულად შენიშნავდა: „მოავიას „სულგრძელი“ საჩუქარი ცარიელი აღტქმა იყო და იგი რეალური შინაარსით თვით თეოდოროსს უნდა აევსო ჩამოთვლილი ქვეყნების დაპყრობით“¹⁴⁹, რაც იმ დროისათვის არაბებს ჯერ კიდევ ვერ მოეხერხებინათ. სომეხი მთავრის ხელისუფლების მასშტაბურობას თვით მისი ბიოგრაფიის ცნობილი ფაქტებიც გამორიცხავს. იმპერიასა და სახალიფოს შორის მოქცეულმა სომხეთის იშხანმა დიდი ძალების დაპირისპირებით გამონვეულ სირთულეებს თავი ვეღარ გაართვა და ჯერ სომეხი ნახარარების შეთქმულების მსხვერპლი გახდა, როცა ის სომხეთის მმართველის თანამდებობიდან გადააყენეს და მისი მამულები ერთმანეთს შორის გაინაწილეს, ხელისუფლების აღდგენის შემდეგ კი თ. რშტუნმა არაბთა საპატიო ტყვეობაში დაასრულა სიცოცხლე სამშობლოდან შორს – დამასკოში. ასეთი თავგადასავლის მქონე ხელისუფალის პრეტენზიები მთელ კავკასიაზე, გასაგებია, რომ მოკლებული უნდა იყოს რეალურ საფუძველს.

¹⁴⁷ Тер-Гевондян, Армения и арабский Халифат, Ереван, 1977, с. 155.
¹⁴⁸ К. Н. Юзбашян, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., Москва, 1988, с. 30-31.
¹⁴⁹ ს. ჯანაშია, შრომები, II, თბილისი, 1952, გვ 360.

ადრეულ შუა საუკუნეებში სომხეთზე ქართლის დამოკიდებულების საჩვენებლად აღნიშნულს გარდა, ა. ტერ-ლევონიანი კიდევ ორ მომენტზე ამახვილებს ყურადღებას. მისი სიტყვით, სომხური ეკლესიის მოღვაწეობამ კულტურულად ერთგვაროვანი სახე მიანიჭა ამიერკავკასიის ქვეყნებს, ამიტომ სასანური ეპოქის ტრადიციების გამგრძელებელ არაბებსაც ეს ქვეყნები ერთ ერთეულად მიაჩნდათ, რის გამოც მათ „არმინია“ უწოდესო¹⁵⁰. მეორე არგუმენტი კი ფეოდალური სომხეთის მმართველი ფენის სოციალურ სტრუქტურაში მომხდარ ცვლილებებს და მათი გამომხატველი ტერმინების ახსნას უკავშირდება. „იშხანის“ გვერდით „იშხან იშხანაცის“ ტიტულის გაჩენას ა. ტერ-ლევონიანი საზოგადოების სოციალური განვითარებითა და შესაბამისად ადმინისტრაციული მმართველობის ფორმების შეცვლით კი არ ხსნის, არამედ ტერმინების ფუნქციური სხვაობით. მისი მტკიცებით, „იშხანისა“ და „იშხან იშხანაცის“ ფუნქციები ერთმანეთისგან იმით განსხვავდებოდნენ, რომ პირველის ხელისუფლება მხოლოდ სომხეთზე ვრცელდებოდა, მეორისა კი იბერიასა და ალბანეთზეცო¹⁵¹. მსგავსი შინაარსის დებულებებს სხვა სომეხ ავტორთა ნაშრომებშიც არაერთგზის ვხვდებით. ძირითადად, ს. ერემიანის ხელნაწერ შრომებზე მითითებით, გ. მკრტუმიანი არგუმენტირების გარეშე გვაუწყებს, რომ ამიერკავკასიაში შექმნილ სამხედრო-ადმინისტრაციულ ერთეულს არაბებმა „არმინია“ უწოდეს ამ რეგიონის წამყვანი ქვეყნის – სომხეთის სახელის მიხედვითო. მისივე განმარტებით, ქართველ და ალბანელ ფეოდალთა მეთაურები დაახლოებით ისეთ-სავე დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ სომხეთის იშხანთან, როგორც თბილისისა და ბარდავის ემირები „არმინიის“ ვალთან, ე. ი. ქართლის ერისმთავრები ემორჩილებოდნენ დვინში მჯდომ სომხეთის იშხანს¹⁵².

არაბული პროვინცია „არმინიის“ ფარგლებში სომხეთისა და სომეხი დინასტიების განსაკუთრებული უფლებებისა და წამყვანი მდგომარეობის დასადასტურებლად სომეხ ავტორთა მიერ მოყვანილ გარემოებებსა და მტკიცებულებებს, რა თქმა უნდა, არაფერი აქვთ საერთო რეალურ ვითარებასთან. არ შეეფერება სინამდვილეს, თითქოს, სომხეთის იშხანს

¹⁵⁰ ა. ტერ-ლევონიანი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 155.
¹⁵¹ Г. Г. Мкртумян, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., Москва, 1988, с. 30-31.
¹⁵² Г. Г. Мкртумян, Грузинское феодальное княжество Кахети в VIII-XI вв и его взаимоотношения с Арменией, Ереван, 1983, с. 63-64.

ქართლის ერისმთავარი და ალბანელ ფეოდალთა მეთაური ემორჩილებოდა. დაპყრობილი ქვეყნების სამართავად არაბები, ჩვეულებრივ, ადგილობრივ ადმინისტრაციულ აპარატს იყენებდნენ, რის გამოც ყველგან მმართველობის სტერეოტიპული ფორმა იყო გავრცელებული. არაბებს დაქვემდებარებული ადგილობრივი ხელისუფალი ერთგვარი შუამავლის როლს ასრულებდა უცხო ადმინისტრაციასა და მოსახლეობას შორის და თავისი უფლება-მოვალეობებითა და ფუნქციებით ადგილობრივი უზენაესი არაბი მოხელის მოადგილედ ითვლებოდა. ასეთი იყო ქართლის ერისმთავარი, სომხეთის იშხანი, თუ რანის მთავარი. არაბული წყაროები უფლებრივად მათ არ ასხვავებდნენ და ყოველ მათგანს ერთი და იმავე ხარისხის ტიტულით – „ბატრიკად“ მოიხსენიებდნენ. საყურადღებოა, რომ ამ თვალსაზრისს ზოგჯერ ა. ტერ-ლევეონდიანიც იზიარებდა¹⁵³. თუნდაც ამიტომ „იშხანისა“ და „იშხან იშხანაცის“ განსხვავებულ ფუნქციურ დატვირთვაზე ბ-ნ ტერ-ლევეონდიანის მსჯელობა ჩვენი აზრით, ნაძალადევი და ერთობ ხელოვნურია. „იშხან იშხანაცის“ ტიტულის გაჩენის საჭიროება, ეჭვი არაა, განაპირობა სომხეთში არაბთა ხელისუფლების შესუსტების პირობებში მრავალმთავრობის ტენდენციის განვითარებამ, როცა ცალკეული გამთავრებული ნახარალები „იშხანის“ ტიტულსაც იკუთვნებდნენ. ასეთ ვითარებაში თანაბართა შორის პირველის გამოსარჩევად, ეტყობა, გამოინახა უფრო შესაფერისი „იშხან იშხანაცის“ ანუ მთავართა მთავრის განმადიდებელი სახელწოდება, ისევე როგორც უფრო ადრე (VI ს.) იმავე მიზეზით ქართლში შემოღებული იყო ერისმთავრის ინსტიტუტი.

ასევე სიმართლესაა დაცილებული არაბული საამიროს „არმინის“ სახელწოდების დაკავშირების მცდელობა ამიერკავკასიაში სომხეთის კულტურულ თუ სოციალურ-პოლიტიკურ მონინავეობასთან. ვფიქრობ, ძნელია ერთსახად დაიჯერო იმ ქვეყნის კულტურული თუ სოციალურ-ეკონომიკური მონინავეობა რეგიონში, სადაც მან ყველაზე ადრე დაკარგა დამოუკიდებლობა (ბიზანტიამ და ირანმა ერთმანეთს შორის სომხეთი გაიყვეს 385-7 წწ. დასავლეთ სომხეთში მეფობა გაუქმდა 390 წ., აღმოსავლეთ სომხეთში – 428 წ., ალბანეთში — 463 წ., ხოლო ქართლში 523 წ.) და დიდი დამპყრობლების საყრდენ ბაზად იქცა, რის გამოც თავისი ბუნებრივი განვითარების გზას ასცადა და დიდხანს

დამპყრობელი არაბების მომთაბარული ფეოდალიზმის რეჟიმის კალაპოტში მოექცა, მისგან გამომდინარე ყველაზე მძიმე შედეგებითურთ. რაც შეეხება ამიერკავკასიის ასპარეზზე სომხური ეკლესიის მიერ კულტურული ერთგვაროვნების მიღწევას, ამ მტიკცებულების სრულიად სანინალმდეგო მოვლენაზე მეტყველებს VII ს. დასაწყისიდან ქართული და სომხური ეკლესიების მწვავე კონფესიური დაპირისპირება, რაც, ამასთანავე, ცხადია, ამ ქვეყნების კულტურულ მეტოქეობასაც მონიშნავს და არა მათ ერთგვაროვნებას. ყოველივე თქმულის საფუძველზე კი უარსაყოფი ხდება „არმინის“ სახელწოდების გაჩენის გარემოებათა ზემოხსენებული ახსნა და, ბუნებრივია, ის დაუკავშიროთ მახლობელ აღმოსავლეთში არაბული დაპყრობების შედეგად განვითარებულ პოლიტიკურ პროცესებს. ცნობილია, რომ არაბული ადმინისტრაცია თავდაპირველად სომხეთში დამკვიდრდა ტერიტორიული სიახლოვისა და, განსაკუთრებით, იქ არსებული შესაფერისი საყრდენი სოციალური და პოლიტიკური ბაზის შედარებითი სიფართოვის გამო¹⁵⁴. სომხეთის დაპყრობით ამიერკავკასიაში გაჩნდა ახალი არაბული სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეული, რომლის საზღვრები ათეული წლების განმავლობაში თანდათან ფართოვდებოდა მის შემადგენლობაში მეზობელი ქვეყნების ტერიტორიების შეყვანით. ასეთ პირობებში სომხეთის სახელმა არაბთა ბატონობის გამომხატველი, პრინციპულად ახალი შინაარსი შეიძინა, რის გამოც ის ამ რეგიონში სახალიფოსადმი დაქვემდებარებულ მთელ ტერიტორიაზე უნდა გავრცელებულიყო. ამგვარი მოვლენები ისტორიისათვის სულაც არ არის უცხო. მაგალითად, პოლიტიკურ შინაარსში მომხდარი ცვლილებისას ერთი ქვეყნის სახელის მეორეზე გავრცელების პირდაპირ ანალოგიას წარმოადგენს ბიზანტიური სამხედრო-ადმინისტრაციული თემის – იბერიის საკატეპანოს სახელის გავრცელება ანისის სამეფოზეც. ტაოს დაპყრობის შემდეგ ბიზანტიელებმა თავდაპირველად დავით კურაპალატის სამეფოს ბაზაზე შექმნეს თავიანთი ადმინისტრაციული ერთეული, რომელსაც ქვეყნის ეთნიკური და პოლიტიკური სახის მიხედვით „იბერიის თემი“ უწოდეს. აქედან ბერძნებმა სომხეთის დიდ ნაწილზე გაავრცელეს თავიანთი ხელისუფლება და ყველა ისინი ადმინისტრაციულად იბერიის თემში გააერთიანეს. ბოლოს კი თვით ანისის ყოფილი

¹⁵³ იხ. **ჯანაშია**, არაბობა საქართველოში, შრომები, II, გვ. 379; **А. Н. Тер-Гевондян**, Армения и арабский Халифат, с. 171-172.

¹⁵⁴ დაწვრილებით მათ შესახებ იხ. ჩემი „ნარკვევები საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობის ისტორიიდან IV-XII სს-ში, თბილისი, 2002. გვ. 76-124.

სამეფოს ტერიტორიებიც მიუერთეს, რითაც სომხურმა ფართობითა და მოსახლეობითაც მნიშვნელოვნად გადააჭარბა ქართულს და ამის მიუხედავად, ეს ბიზანტიური სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეული ისევ „იბერიად“ იწოდებოდა. გასაგებია, რომ ამ შემთხვევაშიც არაბული „არმინიის“ მსგავს მოვლენასთან გვაქვს საქმე.

აღმოსავლეთ საქართველოს სომხეთის ნაწილად წარმოდგენის მცდელობა სომხური ისტორიოგრაფიის ერთ ნაწილში აპოკეას აღწევს IX-XI სს. ანუ ბაგრატიუნთა სომხეთის ისტორიის გადმოცემისას. ამიერკავკასიის ისტორიის ამგვარი გააზრების თეორიული დასაბუთება კი, როგორც მოსალოდნელიც იყო, ბ-მა ს. ერემიანმა წარუდგინა მკითხველს საზოგადოებას ერთობ მიმზიდველი სათაურით „Общность судеб и культурно-политическое сотрудничество народов Закавказья в IX-XIII вв.“, რომელიც დაიბეჭდა 1979 წ. მაშინ ახლად დაარსებულ კრებულში „Кавказ и Византия“-ს პირველ ნომერში. მეზობლების ისტორიის გადმოცემისას საერთო, გამაერთიანებელი ძირების კვლევა და მათი მნიშვნელობის წინ წამოწევა, რა თქმა უნდა, ყოველთვის აქტუალური და კეთილშობილური საქმე იყო, მაგრამ საქმეც ის არის, რომ ეს საერთო, ცალმხრივად, მხოლოდ სომხეთის ისტორიის კუთხითაა გაშუქებული, რაც მისი თეორიის მიმდევრებს რეალური, იბიექტური ისტორიული სურათის კიდევ უფრო მეტად დამახინჯების საფუძველს აძლევს.

ამიერკავკასიის IX-XIII სს. ისტორიას ს. ერემიანი ორ პერიოდად ყოფს. პირველს მიაკუთვნებს IX-X სს., როცა მისი აზრით, ამიერკავკასიის ქვეყნების პოლიტიკურ ცხოვრებაში მთავარ როლს სომეხი ბაგრატიდები თამაშობდნენ, რამდენადაც ისინი ჩაუდგნენ სათავეში არაბი და ბიზანტიელი აგრესორების წინააღმდეგ ბრძოლას ერთიანი ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შექმნისათვის. მეორე კი მისი ვარაუდით, მოიცავს XI-XIII სს. დასაწყის პერიოდს, როცა წამყვან როლს ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ცხოვრებაში უკვე ქართველი ბაგრატიდები თამაშობენ. ისინი ახერხებენ ყველა ქართული მიწის ერთიან ცენტრალიზებულ სახელმწიფოდ გაერთიანებას. შემდეგ კი გაერთიანებული ქართული სახელმწიფოს შემადგენლობაში შედის აგრეთვე ჩრდილო სომხეთიც.

სომეხ ბაგრატიდთა შირაკის შტოს გაძლიერებასთან ერთად, მისი თქმით, ყალიბდება პოლიტიკური დოქტრინა, რომლის მიხედვითაც ამიერკავკასიის ქრისტიან ხალხთა მიწები შეადგენს ერთიან სახელმწიფოს შირაკელ ბაგრატიდთა მეთაურობით. ჯერ კიდევ არაბთა სახალიფოს ბატონობის პერიოდში, განაგრძობს ბ-ნი ს. ერემიანი, ბაგრატიდები ხშირად ექცევიან ამიერკავკასიის ხალხთა სათავეში „სო-

მეხთა და ქართველთა იშხანის (IX ს. იშხანაც იშხანის) ტიტულით“. უკანასკნელმა იშხანაც იშხანმა აშოტ ბაგრატიუნმა გამოიყენა რა თავისი მდგომარეობა შირაკელ ბაგრატიდთა სიუზერენული უფლებების დასაფუძნებლად, შეიძინა სამეფო პატივი. ბაგრატიდები ცხადდებიან „სომეხთა და ქართველთა მეფეებად“, ხოლო მოგვიანებით – „სომეხთა და ქართველთა შაჰანშაჰებად“ (922 წ.). სომეხი მეფე, როგორც ბაგრატიდთა დინასტიის ყველა შტოს მეთაური, ამას გარდა, ატარებდა აზგაპეტის ტიტულს; ის „დინასტიის მეთაურის“ ხარისხში გამოდის. სომეხი ბაგრატიდები ამ ტიტულატურას ატარებდნენ 1044 წლამდე, გაგიკ II-ის ჩამოგდებაამდე. ეს გაერთიანება, რომელიც ბოლომდე წარმოადგენდა სომეხ, აღმოსავლურქართულ და სომეხ-„ალბანთა“ სამეფო-სამთავროთა კონფედერაციას, იყო არამყარი და ბიზანტიის აგრესიისა და სელჩუკიანთა შემოსევების შედეგად მალე დაიშალა.

მკითხველის ყურადღებას შევაჩერებ ფაქტის ოსტატური გამრუდების კიდევ ერთ შემთხვევაზე. ბ-ნი ს. ერემიანი წერს: ერთიანი ბაგრატიდული სამეფოს შექმნას სომხეთში განსაკუთრებით შეუშალა ხელი ბიზანტიის აგრესიამ. იმპერიასთან ტარონის (966 წ.) და ტაიქის (1001 წ.) მიერთებამ, ამის მიყოლებით ვასპურაკანის სამეფოს გადაცემამ (1021 წ.) და ანისის სამეფოს ანექსიამ (1044 წ.) საბოლოოდ მოშალეს სომხური პოლიტიკური წარმონაქმნების შემდგომი არსებობის საფუძველი. სომხურ სამეფოთა რიგში ტაოს სომხურივე ფორმით მოხსენიებით ტექსტის ავტორს მკითხველი შეცდომაში შეჰყავს და მის სომხურობაზე ეჭვის საფუძველსაც აღარ უტოვებს. ტაოსთვის ბრძოლა კი ძლიერების ზენიტში მყოფ ბიზანტიის იმპერიას ქართველ მეფეებთან კიდევ დიდხანს უხდებოდა, რამაც ამის, ე. ი. 1001 წლის შემდეგ კიდევ 21-22 წელს გასტანა.

გ. მკრტუმიანი სიტყვასიტყვით იმეორებს ს. ერემიანის აქ წარმოდგენილ განმარტებულ დებულებებს და თავის მხრივ უმატებს, რომ „სომეხთა და ქართველთა იშხანისა“ და შემდეგ „იშხან იშხანაცის“ ტიტულები სახალიფოს კარის წყალობა იყო და მას პირველი სომეხი ბაგრატიდი მეფეები აშოტ I და სმბატ I ატარებდნენ. ამ უკანასკნელმა კი რეალობად აქცია ის, რაც აქამდე თეორიულად იყო მიღებული¹⁵⁵. ამ უნებური აღიარებიდანაც კარგად ჩანს ხსენებული ტიტულების ცალმხრივი და ფორმალური ხასიათი. არ არის მართალი გ. მკრტუმიანი,

¹⁵⁵ Г. Мкртумян, Грузинское феодальное княжество Кахети VIII-XI вв. с.90-91.

როცა ცდილობს ადარნასე ქართველთა კურაპალატის თანამშრომლობა სმბატ I-თან სომეხი მეფისადმი მორჩილებად წარმოსახოს. როგორც კი სმბატ I-ისა და ადარნასეს პოლიტიკური ინტერესები ერთმანეთს დასცილდა, ქართველთა მეფე მკვეთრად დაუპირისპირდა სომეხთა მეფეს და მის წინააღმდეგ სომხეთში მსხვილ ფეოდალთა შეთქმულებაც მოაწყობა, რომლის მიზანი სმბატ I-ის ტახტიდან ჩამოგდება და მის მაგიერ ადარნასე ქართველთა მეფის დასმა იყო. იოანე დრასხანაკერტეცის გადმოცემით, ადარნასე თურმე, დიდი ლაშქრით (თუმცა ნაადრევად) შეჭრილა შირაკის გავარში და ანისის ციხეც დაუკავებია. ადარნასეს პოლიტიკური გავლენა სომხეთში სმბატ I-ის სიკვდილის შემდეგაც იგრძნობა. სომეხი მემბატის თქმით, აშოტ სმბატის ძე გაამეფეს სომხეთში ქართველთა მეფემ და მისმა ჯარმა¹⁵⁶.

ბევრად უფრო მართალი იყო იოსებ ორბელი, რომლის შეფასებითაც გაგიკ I-ის ტიტული „სომეხთა და ქართველთა მეფე“ დაკავშირებული იყო გაგიკის მიერ ქვემო ქართლის ფლობასთან. სომეხი სწავლულის თქმით, გაგიკ I თავს სომეხთა და ქართველთა მეფედ შეიგრძნობდა, რადგანაც ქართული მიწები მისი სამეფოს ფარგლებში იყო მოქცეული¹⁵⁷. მოვლენების ამგვარი გაგება შეიგრძნობა ზოგიერთ ძველ სომხურ წყაროშიც, რომელთა მიხედვით, ტაშირ-ძირაგეტის სამეფოს შექმნას ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე, საქართველოში სომეხთა გამეფებად მიიჩნევენ. მაგალითად, მხითარ აირივანეცი წერს: „ამ დროს (981 წ.) დაიწყო ბაგრატიუნთა მეფობა ქართველებზე, რამეთუ გურგენი გამეფდა საქართველოში, ხოლო მისი ძმა სმბატი – სომხეთში“¹⁵⁸. ბაგრატიუნთა პანეგირიკოსი ისტორიკოსებისგან განსხვავებით, ეს მოვლენა მხითარ ეპისკოპოსთან ქვემო ქართლში მომხდარ პოლიტიკურ მოვლენებს უკავშირდება და მთელ ქართლს, მით უფრო, მთელ საქართველოს არ გულისხმობს, რამდენადაც ცნობაში ხსენებული გურგენი ტაშირ-ძირაგეტის სამეფოს კვირიკიანი მეფე იყო და, მიუხედავად იმისა, რომ ქვემო ქართლი მთლიანი ქართლის ერთი შედარებით მცირე ნაწილი იყო, მხითარის წარმოდგენით, ის მაინც საქართველო იყო ისტორიულადაც და თავისი ეთნო-კულტურული სახითაც.

¹⁵⁶ იოანე დრასხანაკერტელი, სომხეთის ისტორია, ელ. ცაგარეიშვილის თარგმანი და გამოკვლევა, თბილისი, 1965, გვ. 115-117, 195 და სხვ.

¹⁵⁷ И. А. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963. с. 5.

¹⁵⁸ მხითარ აირივანეცი, ქრონოგრაფიული ისტორია, თარგმანი და კომენტარები ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილისა, თბილისი, 1990, გვ. 74.

რაც შეეხება „აზგაპეტის“ ინსტიტუტს, რეალობას მოკლებული მისი არსებობა თეორიულ სფეროში თუ შეიძლება ვივარაუდოთ, მით უფრო გაუგებარია მისი გამოყენება ქართველი მონარქების მიმართ, რომელთაც თვით გააჩნდათ როგორც გვარის უფროსობის, ისე სომხეთის ტახტის ფლობის პრეტენზიებიც, რაც ყველაზე ადრე ადარნასე ქართველთა მეფემ გაამჟღავნა, როცა „ნაადრევად“ შეიჭრა შირაკის გავარში, ანისის ციხე დაიკავა და სომხეთის ტახტის დაკავებაც სცადა. დიდი დავით III კურაპალატი კი, სომხურივე წყაროების მოწმობით, პრაქტიკულად ახორციელებდა თავის სიუზერენულ უფლებებს შირაკის მეფე სმბატ II-სა და ყარსის მეფე მუშელზე, რომელმაც ამ უკანასკნელთა შორის არსებული კონფლიქტი საკუთარი შეხედულების მიხედვით გადაჭრა. ასოლიკის დასტურით, „ყველა მეფე ნებით დამორჩილდა მას“¹⁵⁹. ასოლიკის ამ განცხადების ფონზე ერთობ ცინიკურად ჟღერს ქ-ნი ვ. არუთინოვა-ფიდანანის განცხადება, თითქოს, დავით კურაპალატი „იმდენად ძლიერი ხელისუფალი იყო, რომ მისი დაქვემდებარება შირაკის ბაგრატიდებისადმი, მისი სიუზერენებისადმი... უფრო ნომინალურ ხასიათს ატარებდა“¹⁶⁰. ცხადია, ქ-ნი ვიიდა სომხური ისტორიოგრაფიის იმ მიმართულების ერთგული რჩება, რომელსაც ამიერკავკასიის ისტორიის ტენდენციური გაშუქება თავისი მოღვაწეობის მთავარ ამოცანად დაუსახავს. ბაგრატიონთა ქართველი მემბატინე სუმბატ დავითის ძე, მომდევნო ქართველ მეფეს ბაგრატ III-ს უკვე მთელი კავკასიის მპყრობელ მონარქად წარმოგვიდგენს, რომელიც „სომხთისა ელმნიფებითა, ნებეირად განაგებდა“¹⁶¹. ბაგრატ III-ის ვაჟი გიორგი I კი, სომხური წყაროების მოწმობით, ანისისა და ყარსის სამეფოებზე ისეთივე გავლენით სარგებლობდა, როგორითაც ტაოს სახელგანთქმული მეფე დავით III. ცხადია, რომ ასეთ ხელისუფალთა მიმართ შირაკელ ბაგრატიუნთა აზგაპეტობაზე მსჯელობა ყოვლად უსაგნო და გაუგებარია. უფრო მეტიც, თვით სომხეთშიც კი „აზგაპეტის“ ინსტიტუტის ფუნქციონირებას, ფაქტობრივად, პრაქტიკული სარბიელი არ გააჩნდა, ამასთან შირაკის ბაგრატიუნთა გარდა ამ ტიტულის მადიებელნი სხვებიც იყვნენ (მაგალითად, ლორე-ტაშირის მეფე დავით უმინანყლო). ყველაფერი დამოკიდებული იყო კონკრეტულ პირობებსა და ძალთა რეალურ თანაფარდობაზე. ამ მხრივ კი, როგორც აკად. ჰაკობ

¹⁵⁹ სტეფანოს ტარონეცი ასოლიკი, ხსენებული გამოცემა, გვ. 275.

¹⁶⁰ Арутюнова В. А. Из истории северо-восточных областей Византийской империи в XI в., [...], 1972 N 1, [...]

¹⁶¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 382.

არებს, როგორც ეს IX-XIII სს. ამიერკავკასიის ისტორიის ს. ერემიანი-სეული პერიოდიზაციითაა გათვალისწინებული. თუმცა ამ აღიარებას იმდენი და ისეთი განმარტებები ახლავს, რომ ზოგჯერ შეიძლება დაუფერებელიც დაიჯერო და იფიქრო, რომ ქართველმა ბაგრატიონებმა თავიანთ სახელმწიფოში კავკასიის ქრისტიანული ნაწილი კი არ გააერთიანეს, არამედ სომხური სამეფო-სამთავროები ფენიქსის მსგავსად აღადგინეს. ასეთ ტენდენციას, როგორც ითქვა, ადრევე ჩაეყარა საფუძველი, 60-იანი წლებიდან კი სომხურ ისტორიოგრაფიაში ახალი შემართებით იწყება მსჯელობა მხარგრძელთა პოლიტიკურ როლსა და ჩრდილო სომხეთის სტატუსზე, რასაც ძირითადად ს. ერემიანის უკვე ხსენებულ ნაშრომებში მოცემული იდეები და დებულებები ედო საფუძვლად. იმხანად დაბეჭდილ მრავალრიცხოვან ნაშრომთა შორის პრობლემა მეტ-ნაკლები სისრულითაა განხილული 1964 და 1969 წწ-ში სომხურ და რუსულ ენებზე გამოცემულ ლ. ბაბიანის წიგნში „სომხეთის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორია XIII-XIV სს.“. საკითხის უშუალო განხილვას წიგნის ორი თავი ეთმობა და მასზე საუბარი შიგადაშიგ მომდევნო თავებშიც გრძელდება. ავტორი ცდილობს თავისი აზრი ახალი არგუმენტებით, ქართული წყაროების ცნობებითა და ზოგიერთი ქართველი ისტორიკოსის მიერ გამოთქმული მოსაზრებებითაც შეამაგროს. ლ. ბაბიანი თავის წინამორბედებთან შედარებით „ზაქარიადული სომხეთის“ წარმოქმნის განსხვავებულ რედაქციას გეთავაზობს. მისი თქმით, „ნამესტნიკობის“ დროს (მონაპირეობა წიგნის ავტორს მეფისნაცვლობა ჰგონია) მხარგრძელებს გაუერთიანებიათ სომხური ფეოდალური ძალები და სომხური სამხედრო დანაყოფები შეუქმნიათ ქართული არმიის სისტემაში, რაც, თურმე, მათი საკუთარი დიდი პოლიტიკური გეგმებით ყოფილა განსაზღვრული. ამ გეგმის მიხედვით კი, საქართველოს მფარველობითა და მისი შეიარაღებული ძალების უშუალო მონაწილეობით, მათ სელჩუკიანი თურქებისაგან უნდა გაენთავისუფლებინათ სომხეთის ტერიტორია და აღედგინათ მისი პოლიტიკური დამოუკიდებლობა, მოეხდინათ სომხური ფეოდალური ძალების კონსოლიდაცია და შეექმნათ ავტონომიური სომხური სახელმწიფო, რომელიც ვასალურ დამოკიდებულებაში იქნებოდა ქართულ სამეფოსთან. „ზაქარიანთა“ 25 წლიანი ბრძოლა ხსენებული გეგმის ხორცშესხმისათვის, ლ. ბაბიანის განცხადებით, წარმატებით დაგვირგვინდა: ჩრდილო და ცენტრალური სომხეთი განთავისუფლდა და, ქ. კარისა და მისი მიმდგომი ქვეყნების გარდა, „ზაქარიანებს“ გადაეცათ. თამარის მეორე ისტორიკოსის ზოგიერთი ცნობის

თვითნებური გაგების საფუძველზე ასკვნის, რომ „ზაქარიანებისათვის“ გადაცემულ მიწებს თანამედროვენი ქართულად აღარ მიიჩნევდნენ და მას მხოლოდ „ზაქარიანთა“ დამოუკიდებელ სამფლობელოებად განიხილავდნენო. ამასთან, წიგნის ავტორი საქმეს ისე წარმოგიდგენს, თითქოს, მხარგრძელები კი არ იყვნენ საქართველოს სამეფოს სამსახურში, არამედ პირიქით, საქართველოს შეიარაღებული ძალები მათ პოლიტიკურ ინტერესებს ემსახურებოდნენ¹⁶⁷.

ეს თემა სომხურ ისტორიოგრაფიაში აქტიურად მუსირებს შემდგომ ათწლეულებშიც. 80-90 წლებში სომხურ და რუსულ ენებზე ზედიზედ იქმნება ნაშრომები, სადაც XII-XIII სს. სომხეთის სტატუსის ერთმანეთისგან განსხვავებული გააზრების მიუხედავად, პრინციპულად ერთნაირია დამოკიდებულება მხარგრძელთა ვინაობის მიმართ. ყოველგვარი მტკიცების გარეშე, როგორც ანბანურ ჭეშმარიტებაზე, ისე მსჯელობენ მხარგრძელთა სომხობაზე, „ზაქარიანთა სომხურ ფეოდალურ სახლზე“ და მათ განსაკუთრებულ როლზე საქართველოსა და სომხეთის ისტორიაში. ხ. თოროსიანი აღმფოთებასაც ვერ მალავს „ზოგიერთი ქართველი მეცნიერის“ (მ. მესხია, მ. ლორთქიფანიძე და სხვები) მიმართ, რომლებიც, თურმე, მხოლოდ იმის გამო, რომ ზაქარიანები რომელიღაც პერიოდში (დაახლოებით 1120-1185 წწ-ში) ხან ქართველი მეფის ვასალები იყვნენ, ხან კი – ორბელებისა, თვლიან რა, თითქოს, ასეთებად ყოფილიყვნენ საერთოდ, იმასაც კი ამტკიცებენ ფაქტების საწინააღმდეგოდ, რომ ისინი ქართველი მთავრები იყვნენო¹⁶⁸. მხარგრძელთა სომხურ ფეოდალურ საგვარეულოდ წარმოსახვიდან გამომდინარე, საქართველოს ფეოდალურ ლაშქარსაც ქართულ-სომხურ ჯარებად იაზრებენ, რის საფუძველზეც შემდეგ ლაშქრის ქართულ და სომხურ ნაწილებს ერთმანეთის მიმართ დამოუკიდებლობასაც მიაწერენ. ასე მაგალითად, გ. გრიგორიანი თავის სადოქტორო დისერტაციაში ე. წ. ქართულ-სომხურ ლაშქარს სამოკავშირეო ჯარებს უწოდებს¹⁶⁹. ხ. თოროსიანი კი, ასეთი განსაზღვრების საფუძველზე, სომეხ-ქართველთა სამხედრო-პოლიტიკურ თანამშრომლობაზეც მსჯელობს¹⁷⁰. მათგან განსხვავებით, ა. შაჰ-

¹⁶⁷ **Л. О. Бабаян**, Социально-экономическая и политическая история Армении XIII-XIV веках, Москва, 1969, с. 16-17.

¹⁶⁸ **Хосров Торосян**, Суд и процесс в Армении X-XIII вв., Ереван, 1985, с.24.

¹⁶⁹ **Григорян Г. М.**, Общественно-политическая и социально-экономическая история Сюника в XIII-XV веках, автореферат, Ереван, 1984, с. 13.

¹⁷⁰ **ხ. თოროსიანი**, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 23.

შესწავლის საფუძველზე ცხადყო, რომ სომეხი განმანათლებელი მხოლოდ სომეხთა მომქცეველია, რამდენადაც სხვადასხვა რედაქციებში დასახელებული ტოპონიმები დიდი სომხეთის ტერიტორიული საზღვრების კონტურებს ჰქმნიან. სომეხთა მომქცეველის მნიშვნელობის კავკასიის მასშტაბით გაფართოება კი „გრიგოლის ცხოვრების“ ცნობათა არასწორი ინტერპრეტაციის შედეგია¹⁹³. მ. ჩხარტიშვილის გამოკვლევითაც „ქართული ჰაგიოგრაფიის წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის პრობლემები“, თბილისი, 1987 წ., გრიგოლ განმანათლებლის საერთო კავკასიურ მოღვაწედ გამოყვანა ტენდენციური ინტერპრეტაციის შედეგია. მისივე დასკვნით, ნინო, როგორც ქართველთა განმანათლებელი, ქართლში ქრისტიანობის მთელი ისტორიის მანძილზე იყო აღიარებული და „ნინოს ცხოვრების“ ადგილობრივი ვერსია უკვე IV საუკუნეშივე არსებობდა. რაც შეეხება ქართული და სომხური ეკლესიების იერარქიული დამოკიდებულების თაობაზე სომხურ ისტორიოგრაფიაში გავრცელებულ თვალსაზრისს, დიდი დამაჯერებლობითაა ის უარყოფილი ზაზა ალექსიძის გამოკვლევებში, რაზეც უკვე ითქვა.

ბიზანტიურ კულტურულ ტრადიციებთან მიმართებაში განიხილავს რემონ ჟანენი ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარების ხასიათს და ერთობ საყურადღებო დასკვნებამდეც მიდის, რომელთა გათვალისწინება, ვფიქრობ, უფრო ზომიერს გახდის სომხური არქიტექტურის ისტორიის მკვლევართა გაზრდილ პრეტენზიებს. იგი წერს: კავკასიაში აგებული პირველი ძეგლები ბიზანტიური ხუროთმოძღვრული ნაგებობების ნიმუშებს წარმოადგენდა. უმნიშვნელოვანესი ეპოქის XI-XV სს. ძეგლებს აქვთ ბიზანტიური კონსტრუქციების ძირითადი ელემენტები: ბერძნული ჯვრის ფორმის გეგმა, გუმბათი და სხვ. შუა საუკუნეების ბოლო პერიოდში საბერძნეთის ეკლესიებთან უფრო თვალსაჩინო მსგავსება იგრძნობა. მრავალრიცხოვან ანალოგიებს ვხვდებით, აგრეთვე, ნინა აზიაში, სირიაშია კერძოდ, ჰორანში პირველ საუკუნეებში აგებულ ეკლესიებთან. მიუხედავად ასეთი მრავალმხრივი გავლენისა, ქართული ხუროთმოძღვრება, ძირითადად მაინც, თვითმყოფადია. მასში გამონახატულია ინდივიდუალური ნიშნები, რომლებიც მკაფიოდ განასხვავებს მას მეზობელი სომხური ხუროთმოძღვრებისაგან, რომელმაც ისეთივე გავლენები განიცადა¹⁹⁴.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, საბჭოთა სომხური ისტორიოგრაფიის მნიშვნელოვანი ნაწილი, აგრძელებს რა თავის წინამორბედთა ტრადიციებს, ქართულ-სომხურ ისტორიულ ურთიერთობათა თემის გაშუქებისას, ისტორიული და თანამედროვე საქართველოს მნიშვნელოვან ნაწილს – ტაო-კლარჯეთს, სამცხე-ჯავახეთს და ქვემო ქართლს მთლიანად (ზოგჯერ კახეთსაც) სომხური კულტურისა და პოლიტიკური თუ ეთნიკური ისტორიის ასპარეზად წარმოუდგენს მკითხველს, რითაც ცდილობს დამაჯერებლობა შესძინოს საქართველოს მიმართ აშკარა თუ ფარულ ტერიტორიულ პრეტენზიებს, რის გარეგნულ გამოვლინებასაც ყოველდღიურ ცხოვრებაში წარმოადგენს მის მიერ ქართული ტოპონიმების სომხური ფორმით გადმოცემა, მაგალითად, „ტაიქ“, „კლარჯქ“, „ჯავახქ“, „თრელქ“ და ა. შ.

¹⁹³ ნ. აფციაური, გრიგოლ განმანათლებლის ქადაგებათა საზღვრები, კრ. ამიერკავკასიის ისტორიის პრობლემები, თბილისი, 1991, გვ. 85-102.

¹⁹⁴ რემონ ჟანენი, საქართველო, გვ. 62.

თავი IV

ახალი ხელვა, თუ ძველი ინერცია?

საქართველოსა და მისი ისტორიის მიმართ წინა თავებში აღწერილი დამოკიდებულება განსაკუთრებით მკაფიოდ გამოიკვეთა საბჭოთა კავშირის დაშლისა და გასული საუკუნის 90-იანი წლების დასაწყისში დამოუკიდებელი ქართული და სომხური სახელმწიფოების შექმნის შემდეგ, როცა საზოგადოება საბოლოოდ განთავისუფლდა საბჭოთა იდეოლოგიის მარწმუნებდნად და სომხური ისტორიოგრაფიის რიგმა წარმომადგენლებმა, რომელთაც სითამამე ისედაც არ აკლდათ, დაუფარავად გამოხატეს შორს მიმავალი გეოპოლიტიკური ზრახვები. აკად. ლენდრუმ ხურმუდიანმა ერევანში გამოაქვეყნა სტატია – „სომხეთის ეროვნული იდეოლოგია: არსი და შინაარსი“, სადაც წამოყენებულია „დიდი სომხეთის“ (ზღვიდან ზღვამდე) აღდგენის ეტაპობრივი გეგმა¹. დაშნაკთა პარტიის ამ ცნობილი ფანტასტიკური გეგმის რეალიზაციისათვის ბრძოლის ასპარეზზე ამჯერად, ძირითადად, ახალი თაობის წარმომადგენლები გამოჩნდნენ, რომელთა შორის ჟურნალისტებმა, მწერლებმა, პოლიტოლოგებმა, სხვადასხვა დარგის არაპროფესიონალებმა იმძლავრეს. წარსულის კრიტიკული შესწავლის ნაცვლად, მათ წინამორბედი და უფროსი თაობის მიერ გაყალბებული ისტორიის ბაზაზე დაშნაკური იდეების პროპაგანდას მიჰყვეს ხელი და ამ პროცესში არასერიოზულობის ყოველგვარ ზღვარს გადააბიჯეს. სიცრუე, სიყალბე, არაკომპეტენტობა ამ რიგის „მკვლევართა“ საერთო დამახასიათებელ ნიშნად იქცა. სამაგიეროდ, ეს პროპაგანდა ორგანიზაციულად უფრო ქმედითუნარიანი და ფართო მასშტაბისა აღმოჩნდა.

ამ კამპანიის ავანგარდშია სომხური არქიტექტურის შემსწავლელი ორგანიზაცია, ინგლისური აბრევიატურით – RAA, რომელიც აქვეყნებს „სამეცნიერო შრომების კრებულებს, სერიულ გამოცემებს, მათ შორისაა

– “სომხური ისტორიული დასახლებანი“, ამ დასახლებათა ცალკეულ ბუკლეტებს, რუკა-ცნობარებს და ა. შ. ამ ორგანიზაციის წევრთა მთელი ძალისხმევა ნიშანდობლივად მიმართულია მაინცდამაინც თავისი ჩრდილოელი ისტორიული მეზობელი ქვეყნებისაკენ მაშინ, როდესაც სამხრეთისა და სამხრეთ-დასავლეთის სივრცეებზე თავიანთი ისტორიული უფლების დამტკიცებას, ეჭვი არაა, რომ მართლაც შეძლებდნენ, მთელი ეს წამოწყება ახლა უკვე სამწუხარო ანაქრონიზმს რომ არ განეკუთვნებოდეს.

1992 წ. ხსენებულმა ორგანიზაციამ „სომხური ისტორიული დასახლებების“ სერიით ერევანში გამოსცა სამეცნიერო (სომხურ, რუსულ და ინგლისურ ენებზე) ბუკლეტი სათაურით „ახალქალაქი“. გარეკანის ბოლო გვერდზე „დიდი სომხეთის“ რუკა და მომავალში გამოსაცემი ბუკლეტების რუკაა მოცემული, სადაც ქვემო ქართლის, ჯავახეთისა და სამცხის 30 სოფელი და ქალაქი ისტორიული სომხეთის დასახლებებსაა მითვლილი. თვით ტექსტის ძალზე მცირე მოცულობაც (სულ რაღაც ორ გვერდამდე) თავიდანვე ცხადყოფს, რომ მკითხველისათვის ახალქალაქის წარსულსა და აწმყოზე ობიექტური, მეცნიერული ცოდნის მიწოდება მისი ავტორის ინტერესებში არ შედის. იგი კმაყოფილდება ზოგადი და კატეგორიული განცხადებით, რომლის მიხედვითაც „ახალქალაქი მთავარი დასახლებაა გუგარქის გავარ (ანუ პროვინცია) ჯავახქვში“. ამგვარივე განცხადებით სომხური მოსახლეობა აქ IX-X საუკუნეებიდანაა, რის დასამტკიცებლადაც მითითებულია ძველი ნაქალაქარის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი საფლავის ქვა 1301 წლისა და ახალ ეკლესიაში ჩაშენებული 1289 წ. სომხური ქვაჯვარი, აგრეთვე, ქალაქის მახლობლად მდებარე XII-XIII სს. ეკლესია, რაც ნამდვილად არასაკმარისია. ტექსტის დანარჩენი ნაწილი ეთმობა რუსული ჯარის მიერ ახალქალაქის აღებას და მათ მიერ არზრუმისა და ჩამოსახლებული სომხებით ამ მხარის კოლონიზაციის აღწერას. თუ შუა საუკუნეების ახალქალაქის ისტორიის გადმოცემას 22 სტრიქონი ეთმობა, XIX ს. ქალაქის ისტორიის გადმოცემას – ორჯერ მეტი, რაც არაპირდაპირ იმაზეც მიუთითებს, რომ ახალქალაქისა და ჯავახეთის სომხური მოსახლეობის ისტორია, რეალურად ამ დროიდან იწყება. მიუხედავად ამგვარი შედეგებისა, გამოცემის არჩეული ფორმა (ე. ი. ბუკლეტი) მის ავტორს უფრო მეტ საშუალებას აძლევს მკითხველს ის ცოდნა მიანოდოს, რაც მას აწყობს, სანააღმდეგოს კი უფრო მოხერხებულად აარიდოს თავი. ნორმალურ ვითარებაში, ასეთი ნაშრომები მეცნიერულ მონაცემებს უნდა ემყარებოდეს და არა, პირიქით, პოლიტიკა განსაზღვრავდეს ფაქტების განხილვის

¹ იხ. გაზ. „კავკასიონი“, 1999, 17-23 თებერვალი.

ნესს. ხსენებული ორგანიზაციის საგამომცემლო გეგმები და უკვე გამოცემული პროდუქცია ეჭვს აღარ გვიტოვებს, რომ ამ ბუკლეტით ისტორიის გაყალბების კერძო შემთხვევასთან კი არ გვაქვს საქმე, არამედ, ანტიმეცნიერულ და ანტიმეზობლურ ფართო კამპანიასთან. ამიტომ მისასაღებელია ჟურნალ „არტანუჯის“ რედაქციის ინიციატივა, რომელმაც ცნობილ მეცნიერს, ისტორიული გეოგრაფიის სპეციალისტს, დევი ბერძენიშვილს სთხოვა პასუხის გაცემა ბუკლეტში აღძრულ პრობლემებზე, რისთვისაც მას ჟურნალ „არტანუჯის“ მთელი ნომერი დაეთმო (1998 წ. № 7).

პირველწყაროების ფართო სპექტრის საფუძველზე დ. ბერძენიშვილმა ახალქალაქისა და ჯავახეთის ისტორიის თანამიმდევრული სურათი წარმოუდგინა მკითხველს უძველესი დროიდან დღემდე, რამაც ნათლად ცხადყო ბუკლეტის ავტორის განცხადებათა სრული უსაფუძვლობა. ამასთან, სომეხი ავტორი ამხილა თვალთმაქცობასა და არაკეთილსინდისიერებაში, რომელიც ამ გზით ცდილობს ფაქტებისა და წყაროთა მონაცემების შინაარსის მისთვის სასურველი მიმართულებით გახშირებას. მაგალითად, ბუკლეტის ტექსტის მიხედვით, ახალქალაქი ორი მდინარის შესაყარშია, რომელთაგან ერთია „ფარვანა (ე. ი. თავფარავნის წყალი), მეორე კი – „ქარასუნ ალბიურ“ (ორმოცი წყარო). ასეთი სახელწოდება არ არსებობს. ესაა სომხური თარგმანი თურქული ყირხბულახისა, რომელიც რუსულ ხუთვერსიან რუკაზეა აღნიშნული. უფრო ადრე მას დღივისწყალი, ხოლო ძველ ქართველ ისტორიკოსებთან ახალქალაქისწყალი ეწოდებოდა. მდინარის გვიანი, თურქული სახელწოდების სომხურად გადაკეთებით ტექსტის ავტორი ცდილობს როგორმე დაამკვიდროს ჰიდრონიმის სომხური ფორმა, შენიშნავს დ. ბერძენიშვილი². ბუკლეტში მოყვანილია ახალქალაქის სომხური და სხვა ეროვნების მოსახლეობის რაოდენობის ამსახველი ცხრილი, რომლის მონობითაც სომხები რაოდენობრივად დიდად სჭარბობენ სხვა ეროვნების წარმომადგენლებს. ამ თანაფარდობის ყველაზე ადრეული მაჩვენებელი 1851 წლიდან იწყება და გრძელდება 1976 წლამდე. ცხრილი ასახავს ისტორიულ პერიოდს, როცა ცარიზმის მოხელეებმა, შემდეგ კი საბჭოთა მთავრობამაც პოლიტიკური მოსაზრებით დემოგრაფიული სიტუაცია ამ რეგიონში ძალის გამოყენებით ძირეულად შეცვალა სომეხთა სასარგებლოდ. ბუკლეტის ავტორი კი XIX ს. 30-იანი წლების შემდგომი ხანის

² ჟურნ. „არტანუჯი“, 1998, № 7, გვ. 12.

მოვლენების დასახელებისა და მოყვანილი ცხრილის შთამბეჭდავი ციფრების ჩვენებით აკეთებს განმაზოგადებელ დასკვნას, რომ „ახალქალაქში ყოველთვის სომხური მოსახლეობა ჭარბობდა“-ო. ამის გამო, დ. ბერძენიშვილი საცხებით მართებულად შენიშნავს: თავისი ისტორიის მთელ მანძილზე ახალქალაქი ქართული დასახლება იყო საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაში, ამიტომ ბუკლეტის ავტორის აზრი, სომხური მოსახლეობის აქ მუდმივ უმეტესობაზე, აშკარა სიყალბეა³. მსგავს სიყალბეთა მაგალითები სხვაც არაერთია. თუნდაც ის, რომ XIX ს. ხაჩქარებს ბუკლეტის ავტორი IX-X სს.ად ასაღებს, რათა ახალქალაქში სომხური დასახლების არსებობა ამ საუკუნით დაათარილოს. ხელოვნებათმცოდნე ეკა ჯანდიერი განმარტავს: ეს ცალკეული ხაჩქარები, არქეოლოგიური სტრატეგრაფიის მიხედვით XIX ს. 30 წლების შემდეგ აქ გადმოსახლებულ სომეხ მოახალშენეთა ნაკვალევია. ამ ქვების გვიანდელ წარმომავლობაზე არა მარტო ორნამენტის ანალიზი, არამედ მათი გარეგნული იერიც და უზადო შენახულობაც მეტყველებს. პასკევიჩის ალყას და 300 ზარბაზნის შტურმს რაღა მარტო ეს ხაჩქარები გადაურჩა ზედაპირზე უვნებლად, როცა მთელი ციხე თავისი ოთხსართულიანი კოშკებით ჩამოიღუნა. მაგალითების გამრავლება კიდევაც შეიძლებოდა, მაგრამ მოყვანილიც, ვფიქრობ, საკმარისი უნდა იყოს ბუკლეტის ავტორის კვალიფიკაციისა და მოქალაქეობრივი კეთილსინდისიერების წარმოსადგენად.

დ. ბერძენიშვილის მიერ მკაცრი მეცნიერული სიზუსტით წარმოდგენილი მდიდარი ისტორიული ფაქტები ახალქალაქსა და მთლიანად ჯავახეთს გვიხასიათებს, როგორც დიდი წარსული მქონე, ეკონომიკური და პოლიტიკური თვალსაზრისით საქართველოს უმნიშვნელოვანეს და ქართული კულტურის სანიმუშო რეგიონს. ნაქალაქარის ტერიტორიაზე არქეოლოგიურმა გათხრებმა გამოავლინა ენოლითური და ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი, როცა სომხები კავკასიაშიც ჯერ არ იყვნენ, რის გამოც, ჩანს, ბუკლეტის ავტორი ამ მნიშვნელოვან ფაქტს, საერთოდ, არც ახსენებს. ასევე დუმილით გვერდს უვლის ქ. წ. VIII ს. ურარტულ წყაროებში მოხსენიებულ ქვეყანა „ზაბახა“-ს ანუ ჯავახეთს, რომელსაც მძიმე ბრძოლები ჰქონდა ურარტელებთან. ძველი ჯავახეთის ქართლთან უახლოეს კავშირზე მეტყველებს იბერიის არისტოკრატიაში საკუთარ სახელად ქცეული ჯავახ (ზევახ)-ის პოპულარობა. ეს სახელი

³ ჟურნ. „არტანუჯი“, 1998, № 7, გვ. 25.

არმაზის წარწერებში სამგზისა დადასტურებული II ს. იბერიის პიტიახ-შების საკუთარ სახელად (მდრ.: კახა – კახეთი). ქართული წყაროების მიხედვით, წუნდის საერისთავოში გაერთიანებული ჯავახეთი უძველესი დროიდანვე ქართლის მეფეს ემორჩილებოდა. პირველი ქართული ეკლესიები იქ IV-VI საუკუნეებში აშენდა, ხოლო ვახტანგ გორგასალმა ჯავახეთში საეპისკოპოსო კათედრა დააარსა. არაბული და სომხური წყაროები (ბალაზორი, იოანე მამიკონიანი) ჯავახეთს ქართლის იმ მხარეთა შორის ასახელებენ, რომლებიც არაბებმა VII ს. დაიპყრეს. ნაქალაქარის ტერიტორიაზე გათხრილი და შესწავლილია ძველი ქართული ეკლესიის IX-X სს. ნაშთი, ე. წ. „თავისუფალი ჯვრის“ ტიპის ცენტრალურგუმბათოვანი ნაგებობა. მის ნანგრევებში ნაპოვნი ქვაჯვართა ბაზისები და კარნიზები კი V-VII და VIII-IX სს. განეკუთვნება. ივრათუდება, რომ ისინი IX-X სს. ეკლესიის მშენებლობაში იქ არსებული უფრო ძველი სამლოცველოებიდან მოხდნენ. ხაჩქარებზე უფრო ადრეული და მნიშვნელოვანი ძეგლებით დასტურდება, რომ ახალქალაქის კონცხზე არსებული მოზრდილი სამოსახლო იმდენად დანიანაურებულა, რომ XI ს. ისათვის იგი ჯავახეთის უმნიშვნელოვანესი ცენტრი გამხდარა და ბაგრატ IV-ის დაქვემდებარებაში გადასულა, რომელსაც მეფემ ზღუდეც შემოავლო. დ. ბერძენიშვილს, ამასთან, მოჰყავს ვრცელი ამონაწერები წყაროებიდან ახალქალაქს თავსგადამხდარი ომების თაობაზე და საგანგებოდ მოყვანილ ამ ამონაწერებში ნიშანდობლივად არ ჩანან სომხები. ყველგან ხაზგასმულია „ახალქალაქის მკვიდრნი“, „დიდ-დიდნი და წარჩინებულნი მთავარნი და ერისთავნი“ „მესხნი აზნაურნი“, „ქართველები“ და „ქართველთა მელიქები“. არსაიდან ჩანს, რომ იქ „ისტორიული სომხური მოსახლეობა“ ყოფილიყოს. საყურადღებოა, რომ საერთოდ ჯავახეთის ეპიგრაფიკაში სომხური წარწერები XIV ს.-მდე არ ჩანს, ხოლო ქართული წარწერების სიმრავლით ჩვენს ქვეყანაში ეს ერთ-ერთი გამორჩეული მხარეა. 1595 წ. შედგენილი „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრიდანაც“ ჩანს, რომ ჯავახური სოფლების მოსახლეობის დიდი უმრავლესობა ქართველები არიან. არის სოფლები, სადაც ქართულ სახელებს შორის გამოერევა თითო-ოროლა კარაპეტ, ხაჩატურ, ტერაკოვ და სხვ. არის მაჰმადიანური სახელებიც. სამაგიეროდ, არსად ჩანს მხოლოდ სომხებით დასახლებული სოფლები. ოსმალთა ბატონობის პერიოდში ახალქალაქი კნინდება, მოსახლეობისგან იცლება და კვლავაც ქართლიდან გადმოსულებით ივსება, მაგრამ XVI-XVIII სს. ჯავახე-

თის ახალქალაქი ძირითადად მაინც ოსმალთა ჯარის სადგომი იყო, სადაც ძლივს ბოგინობდა ადგილობრივი მოსახლეობა⁴.

ამრიგად, ბუკლეტის ავტორის მტკიცება, თითქოს, ახალქალაქის სომხური მოსახლეობა ყოველთვის სჭარბობდა ქართულს, ძველი სომხური მითია მხოლოდ. საგულისხმოა ისიც, რომ ჯერ კიდევ 1919 წ. გაზაფხულზე დამფუძნებელი კრებისათვის მოწყობილი არჩევნების დროს ახალქალაქის მაზრაში, რომელიც სომხური მოსახლეობის განსაკუთრებული სიჭარბით გამოირჩეოდა მაშინ, არჩევნებში მონაწილე 21. 687 კაციდან 13 ათასმა ქართულ პარტიებს მისცა ხმა და მხოლოდ რვა ათასმა – სომხურს⁵. იმედია, ახალქალაქისა და ჯავახეთის სომხური მოსახლეობის 120 წლიანი ისტორია ვერ გადაშლის იმავე მხარის რამდენიმე ათასი წლის ქართულ ისტორიას.

დ. ბერძენიშვილის პასუხის გამოქვეყნებიდან მოკლე ხანში, იმავე 1998 წ. სომხეთის გამომცემლობა „მეცნიერება“ დასტამბა სომხური არქიტექტურის შემსწავლელი ორგანიზაციის სამეცნიერო შრომების მორიგი წიგნი, რომელიც, ფაქტობრივად ისტორიული სიმართლის დამახინჯების ახალ სანიშნო ცდას წარმოადგენს. წიგნის სათაური „საქართველოს სახელმწიფოებრივი პოლიტიკა და სომხური კულტურის ძეგლები“ და განსაკუთრებით მისი შინაარსი, სამწუხაროდ, ვერაფრით ჰგავს მეცნიერებასთან თუნდაც მიახლოებულ ნაშრომს. წიგნს თავიდან ბოლომდე გასდევს თავშეუკავებელი, ღირსებას მოკლებული გამოთქმებით გამოხატული, ზღვარსგადაცილებული ემოციების ტალღა, რომელიც ავტორთა ნაღვანს ნებით თუ უნებლიედ არასერიოზული პოლიტიკანობის ხასიათს აძლევს. კრებულის შემდგენლის, სამველ კარაპეტის განმარტებით, RAA-ს მთელი ძალები და სახსრები მიმართული აქვს მხოლოდ და მხოლოდ ახლანდელი სომხეთის რესპუბლიკის საზღვრებს გარეთ არსებულ სომხურ კულტურულ ფასეულობათა შესწავლისაკენ, ე. ი. ისტორიული სომხეთის ტერიტორიისაკენო. საქართველოში კი, მისივე თქმით, სომხური ძეგლები შემჩნეულია არა მარტო ისტორიული სომხეთის გუგარქის ოლქში, არამედ სხვა ადგილებშიცო – ქართლში, კახეთში და სხვაგან⁶. ასე, კალმის ერთი მოსმით ქვემო ქართლი და საერთოდ მთელი სამხრეთი საქართველო ისტორიულ სომხეთადაა

⁴ უურნ. „არტანუჯი“, გვ. 13-27.

⁵ ვ. ნოზაძე, საქართველოს აღდგენისათვის ბრძოლა მესხეთის გამო, თბილისი, 1989, გვ. 60.

⁶ დასახელებული სომხური კრებული, გვ. 83.

გამოცხადებული. თავის აგრესიულ ზრახვათა გასამართლებლად ქართულ მხარეს ბრალს სდებს სომხური ძეგლების განადგურებაში და პროვოკაციულად აცხადებს, თითქოს, სომხური კულტურის ძეგლების არსებობა საქართველოში მიჩნეული იყოს საშიშად იმ მიზეზით, რომ თუ ქართლში, კახეთსა და იმერეთში სომხები, სხვების მსგავსად მოსულები არიან, ვითომც, სამხრეთ საქართველოში ისინი აბორიგენები იყვნენ. ამ-იტომაც, „უკანასკნელი ათი წლის განმავლობაში სომხურმა ისტორიულმა ძეგლებმა სრულმასშტაბიანი და მიზანმიმართული განადგურება და მითვისება განიცადეს“⁷. შთაბეჭდილების გასაძლიერებლად კი ცილისმწამებლურად აცხადებს, თითქოს, სომხური ცივილიზაციის დამამტკიცებელ ძეგლებთან ერთად საქართველოში ბერძნული, რუსული და გერმანული ძეგლებიც მიზანმიმართულად ნადგურდებოდა⁸. ფაქტობრივად კი, ს. კარაპეტციანის მთელი მრისხანება თბილისის სომხური ძეგლების „ნგრევისა და დაზიანების“ წინააღმდეგაა მიმართული, მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოს დედაქალაქი „ისტორიული სომხეთის ტერიტორიის“ მიღმა უნდა ითვლებოდეს თითქოს. კრებულის შემდგენლის ტაქტიკური სვლა არც ისე ძნელი გამოსაცნობი უნდა იყოს. ს. კარაპეტციანი ერთდროულად ორი კურდღლის დაჭერას აპირებს. ქვემო ქართლის მიტაცებასთან ერთად ყურადღების გადმოტანას ცდილობს ჯავახეთიდან, სადაც საუკუნეზე მეტია მიზანმიმართულად და სისტემატურად ნადგურდება სომეხთა გვიან მოსულობის მამხილებელი მრავალრიცხოვანი ქართული ძეგლები. გაღმა გამოდავებისა და ცილისწამების ხერხით ს. კარაპეტციანის გუნდის წევრები ცდილობენ ქართველთა წინააღმდეგ მიმართონ ისტორიულ ძეგლთა დაღუპვით გამონვეული აღშფოთება. სინამდვილე კი თვით ამ კრებულში მოთავსებული ზოგიერთი წერილიდანაც კი ჟონავს. მაგალითად, სომხეთ-საქართველოს საზოგადოების წევრი არმენ ტერ სარქისიანი თავის სტატიაში აღიარებს, რომ რუსეთის იმპერიის დამხობის შემდეგ სოვეტიზირებულ ქვეყანაში დაიწყო საკულტო ნაგებობათა საყოველთაო მსხვერვა. მინის პირიდან დაუნდობლად ილგვებოდა ტაძრები, ეკლესიები, მეჩეთები, მინარეთები, სინაგოგები. ამ პროცესმა ამიერკავკასიაც მოიცვა. თბილისში დანგრეულმა სომხურმა ეკლესიებმა ათს გადააჭარბა⁹. შემდეგ ჩამოთვლილია ამ პერიოდში

⁷ დასახელებული სომხური კრებული, გვ. 7.

⁸ იქვე.

⁹ იქვე, გვ. 80-81.

განადგურებული თითქმის ყველა ის ნაგებობა, რომელთა შესახებ წიგნის გვერდებზე ზარების რეკავა ატეხილი. წიგნის ავტორებს უნდა შეეახსენოთ, რომ იმ ავადსენებულ 30-იან წლებში ქართული კულტურის ძეგლები გაცილებით მეტად დაზიანდა, ვიდრე სომხური და ამ საქმეში „ქართული სახელმწიფოებრივი პოლიტიკა“ არაფერ შუაშია, მით უფრო უსაფუძვლოა პრეტენზიები დამოუკიდებელი საქართველოს მთავრობის მიმართ.

RAA-ს წარმომადგენელთა განსაკუთრებული აღშფოთება გამოიწვია ელიაზე ამიერკავკასიის მასშტაბებისთვის გრანდიოზული სამების ქართული ეკლესიის აშენებამ, რამდენადაც მათ რალატომლაც საკუთრად მიჩნეული ტერიტორიის შეურაცხყოფად მიიჩნიეს, რის გამოც სამების მშენებლებს „ბარბაროსები“ უწოდეს¹⁰ და პროვოკაციულად განაცხადეს, თითქოს, მრისხანების ტალღამ გადაუარა საქართველოს სომხურ და რუსულ მოსახლეობას და იმუქრობდნენ „აუცილებლად დაიქცევა სისხლზე, ძვლებზე და სიცრუეზე აგებული ქართული ტაძრები“¹¹. მიუხედავად იმისა, რომ სამების ეკლესია აშენდა ძველი ქართული საკულტო ძეგლის ადგილას და მისი მშენებლობა სავსებით კანონიერი იყო, ქართველთა პატრიარქმა პატივისცემის ნიშნად ეს გადანყვეტილება სრულიად სომეხთა კათალიკოსს შეუთანხმდა, რომელიც მიესალმა კიდევ „ღვთის სასურველ“ ამ საქმეს¹².

მრუდე სარკეში ფაქტების ჩვენების მაგალითები წიგნში საკმაოდ ბევრია. მავნე ტენდენცია წიგნის ავტორთა პოლიტიკურ სიბეცეზე მეტყველებს და მას ზიანის მეტი არაფერი შეუძლია მოუტანოს მეზობელი ხალხების ურთიერთობას. უღირსი გამოთქმების სიუხვეც (ქართველი ვანდალები, ბარბაროსები, ხულიგნები, მობანდიტო ქართველი მღვდლები, ქართული საპატრიარქოს ვანდალები და სხვ.) იმისთვისაა გამოყენებული, რომ საქართველოს სომხური მოსახლეობის გულუბრყვილო ნაწილში ქართული სახელმწიფოს, ქართული სამღვდლოებისა და საერთოდ ე. წ. „დაუდევარი ქართველებისადმი“ სიძულვილი აღძრას, რაც, ეტყობა ვილაცის (ალბათ საერთო მტრის) ინტერესებში შედის.

ყველაზე მიუღებელი ამ წიგნში მაინც ღიად გაცხადებული ტერიტორიული პრეტენზიებია. ს. კარაპეტციანი აკრიტიკებს რა ჟურნალ „არტანუჯში“ დაბეჭდილ დევი ბერძენიშვილის მაღალპროფესიულ, მეც-

¹⁰ დასახელებული სომხური კრებული, გვ. 51.

¹¹ იქვე, გვ. 52.

¹² იქვე, გვ. 51-52.

ნიერულ დონეზე შესრულებულ, ჩვენს მიერ უკვე ხსენებულ კრიტიკულ წერილს, რომელიც RAA-ს ასევე სხვა მავნე გამონათქვამებს ეხება, ყოველგვარი არგუმენტისა და მტკიცების გარეშე აცხადებს, რომ მას, თითქოს, მეცნიერებასთან არავითარი კავშირი არა აქვს, მხოლოდ იმიტომ, რომ ქართველი მეცნიერი, თურმე, გაურბის შუა საუკუნეების ქართულ წყაროებში ფართოდ გავრცელებულ სახელს – „სომხითს“ და „ისტორიული სომხეთის ოლქის გუგარქის ჩრდილო რაიონების აღსანიშნავად იყენებს ტოპონიმ „ქვემო ქართლს“. ამით დევი ბერძენივილს სურს დაფაროს რეალობა, რომელსაც ტერმინი „სომხითი“ ანუ სომხეთი ასახავს¹³. ამ შემთხვევაშიც ს. კარაპეტციანი, სხვა სომეხი ავტორების მსგავსად, თვალთმაქცობს. ის აღარაფერს ამბობს იმაზე, რომ სომხური წყაროები იმავე ტერიტორიას „ვრაც დაშტს“ ანუ ქართველთა ველს უწოდებენ, ძველი სომხური წყაროები მისთვის უკეთეს შემთხვევაში „გუგარქში“ ნარევე მოსახლეობას გულისხმობენ და იქ სომხები არ ეგულებათ. ტერმინი „სომხითი“ კი X ს. ჩნდება, როცა ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე კვირიკიანთა მცირე სომხური სამეფო ჩამოყალიბდა. ნიშანდობლივია, რომ თანამედროვენი ამის შემდეგაც ამ რაიონს ისევ საქართველოდ აღიქვამდნენ. ეპისკოპოსი მხითარ აირივანეცი ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე კვირიკიანთა სამეფოს წარმოქმნას ასე გადმოგვცემს: „981 წ. დაიწყო ბაგრატიუნიანთა მეფობა ქართველებზე რამეთუ გურგენი გამეფდა საქართველოში, ხოლო მისი ძმა სმბატი სომხეთში¹⁴. აშკარაა, რომ სომეხ ეპისკოპოსს სომეხთა მიერ „გუგარქად“ წოდებული ეს მხარე ეთნიკური და კულტურული ნიშნით საქართველოდ მიაჩნდა. ვფიქრობ, კომენტარი ზედმეტია. ასევე საფუძველს მოკლებულია ჯავახეთის სახელის სომხური ფორმით („ჯავახქ“) დაჟინებული გადმოცემა და ამით გარკვეული ტერიტორიული პრეტენზიების აღძვრა. კარგადაა ცნობილი, რომ საქართველოს ბუნებრივ-ისტორიული საზღვრები ბევრად უფრო სამხრეთით იყო გავრცობილი და საუკუნეების მანძილზე იმდენად მყარი, რომ ამიერკავკასიის ადმინისტრაციულად მოწყობისას რუსეთის მთავრობა იძულებული იყო თბილისის გუბერნია ძველ ისტორიულ საზღვრებში მოექცია. სამაგიეროდ, საზღვრისპირა რაიონებში მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა მექანიკურად და ძალადობრივი გზით ქართველთა საზიანოდ შეცვალა.

¹³ ხსენებული სომხური კრებული, გვ. 84.

¹⁴ მხითარ აირივანეცი, ქრონოგრაფიული ისტორია, ლ. დავლიანიძის გამოც. თბ., 1990, გვ. 74.

ამ გზას ადგა, როგორც თეთრი, ისე წითელი რუსეთი. ამგვარი საკითხების წამოწევა და მათ შესახებ დისკუსიების მოწყობა მეზობელი ხალხებისადმი მტრულად განწყობილი, პოლიტიკურად გაუმართავი სერიული გამოცემების გზით, განსაკუთრებით ახლა, როცა საქართველოსა და სომხეთის სახელმწიფოთა ურთიერთობა თანამშრომლობის, საერთო ინტერესების შეგნებისა და ურთიერთგაგების ნიშნით წარმატებით ვითარდება, უბრალოდ მანეა და ეწინააღმდეგება მეზობელი ხალხების საერთო ინტერესებს.

ამ საძრახის საქმეში განსაკუთრებულად აქტიურობს უკვე ხსენებული სამეფლ კარაპეტციანი. მის სახელთანაა დაკავშირებული RAA-ს მიერ 1995 წ. სომხურ ენაზე რუკა-ცნობარის „სომხური ეკლესიები საქართველოში“ გამოცემა, რომელიც სომხეთს გარდა თბილისის ეკლესიებშიც იყიდება. მის ავტორს საქართველოში აღრიცხული აქვს, მისი თქმით, 650 სომხური ეკლესია, რომელთაგან თითქმის ნახევარი, სინამდვილეში, სომხურს მიწერილი ქართული ეკლესიებია, ამასთან ძალზე მცირეა მათ შორის ისტორიულ-კულტურული ღირებულების ძეგლები. მაგრამ ეს ს. კარაპეტციანს არ ანაღვლებს, მისთვის მთავარია რაოდენობა, რომელმაც საქართველოს აღმოსავლეთი და სამხრეთი რაიონების დასახლებული პუნქტები მთლიანად უნდა დაფაროს, რათა იქ ქართული ეკლესიისათვის უბრალოდ მოსანიშნი ადგილიც არ დარჩეს. სწორედ ასეთია მისი რუკა-ცნობარიც, რომლის დანიშნულება ყველაზე გულუბრყვილო მკითხველისათვისაც, ვფიქრობ, სავსებით გასაგებია. ს. კარაპეტციანი თავისი მოღვაწეობის გეოგრაფიულ არეალს თანდათან აფართოებს და 2002 წლისათვის უკვე ბეირუთში RAA-ს ეგიდით აქვეყნებს რუკა-ცნობარს „ჯავახეთის ისტორიული ძეგლები“ (□□□□□□ □□□□□□ □□□□□□□□□□). ამჯერადაც არ ღალატობს ჩვევას და მის რუკა-ცნობარში მხოლოდ სომხურ ძეგლებს აფიქსირებს, განურჩევლად იმისა გააჩნიათ თუ არა მათ ისტორიული ან კულტურული ღირებულება. მიზანი იგივე რჩება. მკითხველი დაარწმუნოს ჯავახეთის სომხურ წარსულში, მიუხედავად იმისა, რომ წარმოდგენილ ძეგლთა უმეტესობა XIX-XX სს. განეკუთვნება¹⁵. იმავე 2002 წ. ბეირუთში სომხურ ენაზე გამოქვეყნდა მეცნიერული ნაშრომებისა და სტატიების მოზრდილი კრებული – „მშობლიური ჯავახეთი“. ს. კარაპეტციანს ამ კრებულში ეკუთვნის ჩვენთვის უკვე კარგად ცნობილი სულისკვეთებით დაწერილი, სამი სტატია სადაც სიყალბე და ცილისწამებაც საკმაოდ უხვადაა თავ-

¹⁵ იხ. ლიტერატურული საქართველო, 18-24 ოქტომბერი, 2002 წ.

მოყრილი. თემატურად ახალია მისი წერილი „ქართული პოლიტიკა ახალციხე-ახალქალაქის მაჰმადიანი მოსახლეობის საკითხთან დაკავშირებით“. პრობლემა ს. კარაპეტიალის არცთუ უსაფუძვლო შეშფოთებას იწვევს, რამდენადაც მან კარგად იცის, რომ 1944 წ. სამცხე-ჯავახეთიდან შუა აზიაში გასახლებული მოსახლეობის უდიდეს ნაწილს ამ ქვეყნის მკვიდრი გამაჰმადიანებული მესხები (მუსლიმანი ქართველები) შეადგენდნენ და დაბრუნების შემთხვევაში მათთან შეხვედრა, ბუნებრივია, გააცოცხლებს უსიამო ნარსულს, როცა XIX ს. 30 წლებში ძალით განდევნილი ამ მესხების წინაპართა საბინადროზე ერზერუმიდან ჩამოსახლებული სომხები დაამკვიდრა იმდროინდელი რუსეთის მთავრობამ¹⁶. ამიტომაც არის, რომ იმ დროიდან მოკიდებული დღემდე ჯავახეთის სომხური მოსახლეობა ს. კარაპეტიალისა და მათი მსგავსების წაქეზებით მიზანმიმართულად დღენიადაგ შლის ქართველთა კვალს საქართველოს ამ ძირძველ მიწა-წყალზე.

არსებითად წამქეზებლური და აშკარად აგრესიულიცაა სომხეთის რუსულენოვან გაზეთში „ნოვოე ვრემიაში“ (2002 წ. 5 ნომბერი) გამოქვეყნებული სომხეთის მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის მეცნიერ თანამშრომლისა და პოლიტოლოგის ალექსანდრე კანანიანის წერილი, რომელიც გაზეთის რედაქციის განმარტებით, ხსნის დაპირისპირებათა კვანძს, რომელიც ჯავახეთის ირგვლივ შეიკრაო. სამწუხაროდ, მეცნიერული საბუთიანობისა და ეთიკის დაცვის სანაცვლოდ, წერილი სავსეა თვალთმაქცობის, ცილისწამებისა და წყაროების ცნობების გაყალბების მაგალითებით, დაშვებულია არაერთი ფაქტობრივი შეცდომაც.

ერთ-ერთი დიდი შეცდომა თუ ტყუილი, ანდა ორივე ერთად, ვფიქრობ, არის ალ. კანანიანის მიერ ამ წერილში წამოყენებული დებულება, თითქოს, „ჯავახქი“ სომეხი ერის გენეზისის არეალში შედიოდა. ამ დებულების სისწორეს, მისი თქმით, მოწმობს: „ჯავახქის“ ტოპონიმთა ეტიმოლოგია, ისევე, როგორც არქეოლოგიურ გათხრებში აღმოჩენილი უძველესი კულტურული პლასტები, მხარის ადრე შუასაუკუნოვანი ტრადიციების ერთიანობა, მისი მჭიდრო კავშირი სომხეთის ზეგანის საერთოკულტურულ არეალთან და ისტორიული წყაროები. საერთოდ ეთნოგენეზისის პრობლემა იმდენად რთულია, რომ ჩამოთვლილი ფაქტორების რეალურად არსებობის პირობებშიც კი დასმულ საკითხზე გადანყევებით პასუხის გაცემა შესაძლოა გაჭირდეს. ამ შემთხვევაში კი,

როცა დასახლებული ფაქტორები დიდი ეჭვის ქვეშაა, მით უმეტეს, რომ არც ერთ მათგანს კონკრეტული მაგალითი ან ცნობა საერთოდ არ ახლავს, ფაქტორთა მთელი ეს ერთობლიობა იმდენად ზოგადი და არაფრის მთქმელია, რომ ასეთივე „წარმატებით“ შეიძლება მიუდგეს ის ნებისმიერი ხალხის ეთნოგენეზს. ალ. კანანიანს თავისი დებულების გასამართლებლად, თუნდაც ერთი სერიოზული გამოკვლევა მაინც რომ დაესახელებინა, კიდევ შეიძლებოდა მისთვის რაღაც ანგარიშის განევა, თორემ თვითონ, რომ ძველი ისტორიის სპეციალისტი არ არის და ეტყობა არც შუა საუკუნეებისა, ეს მისი წერილიდანაც ცხადად ჩანს. მთელ ტექსტში წინააღმდეგობებით გაჯერებული ერთმანეთის გამომრიცხველი დებულებები მონაცვლეობს, რომელთა მიზანი თუმცა კი ჯავახეთის სომხური სამყაროსათვის კუთვნილების დამტკიცებაა, მაგრამ მისდაუნებურად საპირისპიროზე უფრო მეტყველებს. მაგალითად, ალ. კანანიანის თქმით, ქართული ეთნიკური ელემენტის შეჭრა ჯავახეთში უძველეს დროში ხდებოდა და ამ პროცესს მუდმივი ხასიათი ჰქონია, რაც XIX ს. პრესაზე დაყრდნობით დაუდგენია. IX ს-იდან მოყოლებული, განაგრძობს წერილის ავტორი, ჯავახქი ბაგრატიონების არტანუჯელი დინასტიის გავლენის ქვეშ ექცევა და ძლიერ ქალკედონურ ზენოლას განიცდის. შედეგად, სომხეთის ამ კუთხის მოსახლეობის არცთუ მცირე ნაწილს, თავის პოლიტიკურ ხელისუფალთა მსგავსად, ქალკედონურ საქართველოსთან აქვს შეხება, მართლმადიდებლობას იღებს და ქართველდება. ქალკედონური რწმენის აღმსარებელი ფეოდალები აშენებენ ეკლესიებს, სადაც ღვთისმსახურება წმინდა ბერძნული იყო, ოღონდ ქართულად აღესრულებოდა. ალ. კანანიანის შენიშვნით, ქართული ეპიგრაფიკა ჯავახეთში IX ს. გამოჩნდა და XIV ს. შეწყდა (აშკარაა ცრუობს ან არ იცის). XIV ს-იდან იქ მხოლოდ სომხურ ეპიგრაფიკას ვხვდებითო (სინამდვილეში სომხური ეპიგრაფიკა აქ XIV ს-მდე არცა ჩანს) და განაგრძობს: ქართველთა მრავალსაუკუნოვანმა პოლიტიკურმა ბატონობამ ვერ შერყვნა ჯავახქის ეთნიკური სახეო. ქალკედონიზმის მიმდევრებმა და გაქართველებულმა სომხებმა თურქეთის ბატონობის დასაწყისშივე მიიღეს ისლამი. სომხური მოსახლეობა კი, უმძიმესი წნეხის გამო, თანდათან შემცირდა. ამრიგად, 1830 წ. ჯავახქში სომეხი მოსახლეობის გადასახლება უნდა განვიხილოთ არა როგორც საქართველოს ტერიტორიის „კოლონიზაცია“, არამედ სომხური მოსახლეობის მიგრაცია მისი ერთი რეგიონიდან მეორეშიო.

თუკი ალ. კანანიანისავე დაკვირვებით ქართული ეთნიკური ელემენტის, ძირითადად, მესაქონლეების ჯავახეთში შეჭრა უძველესი ხანი-

¹⁶ იხ. ლიტერატურული საქართველო, 2-8 მაისი, 2003 წ.

დანვე ხდებოდა და ამ პროცესს მუდმივი ხასიათი ჰქონდა, ე. ი. „ქართული ელემენტი“ იქ მყარად იჯდა, თუ IX ს-იდან მოყოლებული იქ ქართველი ბაგრატიონები ბატონობდნენ და მათ „სომხეთის ამ კუთხის მოსახლეობის არცთუ მცირე ნაწილი“ გაუქართველებიათ კიდევ, ხოლო სომეხთა კვალის მანიშნებელი ეპიგრაფიკა მხოლოდ XIV ს-იდან ჩნდება, აქედან როგორღა გამოჰყავს დასკვნა, რომ ქართველთა მრავალსაუკუნოვანმა პოლიტიკურმა ბატონობამ ვერ შერყვნა „ჯავახქის“ ეთნიკური სახეო? ანდა ქართველთა მრავალსაუკუნოვანი პოლიტიკური ბატონობა, რომ ალ. კანანიანის მიხედვით, ოსმალთა ბატონობით შეიცვალა, რის შედეგაც სომხური მოსახლეობა ძალზე შემცირდა, ასეთ პოლიტიკურ სურათზე სადღაა „ჯავახქის“ ადგილი? რა თქმა უნდა, ქართლის ეს განაპირა მხარე ანუ ქართული წყაროების ზემო ქართლი ძველ და შუა საუკუნეებში ყოველთვის ჯავახეთად შეიცნობდა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ სომხური დაპყრობების რამდენიმე უმნიშვნელო ეპიზოდს. რაც შეეხება ეთნოგენეზთან დაკავშირებით ალ. კანანიანის მიერ დასახელებულ ფაქტორებს, უნდა შევნიშნოთ, რომ ისევე როგორც მთელ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, ჯავახეთის ტოპონიმიშიც შეინიშნება ზანური ენის ნაკვალევი. ფიქრობენ, რომ სახელებში – ჭობარეთი, ტოლოში, დადეში, ორხოფია, მირაშხანი, კორუშეთი, კვარშა, ბურნაშეთი, სალოშეთი, არემტი, ბარაღეთი, ჯანჯღა, ორჯა, ჩუნჩხა, ოლოდა, ეშტიო და სხვა მრავალი უნდა იყოს შემონახული უძველესი ზანური სახელწოდებანი. არქეოლოგიურ მასალაშიც კარგად ჩანს კოლხური ბრინჯაოს კვალი. ჯავახეთში დადასტურებულია როგორც დასავლურქართული, ისე აღმოსავლურქართული კულტურისათვის დამახასიათებელი ბრინჯაოს ნივთები¹⁷. ჯავახეთის ტოპონიმების უდიდესი ნაწილი, ცხადია, ქართულია, თუმცა, როგორც დ. ბერძენიშვილი ვარაუდობს, სომეხთა მიერ დროდადრო დაპყრობილ ჯავახეთში ძველთაგანვე იქნებოდა სომხური მოსახლეობაც, რის მონობადაც გაისმის ჯავახეთის ძველი ცენტრის – წუნდის სომხური სახელწოდება. მიუხედავად ამისა, განაგრძობს ქართველი მკვლევარი, ჯავახეთში არ შემოგვრჩენია უძველესი სომხური წარწერები, ასეთი აქ მხოლოდ ქართული ჩანს¹⁸, რაც ხსენებულ დაპყრობათა ეპიზოდურ და უმნიშვნელო ხასიათზე უნდა მიუთითებდეს.

¹⁷ იხ. დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, თბილისი, 1985, გვ. 125.

¹⁸ იქვე, გვ. 126.

ასე რომ, ალ. კანანიანის უმთავრეს მიგნებას, თითქოს, „1830 წელს ჯავახქეში სომეხი მოსახლეობის გადასახლება უნდა განვიხილოთ არა როგორც საქართველოს ტერიტორიის „კოლონიზაცია“, არამედ სომხური მოსახლეობის მიგრაცია მისი ერთი რეგიონიდან მეორეში“, არავითარი მეცნიერული საფუძველი არ გააჩნია.

მეცნიერულ პრობლემებზე და თუნდაც პოლიტიკურ საკითხებზეც კამათი, რა თქმა უნდა, შეიძლება და საჭიროცაა, მაგრამ პატიოსნად, ობიექტურად, არგუმენტებისა და საბუთების წარმოდგენით. მაგრამ, როცა ამის სანაცვლოდ, მეცნიერის პრეტენზიის მქონე პირი ცილისწამებას მიმართავს და ისეთ დიდ მეცნიერებს, როგორც ივანე ჯავახიშვილი და ნიკო ბერძენიშვილი იყო, მეცნიერული კეთილსინდისიერების და პრინციპულობის ნამდვილ ეტალონებს, აუგად და ცუდ ტონში მოიხსენიებს, წერილის ავტორი პირველ რიგში საკუთარ პიროვნულ ღირსებაზე იღებს ხელს. ამკარაა, რომ ალ. კანანიანს ნ. ბერძენიშვილის „არქეოლოგიური დღიურები“, როგორც ამას სომეხი ავტორი უწოდებს ჯავახეთის 1933 წლის ექსპედიციის საანგარიშო მოხსენებას, ნამდვილად არ წაუკითხავს და ზეპირ გადმოცემას ემყარება, თორემ ანტისომხურს იქ ვერაფერს ნახავდა. ამ „დღიურებში“ საუბარია იმ დიდ სიძნელებებსა და დაბრკოლებებზე, რასაც ექსპედიციის მუშაობას უქმნიდა ჯავახეთის სომხურ მოსახლეობაში ჩათესილი უნდობლობა ქართველთა მიმართ. ასე იყო ნ. ბერძენიშვილამდეც და იგივე ვითარებაა დღესაც¹⁹, ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლები და მასზე გაკეთებული წარწერებიც დღესაც მიზანმიმართულად და თანმიმდევრობით ნადგურდება. ეს ფაქტია და ამის მიზეზი მხოლოდ დროთა სვლა და ბუნებრივი სტიქიები არ არის.

ალ. კანანიანი გვეფიცება მთელ საქართველოს კი არა, მხოლოდ სომხებით დასახლებულ ჯავახეთს გედავებითო (ეტყობა, ამისთვის უნდა მადლობაც გვათქმევინოს) და თან დღევანდელი საქართველოს ბოლნისის, დმანისის, თეთრიწყაროს, მარნეულის რაიონებსაც ჩუმ-ჩუმად ხელსა ჰხვევს. მისი მტკიცებით, ის გარემოება, რომ სომხეთს მრავალი საუკუნის მანძილზე გაუქმებული ჰქონდა სახელმწიფოებრიობა და ჩრდილო სომხეთის ზოგიერთი კუთხე ნახევრად დამოუკიდებელი ქართული პოლიტიკური წარმონაქმნების შემადგენლობაში შედიოდა, არ აძლევს საქართველოს უფლებას, ეს ტერიტორიები ისტორიულ კუთვნილებად

¹⁹ იხ. ჟურნ. „არტანუჯი“, № 7, 1998, გვ. 32-34.

გამოაცხადოსო და განაგრძობს – შეუცნობელია გზანი ისტორიისა – ალბათ, ამიტომაც ჯავახქი, რომლის სომხური სახე შუა საუკუნეებში დასუსტდა, XIX ს. კვლავ აღდგა, როგორც წმინდა სომხური რეგიონი, იმ დროს, როცა ჩრდილო-აღმოსავლეთი გუგარქი – ბოლონოფორი, ქვე-შაფორი, ნობოფორი, კოლბო ფორი, მანგლევაცფორი, პრაქტიკულად თურქული ეთნიკური ელემენტებით არის დასახლებული (როგორც ჩანს, ამასაც ჩვენ გვსაყვედურობს). რადგანაც ალ. კანანიანი ქართველ ავტორებსა და მათ შრომებს ეჭვის თვალთ უყურებს, სომეხთა მიერ „გუგარქად“ ნოდებულ ქვემო ქართლის ეთნოისტორიაზე მოუყვან ცნობილი სომეხი მეცნიერის ლეონ მელიქსეთ-ბეგის თვალსაზრისს. ისიც სომხეთის პატრიოტი იყო და ამის გამო გარკვეულწილად სუბიექტურ დამოკიდებულებასაც იჩენდა მწვავე საკითხების განხილვისას, მაგრამ არა იმდენად, რომ მეცნიერული სინდისისთვის აშკარად ელაღაბა. აი, რას წერდა ღვანლმოსილი სომეხი მკვლევარი ე. წ. გუგარქის წარსულზე: „ეს კუთხე თუ პრეისტორიულ ხანაში არა, ყოველ შემთხვევაში პირველ საუკუნეებში ქრ. წ., როგორც სტრაბონის გაკვრითი ცნობებიდან ირკვევა და აგრეთვე თვით ამ კუთხის ტოპონიმოკაც გვიდასტურებს, იბერთა (ვერთა) მონათესავე ანუ ქართველთა მოდგმის ტომთა სადგომი ყოფილა“²⁰. დღეს მეცნიერებისათვის ცნობილია, რომ ამ ძველქართული ტომის სახელი გოგარები ყოფილა, საიდანაც წარმოსდგა კიდევ მათი სადგომი ქვეყნის ბერძნული სახელი „გოგარენე“ და სომხური „გუგარქი“. ეს სახელი ბოლო დრომდე შემორჩენილი ჰქონდა მდ. დებედა-ჩაის სათავის სოფელ „გოგარანს“, რომელიც გუგარქად გადააკეთეს²¹. ძველქართული პროვინცია „გუგარეთი“ (სომხ. „გუგარქი“) ქ. წ. II ს. შემდგომ ხუთჯერ გადავიდა ხელიდან ხელში იბერიასა და სომხეთს შორის სასაზღვრო დავისას, ვიდრე IV ს. მეორე ნახევრიდან საბოლოოდ არ შეუერთდა ქართლს. სომხურივე წყაროების მოწმობით, გუგარქის მკვიდრი მოსახლეობა ქართული იყო²².

სომხურ ისტორიოგრაფიაში მდარე, მეცნიერებას დაცვილებული ნაშრომების მომრავლებამ ბოლო ხანს, ჩვენი მუდმივი ოპონენტის ბ-ნ

²⁰ **ლ. მელიქსეთ-ბეგი**, „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი“ და მათი ვინაობა, ტფილისი, 1928, გვ. 22.

²¹ **დ. ლ. მუსხელიშვილი**, Из исторической географии Восточной Грузии, Тбилиси, 1982, с. 11-15.

²² იქვე, გვ. 6-15, აგრეთვე, **დ. ბერძენიშვილი**, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, ქვემო ქართლი, ნაკ. I, თბილისი, 1979, გვ. 21-23.

პ. მურადიანის შეშფოთებაც გამოიწვია და მას შემდეგ, რაც სომხურ ისტორიულ დასახლებათა სერიის ბუკლეტებისა და ს. კარაპეტიაანის რუკა-ცნობარის გამოსვლას ქართულმა საზოგადოებამ მწვავე რეაქციით უპასუხა, ისიც შეუერთდა უმნიშვარი ავტორის კრიტიკას. ერევანში გამოცემულ გაზეთ „ჰზორ ჰაირენიქ“-ში დაბეჭდა წერილი სათაურით „სინდისისა და მოვალეობის გზაჯვარედინზე“, რომელიც შემდეგ ქართულ ენაზეც ითარგმნა და გაზეთ „ახალ ეპოქაში“ გამოაქვეყნეს რუსუდან ჭუბაბრიამ და ბონდო კუპატაძემ 2001 წ. 27 აპრილი – 4 მაისის ნომერში. პ. მურადიანის კრიტიკა ძირითადად მიმართულია ს. კარაპეტიაანისა და ზოგადად RAA-ს თანამშრომლებისადმი, რომლებიც ცოდნის ნაკლებობის გამო სრულიად აშკარა ფაქტებს თითქოს „უნებურად“ აყალბებენ. მამხილებელი საილუსტრაციო მასალაც საკმაოდ უხვად მოჰყავს. ეკლესიების ეთნოკულტურული კუთვნილების განსაზღვრის ს. კარაპეტიაანის მეთოდზე პ. მურადიანი წერს: „გაურკვეველია, „სომხური ეკლესიის“ საპირისპიროდ არასომხურ ეკლესიებს რატომ ვუნოდებთ „მართლმადიდებლურს“, „ბერძნული წესის ეკლესიას“ (აბული, აზავრეთი, ალასტანი, ბავრა, ეხტილა, ხორენია და სხვ.), როცა ისინი ქართული ეკლესიებია და ასეც უნდა ენოდოს. რას უნოდებდა სომეხი მკითხველი იმ ნაშრომს, რომელშიც „სომხური ეკლესია“ შეცვლილი იქნებოდა ტერმინებით „მონოფიზიტური“ ანდა „იაკობიტურ-ასურული წესისა?“ ყოველი ერი თავის ქმნილებას იმსახურებს და ამის არცოდნა არავის ეპატიება. პ. მურადიანი იძულებულია ლექცია ნაუკითხოს და ელემენტარული ჭეშმარიტება შეახსენოს ს. კარაპეტიაანს, რომ მეცნიერის ყურადღებას უნდა იმსახურებდეს ისტორიულ-კულტურული მნიშვნელობის ძეგლები და არა ნებისმიერი ნაგებობა. პირობითად დაუშვათ, განაგრძობს ბ-ნი პ. მურადიანი, რომ საქართველოში მართლაც 650 სომხური ეკლესიაა, როგორც სჯერა ს. კარაპეტიაანს, მაგრამ მათგან რამდენია ისტორიულ-კულტურული ღირებულების მქონე და ყურადღების ღირსი? ჯავახეთში, მაგალითად, კარინის სომხობის დამკვიდრების შემდეგ აგებულ ათეულობით საკულტო ნაგებობიდან მე გამოვყოფდი სოფლების „არაკოვას“ და „განდას“ ეკლესიებს. სხვები ძირითადად XIX ს. მეორე ნახევარშია აგებული ან გადაქცეულია სამლოცველოებად, როგორიც ყველგანაა, მათ შორის სომხეთში და სრულებითაც არაა მეცნიერული შესწავლის საგანი.

ხელოვნურად და გაუმართლებლად მიიჩნევს პ. მურადიანი ქართული და სომხური ეკლესიების განსასხვავებლად ს. კარაპეტიაანის მიერ გამოყენებულ ხერხს. მისი თქმით, სომეხები თავიანთ ღვთისმსახურებას ასრულებენ კიოლნში, პროტესტანტებისგან სიმბოლურ ფასად და-

ქირავებულ ეკლესიაში. გვაქვს ჩვენ უფლება ისტორიულ-კულტურული თვალსაზრისით კიოლნის ეს ეკლესია სომხურად მოვნათლოთ? კითხულობს ბ-ნი პ. მურადიანი და თავადვე პასუხობს მის მიერ დასმულ კითხვას: ცხადია, არა. ამ შემთხვევაში, რა მეცნიერული და ზნეობრივი უფლებით შეგვაქვს, მაგალითად, სოფელ ხოსპიას (X-XIII სს.) „ბერძნული წესის ეკლესია“ სომხურ ეკლესიათა ნუსხაში? მხოლოდ იმიტომ, რომ 1829 წლიდან მოყოლებული აკურთხეს წმინდა 12 მოციქულის სახელზე „სომხური ეკლესიის წესით“. უწინარესად აღენიშნავ, რომ ის არაა „ბერძნული წესის“, არამედ ქართულია, როგორც მრავლადაა ჯავახეთში. მეორეც, რატომ მოხდა, რომ 1829 წლის ხელშეკრულებამდე 7-8 საუკუნის განმავლობაში ქართველთა სამსახურში მყოფი და მათ მიერ აშენებული ნაგებობა აღარ ეკუთვნოდა თავის ნამდვილ მეპატრონეს? ათეული წლების წინ ისლამურ სალოცავებად გადაქცეული მრავალი სომხური ეკლესია ახლა აღარაა სომხური? კონსტანტინოპოლის აია სოფიას ტაძარი ამჟამად აღარ არის ბიზანტიის ხუროთმოძღვრების ძეგლი? ასევე სიმართლის დამახინჯების სხვა არანაკლებ შთამბეჭდავი მაგალითების მოყვანის შემდეგ ბ-ნი პ. მურადიანი დაასკვნის: ეთნოკონფესიური წარსულის უგულვებელყოფა და ქართული ეკლესიის სომხურად მონათვლა სრულებით არ შეშვენის ჩვენს კულტურასა და ისტორიას, არც მეცნიერებასთან აქვს კავშირი. სავსებით სწორია და პ. მურადიანის პოზიციას ამჯერად მივესალმებით. სომხური კულტურა საკმაოდ მდიდარია და იგი ს. კარაპეტიალისა და მისი მსგავსების „დახმარებას“ ნამდვილად არ საჭიროებს.

ბ-ნი პ. მურადიანის ამ ახალ მიდგომას ქართულ-სომხური კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობებისადმი სასიამოვნო სიახლედ აღვიქვამთ, რამდენადაც მისი შრომების მნიშვნელოვანი ნაწილი, მისივე სიტყვები რომ გამოვიყენოთ, სწორედ „მეზობლის საკარმიდამოს ხარჯზე საკუთარის გადიდებისა და მისივე ვენახის ნაყოფის მითვისებისაკენ“ იყო ყოველთვის მიმართული, მხოლოდ ს. კარაპეტიალისაგან განსხვავებით, ეს კეთდებოდა საქმის ცოდნითა და, ძირითადად, მეცნიერული ტაქტის დაცვით. ბ-ნი პ. მურადიანის ამჟამინდელი სახეცვლილების მიზეზი, ვფიქრობ, არც ისე ძნელი გამოსაცნობი უნდა იყოს. ათეული წლების მანძილზე, რა თქმა უნდა, სხვა მის კოლეგებთან ერთად, მისმა ამგვარმა ძალისხმევამ ს. კარაპეტინები, ალ. კანანიანები, ს. მამულოვები და მათი მსგავსები შეეს, რომელთა შიშველმა აგრესიამ და პრიმიტივიზმმა, ბოლო ხანს მაინც, კუროზული სახე მიიღო. ამით შემფოთებული „მასწავლებელი“ ახლა მდგომარეობის გამოსწორებას ცდილობს და

„აკადემიზმის არტახებში“ დაბრუნებას უკიჟინებს თავგასულ მოსწავლეებსა და მის ამჟამინდელ ახალგაზრდა კოლეგებს.

ასეთი „სახეცვლილების“ მიუხედავად ბ-ნმა პ. მურადიანმა ხსენებულ წერილში საყვედურის საბაბი მაინც მოგვცა, ვის და ქართული ლიტერატურის კარგ მცოდნეს ბ-ნი პ. მურადიანს არ ეკადრება დიდი ქართველი მწერლისა და საზოგადო მოღვაწის ილია ჭავჭავაძის (სხვათა შორის ერის მამად აღიარებულისა და ეკლესიის მიერ წმინდანად შერაცხულის) არაკეთილსასურველ ასპექტში მოხსენიება. მართალია, ჩვენს ოპონენტს ილია ჭავჭავაძე გულზე არ ეხატება, მაგრამ მე მაინც მისი რამდენიმე სტრიქონი უნდა შევასხენო: „ჩვენ კარგად ვიცით, რომ წინანდელი საქართველოს უძღურება დაიწყო იმ უბედურ დღეთაგან, როცა კი პირქვე დაემხო სომხეთი – ეგ ჩვენი წინანდელი ზღუდე სამხრეთით. ჩვენ ჩრდილოეთით ვიცავდით სომხეთს და სომხები ჩვენ გინახავდნენ სამხრეთით. მინამ სომხეთი იყო, საქართველოს რომ თათრობა მოესევოდა, ჯერ სომხეთი უნდა გადმოელახა. ამიტომ ჩვენი უდიდესი მეფენი და სამეფო კაცი არაფერს არ ჰზოგავდნენ, რომ ეშველნათ სომხეთისათვის, როცა კი გაუჭირდებოდათ“²³. ასე გულდაჯერებით ქადაგებდა დიდი ილია ქართველებისა და სომხების ურთიერთთანადგომისა და თანამშრომლობის ისტორიულ აუცილებლობას, იმ დროს, როცა გარეშე ძალების ზეგავლენითა და ნაქეზებით, თუ სხვა რამ მიზეზით, სომხური ინტელიგენციის ერთი ნაწილი, თვით საქართველოშივე ანტიქართულ პროპაგანდას აღვივებდა და ქართველთა წარსულსა და ტერიტორიულ მთლიანობას სადავოდ ხდიდა. ილიას სიბრძნემ განაპირობა, რომ მმართველი ბიუროკრატისა და მეცნიერ-ინტელიგენციის ამ ნაწილის საძრახისი განწყობილება სომხური მოსახლეობის დიდ ნაწილს არ გადაედო.

ამ წერილში ბ-ნი პ. მურადიანის კრიტიკას ვერც ქართველი ისტორიკოსები აცდნენ. განსაკუთრებით გაღიზიანებულია იგი ბონდო არველაძის მონოგრაფიის რუსულ ენაზე გამოქვეყნებით, სადაც ნათქვამია, რომ მცხეთის ჯვრის სომხური წარწერა „ნაკანრია“, „შემთხვევითი ხასიათი აქვს“, ქართული წარწერის თანაბარმნიშვნელოვანი არ არის და არ შეიძლება ის მიჩნეული იყოს ქტიტორულ წარწერად. ერთადერთი უზუსტობა, რომელიც დაშვებული აქვს პ. არველაძეს ისაა, რომ სომხური წარწერის ადგილად პოსტამენტის ნაცვლად „ცოკოლს“ ასახელებს²⁴. ამ არარსებით მცირე შეცდომაზე ხმაურის ატეხვით ბ-ნი

²³ ილია ჭავჭავაძე, რჩეული ნაწერები, ტ. V, თბილისი, 1987, გვ. 110.

²⁴ **Бондо Арвеладзе**, „Армянские“ или грузинские церкви в Грузии?!, Тбилиси, 1996, с. 4-5.

პ. მურადიანი ცდილობს საკითხის არსებითი ნაწილის გადაფარვას, რისთვისაც გ. ჩუბინაშვილსაც იმონებს, თუმცა ამ უკანასკნელს მის სასარგებლოდ არაფერი აქვს ნათქვამი. თავის გამოკვლევაში „Памятники типа Джвари“, Тбилиси, 1984 г., ბ-ნი გიორგი ჩუბინაშვილი წერს: „На задней широкой грани (საუბარია მცხეთის ჯვრის პოსტამენტზე) вверху имеются три строки армянской надписи (?) или графитти, очень неясно резанной (გვ. 83). როგორც ვხედავთ, სომხური „ნარნერის“ ბუნდოვანებისა და გაურკვევლობის გამო, ის კითხვის ნიშნის ქვეშა აქვს დაყენებული და უფრო გრაფიტისავენ იხრება. ხოლო გამოქვეყნებულ ფოტოებზე (გვ. 31) იმდენად აშკარაა სხვაობა მცხეთის ჯვრის პოსტამენტის ქართულ ნარნერასა და მის გვერდით ნახნაგზე მქრქალად გამოკვეთილ სომხურ ნარნერას შორის, რომ არასპეციალისტისთვისაც სრულიად გასაგებია, გრაფიკულად მაინც, მათი არათანაბარი მნიშვნელობა. ეტყობა, ამიტომაცაა, რომ ამ სომხურ „ნარნერას“ გამოკვლევის ავტორი ამჯერად უკვე უყოყმანოდ გრაფიტთა რიცხვს აკუთვნებს. გ. ჩუბინაშვილის კვალიფიკაციასა და მეცნიერულ კეთილსინდისიერებაში კი, ვგონებ, პ. მურადიანსაც კი არ უნდა ეპარებოდეს ეჭვი. ასე რომ, თუ ბონდო არველაძე მცხეთის ჯვრის პოსტამენტის სომხურ „ნარნერას“ ნაკანრს უწოდებს, ეს სულაც არაა მისი „დანაშაული“. იგი მხოლოდ ავტორიტეტულ სპეციალისტებს ემყარება. რაც შეეხება ამ წერილში ჩემს მიმართ გამოთქმულ ბრალდებას, თითქოს, საქართველოში მცხოვრებ სომხებთან დაკავშირებულ საკითხებს ნაციონალისტური პოზიციებიდან ვიხილავდე, ესეც მის სინდისზე იყოს. და კიდევ ერთი, ამ წერილის მენტორული ტონი, არა გვგონია, მაინცდამაინც ღირსებას სძენდეს მას.

ქართულ-სომხურ ისტორიულ ურთიერთობათა თემაზე ბოლო ხანებში შექმნილ არასერიოზულ ნაშრომთა შორის ჟანრის ორიგინალობით გამოირჩევა სერგო მამულოვის ორი წიგნი ერთნაირი სათაურით „სომხები საქართველოში“. პირველი გამოიცა მოსკოვში 1995 წ. 5000-იანი ტირაჟით, მეორეც – იქვე, 2002 წ. სულ 800 ეგზ. ს. მამულოვი ერთგულად იცავს რა ცნობილ ტენდენციას კავკასიაში სომხთა განსაკუთრებულ ისტორიულ-კულტურულ უპირატესობათა თაობაზე, მთელი ძალისხმევით ცდილობს საქართველო სომხეთად დაუხატოს მკითხველს. ასეთი მნიშვნელოვანი პრობლემის გადაჭრაში მისი კომპეტენციის დონის მაჩვენებლად, ვფიქრობ, გამოგვადგება 1993 წ. მოსკოვში დიდი ტირაჟით (20 ათასი ეგზ.) გამოცემული მისივე თხზულება – „საოცარი სასწაულების ქვეყნიდან (სომხეთი და სომხები – ცივილიზებული მსოფ-

ლიოს უნიკალური ფენომენი)“. სულ რამდენიმე დამახასიათებელ სტრიქონს მოვიყვან ამ თხზულებიდან და მერე მკითხველმა განსაჯოს რამდენად ხელენიფება მის ავტორს სერიოზულ საკითხებზე მეცნიერული მსჯელობა. სომხეთისა და სომეხი ხალხის ღირსებათა ჩამოთვლისას იგი წერს: „სომხეთი კაცობრიობის აკვანია... ადამი და ევა ცხოვრობდნენ სამოთხეში, რომელიც სომხეთის ზეგანზე მდებარეობდა (გვ. 24)“, „გადმოცემის თანახმად კი, ადამი და ნოე სომხურად ლაპარაკობდნენ“ (გვ. 18). სომხეთი და სომეხი ხალხი – ესაა მჭვერმეტყველი ფაქტების პალიტრა, რომელიც უმეტესად გამოავლენს პირველს, საუკეთესოს, განუმეორებელს, სომხეთია სამშობლო ხორბლის, ვაზის, გარგარის, ლუდის და ა. შ. (გვ. 24-25). სომხეთი მსოფლიოში ერთადერთი ქვეყანაა, სადაც არასოდეს არსებულან კასტები, მონები, ყმები (გვ. 27). XX საუკუნის ყველაზე დამანგრეველი მინისძვრაც სომხეთში იყო 1988 წ. (გვ. 29). ნუთუ ესეც სომეხი ხალხის ღირსებას უნდა მიენეროს? და კიდევ, ბაბილონისა და ეგვიპტის სახელმწიფო მოღვაწეთა შორის პირველი ადგილი სომხებს ეკუთვნოდათ, ბაღდადისა და მაროკოს არაბმა ხალიფებმა ძალიან ბევრი ქვეყანა სომხების ხელით დაიპყრეს (გვ. 36), ბიზანტიის იმპერიაში მაკედონელთა ანუ სომხური დინასტია რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში სათავეში ედგა სახელმწიფოს. იქაურ ტახტზე იჯდა არანაკლებ 15 სომეხი იმპერატორისა და ბერძნულის გვერდით, სომხური სახელმწიფო ენა იყო (გვ. 37) და ა. შ. და ა. შ. ამის მერე მკითხველს, ალბათ, აღარ უნდა გაუკვირდეს, თუკი ს. მამულოვი საქართველოს სომხური მოსახლეობის ისტორიის გადმოცემისას წყაროს მნიშვნელობას ანიჭებს, თითქმის, ანეგდოტურ ფორმამდე დასულ მოარულ გადმოცემებსა და მოძველებულ, უაღრესად ტენდენციურ ლიტერატურას (დანვრილებით მათ შესახებ იხ. ჩემი რეცენზია „რამდენიმე შენიშვნა სერგო მამულოვის წიგნზე „სომხები საქართველოში“, რომელიც გამოქვეყნდა გაზ. „7 დღე“-ში 1998 წ. 24-26 ივლისის ნომერში), რის წყალობითაც ქართველთა წმ. ნინო მის წიგნში (მხედველობაშია 1995 წ. გამოცემული წიგნი) ერთ-ერთ სომეხ წმინდანად იქცა²⁵, ჩვენ კი გვეგონა, რომ წმ. ნინო ბერძნულად მეტყველი, კაბადოკიელი რომაელი ქალი იყო, როგორც ამას ქართული და უცხოური წყაროები მოწმობს²⁶. მისივე, ე. ი. ს. მამულოვის ძალისხმევით კახაბერისძეთა რაჭის ერისთავის ასული და დავით ულუს მეუღლე

²⁵ Мамулов С. С., Армяне в Грузии, Москва, 1995, с. 229.

²⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 72-93.

გვანცა დედოფალი სომეხ ვართუშად გარდაისახა. ილია ჭავჭავაძეც სანახევროდ გაასომხა, რამდენადაც ილიას დედა მარიამ ბებურიშვილი სომეხ ბებურიანად გამოგვიცხადა, რა თქმა უნდა, ყოველგვარი საბუთის გარეშე. როგორც ჩანს, ამჯერადაც ზოგიერთ წრეში გავრცელებულ ჭორებს დაეყრდნო. არადა, კარგადაა ცნობილი, რომ ბებურიშვილები კახელი თავადები იყვნენ. ეს გვარი ქართული საკუთარი სახელი – ბებურიდან წარმოდგა, რომელიც საკმაოდ იყო გავრცელებული შუა საუკუნეების საქართველოში. ჯერ კიდევ XVI ს. ალექსანდრე კახთა მეფის ბაზიერთუხუცესს ერქვა ბებური²⁷. ეს სახელი პოპულარული იყო ვაჩნაძეთა თავადურ გვარში. ეს სახელი ჰქვია ამჟამად ლაგოდეხის რაიონის ერთ სოფელს. ამ საკუთარი სახელიდანაა ნაწარმოები გვარები – ბებურიშვილი, ბებურია, ბებურიძე²⁸. გასაგებია, რომ უცხო ანთროპონიმი ასე ღრმად ვერ შეიჭრებოდა ქართულ ონომასტიკაში და ასე ფართოდ ვერ მოიცავდა მის სფეროებს.

ყოველგვარი საბუთიანობისა და კვლევის გარეშე ქართველ მოღვაწეთა და ისტორიულ პირთა გასომხურების შემთხვევები წიგნში სხვაც არა ერთია, რითაც, ეტყობა, მათი ავტორი ცდილობს აღმოსავლეთი საქართველო, ს. მამულოვის ტერმინით „სომხური სულისა“ და შემოქმედების ასპარეზად წარმოგვიდგინოს და ამით გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორია სომხეთის ისტორიის ნაწილად აქციოს. მისი თქმით, საქართველოში განსაკუთრებული ძალით და ყველაზე ფართოდ გაიხსნა და გამოვლინდა სომეხი ხალხის მრავალმხრივი ტალანტი, ხოლო სომეხთა ეროვნულმა სულმა, თანდაყოლილმა ფხიანობამ და შემოქმედების უზარმაზარმა ნიჭმა თავისი განვითარების ყველაზე კეთილსასურველი ნიადაგი სწორედ აქ ჰპოვა²⁹. ავტორის თვალსაზრისით მაინც უმთავრესად თბილისს უტრიალებს, რადგანაც მისივე განცხადებით: „თბილისი დიდხანს იყო სომხური სულის გამოხატვის ასპარეზიო“³⁰. ყურადღების გამახვილებას „სომხურ სულზე“ და „სომხურ სისხლზე“ ნაშრომში მრავალჯერ ვხვდებით და მისი გამოვლენის ცდებს წიგნის უმეტესი ნაწილი ეძღვნება. გარდა იმისა, რომ ასეთ ძიებებს ხშირ შემთხვევაში რეალური საფუძველი არ გააჩნია, ის მკვეთრად ემიჯნება მსოფლიო საკაცობრიო ღირებულებების თანამედროვე გა-

²⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, II, თბილისი, 1965, გვ. 196.

²⁸ ილია მაისურაძე, ქართული გვარსახელები, თბილისი, 1981, გვ. 33.

²⁹ ს. მამულოვი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 5.

³⁰ იქვე, გვ. 16.

გებას და მის ფონზე მხოლოდ ღიმილისმომგვრელი ხდება. წიგნისთვის დამახასიათებელი დილეტანტიზმი ცუდ სამსახურს უწევს ავტორის მიერ შესავალ ნაწილში გაცხადებულ კეთილშობილურ მიზნებს. ფაქტების ზერელე ინტერპრეტაცია და მათი მნიშვნელობის გაზვიადება მკითხველის თვალში საეჭვოს ხდის საქართველოს სომხური მოსახლეობის მიერ საუკუნეთა განმავლობაში ქვეყნისათვის გაღებულ სასიკეთო ღვაწლსაც.

თავისი ნაღვანის ერთგვარი გაუმჯობესება და „გაკეთილშობილება“ სცადა ს. მამულოვმა ამავე სათაურის მქონე მეორე წიგნში, რომელსაც დასკვნით ნაწილს უწოდებს, თუმცა გვერდების რაოდენობით ის 170-ით აღემატება პირველს. გაუმჯობესება კი იმით გამოიხატება, რომ აქ არა მარტო შენარჩუნებული, არამედ განვითარებულიც კია ის არაჯანსაღი ტენდენცია, რაც ასე ნიშანდობლივი იყო პირველი წიგნისათვის. აქაც ცალკე პარაგრაფი ეთმობა შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის ზოგად მიმოხილვას, თუმცა ეს მიმოხილვა მხოლოდ XII-XIII სს-ით იფარგლება და მთლიანად ს. ერემიანის მეცნიერულ-პოპულარული წერილების საფუძველზე არის აგებული. შემოქმედებითად გადმოგვცემს რა ავტორიტეტული მეცნიერის დებულებებს, გზადაგზა უხეშ შეცდომებსაც უშვებს. ს. მამულოვის მტკიცებით, XII-XIII სს. მიჯნაზე ქართული სახელმწიფო ფედერაციული ხასიათისა იყო. ის მოიცავდა „შვიდ სამეფოს“, რომელთა რიცხვში ჩრდილო სომხეთიც იყო. მისი თქმით, ივანე ჯავახიშვილის აზრითაც, იმ ეპოქის ქართული სახელმწიფო ძირითადად ორი ხალხის – ქართველებისა და სომეხების გაერთიანება იყო და ქართულ-სომხური ფედერაციული სახელმწიფოს ხასიათს ატარებდაო³¹. რას ემყარება ს. მამულოვი ამ ცნობის მოწოდებისას გაუგებარია, რამდენადაც მსგავსი მოსაზრება ივ. ჯავახიშვილს არც ერთ თავის ნაშრომში არა აქვს გამოთქმული. ს. მამულოვი არ უარყოფს, რომ ამ დროის საქართველო ცენტრალიზებული ფეოდალური მონარქია იყო და მისი შემდგომი გაძლიერებით სომეხი ხალხიც სისხლხორცეულად იყო დაინტერესებული³², იმას კი არ უწევს ანგარიშს, თუ სახელმწიფოს ცენტრალიზებულობა რამდენად შეიძლებოდა შეჭვუბოდა მის ფედერალურ მოწყობას. მისივე აზრით, ქართველ მეფეთა ტიტულატურაც (მეფე აფხაზთა და

³¹ ს. მამულოვის დასახელებული წიგნის 2002 წლის გამოცემა, გვ. 10.

³² იქვე, გვ. 11-15.

ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა, შარვანშა და შაჰანშა...) ადასტურებს შვიდი სამეფოს მომცველი შუა საუკუნეების ქართული სახელმწიფოს ფედერაციულ ხასიათს. ასეთი დასკვნა პრინციპულად ეწინააღმდეგება ცენტრალიზებული ქართული ფეოდალური მონარქიის პოლიტიკურ აღნაგობას. საქართველოს მეფის ხელისუფლება მის დაქვემდებარებაში მყოფ ჩამოთვლილ ქვეყნებში, მათ შორის სომხეთშიც, მპყრობელობას ემყარებოდა და არა ყმადნაფიცობას, რის გამოც „სამეფოებად“ მათი მოხსენიება მხოლოდ სიმბოლური და წარსულის ანარეკლია. თანადროული ქართული წყაროები განმარტავდნენ, რომ ეს „სამეფოები“ სხვა არაფერი იყო, თუ არა საქართველოს „ამერ-იმერის შვიდი თემი“ – საკუთრივ საქართველოს შემადგენელი ნაწილები. გავიხსენოთ თუნდაც დავით აღმაშენებლის სიტყვები დიდი ქართული ცენტრალიზებული ფეოდალური მონარქიის შექმნის საშუალებებზე: „ბოროტად გარდაეღე საზღუართა და შევჭრთე სახლი სახლსა და აგარაკი აგარაკსა და უუძღურესთა მივჭხუეჭე ნაწილი მათი და ვილუნიდ უმეზობლობასა, ვითარმცა მარტო ვმკდრობდ ქუეყანასა ზედა“³³. სამეფო ხელისუფლების ეს თვითმპყრობელური ბუნება სავსებით იყო შენარჩუნებული თამარისა და მისი მემკვიდრეების დროსაც.

ცენტრალიზებული ქართული ფეოდალური მონარქიის სომხური ნაწილის ავტონომიურობაში მკითხველის დასარწმუნებლად ს. მამულოვი მიმართავს ნაცად ხერხს და იმეორებს მისი წინამორბედების ლეგენდებს მხარგრძელთა სომხური წარმომავლობის თაობაზე და მიმართავს მათი მოღვაწეობის ჰიპერბოლიზაციას. ამ საკითხებზე უკვე საკმაოდ ითქვა და მათი გამეორების აზრს ამჯერად მაინც ვერ ვხედავ. ასევე უკომენტაროდ ვტოვებ ს. მამულოვის მიერ გამოჩენილ ისტორიულ პირთა გასომხურებით გატაცებასაც, რამდენადაც ის იქაც სხვას იმეორებს, რომელთა შესახებ ჩვენი დამოკიდებულება უკვე გამოვხატეთ.

ქართველ და სომეხ ბაგრატიონთა საერთო წარმომავლობაზე საუბრისას ს. მამულოვი საგანგებოდ შენიშნავს, რომ სომხეთის ეს გავლენიანი არისტოკრატიული საგვარეულო შემდგომში საქართველოშიც გამოჩნდაო, თითქოს, ჯერ სომხეთში დაეწყო მეფობა, შემდეგ კი საქართველოშიც გაეგრძელებინოთ მაშინ, როდესაც, მისივე მოწმობით, მათი მეფობა თავთავიანთ ქვეყნებში დაახლოებით ერთდროულად დაიწყო. სომეხ ბაგრატიონთა მეფობა დაიწყო 886 წ. და 1044 წ. შეწყდა,

³³ დავით აღმაშენებელი, გალობანი სინანულისანი, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, სოლ. ყუბანეიშვილის შედგენილი, თბილისი, 1946, გვ. 375.

ქართველ ბაგრატიონთა მეფობა კი 888 წლიდან 1801 წლამდე გაგრძელდა. თუნდაც ამიტომ ქართველი ბაგრატიონები სომეხ ბაგრატიონთა სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის ტრადიციების გამგრძელებლად ვერ ჩაითვლებიან, რის დამტკიცებასაც გულდაჯერებით ცდილობს ს. მამულოვი³⁴. თითქმის მთელი ამიერკავკასიის მომცველ ცენტრალიზებულ ქართულ ფეოდალურ მონარქიაში, სადაც ქართული სოციალურ-პოლიტიკური სისტემა და ქართული ფეოდალური კულტურა დომინირებდა, ს. მამულოვი საკუთრივ ქართულ სამეფოდ (собственно Грузинского царства-ად) მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს ერთ მცირე ნაწილს მიიჩნევს, რომელსაც ამ დროისათვის (XII-XIII სს-თვის) სრულიად შეუფერებელ და გაუგებარ სახელს – „ქართლ-კახეთის სამეფოს“ უწოდებს, სადაც, ამასთანავე, მმართველი დინასტიის მფარველობის წყალობით სომხური მოსახლეობა ყოფილა გაბატონებული. გამოდის, რომ არც ეს, ს. მამულოვის მიერ საკუთრივ ქართულ სამეფოდ მიჩნეული ქვეყანა, ყოფილა ქართული.

XIX და XX ს. პირველი ათეული წლების ისტორიის გადმოცემისას ს. მამულოვი, ისე როგორც პირველ წიგნში, ძირითადად ემყარება მოძველებულ და ტენდენციურ ლიტერატურას. საქართველოს ქალაქებში სომხური მოსახლეობის რიცხოვნობაზე წარმოდგენის შესაქმნელად, ჩვეულებრივ, გაზ. „კავკაზ“-ში გამოქვეყნებულ საექვო ცნობებს მიმართავს მაშინ, როდესაც მისთვის საინტერესო ქალაქების ისტორიაზე (გორი, თელავი, სიღნაღი და სხვ.) მეცნიერული გამოკვლევები და მონოგრაფიები გამოქვეყნებული არაპროფესიული მიდგომის შედეგად მის თხზულებაში საკმაო რაოდენობით ვხვდებით ფაქტობრივ შეცდომებს. მაგალითად, გაზ. „კავკაზ“-ზე დაყრდნობით (1867, № 89) ს. მამულოვი გვამცნობს, რომ თელავი დაუარსებია 1010 წ. კვირიკე III-ს, სინამდვილეში კი ქ. თელავი ჯერ კიდევ ანტიკური ხანის ავტორები-სათვისაც იყო ცნობილი. უბრალოდ, კახეთ-ჰერეთის მეფე კვირიკემ თელავში სამეფო ტახტი დაიდგა. ს. მამულოვი იქვე უხემ შეცდომას უშვებს, როცა ფრჩხილებში განმარტავს, თითქოს, კვირიკე III დიდი სომხური დინასტიის წარმომადგენელი ყოფილიყო. არც იმაშია მართალი, როცა ამტკიცებს „ახალქალაქში ყოველთვის სომხური მოსახლეობა პრევალირებდაო“³⁵. ვიდრე გენერალი პასკევიჩი ამ რაიონ-

³⁴ ს. მამულოვის წიგნის 2002 წლის გამოცემა, გვ. 21-22.

³⁵ იქვე, გვ. 53.

ში არზრუმიდან 30 ათას სომეხს გადმოასახლებდა, ქართული მოსახლეობა აქ 90%-ს შეადგენდა.

როგორც პირველ წიგნში, აქაც საკმაო ადგილი უკავია რამდენადმე გამოჩენილ სხვა ეროვნების პირთა საყოველთაო გასომხურების აშკარად მავნე ტენდენციას. გვარის მიხედვით ეროვნული კუთვნილების განსაზღვრა ძალზე რთული საქმეა, მით უფრო საქართველოში, სადაც შუა საუკუნეებიდან მომდინარე ტრადიციის ინერციით საზოგადოებრივი აზრი XIX ს.ც ეთნიკურ კუთვნილებას, ძირითადად, კონფესიური კუთვნილების მიხედვით განსაზღვრავდა, ამასთან, იგივე საზოგადოებრივი აზრი „სომხის“ ცნებაში სოციალურ შინაარსსაც დებდა და ვაჭრობა-ხელოსნობაში ჩაბმულ ადამიანებს ერთიანად სომხებად მიიჩნევდა. საქართველოში ტრადიციულად ფართოდ გავრცელებული აღმოსავლური და ბიბლიური საკუთარი სახელების საფუძველზე აღმოცენებული გვარების ქართულ-სომხური პარალელური ფორმების მსგავსების გამოც (მაგალითად, ასლან-ი-შვილი – ასლან-იან; შაჰყულ-ა-შვილი – შაჰყულ-იან; ისაკა-ძე – ისაკა-იან; სააკა-ა-ძე, სააკა-ა-შვილი – სააკა-იან; თუმან-ი-შვილი – თუმან-იან; აგრეთვე, ბიბლიურ-ქრისტიანული აბრამიშვილი – აბრამიან; იაკობაშვილი – ჰაკობიან; აზარიაშვილი – აზარიან; პეტრიაშვილი – პეტროსიან; პავლიაშვილი – პოლოსიან; ივანიშვილი – ჰოვჰანისიან; მარკოზაშვილი მარკოსიან; ლუკაშვილი – ლუკასიან და სხვა უამრავი), კონკრეტული ვითარების გაუთვალისწინებლად, თითქმის შეუძლებელია ამ გვარების მიხედვით ეროვნული კუთვნილების გამოცნობა. ამიტომაც ცალკეული გვარების სპეციალური კვლევის გარეშე ვერც გვარის წარმომავლობა დადგინდება და ვერც პიროვნების ეროვნული კუთვნილება. ს. მამულოვი კი ყოველგვარი თავის შენუხების გარეშე, მათ შორის, უეჭველი ქართული საკუთარი სახელების საფუძველზე აღმოცენებული გვარების მქონე (მაგალითად, მამულა-შვილი, მამა-სახლისი, ორბელი და სხვ.) მოღვაწეებსაც ერთიანად სომხურ წარმომავლობას მიანერს. სხვათაშორის, აქ მოყვანილი ორივე გვარის მანარმოებელი მამა, ალბათ, ერთ-ერთი ყველაზე უფრო ძველი ქართული სახელია, რის გამოც ის საფუძველად უდევს მრავალ ქართულ გვარსახელს, მათ შორის წარმოქმნილფუძიანებს: მამულაიშვილი, მამულაშვილი, მამულია, მამულაძე, მამუკაძე და სხვ. აგრეთვე, რთულფუძიან სახელებსაც: მამასახლისაშვილი, მამაგულაშვილი, მამისთვალისიშვილი და სხვ.³⁶ სომხური ისტორიოგრაფიის კლასიკოსი ნიკოლოზ ადონციც აღნიშნავდა ამ

ქართული სიტყვის დიდ სიძველეს და ფიქრობდა, რომ ის გვაროვნული ხანის სიტყვაა, რომელიც საფუძველად დაედო, აგრეთვე, მამიკონიანთა ცნობილი გვარის წარმოქმნას. მისი აზრით, ამ გვარის მთავარი შემადგენელი ძირეული სახელი მამიკ-მამაკ სხვა არაფერია, თუ არა არმენიზირებული ფორმა იბერიული მამასი³⁷. ს. მამულოვი კი ყოველგვარი სიფრთხილის გარეშე რუსული ფორმით გადმოცემულ ქართულ და სომხურ გვარებს ერთიანად სომხურად აცხადებს. ყველა, მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი მოღვაწის გასომხებით გატაცებული ს. მამულოვი ვეღარ ხსნის, თუ რატომ არის, რომ XIX ს. მცხოვრები ბევრი „სომეხი“ ქართულ გვარს ატარებდა იმ დროს, როცა მთავრობის ანტიქართული პოლიტიკის პირობებში სომხური გვარის ტარება გაცილებით მომგებიანი იყო, ვიდრე ქართულისა.

ორივე წიგნში საკითხებისადმი არაპროფესიული, ზოგჯერ პრიმიტიული მიდგომის შემთხვევები სხვაც არაერთია. ყველა მათგანზე პასუხის გაცემა, ალბათ, არცაა საჭირო. რაც წარმოგადგინეთ, ვფიქრობ, ისიც საკმარისია სამწუხარო ტენდენციის მავნე ხასიათში დასარწმუნებლად.

ბოლოს, აღვნიშავ კიდევ რამდენიმე ნაშრომს, რომლებიც „აკადემიზმის“ პოზიციებიდანაც კი უაღრესად ტენდენციურად აშუქებს ქართულ-სომხური ისტორიული ურთიერთობის მთელ რიგ საკითხებს. ესაა 2001 წ. მოსკოვში გამოცემული მართლმადიდებლური ენციკლოპედიის III ტომში, ტერმინ „არმენია“-სთან დაკავშირებული ცალკეული სტატიები, რომლებიც მკითხველს აწვდის ცნობებს სომხეთის ისტორიის სხვადასხვა საკითხზე. პირველი წერილი იწყება ქვეყნის ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვით, სადაც სომხეთის ისტორიულ ოლქებს შორის დასახელებულია ორი ქართული ისტორიული პროვინცია – გუგარეთი ანუ ქვემო ქართლი და ტაო, რა თქმა უნდა, ამ ტოპონიმთა სომხური ფორმით („გუგარქ“ და „ტაიქ“). გეოგრაფიული მიმოხილვის ავტორის განმარტებით, პირველი მათგანი მოიცავს ზამბაკის მთებსა და სევანის ტბის ჩრდილო-დასავლეთ რაიონებს, ხოლო მეორე – მდ. ჭოროხისა და მისი შენაკადების ხეობებს. საენციკლოპედიო სტატიაში პოლემიკის გამართვა და საკუთარი არგუმენტების მოყვანა, შესაძლოა, უადგილოც იყოს, მაგრამ ის მაინც უნდა აღნიშნულიყო, რომ ხსენებულ ისტორიულ პროვინციებზე სომხური ისტორიოგრაფიის თვალსაზრისის გარდა არსებობს არანაკლებ არგუმენტირებული მისი საპირისპირო შეხედულებაც.

³⁶ ილია მაისურაძე, ქართული გვარსახელები, გვ. 100-101.

³⁷ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971, с. 402-403.

სომხეთის პოლიტიკური ისტორიის გადმოცემისას სტატიის ავტორი ხელოვნურად ზრდის ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე X ს. 80-იანი წლების დასაწყისში შექმნილი ტაშირ-ძორაგეტის სომხური სამეფოს არსებობის დროს და მას 979-1256 წლებით საზღვრავს. ჯერ კიდევ ბაგრატ IV-მ 1065 წ. ტაშირ-ძორაგეტის მეფეს წაართვა სამშვილდე, ხოლო ქვეყანა თავისი ხელისუფლების კონტროლს დაუმორჩილა, რის შემდეგ ქართველი მემკვიდრის თქმით, „მონებდეს სომეხნი“. მალე კვირიკიანთა სომხური სამეფო სელჩუკიანი თურქების ხელში გადადის. 1110 წ. დავით აღმაშენებელი თურქებს სამშვილდეს ართმევს, 1118 წ. კი – ციხე-ქალაქებს – ლორეს და აგარანს, რითაც ასრულებს კიდევ ქვემო ქართლის შემოერთებას. ასე რომ, ამ სამეფოს შემქმნელი პირველი კვირიკიანის გამეფების თარიღად თუ უფრო სანდო წყაროს მხითარ აირივანეცის ცნობას 981 წ. მივიღებთ, მაშინ ამ სამეფოს არსებობის ხანგრძლივობა 277 წლით კი არ უნდა განისაზღვროს, როგორც ამას საენციკლოპედიო სტატიის ავტორი აკეთებს (1256 – 979 = 277), არამედ 137 წლით (1118 – 981 = 137, ე. ი. მთელი 140 წლით ნაკლები და უფრო მეტადაც, რადგან დიდი თურქობის დროიდან (1080 წლიდან) აქ კვირიკიანთა ხელისუფლება ერთობ საეჭვო ჩანს.

XII-XIV სს. საქართველოს შემადგენლობაში შემოსულ სომხურ თემებს და მათ მმართველ საქართველოს მოხელეებს – მხარგრძელებს, საენციკლოპედიო სტატიის ავტორები სომხური ისტორიოგრაფიის ტრადიციის მიხედვით განიხილავენ, როგორც იმ დროისთვის ძველამოსილი ქართული სამეფოს შემადგენლობაში მყოფ და „განსაზღვრული დამოუკიდებლობის“ მქონე სომხურ სამთავროებს, მხარგრძელებს კი – ზაქარიანებად. სომხეთის ისტორიის ფაქტების გადმოცემისას, მათდა უნებურად, თავს იჩენს ე. წ. „ზაქარიდთა სომხური სამფლობელოების“, თუ „სომხეთის ჩრდილო რაიონების“ დანარჩენ საქართველოსთან მუდმივი და განუყრელი, ორგანული კავშირი, რის გამოც არც მონღოლებისათვის, რომლებმაც „გურჯისტანის ვილაიეთში“ შეიყვანეს მთელი ქვემო ქართლი და არც რუსებისათვის, რომლებმაც აღმოსავლეთი საქართველო ლორე-ბამბაკ, შამშადინთან ერთად 1801 წ. რუსეთს შეუერთეს, სადავო არ ყოფილა ამ ტერიტორიების საქართველოსადმი კუთვნილება.

ფაქტების გაყალბების ოსტატობით ამ გამოცემაში განსაკუთრებით გამოირჩევა სტატია „სომეხ ქალკედონიტთა ხელოვნება“, რომლის ავტორი, თავისი წინამორბედების ნ. ტოკარსკისა და ტ. მარუთიანის მსგავსად, ტაოს ქართულ ტაძრებს (ოშკი, ხახული, იშხანი, ბანა, პარხალი,

ოთხთა ეკლესია და სხვები) სომხურ ძეგლთა წრეში აქცევს. მთავარი საყრდენი ამ საქმეში მისთვისაც ტაოსა და ქვემო ქართლში სომეხ ქალკედონიტთა ეთნოკულტურული უმრავლესობის უნივერსალური ფორმულაა, რომლის საშუალებითაც, სომეხი ავტორები, ჩვეულებრივ, ადვილად წყვეტენ ქართულ-სომხური ურთიერთობის ნებისმიერ კულტურულ-პოლიტიკურ პრობლემას. თავის დროზე ნ. ტოკარსკისა და ტ. მარუთიანის მსგავსი ცდები, როგორც ითქვა, სააშკარაოზე გამოიტანეს და სიყალბეში ამხილეს აკადემიკოსებმა სიმონ ჯანაშიამ და ვახტანგ ბერიძემ. ეს უკანასკნელი ტ. მარუთიანს ახსენებდა, რომ ის ნაკლებ ყურადღებას აქცევდა საკუთრივ არქიტექტურულ-მხატვრულ თავისებურებათა განხილვას, ე. ი. ძეგლთა არსში ჩანვდომას, რაშიც უშუალოდ ვლინდება მათი ნაციონალური თავისებურება. ჩანს, საენციკლოპედიო სტატიის ავტორმა კარგად დაიმახსოვრა ქართველი ხელოვნებათმცოდნის ეს შენიშვნა და მის საპირისპიროდ ტაოსა და ქვემო ქართლის ქართულ ძეგლთა სტილისა და მოხატულობის თავისებურებანი, რომელთაც სომეხ ქალკედონიტთა შემოქმედების ნაყოფად მიიჩნევდა, თვალთმაქცურად ქართულ ხელოვნებასთან კავშირითა და მისი გავლენით ახსნა. ამას გარდა, სომეხ ქალკედონიტთა სამშენებლო მოღვაწეობის ასპარეზიც გააფართოვა და მათვე მიაწერა პეტრინონის მონასტრის მშენებლობაც და მათსავე კუთვნილებად გამოაცხადა დავით გარეჯის მონასტერთა კომპლექსში საბერეების VII ეკლესიაც და ა. შ. (გვ. 316). ნიშანდობლივია, რომ ამგვარი ვარაუდები და დასკვნები ისეთ ვითარებაში კეთდება, როცა სახეზეა ტაო-კლარჯეთის ხსენებულ ძეგლებზე ამოკვეთილი უამრავი ქართული წარწერა ქართველი ქტიტორების, ხუროთმოძღვრების, მშენებლობის ხელმძღვანელების კონკრეტული ჩვენებით (მაგალითად, ქართველი მეფე-მთავრები: ადარნასე II ქართველთა მეფე, ბაგრატ ერისთავთერისთავი, დავით მაგისტროსი და შემდგომში ტაოს სახელგანთქმული მეფე დავით კურაპალატი, ხუროთმოძღვარი ივანე მორჩაისძე იშხანში, გრიგოლ ოშკელი და სხვ.). ასეთ კონტექსტში ძალაუვნებურად გვახსენდება წყაროების უგულვებლყოფისა და მისი საშუალებით ქვეყნის ისტორიის გადაკეთების რამდენიმე კონკრეტული შემთხვევის სამართლიანი კრიტიკა პ. მურადიანის მიერ, რომელიც მან სამველ კარაპეტთან კამათისას მოგვცა თავის ცნობილ წერილში „სინდისისა და მოვალეობის გზაჯვარედინზე“. მისი თქმით, არის შემთხვევები, როცა ძეგლის კედელზე არსებული წარწერაში იხსენიება აგების თარიღი და ქტიტორის ვინაობა, მაშინ როცა კარაპეტის იძულებულია, რომელიც საუკუნეები ივარაუდოს და ჰიპოთეზები წამოაყენოს.

მაგალითად კი მოჰყავს სოფ. ღრტილას შუაგულში მდებარე ეკლესიის წარწერა, სადაც ნათქვამია: „გასრულდა ქვეშელი ლიპარტის მეუღლისა და თმოგველების ასულის რუსუდანის მიერ ღმერთო შეინყაღე ქ-ნი 528 (1308 წ. პ. მ.) ჭორმანის ძე იოანე ღმერთო შეინყაღე“. პ. მურადიანის მართებული კომენტარით, თმოგველების ასული და ქვეშის გამგებლის ლიპარტის მეუღლე რუსუდანი, რა თქმა უნდა, ქართულ ეკლესიას ააგებდა. ასეთი პრინციპით რომ მიდგომოდნენ საკითხის განხილვას საენციკლოპედიო სტატიების ავტორები, გასაგებია, არც ჩვენ გვექნებოდა რამე მათთან საპრეტენზიო.

სამველ კარაპეტციანის კრიტიკისას ბ-ნ პ. მურადიანის განცხადება, რომ წარსულის გაყალბება „არ შეშვენის ჩვენ კულტურასა და ისტორიას და არც მეცნიერებასთან აქვს კავშირი“, ვფიქრობ, ერთობ დროული და საჭირო მოწოდებაა არა მარტო სომხური ისტორიოგრაფიის ღირსების დასაცავად, არამედ საერთოდ, წარსულის იდეალიზაციის ტენდენციებისა და „ეროვნული განსაკუთრებულობის“ იდეისგან თავისუფალი ისტორიული აზრის ნორმალური და ობიექტური განვითარებისათვის კავკასიაში. ამგვარ განწყობათა გაჩენა, თუნდაც ჩანასახოვან მდგომარეობაში, თავისთავად, დადებითი მოვლენაა და მეზობელი ისტორიოგრაფიის წარმომადგენელთა შორის მეტი ურთიერთგაგების იმედს გვისახავს.

ასევე საყურადღებოა, ქართულ-სომხური ისტორიული ურთიერთობის განსაზღვრულ ეტაპებზე მეზობელთა შორის დაპირისპირებისა და შემდეგ ისტორიოგრაფიაში მისი ასახვის გლობალური პოლიტიკური მოვლენებით ახსნის მცდელობა სომხეთის მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის დირექტორის ბ-ნ აშოტ მელქონიანის მოხსენებაში „სომხურ-ქართულ ურთიერთობათა გაკვეთილები: ისტორია და თანამედროვეობა“, რომელიც მან წაიკითხა თბილისში რუსთაველის საზოგადოების სხდომაზე. მეზობელთა ურთიერთობის ცალკეული რთული პრობლემების საგარეო ფაქტორით ახსნამ მის ავტორს საშუალება მისცა უფრო მეტად გაემახვილებინა ყურადღება ისტორიული მეზობლების გამაერთიანებელ ინტერესებზე, პოლიტიკური და კულტურული თანამშრომლობის ფაქტორებზე. მაგრამ, როგორც მოსალოდნელი იყო, ამ რიგის მასალის წარმოდგენისას სომხურ ისტორიოგრაფიაში არსებულ ტენდენციურ შეფასებებზე აღმოჩნდა მთლიანად დამოკიდებული, თუმცა მათი შერბილება-შელამაზებაც სცადა და ისტორიული ტოპონიმებიც პარალელური სომხური და ქართული ფორმებითაც წარმოგვიდგინა (მაგალითად, ტაიქ-ტაო, ჯავახქ-ჯავახეთი და ა. შ.), რითაც ხაზი გაესვა

მათზე განსხვავებული აზრის არსებობასაც. ამასთან ერთად, მოხსენებაში, შესაძლოა მისდა უნებურადაც, დაშვებულია უხეში შეცდომებიც. მაგალითად, იგი წერს: „X ს.ათვის უკვე გადასახლებულ სომეხთა რიცხვი საქართველოში იმდენად გაიზარდა, რომ კერძოდ, ჰერეთსა და კამბეჩანში დაარსდა ქართულ-სომხური სამეფო“. ასეთ ფაქტს არათუ ქართული ისტორიოგრაფია, არამედ სომხურიც არ უნდა იცნობდეს. სრულ გაუგებრობაზეა დამყარებული სქოლიოში ჩატანილი შენიშვნა, თითქოს, ქართველი ისტორიკოსის ლეონტი მროველის ცნობით, IV ს. დასაწყისისთვის ჯავახეთში საკონტაქტო ენა სომხური ყოფილიყო. ლეონტის მიხედვით საქართველოსკენ მომავალმა წმ. ნინომ სომხეთის საზღვართან („საზღვართა სომხითისათა“) გამოიზამთრა. რამდენადაც სომეხ მიაფორთან ყოფნისას მცირედ სომხური ესწავლა, ჩანს, გამოზამთრების პერიოდში, ენის მხრივ მას წინააღმდეგობა არ შეხვედრია. ვითარება იცვლება ჯავახეთში, ფარანის ტბის მიდამოებში მოსვლისას, სადაც მწყემსებთან კონტაქტის დასამყარებლად საჭირო ხდება სომხური ენის მცოდნის მოძებნა და „პოვა მწყემსთა მათ შორის სომხურად მზრახველი“, ე. ი. მრავალ მწყემსთაგან მხოლოდ ერთი აღმოჩნდა სომხურის მცოდნე. სომხური იქ ყველას რომ სცოდნოდა და, როგორც ბ-ნი აშ. მელქონიანი ფიქრობს, სომხური საკონტაქტო ენა ყოფილიყო ჯავახეთში, მაშინ ხომ სომხურის მცოდნის ძებნაც არ იქნებოდა საჭირო? ცხადია, რომ ამ შემთხვევაში, სასურველი სურათის დახატვასთან უფრო უნდა გვექონდეს საქმე, ვიდრე მეცნიერულ ძიებასთან. მოხსენების ტექსტში დაშვებული ხსენებული უხეში შეცდომები კი მხოლოდ იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ძველი და შუა საუკუნეების ამიერკავკასიის ისტორია, უბრალოდ, ბ-ნ აშ. მელქონიანის სპეციალური კვლევის ობიექტი ჯერ არ გამხდარა.

გაცილებით საინტერესო და დამაჯერებელია მისი მსჯელობა XIX-XX სს. ამიერკავკასიის ისტორიის გადმოცემისას. მისი დაკვირვებით XIX ს. მეორე ნახევრიდან შეიმჩნევა ხარისხობრივად ახალი ეტაპის დაწყება სომხურ-ქართულ ურთიერთობაში, რაც განპირობებული იყო ორივე ხალხის ეროვნული თვითშეგნების ზრდითა და საკუთარი სახელმწიფოებრიობის აღდგენისაკენ სწრაფვით. ამასთან აღნიშნავს, მისი თქმით, სხვადასხვა ფაქტორების (სინამდვილეში კი იმპერიული პოლიტიკის შედეგად. — გ. მ.) ზეგავლენით ურთიერთობის გაციებას სომხურ და ქართულ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ წრეებს შორის. ქართულ და სომხურ საზოგადოებებს შორის ურთიერთობის დაძაბვა, რა თქმა უნდა, ძირითადად, ოფიციალური მიერ იყო პროვოცირებული, რაც ბ-ნი აშ. მელქო-

ნიანის მიერ შენიშნული გარემოებიდანაც საკმაოდ კარგად ჩანს. მისი მართებული დაკვირვებით, ქართველთა უკმაყოფილებას განსაკუთრებით ის ვითარება ინვევდა, რომ საქართველოს მოსახლეობის ზრდა რუსეთის მფლობელობის პერიოდში, უმთავრესად სხვა ხალხთა ხარჯზე ხდებოდა. იმპერიის ეს დემოგრაფიული პოლიტიკა ქართველთა დენაციონალიზაციას და ამით მისი წინააღმდეგობის დათრგუნვას ითვალისწინებდა, რის გამოც ამ პროცესში სომეხთა აქტიური მონაწილეობა, ბუნებრივია, მხარეთა ურთიერთობის „გაციებას“ კი არა და ურთიერთ-დამოკიდებულების უკიდურეს გამწვავებასაც ინვევდა. გამონაკლისს შეადგენდა მაშინდელი ჩვენი საზოგადოების შორსმჭვრეტელი ნაწილი – დიდი მოღვაწეების — ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლის, ოვანეს თუმანიანის, გაბრიელ სუნდუკიანისა და სხვა ცნობილ მოაზროვნეთა მეთაურობით, რომლებიც წარმოშობილი დაძაბულობის ჩაცხრობისათვის იღვწოდნენ და კეთილმეზობლობისა და ურთიერთპატივისცემის მრავალსაუკუნოვანი ტრადიციების დაცვისაკენ მოუწოდებდნენ ისტორიულ მეზობლებს, რაზეც ყურადღებას ამახვილებს მომხსენებელიც.

XX საუკუნეში წარმოშობილი პრობლემებიდან ერთ-ერთ უმთავრესად, სავსებით მართებულად, მიჩნეულია ამიერკავკასიის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული გამიჯვნის საკითხი, რაც შემდგომში კიდევ უფრო გართულდა საგარეო ფაქტორის ზეგავლენით. თავდაპირველად ეროვნული საბჭოების მოქმედების პერიოდში 1917 წ. ქართველ მოღვაწეთა ერთი ნაწილი სომხური მხარის მიერ წამოყენებული ეთნიკური პრინციპის მიმართ ლოიალურად იყო განწყობილი, მაგრამ 1918 წ. მაისის ბოლოს ამიერკავკასიაში დამოუკიდებელი სახელმწიფოების წარმოქმნამ ცხადყო ტერიტორიული მთლიანობის დაცვის აუცილებლობა. ბ-ნი აშ. მელქონიანი სინანულს გამოთქვამს ქართველ პოლიტიკოსთა იმ ნაწილის პოზიციის შეცვლის და საერთოდ „ეთნიკური პრინციპის“ უარყოფის გამო.

ბ-ნი აშ. მელქონიანი აღნიშნავს აგრეთვე საქართველოს სომხური მოსახლეობის სეპარატისტულ მიდრეკილებებს საბჭოთა ხელისუფლების დასაწყის ხანაში და ამ მოვლენას ბოლშევიკური ხელისუფლების მკაცრი პოლიტიკით ხსნის, რამაც მთელი მოსახლეობის მასობრივი უკმაყოფილება გამოიწვია.

ქართულ-სომხური ურთიერთობის თანამედროვე პრობლემებიდან უმთავრესად მიიჩნევს რეგიონალური კონფლიქტების მიმართ საქართველოსა და სომხეთის განსხვავებულ, უფრო ზუსტად, საპირისპირო მიდგომას. ტერიტორიული ინტერესებიდან გამომდინარე, სომხეთი მხარს უჭერს

ერთა თვითგამორკვევის უფლების პრინციპით საკითხის გადაწყვეტას, რათა ამ გზით შეძლოს ყარაბაღის მიერთება. საქართველო კი აზერბაიჯანთან ერთად ტერიტორიული მთლიანობის პრინციპს ანიჭებს უპირატესობას. ამიტომ არისო, განაგრძობს ბ-ნი აშ. მელქონიანი, რომ საქართველოს მთავრობამ უფრო მჭიდრო ეკონომიკური და პოლიტიკური კავშირები დაამყარა აზერბაიჯანთან, ვიდრე სომხეთთან. საქართველო-აზერბაიჯანის ალიანსის შექმნას ყოველმხრივ ხელი შეუწყო თურქეთმა და დასავლეთის სახელმწიფოებმა, რომლებიც კავკასიიდან რუსეთის განდევნას ცდილობდნენ. ამ პროცესის გასაღრმავებლად დასავლეთმა რუსეთის სანინააღმდეგოდ ბაქო-ჯეიჰანის სანავთობო კონტრაქტის ხელმოწერას მიიღწია. ასეთ პირობებში საქართველომ შეინარჩუნა რა სომხეთთან ნორმალური ურთიერთობა, ავტომატურად აღმოჩნდა ეკონომიკური და პოლიტიკური შუამავლის როლში როგორც სომხეთსა და აზერბაიჯანს, ისე სომხეთსა და თურქეთს შორის. რეგიონში ძალთა ასეთმა განლაგებამ სომხეთი აიძულა უფრო მჭიდრო კონტაქტები დაემყარებინა რუსეთთან, მათ შორის სამხედრო-პოლიტიკურ დარგშიც. ყველაფრიდან ჩანს, განაგრძობს მომხსენებელი, რომ სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის მოპოვების პირველ ხანებში სომეხ-ქართველთა ურთიერთობა არც თუ ისე ადვილად ვითარდებოდა. იყო მომენტები, როცა ჩვენი ურთიერთობანი, არცთუ მესამე ძალის მონაწილეობის გარეშე, შეიძლებოდა საბრძოლო სიტუაციაში გადაზრდილიყო. საბედნიეროდ ეს არ მოხდა. გაიმარჯვა გონიერებამ და თვითგადარჩენის ინსტინქტმა. სამაგალითოდ იმონებებს გენერალ ანდრანიკის სიტყვებს, რომელიც მას ნოე რამიშვილთან და ევგენი გეგეჭკორთან საუბრისას 1919 წ. აპრილში წარმოუთქვამს: ქართველ-სომეხთა საომარი კონფლიქტის გამეორების შემთხვევაში ორივე ქრისტიანი ერის დაღუპვა გარდაუვალი იქნებაო. ბ. აშ. მელქონიანის აზრით, სომეხი გენერლის ეს სიტყვები დღესაც ინარჩუნებს თავის აქტუალობას. ამჟამად ჩვენი ქვეყნები, მათდა უნებურად, აღმოჩნდნენ ორი სამხედრო-პოლიტიკური ბლოკის ინტერესთა მიჯნაზე, რამაც აიძულა ისინი ეზრუნათ ამიერკავკასიაში კოლექტიური უსაფრთხოების ზონის შექმნაზე. დასასრულს, გამოთქვამს იმედს, რომ პრობლემები დაიძლევა, რისი დასტურიცაა ჩვენი მრავალსაუკუნოვანი ისტორიაო.

ასეთ ოპტიმისტურ ნოტზე ამთავრებს ბ-ნი აშ. მელქონიანი თავის მოხსენებას და ჩვენც გვიჩნდება იმედი, რომ სომხურ ისტორიოგრაფიაში ბოლო ხანს გაჩენილი პოზიტიური ძვრების ნიშნები თავის ლოგიკურ განვითარებას პოვებენ. პეტერბურგის უნივერსიტეტის ჯერ კიდევ მე-

სამე კურსის სტუდენტი, დიდი ივანე ჯავახიშვილი წერდა: „ძველ ხანას და ძველ ადამიანებს მიეცემათ ლეგენდების შექმნა, მაგრამ თავის მხრივ ჩვენ გვევალება განვასხვავოთ ლეგენდები ისტორიული ჭეშმარიტებისაგან“³⁸. ცხადია, რომ გაყალბებული ფაქტებიდან და მოვლენებიდან მხოლოდ მცდარი დასკვნების გამოტანაა შესაძლებელი, რაც ისტორიის გაკვეთილებს ქმედითუნარიანობას უკარგავს. ამიტომაც არის აუცილებელი ყოველმა ერმა იცოდეს „უტყუარი, ჭეშმარიტი ისტორია და არა გაზვიადებული, ყალბი“³⁹. მხოლოდ ამ პრინციპის დაცვის შემთხვევაში შეუძლია ისტორიოგრაფიას სარგებლობა მოუტანოს ხალხს, რომელსაც ის ემსახურება.

³⁸ სერგო ჯორბენაძე, ცხოვრება და ღვაწლი ივანე ჯავახიშვილისა, თბილისი, 1981, გვ. 43.

³⁹ ივ. ჯავახიშვილი, მამულიშვილობა და მეცნიერება, თხზულებანი, ტ. XII, გვ. 68.

დასკვნა

ქართულ-სომხური ისტორიული ურთიერთობის ტენდენციური გაშუქება, ძირითადად ძველი სომხური ისტორიოგრაფიის ყველაზე გავლენიანი წარმომადგენლის – მოვსეს ხორენაციდან იღებს სათავეს, მისი შემდგომი განვითარება კი საგარეო ფაქტორის ზემოქმედების შედეგი იყო, რამაც მეტადრე ნეგატიური სახე კავკასიაში რუსული მფლობელობის დამყარების დროიდან მიიღო, რომლის გამოძახილი დღესაც საკმაოდ იგრძნობა.

სომხური ისტორიოგრაფიის „ოქროს საუკუნე“ მაშინ დადგა (V ს.) როცა სომხური სახელმწიფოებრიობის დიდმა მარცხმა (ეროვნული ხელისუფლება დასავლეთ სომხეთში 391 წ. გააუქმეს რომაელებმა, აღმოსავლეთში სპარსელებმა – 428 წ.) ეროვნულ თვითშეგნებას სამკვდროსასიცოცხლო მნიშვნელობის ფუნქცია დააკისრა. ასეთ სიტუაციაში სომეხ ისტორიკოსთა პატრიოტულ მოვალეობად იქცა ძლიერების ხანის სომხეთის ისტორიის მთელი დიდებულებით, თუნდაც გაზვიადებით, წარმოჩენა, ოღონდაც მას დამოუკიდებლობისათვის ხალხის დარაზმვა და სულიერად განმტკიცება შესძლებოდა. აქედან გამომდინარე, სომხეთისა და სომეხთა გამორჩეულობის იდეამ შუა საუკუნეების სომხურ ისტორიოგრაფიაში მყარად დაიმკვიდრა ადგილი და სახელმწიფოებრივი მარცხით შელახული ღირსების დაცვის ერთ-ერთ ძირითად საშუალებად იქცა.

სომხეთის განდიდების იდეა თავის აპოგეას აღწევს მოვსეს ხორენაციის „სომხეთის ისტორიაში“, სადაც სომეხთა გამორჩეულობის აზრი კონცეფციის დონეზეა აყვანილი. მიზნის მისაღწევად თხზულების ავტორი ფაქტებისა და მოვლენების არათუ შელამაზებას, არამედ, რიგ შემთხვევებში, გაყალბებასაც არ ერიდება. მემატინისათვის დამახასიათებელია, რომ კავკასიის ქვეყნებსა და ხალხებს ვერ ამჩნევს (ნ. ბერძენიშვილი) და მას მხოლოდ ზოგადი, გეოგრაფიული ტერმინით „ჩრდილოეთით“ და „ჩრდილოელებით“ აღნიშნავს, რითაც, ეტყობა, ცდილობს კავკასიაზე მკითხველს სომხეთს დაქვემდებარებული ქვეყნის შთაბეჭდილება შეუქმნას. ამიტომაც მის თხზულებაში ქართლი სომხეთის ნაწ-

ილად, ხოლო ქართველი ხელისუფლები სომხეთის სამეფოს მოხელეებად წარმოდგენილი. უფრო მეტიც, მ. ხორენაცი ქართლსა და მასთან ერთად კავკასიას პოლიტიკურადაც და სულიერი კულტურითაც სომხეთზე დამოკიდებულ ქვეყნად წარმოგვიდგენს, როგორც ძველ წარმართულ, ისე ქრისტიანულ ხანაშიც. ეს კონცეფცია ერთობ მიმზიდველი აღმოჩნდა საკუთარი სახელმწიფოებრიობის აღდგენისათვის მებრძოლი პოლიტიკური წრეებისათვის, რომელთა საშუალებით, ეტყობა, მისი გავლენა მთელ სომხურ ისტორიოგრაფიას გადასწვდა მრავალი საუკუნის განმავლობაში.

სომხური ისტორიოგრაფიის ზვიადობას და მის შემდგომ განვითარებას არანაკლებ უწყობდა ხელს საგარეო ფაქტორით გამოწვეული მისთვის ზოგჯერ ხელსაყრელი ძალთა თანაფარდობა კავკასიაში. მაგალითად, სასანიანები სომხეთს, როგორც აღმოსავლური ტრადიციების მატარებელ ქვეყანას, თავიანთი პოლიტიკის საყრდენ ბაზად ითვალისწინებდნენ ამ რეგიონში. ამასთან, სომხური ეკლესიის დოგმატური უთანხმოება ბიზანტიასთან ირანს საშუალებას აძლევდა მასზე დაყრდნობით იდეოლოგიური სიტუაცია კავკასიაში თავისი მთავარი მეტოქის საწინააღმდეგოდ წარემართა. აქედან გამომდინარე, სომხური ეკლესიის მფარველობა სპარსული პოლიტიკის მნიშვნელოვანი ფაქტორი გახდა. ცნობილმა სპარსულმა საეკლესიო კრებამ 614 წ. კტეზიფონში სომხური სარწმუნოება სავალდებულოდ გამოაცხადა მისი ქვეშევრდომი ქრისტიანებისათვის, რის შემდეგაც სომხური ეკლესიის იერარქიულმა პრეტენზიებმა აქ ფართო გასაქანი მიიღო და მსახურმა ისტორიოგრაფიამაც არა მარტო სომხური ეკლესიის, არამედ კავკასიის პოლიტიკური ისტორიის სურათის წარმოსახვაც ამ თარგზე სცადა. ანალოგიური ვითარების მოწმენი ვხდებით სახალიფო-ბიზანტიის დაპირისპირების პერიოდშიც, როცა არაბთა ეგიდით აღდგენილი სომხური სახელმწიფოს მესვეურები მფარველთა პოლიტიკურ ინტერესებთან გარკვეული თანხვედრით იწყებენ მთელი კავკასიის დასაუფლებლად ბრძოლას, ამ ხანის სომხური ისტორიოგრაფია, თავის მხრივ, კავკასიაში სომეხი ბაგრატიუნი მეფეების განუსაზღვრელი ძალაუფლების ილუზიურ სურათს ჰქმნის და მხოლოდ სომხური სამეფოების დასუსტებისა და თანდათანობითი გაქრობის კვალობაზე, შუა საუკუნეების სომეხ ავტორთა თხრობის მედიდური ტონი და ჰეგემონისტური მიდრეკილებები თანდათან ცხრება და საპირისპიროდ იცვლება.

ქართველთა ქრისტიანული წარსულის მნიშვნელობის ეჭვქვეშ დაყენებისა და მისი დამცრობის ცდები სომხურ ისტორიოგრაფიაში საკ-

მაოდ არგუმენტირებულად იყო ადრიდანვე უარყოფილი „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ კრებულში შესული „წმ. ნინოს ცხოვრებით“ (ძველი თარგმანებით VII-IX სს-ით, ბოლო ხანს კი V ს. მეორე ნახევართ). ქართული ჰაგიოგრაფიული თხზულების ავტორის დასკვნით, ქართლისა და წმ. ნინოს მნიშვნელობა აღმოსავლეთის საქრისტიანოს წინაშე გაცილებით დიდია, ვიდრე სომხეთისა და მისი განმანათლებლის გრიგოლ პართელისა. ქრისტიანული რწმენის სიძველითაც ქართლი წინ უსწრებს სომხეთს, რამდენადაც ქართლის განსაკუთრებული როლი ქრისტიანობის გავრცელებამდე წინასწარ იყო განსაზღვრული და ქართლის ამ უპირატესობას თავისი პირით აღიარებდა დვინელი სომეხი მიაფორიც. ამიტომ მოხდა, რომ ქრისტიანული რწმენის ჩასახვისას სომხეთი მთლიანად ქართლზე აღმოჩნდა დამოკიდებული, ვინაიდან სომეხთა ეკლესიის საფუძველი იმ ადამიანთა ძვლებზე დაიდო, რომლებიც ნინოს მიერ იყვნენ მოქცეული (ე. ი. რიფსიმიანელები) და მათთან ერთად მოველინენ სომხეთს (კ. კეკელიძე).

XI ს. შუა წლებში, როცა შუა საუკუნეების სომხურმა სახელმწიფოებრიობამ საბოლოო მარცხი განიცადა, საქართველო კი მოწოდებული აღმოჩნდა იმ ცენტრად ქცეულიყო, რომლის გარშემო მთელი კავკასია ერთიანდებოდა, საჭირო გახდა ისეთი იდეურ-მორალური საყრდენის შექმნა, რომელიც კავკასიაში საქართველოს წამყვანი როლის სამართლიანობას ისტორიული განვითარების კანონზომიერებთაც გაამართლებდა. ალბათ, შემთხვევითი არ არის, რომ XI ს., თითქმის ერთდროულად, რამდენიმე ქართველი ისტორიკოსი (ლეონტი მროველი, ჯუანშერი, „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორი და სუმბატ დავითის ძე) წერს უძველესი დროიდან XI ს-მდე თავისი ქვეყნის გაბმული ისტორიის სხვადასხვა ნაწილებს, რომლებიც ქმნის დამოუკიდებლობისა და პროგრესისათვის ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი გამიჯნული ბრძოლის მთლიან სურათს, ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს პირობას კავკასიის ერთიანი ქრისტიანული სამყაროს წარმოქმნა-განვითარების წარმოსაჩენად. კავკასიის გაერთიანების პროცესის ავანგარდში მყოფი ქვეყნის პოლიტიკური ამოცანებიდან გამომდინარე ქართული ისტორიოგრაფია (ლეონტი და სხვები) კავკასიის ისტორიის იმგვარ მოდელს ქმნიან, რომელსაც ქართველთა მიმართ სომეხთა გაუცხოება უნდა გამოერიცხა, რათა სომხეთის მემკვიდრეობისათვის ბიზანტიასთან ბრძოლაში ხელი არ შეშლოდა. ამიტომ, ამ დროისათვის პრაქტიკულ მნიშვნელობას მოკლებული მ. ხორენაციის კონცეფციის კრიტიკის ნაცვლად ლეონტი მროველმა მისი ძირითადი დებულებები და მათს საფუძველზე გაშუქებული

ფაქტები შეასწორა და ხორენაცის ექსპანსიურობას კავკასიის ხალხთა სისხლით ნათესაობისა და ძმობის საკუთარი კონცეფცია დაუპირისპირა, რითაც არა მარტო მორალური უპირატესობა მოიპოვა „სომხეთის ისტორიის მამაზე“, არამედ დროის მოთხოვნასაც უკეთ მოერგო. რამდენადაც კავკასიის შემკრების პოლიტიკური ლიდერობა კულტურული ლიდერობითაც უნდა ყოფილიყო უზრუნველყოფილი, ლეონტი ქართული დამწერლობისა და მნიგნობრობის დიდ სიძველეს (სომხეთთან შედარებით 7-8 საუკუნით) აღნიშნავს და შესანიშნავად ასაბუთებს ძველი ქართული სახელმწიფოს შექმნისთანავე გაჩენილი კულტურულ-პოლიტიკური მოთხოვნილებებით, მკითხველის ყურადღებას ამახვილებს, აგრეთვე, კავკასიის პოლიტიკური ლიდერის სხვა უპირატესობებზეც.

ისტორიული სომხეთის დიდი ნაწილის საქართველოს ცენტრალიზებული მონარქიის შემადგენლობაში შემოსვლის შემდეგ სომხეთის ისტორია საქართველოს ისტორიის ნაწილად იქცა, რის გამოც სომეხ ავტორთა ინტერესი მის მიმართ კიდევ უფრო გაიზარდა და მათი დამოკიდებულება ამ ისტორიისადმი დათბა. გასაგებია, რომ XII-XVIII სს. სომხური ისტორიოგრაფიის პროდუქცია თანადროულ ქართველთა განსაკუთრებულ კომენტარს უკვე აღარ საჭიროებდა.

ქართული სახელმწიფოებრიობის მარცხთან ერთად (1801 წ.) სომხური ისტორიოგრაფიის დამოკიდებულება საქართველოს ისტორიის მიმართ ერთბაშად შეიცვალა და, ძირითადად, ნეგატიური სახე მიიღო. ამის მიზეზი სხვა პირობებთან ერთად, ცარიზმის კოლონიალური პოლიტიკა იყო, რომლის უშუალო გამტარებლები ქართველი ხალხის წინააღმდეგობის ძალისმიერი დათრგუნვის ღონისძიებებთან ერთად მისი ისტორიისა და კულტურის ნაშლა-აღმოფხვრასაც ცდილობდნენ. ამ უღირს საქმეში ადგილზე თავიანთ მოკავშირედ და საყრდენ სოციალურ ბაზად რუსული ბიუროკრატია სომხურ ელემენტს და მის ბურჟუაზიას მიიჩნევდა, რომლის გაძლიერებაც მან თავისი ბატონობის დამყარებისთანავე დაიწყო. იმპერიის ადმინისტრაციის კეთილგანწყობილებისა და მფარველობის პირობებში სომხური ბურჟუაზიის ინტერესების გამომხატველი ისტორიოგრაფია საქართველოს ისტორიისა და კულტურის მნიშვნელობის დამცრობის გზით კავკასიის ისტორიის თანამიმდევრულ გადაკეთებას შეუდგა, რასაც თან ახლდა სომეხთა „გამორჩეულობის“ ხორენაცისეული იდეებისა და ტერიტორიული პრეტენზიების ფართო პროპაგანდა. XIX ს. მეორე ნახევრიდან მაინც საქართველოს ისტორიის გაყალბებამ სომხურ ისტორიოგრაფიაში, თითქმის, სისტემატური ხასიათი მიიღო, რამაც საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მოღვაწეთა

მწვავე რეაქცია გამოიწვია. ქართული ცნობიერების წინააღმდეგ მიმართული რუსული და სომხური ისტორიოგრაფიის ეს ერთობლივი კამპანია მიზნად ისახავდა რუსეთისათვის ხელსაყრელი საერთაშორისო საზოგადოებრივი აზრის შექმნას, რომელიც საქართველოს დაპყრობას გაამართლებდა და მას რუსეთის ჰუმანურ აქციად, ხოლო სომხეთისათვის ისტორიული საქართველოს მთელ ტერიტორიას მოსახლეობითაც და პოლიტიკური წარსულითაც სომხეთად წარმოსახავდა. ამ მთავარ პოლიტიკურ ამოცანას დაექვემდებარა სომხურ ისტორიოგრაფიაში ქართულ-სომხური ურთიერთობის ნებისმიერი საკითხის განხილვა რუსეთის მფლობელობის თითქმის ორი საუკუნის მანძილზე. ამ თვალსაზრისით, ერთობ მცირეა სხვაობა ბურჟუაზიული და საბჭოთა სომხური ისტორიოგრაფიების პოზიციებს შორის. XIX ს. დაწყებული შეტევა საქართველოს ისტორიაზე მისი მნიშვნელობის დამცრობისა და გაბიზრუების მიზნით, XX ს. 40-იანი წლებიდან უკვე ფართო ფრონტით, თანადიმდევრულ და გეგმაზომიერ ლაშქრობაში გადაიზარდა, რომელმაც საისტორიო კვლევის თითქმის ყველა სფერო და დარგი მოიცვა. ამჯერად კვლევის მიზანი დაშნაკური პარტიის ფანტასტიკური რუკების მიხედვით, ე. წ. „დიდი სომხეთის“ ჩრდილო ნაწილში ქართულის ნაცვლად სომხური ცივილიზაციის ნაკვალევის დადასტურება იყო. ასეთი განწყობილება სრულიად თავისუფლად იკითხება მთელ რიგ საბჭოთა სომეხ მეცნიერთა გამოკვლევებში, რომლებიც ეხება სომხეთის ისტორიულ გეოგრაფიას, ტოპონიმებს, პოლიტიკურ ისტორიას, საისტორიო მწერლობას, ხელოვნების ისტორიას, კულტურის ისტორიას და სხვ. როგორც ამ ნაშრომთა კრიტიკულმა განხილვამ დაგვარწმუნა ტენდენციურად განწყობილი სომეხი ავტორები მიზნის მიღწევას ფაქტებზე ძალდატანებითა და ისტორიული მოვლენების გამრუდებით ცდილობენ. მაგალითად, ტაო-კლარჯეთისა და ქვემო ქართლის ქართული არქიტექტურული ძეგლების სომხური არქიტექტურისათვის მისათვლელად საკმარისად მიაჩნიათ მათი გამოცხადება ქართული წესის სომეხ ქალკედონიტთა ნახელავად, ამ ძეგლების ქართულ წარწერებსა თუ სხვა წერილობით ძეგლებში მოხსენიებული ისტორიული პირობები კი ქართულ ენაზე მეტყველ სომეხებად. ქართული წესის სომეხ ქალკედონიტთა მაგიური ფორმულა ამ ავტორებმა ფაქტების გაყალბების ხელისშემშლელი წყაროების ავთენტური ცნობების წინააღმდეგობის დაძლევის უნივერსალურ იარაღად აქცია, „დაივიწყეს“ რა, რომ ტაო-კლარჯეთში, ისტორიულ ნიადაგზე რომ არაფერი ითქვას, ქართული იყო არა მარტო არქიტექტურა, არამედ ლიტერატურა, ხელნაწერი წიგნები, მინიატიურები, მონუმენტური ფერწერა, ჭედური

Guram Maisuradze

FROM THE OF GEORGIAN – ARMENIAN RESATIONS

Summary

The subject of our resaerch has various interpretations in historiography. Opposite evaluation of the facts and events in interpretations of one and the same sources have long been attracting the interest of the readers. This paradox needs scientific explanation. The given work is the first attempt of such an explanation.

The tendentious interpretation of the history of Georgian – Armenian relations originates mainly from the most influential representative of the old Armenian historiography Movses Khorenats. The further development of tendentious interpretation of Georgian history was the result of external factor attaining the mosts negative quality after the all-powerful government of Russians in the Caucasus, the echo of which sounds strongly even today.

The „Golden Age“ of Armenian historiography started (the 5th century) when Armenian state suffered the great defeat (Romans abolished national government in western Armenia in 391 and Persians in the east part of the country in 428) and the national self-idenification attained the decisive function. In this situation the supreme patriotic duty of Armenian historians was to show in full greantess, even though exaggerated, the history of Armenia, to unite the nation for liberation movement and strengthen the spirit of Armenian people. As a result, the idea of uniqueness of Armenia and Armenians was firmly established in medieval Armenian historiography and had become one of the main sources of defanding shaken national honour.

The idea of the glorification of Armenia reaches its climax in „The History of Armenia“ by Movses Khorenats where the idea of Armenians’ uniqueness gains conceptual character. To reach the aim the author of the history is not only coloring the facts and events but in some cases even falsifies them. The chronicle disregards the Caucasian countries and peoples (N. Berdzenishvili) and denotes them with generalgeographical term „the north“ and „nortners“. Thus, apparently he tries to make readers believe that the Caucasus is a country subordinated to Armenia. That is why in account Kartli is a part of Armenia

ხელოვნების ნაწარმოებები და ყველა ისინი ორგანულად იყვნენ დაკავშირებულნი საუკუნეთა მანძილზე საქართველოს ეროვნული ხელოვნების საერთო განვითარებით. ამგვარივე დამოკიდებულება შეინიშნება აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა რეგიონებისა და ისტორიული პერიოდების გაშუქებისას. ერთი სიტყვით, აღმოსავლეთ საქართველოს ტოტალური გასომხურების ტენდენცია წითელ ზოლად გასდევს სომხურ ისტორიოგრაფიას მთლიანად საბჭოთა პერიოდში.

საბჭოთა და თანამედროვე სომხური ისტორიოგრაფიის მნიშვნელოვან ნაკლად უნდა ჩაითვალოს, აგრეთვე, ქართული ისტორიოგრაფიის თითქმის, სრული იგნორირება და მის მონაცემთა გაუთვალისწინებლობა.

გასული საუკუნის 90-იანი წლების დასაწყისში, დამოუკიდებელი ქართული და სომხური სახელმწიფოების წარმოქმნის შემდეგ, სრული თავისუფლების შეგრძნების პირობებში, სომხური ისტორიოგრაფიის რიგმა წარმომადგენელმა დაუფარავად გამოხატა შორს მიმავალი გეოპოლიტიკური ზრახვები. წარსულის კრიტიკული შესწავლის ნაცვლად, წინამორბედი და უფროსი თაობის მიერ გაყალბებული ისტორიის ბაზაზე მათ დაშნაკთა იდეების პროპაგანდას მიჰყვეს ხელი და ამ პროცესში არასერიოზულობის ყოველგვარ ზღვარს გადააბიჯეს. ამასთან ერთად, ამ ბოლო ხანს სომხურ ისტორიოგრაფიაში პოზიტიური ძვრების ნიშნებიც შეიმჩნევა. მაგალითად, ქართულ-სომხური კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობის თემაზე მდარე, მეცნიერებას დაცილებული, პრიმიტიული ნაშრომების მომრავლებით შემოფოთებული, ჩვენში ტენდენციურ ავტორად ცნობილი ბ-ნი პ. მურადიანიც კი კრიტიკულად განეწყო და საჯაროდ დაგმო თავისი ახალგაზრდა კოლეგის ს. კარაპეტიანის მიერ ფაქტების აშკარად ზღვარს გადაცილებული გაყალბება, რაც მისი ავტორის ცოდნის უკმარისობით ახსნა. მიუხედავად ამისა, პ. მურადიანის ეს გამოსვლა ურთიერთგაგებისკენ გადადგმულ სასიკეთო ნაბიჯად უნდა მივიჩნიოთ. მისასაღმებელია, აგრეთვე, XIX-XX სს. ქართულ-სომხური ურთიერთობის შედარებით ახლებური გააზრება სომხეთის მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის დირექტორის აშ. მელქონიანის მოხსენებაში, რომელიც მან თბილისში წაიკითხა.

ცხადია, გაყალბებული ფაქტები სწორი დასკვნის საშუალებას არ იძლევა, ამიტომ, ივ. ჯავახიშვილს რომ დავესესხოთ, აუცილებელია ყოველმა ერმა იცოდეს უტყუარი, ჭეშმარიტი ისტორია და არა გაზვიადებული, ყალბი.

and Georgian authorities are the officials of the Armenian kingdom. More than that according to Movses khorenats the Caucasus together with kartli had been a country politically and culturally (meaning spiritual culture) subordinated to Armenia both in pre-Christian and Christian periods. The concept seems to be quite attractive for the Armenian political circles trying to rebuilt abolished statehood. These circles must have promoted the concept and established it in the and its further development was also supported and encouraged by advantageous distribution of forces in the Caucasus conditioned by exterior factors. For example, Armenia as the country bearer of the oriental traditions was considered by Sasanian as a support of their policy in the region. Besides, the dogmatic disagreement of the Armenian Church was a significant factor of the policy of Iran. The well known Persian church council in Kteziphon in 614 announced Armenian religion as obligatory for his Christian subjects which caused the wide extension of the pretensions of the Armenian Church hierarchs. Armenian historiography was ready in trying to picture not only the history of the Armenian Church but also the political of the Caucasus in the given frame. The similar situation can be witnessed in the period of caliphate – Bizantium opposition where the authorities of Armenian state was restored under the aegis of Arabs. Sharing the political interests of their protectors, Armenian political forces started the fight for gaining the whole Caucasus. The Armenian historiography of those days created the impression that Armenian kings-Bagratsuns had an absolute power in the Caucasus. Only after weakening and gradual disappearance of the Armenian kingdom the arrogant tone and hegemonic tendencies of the medieval Armenian authors gradually died down and changed to the opposite. The attempts raising doubts about the importance of Georgia's Christian past and of belittle it, had been reasonably criticized already in „The Life of St. Nino“ (the monument was dated earlier to the 7th -9th centuries, and according to current investigations to the II half the 5th century) which is a part the collection „Moktsevai kartlisai“ (The Conversion of Kartli). The author of the Georgian historiographic account concludes that the contribution of Kartli and St. Nino towards Eastern Christianity is much more important than that of Armenia and its enlightener Grigorius the special role of Kartli before the dispersion of Christianity was determined beforehand. Armenian miafor himself (a person who looks after the sanctuary) from Dvini admits this priority of kartli. So, when the Christian faith had been conceived in kartli, Armenia became wholly depended on it, as the Church of Armenia was founded on the

holy bones of those martyrs (i. m. ripsimians) who were converted by St. Nino ans had crossed the frontier with her (K. Kekelidze).

In the middle of the 11 th century, when the medieval Armenian state underwent the final collapse and Georgia became the centre uniting whole Caucasus, the creation of ideological and moral basis for justifying the leading role of Georgia in history of the Caucasus was necessary. It must not have been accidental that in the 11 century some Georgian historians (Leonti Mroveli, Juansher, the author of “The Chronicle of Georgia” and Sumbat the son of David) wrote different parts of the country history from the ancient times till the 11 century almost simultaneously displaying the whole picture of the centuries-long heroic struggle the creation and development of the united Christian world of the Caucasus.

In the process of uniting the Caucasus, determined by the political aims of the vanguard country, Georgian historiography (Leonti and others (creates the model of the Caucasian history which should have overcome the Armenian estrangement to fight freely with Byzantium for the heritage of Armenia. That's why instead of criticizing M. Khorenats' concept, that had no practical importance for those period, Leonti Mroveli corrected his main statements and treatments of the facts and opposed his own concept of the Caucasian peoples' kinship and brotherhood to Armenian historians' expansion. Thus, Leonti gained not only moral priority over „The father of Armenian history“, but met well the demands of the time. The political leader had to be the cultural leader as well. So, Leonti speaks about the ancient origin (7-8 centuries-older in comparison with Armenian script) of Georgian script and literature and proves the cultural leadership of newly established ancient Georgian state had from the very beginning. Leonti draws the attention of the readers to other priorities of Caucasian political Leader as well.

When the great part of the historical Armenia became a part of the Georgian centralized monarchy, the history of Armenia had become a part of Georgian history as well. Because of this the interest of Armenian historians towards history of Georgia had grown and the attitude became warmer. Naturally, there was no need for making special comments on the Armenian historiography of the 12th -13th centuries at that time.

With the downfall of Georgian history was completely changed. The reason, among other circumstances, was the colonial policy of Tsarism. Besides the violent repression of the Georgian resistance the main figures of this policy

were trying to wipe out its history and culture. Russian bureaucracy found Armenia and its bourgeoisie to be their supporters in carrying out this unhonourable job. Supported by the empire administration, Armenian historiography, expressing the interests of Armenian bourgeoisie, started changing the Caucasian history diminishing the value of Georgian history and culture; consequently, wide propagation of Khorenats' ideas about Armenians' „Exceptionality“ and territorial pretensions. From the second half of the 19th century distortion of the Georgian history in the pretensions. From the second half of the 19th century distortion of the Georgian history in the Armenian historiography gained almost systematic character causing the sharp reaction and activities of Georgian national liberation movement. The united campaign of Russian and Armenian historiography against Georgian mentality aimed at the creation of suitable international opinion favored by Russia; it justified the annexation of Georgia, as a humane action and favored by Armenia which was to show that historic Georgia with its whole territory, population and political past belonged to Armenia. Any subject of Georgian-Armenian relations during almost two centuries of Russian domination served this main political aim in Armenian historiography. From this point of view bourgeois and Soviet Armenian historiography have mostly the same positions. The attack on Georgian history started at the beginning of the 19th century and gained its speed in the 40s of the 20th century; it developed into well planned and organized attack, embracing almost all fields and trends of investigation.

On this stage of investigation Armenian historiography basing on absolutely absurd maps of Dashnaks' party aimed to prove that the northern part of so called „Great Armenia“ traced the existence of Armenian civilization in the place of Georgian one. The attitude and position can be well seen in the investigations dealing with historical geography, toponymy, political history, chronicles, the history of art, the history of culture etc. The critical investigation of these works has proved that the Armenian scientists tried to reach the aim by distortion of the historical facts and events. For instance, Georgian architectural monuments in Tao-Klardgeti (historical province of Georgia, now in Turkey) and Kvemo Kartli (one of the regions of east Georgia) were declared to be Armenian because they were built by Chalcedonit Armenians of Georgian canon and declare historical persons mentioned in the inscriptions of these monuments or in historical sources as Armenians speaking Georgian; the magic formula „Armenian Chalcedonits of Georgian right“ became a universal means for overcoming the obstacles on the way of distortion of the

authentic records. They have „forgotten“ that in Tao-Klardgeti not only architecture was Georgian but also rich literature, manuscripts, miniatures, monumental paintings, engravings and all of them were united by the centuries-old common Georgian culture development process to say nothing of historical reasons. The same attitude can be traced in the treatment of the history of other regions of east Georgia and historic epochs.

Thus, the tendency of total Armenisation of past Georgia runs through the whole Soviet Armenian historiography.

The serious demerit of the Soviet and current Armenian historiography is also, almost total ignoring of the Georgian historiography and its data.

After establishing independent Georgian and Russian states in the 90s of the last century, feeling absolute freedom, some representatives of Armenian historiography openly unveiled their far going geopolitical interests. Instead of critical study of the past on the ground of the history destroyed by elder generation, they began the propagation of Dashnaks' ideas and had exceeded all limits. But the positive tendencies can also be viewed in the Armenian historiography lately. For example even Mr. P. Muradian, notorious in Georgia for his young colleague S. Karapetian's exceeding all limits and explained it as lack of knowledge. Despite this evaluation, Muradian's position is realistic and positive. Comparatively modern interpretation of the 19th -20th centuries Georgian-Armenian relations by the head of the Institute of History of the Academy of Armenia, Ash. Melkonyan presented in Tbilisi is welcomed, indeed.

It is obvious that interpretation of the facts enables us make right conclusions. That is why Iv. Javakhishvili used to say that each people should know the true and not falsified history of his nation.

Гурам Майсурадзе
ИЗ ИСТОРИОГРАФИИ
АРМЯНО-ГРУЗИНСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме

Наблюдаемое в историографии совершенно отличающееся друг от друга отношение грузинских и армянских историографов к исследуемой теме, при наличии одной и той же источниковой базы – в основном противоположное освещение и оценка фактов и явлений – давно обращает на себя внимание читающей общественности и требует объяснения создавшейся парадоксальной ситуации. Представленная работа является одной из первых попыток её оценки.

Тенденциозное освещение грузино-армянских отношения берёт начало от одного из влиятельнейшего представителя армянской историографии – Мовсеса Хоренаца. Дальнейшее же её развитие было уже итогом внешнего воздействия, получившего особо негативный характер после установления на Кавказе русского владычества, отголоски чего достаточно чувствительно проявляются и по сей день.

«Золотой век» армянской историографии настал, когда (V в.) полная ликвидация армянской государственности (местная власть в Западной Армении была упразднена римлянами в 391 году, а в Восточной Армении – персами в 428 году) возложила на национальное самосознание армян жизненно важную функцию. В такой ситуации армянские историки сочли за свою патриотическую обязанность представлять историю могущественной Армении во всей её красе, пусть даже за счет преувеличения, лишь бы это способствовало сплочению и духовной стойкости народа в борьбе за независимость. Исходя из этого, идея «исключительности» Армении и армянского народа в средневековой армянской историографии прочно закрепилась и превратилась в одно из основных средств защиты чести, поруганной утерей государственности.

Идея возвеличения Армении достигает своего апогея в «Истории Армении» Мовсеса Хоренаца, в которой «исключительность» армян

возведена до уровня концепции. Для достижения этой цели автор не постеснялся не только подкрашивания фактов и явлений, но и, в ряде случаев, фальсификации их. Для этого летописца характерно, что он не «замечает» (Н. Бердзенишвили) другие страны и народы Кавказа, помяная их общими терминами «Северные» и «северяне», пытаясь, по-видимому, создать этим у читателя впечатление о Кавказе как о стране, подвластной Армении. Именно поэтому в его сочинении Картли представлена в качестве части Армении, а грузинские властители – как сановники армянского царского двора. Более того, Картли, а вместе с ней и Кавказ, М. Хоренац представляет таким образом, будто эта страна зависела от Армении как политически, так и по духовной культуре и во времена язычества, и в пору христианства. Такая концепция оказалась весьма привлекательной для политических кругов, борющихся за восстановление собственной государственности и она, видимо не без помощи указанных сил, оказывала влияние на армянскую историографию и в последующем.

Немало способствовали спесивости армянской историографии и дальнейшему её развитию и определённые соотношения сил на Кавказе, возникающие время от времени благодаря внешним факторам и оказывающиеся весьма выгодными для этих целей. Так, например, Армению, как страну восточных традиций, Сасаниды считали опорной базой своей политики в этом регионе. При этом, догматические разногласия армянской церкви с византийской позволяли Ирану направлять идеологическую ситуацию на Кавказе против своего главного противника и, исходя из этого, покровительство армянской церкви стало немаловажным фактором его политики. Известное персидское церковное собрание 614 года в Ктесифоне постановило считать армянскую религию обязательной для персидскоподанных христиан, после чего иерархические претензии армянской церкви получили широкий простор и послушная ей историография попыталась отобразить по этому образцу картину политической истории не только армянской церкви, но и всего Кавказа. Аналогичное положение можно засвидетельствовать и в период противостояния Халифата с Византией, когда деятели армянского государства, восстановленного под эгидой арабов, используя определённое совпадение своих чаяний с политическими интересами покровителей, начинают борьбу за овладение Кавказом полностью. Армянская историография этого времени, в свою очередь, создаёт иллюзорную картину неограниченной власти армянских Багратуни на Кавказе и только после ослабления

армянских царств и постепенного их исчезновения надменный тон повествования армянских авторов и их гегемонические наклонности постепенно затихают и меняются на противоположные.

Попытки поставить под сомнение и умалить христианское прошлое грузин весьма аргументированно были отвергнуты в своё время «Житием Св. Нины», вошедшем в сборник «Мокцеваи Картлисаи» («Обращение Картли в христианскую веру»). Указанный источник датировался VII-X веками, в последнее же время – второй половиной V века. По заключению автора этого грузинского агиографического произведения, роль Картли и Св. Нины перед христианством Востока гораздо значительны, чем Армении и её просветителя – Григола Парфянского. Картли опережает Армению и по давности веры, поскольку особая роль Картли в распространении христианства была заранее предопределена и это преимущество Картли признавал своими устами армянин Миафор из Двина. Потому и произошло так, что в момент зарождения христианской веры Армения оказалась всецело зависящей от Картли, ибо основание армянской церкви оказалось заложенным на костях рифсимян, т. е. людей, обращенных в своё время Св. Ниной и вместе с ней появившихся в Армении (К. Кекелидзе).

В середине XI века, когда окончательно прекратила существование средневековая армянская государственность, а Грузия оказалась призванной послужить центром единения всего Кавказа, стало необходимым создание такой идейно-моральной опоры, которая послужила бы оправданием справедливости ведущей роли Грузии на Кавказе и объяснила это закономерностью исторического развития. Не случайно, по-видимому и то, что в XI веке, почти одновременно несколько грузинских историков (Леонтий Мровели, Джуаншер, автор «Обращения Картли», Сумбат сын Давида) пишут разные части, начиная с древнейшего времени, сквозной истории своей страны, составляющих единую картину многовековой героической борьбы грузинского народа за независимость и прогресс – одну из значительнейших условий отображения формирования и развития кавказского единого христианского мира. Исходя из политических задач страны, стоящей в авангарде процесса объединения Кавказа, грузинская историография (Леонтий Мровели и др.) создают такую модель истории Кавказа, которая исключала отчуждение армян от грузин, чтобы это не могло помешать в борьбе с Византией за наследование Арменией. Поэтому, взамен критики утратившей к этому времени практическое

значение концепции М. Хоренаца, Леонтий Мровели подправил её основные положения и освещенные на их основе факты и противопоставил экспансивности Хоренаца собственную концепцию кровного родства и братства народов Кавказа. Этим он не только добился морального преимущества над «Отцом армянской истории», но и более адекватно откликнулся на требования времени. В виду того, что политическое лидерство объединителя Кавказа должно было быть подкреплено лидерством и в сфере культуры, Леонтий Мровели указывает и на большую древность (на 7-8 веков по сравнению с армянской) грузинской письменности и литературы и замечательно обосновывает их возникновение культурно-политическими требованиями, появившимися сразу же при создании древнегрузинского государства. Он заостряет внимание читателей также и на другие преимущества политического лидера Кавказа.

После включения большей части исторической Армении в состав централизованной монархии Грузии, история Армении стала составной частью истории Грузии, вследствие чего интерес армянских историков к ней еще более возрос и их отношение к ней потеплело. Отсюда вполне понятно, что продукция армянской историографии XII-XVIII веков уже не требовала каких-либо особых комментариев со стороны современных ей грузинских историков.

Вместе с приходом к концу грузинской государственности (1801 г.) отношение армянской историографии к истории Грузии сразу и резко изменилось, приняв, в основном, негативный характер. Причиной этому, наряду с другими, послужила и колониальная политика царизма, основные исполнители которой, вместе с проведением мероприятий силового подавления сопротивления грузинского народа, пытались стереть и изъять его историю и культуру. В этом недостойном деле русская бюрократия своим союзником и опорной социальной базой на месте считала армянский элемент и его буржуазию, укрепление которой она начала сразу же после установления своего господства. Армянская историография, отражающая интересы армянской буржуазии, в условиях благожелательности и покровительства со стороны имперской администрации, приступила к последовательной переделке истории Кавказа путём умаления истории и культуры Грузии, сопровождая это широкой пропагандой Хоренацкой идеи «исключительности» армян и территориальными претензиями. Фальсификация истории Грузии в армянской историографии приняла,

особенно во второй половине XIX столетия, почти систематический характер, вызвав тем самым резкую реакцию деятелей национально-освободительного движения Грузии, ибо эта совместная кампания русской и армянской историографии, направленная против грузинского самосознания, ставила целью создания такого, выгодного для России мнения международной общественности, которое оправдало бы завоевание Грузии Россией и объяснило бы этот акт как гуманную акцию России, представив, наряду с этим, всю территорию исторической Грузии как по населению, так и по политическому прошлому, Арменией. Этой главной задаче было подчинено рассмотрение в армянской историографии любого вопроса грузино-армянских отношений на протяжении двух веков русского господства. С этой точки зрения весьма незначительна разница в позициях армянской историографии буржуазной и советской эпох. Начатая в XIX веке атака на историю Грузии с целью умаления и принижения её значения, она с 40-ых годов XX столетия переросла в осуществляемый уже широким фронтом последовательный и планомерный поход, охвативший почти все сферы и отрасли исторических исследований. На этот раз задачей исследований являлось подтверждение в северной части составленной партией дашнаков фантастической карты т. н. «Великой Армении» следов армянской цивилизации вместо грузинской. Такой настрой легко читается в исследованиях целого ряда армянских советских историков, касающихся исторической географии, топонимики, политической истории, исторической литературы, истории искусства, истории культуры и т. д. Критическое рассмотрение этих работ подтверждает, что достижения своей задачи тенденциозно настроенные армянские авторы стараются путём насилования фактов и искажения исторических явлений. Так, например, для причисления расположенных в Тао-Кларджети и Квемо Картли памятников грузинского зодчества к армянской архитектуре, они считают достаточным провозглашение их рукотворением «армянских халкедонитов грузинского порядка», или же – упоминаемых в грузинских надписях этих памятников или в других письменных памятниках исторических личностей – грузиноговорящими армянами! Магическую формулу - «армянские халкедониты грузинского порядка» - эти авторы превратили в универсальный инструмент для преодоления имеющихся в аутентичных источниках противоречий, препятствующих фальсификации фактов, «позабыв», при этом, что в Тао-Кларджети грузинской была, не говоря уже об исторической почве, не

только архитектура, но и богатая литература, рукописные книги, миниатюры, монументальная живопись, произведения чеканного искусства, и всё это было органически связано между собой общим развитием грузинского национального искусства на всём протяжении веков. Подобное же отношение наблюдается и при освещении других периодов истории и других регионов Восточной Грузии. Одним словом, попытка тотального «обарменивания» Восточной Грузии красной нитью прослеживается в армянской историографии на всём протяжении советского периода.

Серьёзным недостатком советской и современной армянской историографии следует считать также и почти полное игнорирование грузинской историографии и неприятие во внимание предоставляемой ею информации.

В начале 90-х годов прошлого столетия, после образования независимых грузинского и армянского государств, в условиях ощущения полной свободы, рядом представителей армянской историографии совершенно открыто были высказаны идущие далеко геополитические замыслы. Вместо критического рассмотрения прошлого, они занялись пропагандой дашнакцутюнских идей на базе истории, извращенной их предшественниками и старшим поколением и переступили в этом процессе все мыслимые рубежи несерьёзности. Вместе с этим, в последнее время в армянской историографии отмечается и признаки позитивных сдвигов. Так, например, даже известный у нас как тенденциозный автор г-н П. Мурадян, обеспокоенный умножением низкопробных, далёких от науки примитивных работ на тему грузино-армянских культурно-исторических отношений, настроился критически и публично осудил явную и необузданную фальсификацию фактов своим молодым коллегой С. Карапетяном, объяснив это недостаточными знаниями автора. Это выступление П. Мурадяна мы воспринимаем как шаг доброй воли на пути к взаимопониманию. Следует приветствовать, также, и осмысление, сравнительно по-новому, грузино-армянских отношений в XIX-XX веках, изложенное в докладе директора института истории Академии наук Армении А. Мелконяна, прочитанном им в Тбилиси.

Ясно, что подделанные факты никогда не дадут возможность сделать правильные выводы. Поэтому, следуя Ив. Джавахишвили, можно сказать, что каждый народ обязательно должен знать свою достоверную, истинную историю, а не преувеличенную, поддельную.

საკიებლები

პირთა სახელები

ა

აბასიანები 195
აბაშიძეები 208
აბგარი (სომეხთა მეფე) 29
აბგარ IX ედესის მეფე (179-214) 29
აბგარ უკამა, ედესის მეფე (დაახლ. I ს.) 29
აბდალაძე, აღ. 21(სქ.), 28(სქ.), 29(სქ.), 58(სქ.), 68(სქ.), 90(სქ.), 135(სქ.), 193(სქ.), 205(სქ.)
აბელიანი მ. 16, 17(სქ.), 20, 29(სქ.), 31
აბრამიანი 270
აბრამიშვილი 270
აბულაბას სომეხთა ერისთავი 85
აბულასანი 148
აბულაძე ილ. 71, 102(სქ.)
აბუსერი, ხიხათა, ციხისჯვრისა და აწყურის ციხის პატრონი 231
აგათანგელოსი 15, 16, 19, 28, 40, 76, 102
ადარნასე ბაგრატიონი 196
ადარნასე II ქართველთა მეფე 32, 86, 228, 229, 273
ადარნასე, გუარამ მამფალის ძმა 85
ადერკი 55, 56, 59, 102
ადონცი ნ. 152, 194, 271
ავალიშვილი 211
ავალიშვილი ზ. 126
ავეტიქი 210
აზარიანი 270
აზარიაშვილი 270
აზონი, აზო 50, 68
აზორკ (ფარსმანისა და კაისის მემკ.) 60, 61

ალექსანდრე კახთა მეფე 266
ალექსანდრე მაკედონელი 26, 49, 50, 80
ალექსანდრე I (რუსეთის იმპ.) 98, 99
ალექსიძე ზ. 38, 129, 130(სქ.), 181(სქ.), 211(სქ.), 244
ალიშანი მ. 145
ამაზასპი 65
ამილახორები 208
ამირქურდ არწრუნი 148
ანაიტი ღვთაება 28
ანა კომნენი 165, 170, 171, 174, 179
ანდრიანიკი, გენერალი 277
ანდრია ბოგოლუბსკი 147
ანთაძე კ. 110(სქ.)
ანტიოქოზი 49, 68
ანტიოქოსი, ასურასტანის მეფე 50, 51, 52
ანტიოქოს III 52
ანტონიუსი 27
აჟულან სპარსთა მეფე 68
არამაზდი, ღვთაება 28, 80
არამაისი (არამანეაკის ძე) 23
არამანეაკი (ჰაიკის ძე) 22, 23
არაქელ დავრიჟეცი 92
არაქელიანი ბ. 154
არდაშირ სასანიანი (იგივე არტაშირი) 66
არველაძე ბ. 140, 263
არისტაკეს ლასტივერტეცი 174, 175, 176, 177, 230,
არმაზელ (ფარსმანისა და კაისის მემკ.) 60, 61
არმაზი 28, 79, 80

არსენ საფარელი 38
არტაბანი (პართიის მეფე) 66
არტაგი 55
არტავაზდი 62
არტავაზდ II 27
არტაშეს I, სპარსთა მეფე (ძვ. წ. II ს.) 27, 29
არტაშესი 52, 54, 61
არტემ არარატელი 117, 120
არტემ შვერდოვი (სომეხი ვაჭარი) 98
არუთინიანი პ. ტ. 135
არუთინოვა-ფიდანინი ვ. 173, 177, 179, 181, 182, 189, 190, 191, 192, 198, 229
არშაკი 52, 53, 54, 55, 56, 57,
არშაკი (პართიის პირველი არშაკიდი მეფე) 26, 44, 75
არშაკიდები (პართელი) 27
არშაკიდები, არშაკუნიანები, არშაკუნები 16, 21, 27, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 67, 91
არშუშა ქართლის პიტიახში 129, 242
არწრუნები 53, 148
ასლანიანი 270
ასლანიშვილი 270
ასტვანატურ მღვდელი 203
ასფაგური 65, 67, 72
აფროდიტოს 80
აფციური ნ. 243, 244(სქ.)
ალა-მაჰმად ხანი 137
აშოტ I 32, 33,
აშოტ II 33
აშოტ I ბაგრატიდი 132, 227, 230
აშოტ I დიდი, ადარნასეს ძე 197
აშოტ II კურაპალატი, ადარნასე II-ის ძე 86
აშოტ მსაკარი (ხორციჭამია) ბაგრატიონი 196
აშოტ სმბატის ძე 32, 228

ბ

ბაბიანი ლ. 232, 239
ბაგრატი, ქართველთა მეფე 189
ბაგრატ III 87, 88, 229

ბაგრატ IV 37, 38, 53, 87, 88, 130, 230, 231, 250, 272
ბაგრატი, გუარამ მამფალის ძმა 85
ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავი 273
ბაგრატ ვსკაცი (ვიხიკელი), სმბატის მამა 179, 180, 181
ბაგრატიონები 39, 54, 56, 185, 196, 216, 229, 258, 268, 269
არტანუჯელი ბაგრატიონები 184, 185, 186, 257
ტაოელი ბაგრატიონები 157
ბაგრატიონები, ბაგრატიონიანები, ბაგრატიდები 31, 33, 53, 86, 124, 125, 144, 145, 150, 184, 191, 196, 216, 222, 226, 227, 228, 230, 233(სქ.), 254, 268, 269, 280
ქართველი ბაგრატიდები 226, 236
სომეხი ბაგრატიდები 226, 227
შირაკელი ბაგრატიდები 226, 227, 229
ბაკალოვა ე. 172
ბაკური, სომეხთა პიტიახში 84
ბაკურიანი, ძე ბალდადისი (VIII ს. მოღვაწე) 168
ბაკურიანი (გრიგოლის მამა), ტაოს ერისთავთ-ერისთავი 167, 171, 179
ბაკურიანი (ხუასროვანის ძე, გრიგოლ ბაკურიანის ბიძაშვილი) 167
ბალაზორი 250
ბარათაშვილი 211
ბარდოსი 44
ბარსელი 215
ბარტამი 64, 76
ბარტომი 55, 57, 59
ბასილი I 54, 55
ბასილი II 187
ბაქრაძე 211
ბაქრაძე დ. 103, 104
ბაყათარ, ოსთა მთავარი 87
ბიზანტიოსი 49
ბიჭიანცი 216
ბიჭიაშვილი 216
ბორიანი ბ. 200
ბებური 266
ბებურია 266

* საძიებლები დაურთო ირმა ბერიძემ.

ბებურიანი 266
ბებურიშვილი 266
ბებურიშვილი მარიამი 266
ბებურიძე 266
ბეგთაბეგისშვილები 203
ბეზობრაზოვი პ. 172
ბერიძე ვ. 143, 162, 163, 273
ბერძენიშვილი დ. 9, 128 (სქ.), 248, 249, 250, 251, 253, 254, 258, 260(სქ.)
ბერძენიშვილი ნ. 26, 37(სქ.), 40, 57(სქ.), 69, 70, 71, 81, 83, 119(სქ.), 182, 238, 259, 279
ბერძენიშვილი მ. 208(სქ.)
ბეშქენ ჯაყელი, თუხარისის ერისთავი 198
ბოგვერაძე, ა. 21(სქ.), 168(სქ.), 171, 192(სქ.), 194(სქ.), 198(სქ.)
ბლუდოვი, გრაფი 98
ბროსე, მ. 69, 102
ბურნაშოვი ს. 132
ბუტკოვი პ. გ. 117, 119
ბულა თურქი 85

ბ

გაბრიელ სუნდუკიანი 276
გაგელები 141, 236
გაგიკ I 228
გაგიკ II 227
გაგიკი, სომეხთა მეფე 189
გაგიკ I შაჰანშა (ანისის მეფე) 87
გაი 79
გაცი 79
გაგეჭკორი ევგენი 277
გელამი (ჰაიკის შთამომავალი) 24
გელასი კვიციანი 243
გვანცა დედოფალი 266
გიორგაძე 211
გიორგი I 88, 174, 176, 177, 229
გიორგი III 103, 104
გიორგი ბრწყინვალე 148
გიორგი კედრენე 190(სქ.)
გიორგი მერჩულე 37
გიორგი მთანმინდელი 198
გიორგი მწერალი 198

გიორგი სააკაძე 93
გიორგი (წმინდა) 203, 214, 215, 216
გიუნაშვილი ე. 37(სქ.)
გრიგოლ აკანეცი 91
გრიგოლ არტანუჯელი 198
გრიგოლ ბაკურიანის ძე 162, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 192(სქ.)
გრიგოლ განმანათლებელი (წმინდა) 17, 18, 19, 30, 36, 66, 85, 215, 216, 241, 242, 243, 244, 281
გრიგოლ დარანაღცი 92, 93(სქ.)
გრიგოლ მამიკონიანი 195
გრიგოლ ოშკელი (ოშკის მშენებლის ხელმძღვანელი) 163, 273
გრიგოლ ორბელიანი 110, 113
გრიგოლ ხანძთელი 186, 196
გრიგოლ ხლათეცი 240
გრიგორიანი გ. 233, 235
გუარამ გოდერძის ძე, ბექის ციხის პატრონი 231
გუარამ მამფალი 85
გუგუშვილი პ. 100(სქ.)
გუზან ტაოსკარელი 148
გურგენი (ტაშირ-ძორაგეტის კვირიკიანი მეფე) 228, 254
გურგენი, ადარნასეს ძე 86

დ

დავით აღმაშენებელი 101, 118, 130, 132, 157, 239, 268(სქ.), 272
დავით ბატონიშვილი (ბაგრატიონი) 202
დავით ბეგი 93
დავით ზარგაროვი (სომეხი ვაჭარი) 98
დავით კურაპალატი 86
დავით სოსლანი 146, 148
დავით უმინაწყლო (ლორე-ტაშირის მეფე) 229
დავით II, ადარნასე II-ის ძე 86
დავით III კურაპალატი 87, 88, 157, 174, 186, 187, 188, 192, 199, 225, 229, 273

დავით VII ულუ 265
დავითი 203
დავლიანიძე-ტატიშვილი ლ. 88(სქ.), 228(სქ.), 254(სქ.)
დანია 80
დემეტრე II 236
დერიბერი მ. 172
დოლიძე ი. 210
დონდუა ვ. 154, 155, 157, 158, 159
დონ პიედრო ავიტაბელე (მისიონერი) 212, 213

ე

ეზოვი (ეზიანი) გ. 106, 107, 116, 117, 135
ეკატერინე II 118
ელენე დედოფალი 35
ემინი მ. 106, 107
ემასტი (შარას ძე) 23
ერეკლე II 93, 94, 117, 118, 119, 120, 134, 206
ერემიანი ს. 19, 90, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 158, 187, 226, 227, 232, 235, 236, 238, 267
ერიციანი აღ. 106, 107
„ერკინაბაზუკი“ 147
ესაია ჰასან ჯალალიანი, სომეხთა კათალიკოსი 93, 116, 175
ექვთიმე გრძელი, ქართველი ბერი 37

ვ

ვალარშაკი (არშაკის ძმა) 26
ვალუევი 110
ვარამ გაგელი 147, 236
„ვაჰრამ გაგეცი“ 239
ვარდან არეველცი 89, 148, 196(სქ.)
ვართუშა 266
ვარსკენ პიტიახში 129
ვასილიევი ა. 172
ვაჩნაძე 266
ვახტანგ გორგასალი 72, 75, 84, 85, 102, 156, 196, 197, 250
ვახტანგ VI 93, 104, 116, 135, 136, 207, 209, 210

ვახუშტი ბატონიშვილი 82, 83(სქ.), 208
ვაჰაგნი (ტიგრან I-ის ვაჟი) 28
ვაჰან I, სომეხთა კათალიკოსი 37
ვაჰან მამიკონიანი 128, 156
ვაჰრამიანები 236
ვერმიშევი გ. 159
ვორონცოვ დაშკოვი 100, 121
ვრამშაპუჰი 16

ზ

ზაბილონი (წმინდა ნინოს მამა) 35
ზაგურსკი ლ. 97
ზადენი 80
ზარენი, სომეხთა მეფის ძე (ან ზარეჰი) 61, 62
„ზაქარე სპასალარი“ 124, 125
„ზაქარია ერკინაბაზუკი“ 146
ზაქარია ვალაშკერტელი 178
ზაქარია მხარგრძელი 135, 146, 147, 148, 180
ზაქარია I (სარგის მხარგრძელის მამა) 147
ზაქარია ქანაქერცი 93
„ზაქარიანები“ 145, 147, 148, 232, 233, 234, 235, 272
ზაქარიდები 158, 233
ზედგენიძეები 208
ზვიადი 178
ზუბალაშვილი სტეფანე 113
ზუბოვი ვალერიან 119

თ

თადეოსი (ქრისტეს მოწაფე) 29
თამაზოვი 112
თამარაშვილი მ. 111(სქ.), 113, 114, 214(სქ.)
თამარ მეფე 146, 148, 158, 232, 234
თარგამოსი 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 81, 89, 90
თარგამოსიანები 46, 47, 50, 51, 59
თარხნიშვილები 206
თეიმურაზ II 93
თემურ-ლენგი 240
თეოდორიტე 243

თეოდოროს რმტუნი (სომხეთის მმარ-
თველი) 31, 222
თმოგველები 147, 236
თოვმა მენოფცი 90, 91 (სქ.), 92
თორნიკე ერისთავი 190, 192, 193
თოროსიანი ს. 233, 234
თოფჩიშვილი რ. 110(სქ.)
თრდატი 18, 19, 43, 44, 76, 77, 78, 79
თრდატ დიდი 92
თრდატ I 55
თრდატ III 22, 74, 84, 85
თრდატ სომეხთა მეფე 27
თუმანიანი 270
თუმანიშვილი 270

ო

იაზკერტ სპარსთა მეფე 129
იაკობაშვილი 270
იარვანდი (სომეხთა მეფე) 59, 60
ივანე დადიანი 231
ივანე ერისთავი 231
ივანე მორჩაისძე (იშხნის ხუროთ-
მოძღვარი) 163, 273
ივანე მხარგრძელი 147, 148, 180
ივანიშვილი 270
ივანოვი ი. 172
იოანე ბატონიშვილი 120
იოანე დრასხანაკერტცი 32, 101, 228
იოანე ვარაზგაჩე 190
იოანე ზოსიმე 37
იოანე თორნიკე 178, 190
იოანე მამიკონიანი 250
იოანე საბანისძე 34
იოანე ქორმანისძე 274
იოზ სომხად წოდებული ქართლის
მთავარეპისკოპოსი 218, 220
ინგოროყვა პ. 53
იონისიანი ა. 154
იოსებ ორბელი 228
ისაკაძე 270
ისაკიანი 270
იუზბაშიანი, კ. ნ. 55(სქ.), 176, 188, 191,
222, 230, 231, 233(სქ.)
იური ანდრიას ძე ბოგოლუბსკი 148

პ

კადმოსი (არამანეაკის ძე) 22
კავკასოსი 89, 90
კაზაროვი დ. 172
კაკაბაძე ს. 100(სქ.)
კანანიანი ა. 256, 257, 258, 259, 260,
262
კაოსი (ადერკის შვილიშვილი) 59, 60
კაჟდანი ა. 172
კარაპეტ 250
კარაპეტიანი ს. 251, 252, 253, 254, 255,
256, 261, 262, 273, 274, 284
კარენ ფაჰლავი 66
კახაბერისძეები 265
კეკელიძე კ. 35, 36(სქ.), 37(სქ.), 197,
218(სქ.), 219(სქ.), 220(სქ.), 240,
241, 281
კვაჭანტირაძე ე. 89(სქ.), 196(სქ.)
კვირიკე III 269
კვირიკიანები 130, 254, 272,
კირაკოს განძაკეცი 91, 237
კირაკოს დიაკვანი 216
კონსტანტი, აფხაზთა მეფე 87
კონსტანტინე დიდი, რომის იმპერა-
ტორი 18, 19, 43, 44, 78, 79
კონსტანტინე კეისარი (VIII ს.) 196
კონსტანტინე I (1407-1411) 90
კონსტანტინე პორფიროგენეტი 171
კორიუნი 15, 19, 28, 30, 83, 217
კოსარო (ხოსრო) სომეხთა მეფე 65
კოსტოვა ა. 172
კოსტოვი ა. 172
კუპატაძე ბ. 261
კუცია კ. 92(სქ.), 93(სქ.), 116(სქ.)

ლ

ლაზარ ფარპეცი 129, 156, 242
ლაზარევი გ. 172
ლალაიანი ე. 145
ლაჯი (სენატორი) 126
ლევონდი 177, 195(სქ.), 196(სქ.)
ლეონტი მროველი 11, 39, 40, 41, 42,
43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51,
52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61,

62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70,
71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79,
80, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 216,
217, 218, 275, 281, 282
ლეო (არაქელ ბაბახანიანი) 123, 124,
127, 128, 129, 130, 133, 135, 136,
137, 139, 145
ლიპარიტი 86, 178
ლიპარიტ ბალვაში (ბაგრატ IV-ის
თანამედროვე) 198
ლიპარიტ ბალვაში 38
ლიპარიტ ქვეშელი 274
ლომიძე 211
ლომოური ნ. 28(სქ.), 71(სქ.)
ლომსაძე შ. 97(სქ.), 111(სქ.)
ლორთქიფანიძე მ. 68(სქ.), 233
ლოლოთეტი 80
ლუბარსკი ი. 172
ლუი პტი 164, 172
ლუკაშვილი 270

მ

მაეჟან სპასპეტი 67, 68, 69, 71, 73
მათეოსიანი რ. 188
მაზნიაშვილი გიორგი 127
მათეოს განძასარელი 90
მათეოს ურჰაეცი 171, 179, 180, 181,
182(სქ.), 230
მაისურაძე გ. 9, 81(სქ.)
მაისურაძე ი. 266(სქ.), 270
მამაგულაშვილი 270
მამამისთვალიშვილი 270
მამასახლისაშვილი 270
მამასახლისი 270
მამიკონიანები 20, 195, 196, 271
მამუკაძე 270
მამულაიშვილი 270
მამულაშვილი 270
მამულია 270
მამულოვი ს. 99, 262, 264, 265, 266,
267, 268, 269, 270, 271
მამულოძე 270
მანანდიანი პ. 145, 146, 151, 152, 194,
230

მანანოვი დავით (სომეხი ვაჭარი) 98
მარი ნიკო 96, 164, 165, 166, 167, 168,
169, 170, 171, 172, 173, 179, 182,
183, 184, 185, 186, 193, 198, 205,
241
მარიამ დედოფალი (ბაგრატ IV-ის
დედა) 53
მარკოვი ა. 100
მარკოზაშვილი 270
მარკოსიანი 270
მარუთიანი ტ. 162, 163, 242, 272, 273,
მაჩაბელი 211
მგალობლიშვილი მ. 208(სქ.)
მენაბდე ლ. 172, 173(სქ.)
მელიქიშვილი გ. 52, 58, 151(სქ.)
მელქსეთ-ბეგი ლ. 18(სქ.), 66(სქ.),
91(სქ.), 92, 145, 146, 260
მესრობ მაშტოცი 16, 19, 30, 83, 219
მესხი ს. 99
მესხია შ. 147, 148, 206(სქ.), 233
მიაფორი დვინელი 36, 217, 218, 275,
281
მირვან ნებროთიანი (ფარნაჯომის
ვაჟი) 55
მირდატი 63
მირიანაშვილი ნ. 141(სქ.)
მირიანაშვილი პ. 113
მირიან მეფე 27, 28, 43, 44, 51, 52, 53,
55, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80
მიჰრდატი 26, 27
მკრტუმიანი გ. გ. 223, 227
მნაცვანიანი ა. შ. 186, 187, 242
მოავცა ხალიფა 31, 222
მოვსეს ხორენაცი 21, 22, 23, 24, 25,
26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34,
39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 51, 52,
53, 54, 58, 60, 61, 62, 64, 65, 67,
70, 72, 73, 74, 77, 79, 83, 84, 101,
102, 105, 141, 174, 193, 221, 242,
243, 279, 280, 281, 282
მოსე 209
მურადიანი პ. 159, 160, 161, 162, 173,
175, 176, 177, 179, 189, 199, 200,
201, 202, 203, 204, 207, 209, 210,

211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 236, 240, 241, 242(სქ.), 261, 262, 263, 264, 273, 274, 284,

მურვან ყრუ (736-738) 195

მუსხელიშვილები 215, 216

მუსხელიშვილი დავით 21(სქ.), 43, 128(სქ.), 153, 193(სქ.), 195(სქ.), 196, 197(სქ.), 260(სქ.)

მუსხელოვები 215

მუშელ მამიკონიანი 20, 156

მუშელი, ყარსის მეფე 229

მუჩაიძე 211

მუხრანბატონები 208

მხარგრძელები 124, 130, 145, 146, 147, 158, 233, 235, 239, 268, 272

მხითარ აირივანეცი 88, 89, 228, 254, 272

მხითარ გოში 147, 209, 210, 237

ნ

ნაბუქოდონოსორი 82

ნაპოლეონი 120

ნასრა, გუარამ მამფალის ძე 86, 87

ნახაპეტიანი 112

ნებროთი (სპარსთა მეფე) 52, 53, 68, 84

ნებროთიანი 75

ნერსეს III კათალიკოსი 195

ნერსეჰი ასურეთის მეფე 29

ნიკოლოზ I 109

ნიკოლოზ მისტიკოსი, კონსტანტინოპოლის პატრიარქი 32

ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი 213

ნინო წმინდა 28, 30, 34, 35, 36, 193, 216, 217, 218, 242, 243, 244, 265, 275, 281

ნოე 75, 85

ნოვოსელცევი ა. 152, 153

ნოზაძე ვ. 126, 251(სქ.)

ნუნე 30, 242

ო

ომეადთა დინასტია 222

ონიანი ალექსანდრე 160

ორბელები 103, 104, 233

ორბელი 270

ორბელიანები 147, 208, 235

ორმანიანი მალაქია 145

ოსტროგორსკი გ. 172

პ

პავლიაშვილი 270

პაპაშვილი მ. 113(სქ.)

პაპი, სომხეთის მეფე (369-374) 20

პასკევიჩი 249, 269

პატკანიანი ქ. 101-106

პეროვსკი 111

პეტრიაშვილი 270

პეტრე დიდი 106, 136

პეტროსიანი 270

პოლოსიანი 270

პოლოსიანი ს. 187

პროტიჩი ა. 172

ჟ

ჟანენი რემონ 242, 243, 244

ჟოზეფ პიტონ დე ტურნეფორი (ფრანგი მოგზაური) 207

ჟორდანია ნოე 137, 138 (სქ.)

რ

რამიშვილი ნოე 277

რატი 178

რევი 80

რევი (მირიანის ძე) 78

რიფსიმე 30, 35

რიფსიმიანელები 281

როზენი ბარონი 98

რტიშჩევი ნ. თ. (ინფანტერიის გენერალი) 98, 99

რუსუდან, ლიპარიტ ქვეშელის, მეუღლე 274

რუფინუსი 243

ს

სააკაძე 270

სააკაშვილი 270

სააკიანი 270

სააკ ბაგრატიონი 156

საბა (წმინდა), იშხნის აღმდგენელი ან მშენებელი 184

საბინინი 37(სქ.)

სალია კალისტრატე 221

სალომე (თრდატის ქალიშვილი) 79

სარგის ვესტი 230

სარგის ზაქარიანი 234

სარგის თმოგველი 240, 241

„სარგის თმოგვეცი“ 239

სარგის მხარგრძელი 147

სარგის სარკავაგი 203

სარუხანი 112

სარქისიანი გ. 151

სარჯველაძე ზ. 160

სასანიანები, სასანიდები 66, 68, 75, 194

საურმაგი 52, 80, 156

საჰაკი, კათალიკოსი 16

სეგოსი 31, 101, 222

სენკოვსკი თ. 101, 102, 104, 105,

სენ-მარტენი 107

სერაპიონ ზარზმელი 241

სეფელია ლოლოთეტის ას. (რევის ცოლი) 80

სილვესტრი, რომის პაპი 19

სიმეონი, სომეხთა კათალიკოსი 94

სიმონ I 92, 93

სისაკი (გელამის ძე) 24

სმბატ ბივრიტიანი (სომეხთა სარდალი) 60, 62

სმბატი (გურგენის ძმა) 228, 254

სმბატ I ბაგრატიდი 33, 227, 228

სმბატ ბაგრატის ძე 179

სმბატ II შირაკის მეფე 229, 187

სოზიმენე 243

სოკრატე 243

სოსთენი, სომეხი წინამძღვარი 37

სპანდიატ სპარსთა მეფე 48

სულა კალმახელი 198

სულხან-საბა ორბელიანი 69, 70, 73

სუმბატ დავითის ძე 39, 53, 84, 85, 86, 87, 88, 229, 281

სუმბატ ორბელი 235

სმბატ ტიფერეაკალი, სომეხთა მეფე 87

სურენიანთა გვარი 67

სურენიანი ა. 67

სტალინი 139

სტეფანიანი გ. 240

სტეფანოს ორბელიანი 91, 103, 104, 235

სტეფანოს ტარონეცი ასოლიკი 32, 193, 229

სტრაბონი 27, 131, 193, 194, 260

სტრუვე 151

სუჯი დედოფალი 35

ტ

ტარსაიჭ ორბელი 236

ტაციტუსი 64, 131

ტერაკოფ 250

ტერ-მკრტიჩიანი კ. 145

ტერ-სარქისიანი ა. 252

ტერ-ლევონდიანი ა. ნ. 222, 223, 224

ტიგრან ერვანდიანი 22, 25, 27

ტიბერიოსი, რომის კეისარი 29

ტიგრან I 28

ტიგრან II 27, 121

ტოკარსკი ნ. 142, 143, 144, 149, 159, 162, 163, 242, 272, 273

უ

ულუმბაბიანი ბ. 235

უმეკი, სომეხთა მთავარი 203

უხტანესი 181, 211(სქ.)

ფ

ფადლონი, განძის ამირა 87

ფავსტოს ბუზანდი 15, 20, 28

ფარნავაზი 43, 48, 50, 51, 52, 68, 72, 79, 80, 81, 82, 89, 104, 193

ფარნავაზი (ფარსმანის სპასპეტი) 63

ფარნავაზიანები 20, 53, 54, 56, 57, 58, 67, 75
 ფარნაჯომი 54, 55, 56, 57, 80
 ფარსმან არმაზელი (ადერკის შვილი-შვილი) 59, 60
 ფარსმან I 64
 ფარსმან II ქველი 63, 64, 65
 ფილარტოს ვარაჟუნნი, (ანტიოქიის თემის ბიზანტიელი გამგებელი) (1078-1084) 182
 ფსევდო შაპუჰ ბაგრატიონი 32

ქ

ქართამი (ადერკის ძე) 55, 59
 ქართლოსი 42, 44, 49, 50, 79, 81, 89, 90
 ქართლოსიანნი 50, 81, 82
 ქარძამი, ქართველა მეფე 62
 ქასრე სასანიანი, სპარსთა მეფე 65, 69, 75, 84
 ქიქოძე გ. 105
 ქიშიშიშვილი ს. 117, 118, 119, 120
 ქუჯი 48, 55

ლ

ლარლაძე 216
 ლარლაძეანცი 216
 ლუკასი (ლუკა), სომეხთა კათალიკოსი 93
 ლუკასიანი 270

ყ

ყაუხჩიშვილი ს. 168
 ყუბანეშვილი სოლ. 268

შ

შაბური, სპარსეთის მეფე 156
 შავერდოვი ამირან (სომეხი ვაჭარი) 98
 შანიძე ა. 167(სქ.), 169, 170, 172, 173, 177, 190(სქ.)
 შაპუჰ ამატუნი 196
 შარა არამაიროს ძე 23
 შარდენი 208(სქ.)

შაჰამირიანი იაკობ 94
 შაჰამირიანი შამირ 94
 შაჰნაზარიანი ას. 145, 233, 235, 236
 შაჰყულაშვილი 270
 შაჰყულიანი 270
 შირინკინი გენ. 100
 შოთა რუსთაველი 241
 შოშიაშვილი ნ. 89(სქ.), 196(სქ.)
 შუშანიკი 129

ჩ

ჩამჩიანი მ. 145
 ჩორდვანელის ძეგები (კარინელი მემამულეები) 192
 ჩუბინაშვილი გ. 159,264
 ჩხარტიშვილი მ. 34(სქ.), 244

ც

ცაგარეიშვილი, ელ. 31(სქ.), 32(სქ.), 104(სქ.), 174, 175, 176, 179, 182, 192(სქ.), 195(სქ.), 228(სქ.)
 ცანკოვა-პეტკოვა გ. 172
 ცინცაძე ი. 120(სქ.)
 ციციშვილები 208

წ

წერეთელი აკაკი 276

ჭ

ჭავჭავაძე ილია 106, 107, 108, 109, 113, 116, 263, 266, 276
 ჭიჭინაძე ზ. 112, 113, 114, 211, 212
 ჭუბაბრია რ. 261

ხ

ხანლარიანი, ნ. ა. 92(სქ.)
 ხატისოვი ალ. 121
 ხაჩატურ 250
 ხაჩატური 203
 ხაჩატური, სომეხთა არქიეპისკოპოსი 215
 ხაჩიკიანი ლ. 240
 ხეჩატური 210

ხორხორუნთა გვარი 23
 ხოსროვი, თრდატ დიდის მამა 92
 ხოსროვ სომეხთა მეფე 66, 77
 ხუარანძე, ვახტანგ გორგასლის და 84
 ხუარსუვანი (ბაკურიანის ძმა) 167
 ხუდაბაშვილი ალ. 106, 107
 ხურშუდიანი ლ. 246

ჯ

ჯავადი, განჯის ხანი 116
 ჯავახ (ზევახ) 249
 ჯავახიშვილი ი. 13, 19, 123, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 140, 151(სქ.), 209(სქ.), 259, 267, 278, 284
 ჯალა 217
 ჯანაშია ლ.-ნ. 21(სქ.), 27, 28, 129(სქ.)
 ჯანაშია ს. 91, 142, 143, 144, 155, 159, 222, 224(სქ.), 273
 ჯანდიერი ე. 249
 ჯაოშვილი ვ. 97(სქ.), 207(სქ.)
 ჯორბენაძე ს. 13(სქ.), 278(სქ.)
 ჯუანშერი 39, 75, 84, 85, 88, 281

ჰ

ჰაიკი 22, 23, 24, 44, 45, 46, 88, 89
 ჰაიკიანი არამი 24
 ჰაკობიანი 270
 ჰამამ ამატუნი 196
 ჰაოსი 42, 44, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 68, 90
 ჰერაკლე 28
 ჰმაიაკ მამიკონიანი 129
 ჰოვჰანეს დრასხანაკერტცი 32
 ჰონიგმანი ე. 172

Bagratuns 286
 Berdzenishvili N. 285

David 287

Grigorius 286

Javakhishvili Iv. 289
 Juansher 287

Karapetian S. 289
 Kekelidze K. 287

Leonti Mroveli 287

Melkonyan Ash. 289
 Movses Khorenats 285, 286, 287, 288
 Muradian P. 289

St. Nino 286, 287

Sumbat 287

Абегян М. 16(სქ.), 19(სქ.), 20(სქ.), 28(სქ.)
 Адонц Н. 194(სქ.), 271(სქ.)
 Аракелян Б. Н. 154(სქ.)
 Арвеладзе Б. 221(სქ.), 263(სქ.)
 Аричткес Ластивертцы 175(სქ.), 188(სქ.)
 Арутюнова-Фиданян В. А. 180(სქ.), 182(სქ.), 190(სქ.), 229(სქ.)
 Арутюнян П. Т. 135(სქ.)

Бабаян Л. О. 233(სქ.)
 Багратиди 31(სქ.), 54(სქ.), 191(სქ.), 222(სქ.), 233(სქ.)
 Беридзе В. 143(სქ.), 162(სქ.), 197(სქ.)
 Борян Б. 200(სქ.)
 Бутков П. Г. 119(სქ.)

Григорий (св.) 19
 Григорий Бакурианис-дзе 170(სქ.), 177(სქ.), 190(სქ.)
 Григорян Г. М. 233(სქ.)

Дарбинян-Меликян М. О. 32(სქ.)
 Джанашиа С. 91(სქ.), 142(სქ.)
 Дондуа В. 154 (სქ.)

Еремян С. Т. 90(სქ.), 148(სქ.)

Загурский Л. 97(სქ.)
 Захарий Канакерци 93(სქ.)

Иоаннисян А. Р. 154(სქ.)
 Киракос Гандзакечи 92(სქ.), 93(სქ.), 237(სქ.)
 Корюн 19(სქ.)
 Кишмишев С. Г., генерал-Лейтенант 117(სქ.), 119(სქ.)
 Ломоური Н. 189(სქ.)
 Лукин В. Г. 17(სქ.)
 Мамулов С. С. 99(სქ.), 265(სქ.)
 Манандян Я. А. 194(სქ.)
 Марков А. 100(სქ.)
 Н. Я. Марр 18(სქ.), 96(სქ.), 164(სქ.), 183(სქ.), 184(სქ.)
 Маштоц 19(სქ.)
 Мкртумян Г. Г. 223(სქ.), 227(სქ.)
 Мкрян М. М. 31(სქ.)
 Мнацаканян А. Ш. 186(სქ.)
 Мовсес Хоренаци 31(სქ.)
 Мурадян П. М. 175(სქ.), 199(სქ.), 203(სქ.), 207(სქ.)
 Мухелишвили Д. Л. 260(სქ.)
 Новосельцев А. П. 152(სქ.)
 Ониани А. 160(სქ.)
 Орбели И. А. 228(სქ.)
 Патканов К. 102(სქ.)
 Петр Великий 117(სქ.)
 псевдо-Шапух Багратуни 32(სქ.)
 Сарджвеладзе З. 160(სქ.)
 Тер-Гевондян А. Н. 195(სქ.), 222(სქ.), 224(სქ.)
 Тигран второй 194(სქ.)
 Торосян Х. 233(სქ.)
 Токарский Н. М. 91(სქ.), 142(სქ.)
 Улбабян Б. А. 235(სქ.)

Ханларян Л. А. 92(სქ.)
 Шанидзе А. Г. 170(სქ.), 177(სქ.), 190(სქ.)
 Эзов Г. 117(სქ.)
 Юзбашян К. Н. 31(სქ.), 54(სქ.), 188(სქ.), 221(სქ.), 233(სქ.)
 Юрий Боголюбский 148(სქ.)
 Юстиниан 194(სქ.), 271(სქ.)
 120 (სქ.)
 176(სქ.)
 176 (სქ.)
 187 (სქ.)
 146 (სქ.)
 146 (სქ.)
 124 (სქ.), 128 (სქ.), 135 (სქ.)
 92 (სქ.)
 195 (სქ.)
 146 (სქ.), 230 (სქ.)
 179 (სქ.)
 237 (სქ.)
 234 (სქ.)
 19 (სქ.)
 187 (სქ.)
 17 (სქ.)
 37
 193 (სქ.)
 223 (სქ.)
 20 (სქ.)

ა

აბაზგი 177
 ავლანი 93(სქ.), 116 (სქ.)
 აზერბაიჯანელი 122, 123
 ალანი 19, 61, 62
 ალბანელი, ალვანელი 19, 26, 27, 30, 31
 ამიერკავკასიის ხალხი 170, 221, 226
 არაბი 31, 84, 152, 195, 196, 198, 222, 223, 224, 225, 250, 280
 აფხაზი 12, 19, 86, 87, 97, 175, 177

ბ

ბერძენი 16, 18, 25, 34, 48, 50, 64, 65, 78, 164, 171, 175, 184, 185, 186, 225, 243
 ბიზანტიელი 157, 191, 225, 226, 230, 231, 243
 ბრანჯთა ერი 35

გ

გერმანელი 99
 გოგარები (ტომი) 260
 გუთები 76

დ

დაღესტნელი 137
 დიდოელი 60
 დურძუკი 60

ე

ებრაელი 82
 ეგრისელი 55
 ესპანელი 190

თ

თათარ-მონღოლი 240
 თურქი 47, 48, 102, 136, 187, 272
 თურქმანი 92, 238
 თუში 98

ი

იბერიელი 101, 171
 ივერიელი 20, 26, 175
 იმერელი 99
 ინგლისელი 126, 127, 139
 ირანელი 15, 17, 18
 იტალიელი 213

კ

კაბადოკიელი 26, 265
 კავკასიელი, კავკასიის ხალხი 27, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 48, 53, 53, 58, 60, 62, 79, 81, 89, 282
 ჩრდ. კავკასიელი 72
 კახელი 266, 267

ლ

ლაზი 165, 184
 ლათინი 64, 243
 ლეკი 40, 48, 60, 65, 116, 136

მ

მაკედონელი 265
 მეგრელი 40, 48, 99, 165, 184
 მესხი 198, 256
 მონღოლი 238, 272

ნ

ოსი 48, 50, 60, 61, 65, 72, 87
 ოსმალთა 92, 121, 250, 251, 258

პ

პართელი 75
 პაჭანიკი 60

რ

რომაელი 15, 18, 27, 30, 52, 66, 72, 171, 179, 265, 279
 რუსი 99, 107, 134, 136, 138, 148, 204, 221, 553, 272

ს
 საბჭოთა კავშირის ხალხი 221
 სარკინოზი 84, 86
 სელჩუკი 179, 227, 235, 236
 სელჩუკიანი თურქი 40, 45, 130, 232, 239
 სირიელი 15, 16, 164
 სომეხი 13, 15, 21, 22, 24, 25, 28-30, 35, 38-42, 44-53, 56-68, 70, 72-75, 78, 84-87, 90-92, 97-100, 102, 105-109, 112, 113, 115, 116, 120, 122, 124-138, 140-142, 148, 150, 151, 153, 154, 156, 157, 165, 169-172, 174, 175, 177, 178, 180-182, 184, 186, 187, 189, 190, 191, 194, 196, 198-203, 205, 206, 209, 211(სქ.), 212, 214, 215, 218, 219, 222, 226-228, 234, 237-244, 247-249, 253, 256-261, 263-267, 270-273, 275, 277, 279, 280, 282,
 სომეხი ქალკედონიტები 163-166, 168, 172, 174, 177, 178, 181-183, 185, 189, 193, 198, 273, 283
 სომეხი მოსახლეობა 96, 97, 122, 123, 166, 199, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 215, 216, 219, 220(სქ.), 247, 249, 250, 251, 253, 259, 267, 269, 270, 276
 სპარსელი 15, 47, 50, 51, 58, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 73, 75, 76, 77, 78, 92, 93, 117, 130, 156, 243, 279

უ
 ურარტუელი 249

ფ
 ფრანგი 102

ქ
 ქართველი 9, 13, 19, 26, 27, 30, 31, 34, 35, 37, 40, 44, 45, 46, 47, 48, 49,

50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 59-68, 72-75, 78-80, 82, 84-89, 91, 92, 93, 94, 96, 99, 101, 102, 104, 105, 107, 108-116, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 129, 131-138, 141, 149, 154, 156, 157, 164-166, 168, 169, 171, 173-178, 180, 181, 184-186, 189-192-194, 196, 197, 198, 202, 204-210, 211(სქ.), 212-214, 216, 219, 226-228, 230, 231, 236-238, 240, 241, 243, 250, 252, 256-258, 260, 262, 263, 266, 267, 270, 272, 273, 276, 277, 280-282
 „ქართველი გრიგორიანი“ 211, 213-215

ყ
 ყივჩაღი 72, 118, 148

ხ
 ხაზარი 46, 47, 65, 68
 ხევსური 98

ჯ
 ჯიქი 60

ჭ
 ჭერი 40

აბხაზეც 18(სქ.), 19
 ალან 18(სქ.), 19
 ალბანეც 19
 армянин 18(სქ.), 99(სქ.), 123(სქ.), 148(სქ.), 265(სქ.)
 грузин 18(სქ.), 19, 123(სქ.), 148(სქ.)
 □□□ 20(სქ.), 22(სქ.), 93(სქ.), 106(სქ.), 151(სქ.), 187(სქ.), 223(სქ.), 240(სქ.)

ბეომბრაფიული სახელები

ა
 აბოცი 43, 85
 აბული 261
 აგარანი 272
 აგულისი 160
 ადარბადაგანი 76, 87
 ადრიანოპოლი 55
 ავლაბარი 120
 აზაგრეთი 261
 აზია 26, 199, 202
 აზერბაიჯანი 12, 122, 139, 140, 277
 ათონის ქართველთა მონასტერი 171, 178, 190, 192, 197
 აკანის 160
 აკსიგომსი 160
 აკურა 201
 ალასტანი 261
 ალბანეთი 16, 18, 31, 152, 186, 223, 224
 ალბერის 160
 ამერიკა 126
 ამიერკავკასია 9, 12, 14, 20, 32, 35, 43, 100, 101, 102, 105, 111, 115, 119, 122, 123, 125, 127, 135, 141(სქ.), 144, 149, 151, 152, 153, 154, 174(სქ.), 176(სქ.), 188, 189, 198, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 229, 230, 231, 232, 237, 244(სქ.), 252, 253, 254, 269, 275, 276, 277
 ანანური 120
 ანისი (ქ.) 87, 124, 179, 190, 192, 236
 ანისის სამეფო 38, 225, 227, 229, 230, 231
 ანისის ციხე 228, 229
 ანტიოქია 181, 243
 აგარანი 132
 არაბეთი 31(სქ.),
 არაბთა სახალიფო 226
 არაგაცი (მთა) 23, 130
 „არაკოვა“ 261
 არანი 222

არარადის ქვეყანა (ვანის ტბის სახ.) 22
 არას მთები 130
 არარატის გავარი 205
 არარატის მთა 46
 არარატის ოლქი 124
 არაქსი 43, 45, 107
 არემტი 258
 არზრუმი, ერზრუმი 247, 256, 269
 არმავირი (დასახ. პუნქტი) 23
 არმაზი (გეოგრაფ. პუნქტი) 250
 არმაზის ციხე 68, 85
 „არმინია“ 222, 223, 225, 226,
 არნის 160
 არტანი 196
 არტანი 59, 61
 არტანუჯის საერისთავო 198
 არტანუჯის ციხე 197
 არცახი 93, 124, 130, 239
 ასისფორი 196
 ასურასტანი 49, 50, 51, 52
 ასურეთი 26
 ატროპატენა 26
 აფხაზეთი 97
 აშოცი 132
 აშშ 121
 აჭარა 196
 ახალი ნახიჭევანი 205
 ახალი ჯულფა 205
 ახალქალაქი 128, 140, 247, 249, 250, 251, 256, 269
 ახალქალაქის მაზრა 121, 122, 125, 139
 ახალქალაქის წყალი 248
 ახალციხე 256
 ახალციხის მაზრა 125
 ახპატი 148
 ახურინი მდ. 93

ბ
 ბაბილონი 22, 44, 52, 265
 ბაგრევანდი 60, 62
 ბაგრა 261

ბაზარი 201
ბათუმი 97, 126, 127(სქ.)
ბათუმის ოლქი 126
ბამბაკის მთები 271
ბამბაკ-შორაგელი 97
ბანა 197, 272
ბარალეთი 258
ბარდავი 223
ბასიანი 60, 187
ბალდადი 265
ბეირუთი 255
ბერდუჯი მდ. 42, 43
ბერლინი 121
ბიზანტია 156, 17, 32-34, 37, 38, 41, 55, 68, 74, 131, 156, 162, 171, 174, 182, 187, 189, 191, 192, 196, 224, 226, 227, 231, 241, 262, 265, 280, 281
ბოდბე 35
ბოდბისხევი 201
ბოლნისი 132, 160, 161, 259
ბოლნისის სიონი 219
ბოლნოფორი 260
ბორჩალო 93, 97, 139
ბორჩალოს მაზრა 121, 122, 125, 126, 134, 139
ბრეძა 215
ბრეძის გრიგოლ განმანათლებლის მონასტერი 215, 216
ბრეძის წმ. გიორგის ეკლესია 215, 216
ბრიტანეთი 125
ბულგარეთი 167(სქ.), 173(სქ.)
ბურნაშეთი 258
ბუქარესტი 164

ბ

განძა 87, 136, 261
განძაკი 93
განჯა 116, 126
გარდაბანი 131
გელაქუნი 24, 130
გელი 24
გერმანია 121, 125
გოგარანი სოფ. 260

გოგარენე 27, 155, 194, 260
გორი 97, 126, 201, 216, 269
გორისთავი 201
გორისჯვრის სომხური ეკლესია (ჩალაბანდის საყდარი) 203
გუგარეთი 128, 131, 132, 133, 135, 154, 239, 271
გუგარქი 20, 124, 128, 155, 194, 217, 239, 247, 251, 254, 260, 271
აღ. გუგარქი 130
ჩრ.-აღ. გუგარქი 260
გუმბრი 121
გურგენის ზღვა 42, 87
გურჯისტანის ვილაიეთი 238, 239, 250

დ

დადეში 258
დავით გარეჯის ველი 140
დავით გარეჯის მონასტერი 273
დათვისი 160
დამასკო 222
დარიალი 89
დარიალის ციხე 61
დარუბანდი 89
დასავლეთის ზღვა 26
დებედა-ჩაი მდ. 260
დემოთის ციხე 61
დერბენდი 222
დვინი 223, 236
დვლისწყალი 248
„დიდი სომხეთი“ 107, 123, 125, 141, 193, 244, 146, 247, 283
დმანისი 132, 160, 161, 259
დუისი 161

ე

ეგვიპტე 265
ეგრისი 43, 47, 50, 75
ევროპა 126, 199, 202
ევფრატი 107
ელდარის ველი 140
ელარბინი 217
ელიას მთა 253
ელიზავეტოპოლი 126

ელიზავეტოპოლის გუბერნია 128
ერასხი მდ. 23
ერევანი 89(სქ.), 93, 97, 133, 142, 149, 154, 174, 177, 188, 199, 203(სქ.), 246, 247, 261
ერევნის გუბერნია 122
ერუშეთი 34
ეშტიო 258
ესტილა 261

ვ

ვანის ტბა 22, 23, 24, 42, 44, 188, 192
ვასპურაკანი 35
ვასპურაკანის სამეფო 54, 227
ვალარშაპატი 94
„ვაჰრაშიანთა სამთავრო“ 235, 236
ვიხიკი სოფ. 181
ვლადიკავკაზი 118

ზ

„ზაბახა“ 249
ზადენის მთა 80
ზაქათალის ოლქი 140
ზაქარიანთა სამთავრო 235
ზემო უბანი 108
ზემო ქართლი 178, 258
ზერტი 204, 214
ზერტის წმ. გიორგის ეკლესია 214
ზინდისი 161

თ

თავფარავნის წყალი 248
თამარაშენი 201
თბილისი 13(სქ.), 19(სქ.), 21(სქ.), 27(სქ.), 28(სქ.), 29(სქ.), 31(სქ.), 32(სქ.), 34(სქ.), 36(სქ.), 37(სქ.), 38(სქ.), 43(სქ.), 53(სქ.), 57(სქ.), 58(სქ.), 66(სქ.), 68(სქ.), 69(სქ.), 71(სქ.), 83(სქ.), 88(სქ.), 89(სქ.), 90(სქ.), 92(სქ.), 93(სქ.), 94, 97(სქ.), 99, 100, 102(სქ.), 103(სქ.), 104(სქ.), 105(სქ.), 107(სქ.), 110(სქ.), 111(სქ.), 112, 113(სქ.), 116(სქ.), 117(სქ.), 118(სქ.), 119(სქ.), 120, 121, 123,

125, 126, 127, 129(სქ.), 132, 135, 137, 138, 141(სქ.), 148, 151(სქ.), 153(სქ.), 154(სქ.), 159(სქ.), 160, 161, 164(სქ.), 167(სქ.), 168(სქ.), 172(სქ.), 173(სქ.), 174(სქ.), 181(სქ.), 193(სქ.), 196(სქ.), 197(სქ.), 199, 203, 206, 207, 208, 210(სქ.), 218(სქ.), 220(სქ.), 221(სქ.), 222(სქ.), 223(სქ.), 225(სქ.), 228(სქ.), 231(სქ.), 238(სქ.), 243(სქ.), 244, 251(სქ.), 252, 254(სქ.), 255, 258(სქ.), 264, 266, 268(სქ.), 278(სქ.), 284
თბილისის გუბერნია 122, 254
თბილისის სამეფის ტაძარი 253
თბილისის წმ. გიორგის სომხური ეკლესია 203
თეთრინწყარო 259
თელავი 134, 206, 269
თეტალია 26
„თრელქ“ 245
თრიალეთი 132
თურქეთი 97, 120, 125, 126, 139, 257, 277
თუხარისი 46
თუხარისის საერისთავო 198
„თფლის“ 239

ი

იბერია 18, 19, 21(სქ.), 131, 154, 155, 156, 171, 185, 190, 191, 192, 193, 194, 198, 223, 226, 249, 250, 260
„იბერიის თემი“ 225
იბერიის საკატეგანო 225
იერუსალიმი 35, 82
ივერია 20
იმერეთი 252
ინგლისი 121, 125, 126
ინდოეთი 200
ინდოელთა ქვეყანა 66
ირანი 15, 17, 27, 33, 65, 66, 152, 156, 200, 205, 224, 280
ირანის აზერბაიჯანი 97
იტალია 200

იშხანი 163, 165, 166, 184, 197, 272, 273

კ

კავკასია 11, 12, 17, 18, 19, 21(სქ.), 24, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 36, 38, 39, 40, 41, 44, 45, 46, 59, 64, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 79, 81, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 95, 96, 98, 100, 101, 105, 106, 109, 110, 112, 119, 121, 123, 124, 126, 136, 139, 141, 144, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 157, 159, 221, 222, 226, 229, 232, 236, 239(სქ.), 241, 242, 243, 244, 249, 264, 274, 277, 279, 280, 281, 282

სამხრ. კავკასია 22, 23, 96, 139, 140
ჩრდ. კავკასია 72

კავკასიონი, მთა კავკასია 31, 42, 46, 62

კალა 208

კალმანის საერისთავო 198

კალმანის ციხე 196

კამბეჩანი 275

კარი 232

კარინი 190, 192, 261

კარინის ოლქი 154, 155

კარნახი 131

კასპიის ზღვა 88, 90, 126

კახეთი 93, 114, 199, 200, 203, 204, 206, 212, 245, 251, 252

კახეთ-ჰერეთი 269

კესარია 243

კვარმა 258

კვირიკიანთა სამეფო 130

კილიკია 126

კიოლნი 162, 262

კლარჯეთი 42, 43, 148, 164, 184, 185, 193, 194, 195, 196

„კლარჯქ“ 245

კოლა 43, 196

კოლბოფორი 260

კონსტანტინოპოლი 32

კონსტანტინოპოლის აია სოფიას ტაძარი 262

კორუშეთი 258

კობტასთავი 240

კრნანისი 160

კტეზიფონი 17, 280

ლ

ლაგოდეხის რაიონი 266

ლილო 206

ლიხი 42

ლორე 234, 272

ლორე-ბამბაკი 272

ლორე-ტაშირი 128, 130, 135, 229

მ

მაგნეზია 52

მადრასი 94

მანგლისი 34, 160, 161

მანგლევაცფორი 260

მარნეული 259

მაროკო 265

მარტყოფის ველი 93

მალარო 201

მაჩხანნი 201

მახლ. აღმოსავლეთი 22, 151(სქ.), 155, 158, 225

მაჰკანაზერდი 148

მესოპოტამია 152

მესხეთი 97, 126, 198, 251(სქ.)

„მეფის ქალაქი“ 206

მირაშხანი 258

მირზანი 201

მიჯნაძორი 166

მოვაკანი 75, 76

მოსკოვი 53(სქ.), 106, 174, 188, 264, 271

მტკვარ-არაქსის წყალგამყოფი 193

მტკვარი 20, 33, 42, 43, 44, 45, 59, 79, 87, 107, 126, 131, 155, 239

მტუერის ციხე 46

მუდროსი 125

მუხრანი 204

მცირე აზია 152, 197

მცხეთა 57, 67, 76, 80, 82, 85, 126, 162, 220

მცხეთის ჯვრის მონასტერი 220, 263, 264

ნ

ნასომხარი 201

ნახჭევანი 60

ნიგალი 296

ნიზიბინი 26

ნიჩბისი 204

ნუკრიანი 201

ო

ოთხთა ეკლესია 273

ოლოდა 258

ორეთის ზღვა 42

ორხოფია 258

ორჯა 258

ოსეთი 67

ოსმალეთი 122, 134

ოშკი 163, 181, 197, 272

პ

პალან-კურდანი 87

პალესტინა 26

პართია 26, 64, 66, 75, 84, 155

პარიადრის სანახები 131

პარიადრის ფერდობები 155

პარიზი 19(სქ.), 127, 220

პარხალი 197, 272

პეტრინონი 164, 167

პეტრინონის მონასტერი 165, 166, 169, 170, 171, 173, 178, 183, 190(სქ.), 273

პონტო 27

პონტოს ზღვა 26, 42, 88, 90

რ

რაბატი 217

რანი 75, 76, 224

რახსი 43, 79

რომი 18, 19, 28, 66, 72, 155, 156

რუსეთი 95, 86, 98, 99, 100, 101, 109, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 126, 130, 133, 134, 139, 140, 152, 200, 206, 221, 255, 256, 272, 276, 277, 283,

რუსეთის იმპერია 253

რუისი 160

რუხი 201

ს

საბერეები 273

საბერძნეთი 49, 77, 78, 80, 244

საბჭოთა კავშირი 143, 149, 159, 221, 246

საბჭოთა საქართველო 161

სალომეთი 258

სამშვილდე 42, 130, 272

სამშვილდის საერისთავო 43,

სამცხე 195, 247

სამცხე-ჯავახეთი 97, 245, 256

სამწევრისი 161

სანკტ-პეტერბურგი 18(სქ.), 101, 106, 110, 277

სასანიანთა ირანი 17, 72

სასანიანთა სახელმწიფო 66

საფრანგეთი 121, 221

საფურცლე 217

საქართველო 12, 13, 16, 21(სქ.), 29(სქ.), 31(სქ.), 37(სქ.), 38-41, 43(სქ.), 44, 45, 49, 51(სქ.), 53-56, 57(სქ.), 58-60, 64(სქ.), 67-69, 70(სქ.), 74, 75, 81, 82, 83(სქ.), 88, 90-93, 95-99, 101, 103-107, 110(სქ.), 112, 113(სქ.), 115-119, 120(სქ.), 121, 122, 124, 125, 126(სქ.), 127, 128(სქ.), 129(სქ.), 130-135, 137-141, 144-151, 153(სქ.), 154, 156-164, 174, 176, 190, 191, 193, 195, 199-202, 203(სქ.), 204-208, 209(სქ.), 210-215, 218, 219, 220(სქ.), 224(სქ.), 225(სქ.), 228, 230-234, 236-240, 243, 244(სქ.), 245, 246, 249, 251-257, 258(სქ.), 259, 260(სქ.), 261, 263-270, 272, 275-277, 280, 282-284

აღმ. საქართველო 100, 114, 155, 190, 201, 220, 221, 226, 239, 266, 269, 284

დას. საქართველო 64, 65, 230
სამხრ. საქართველო 143, 154, 251, 252
სამხრ-დას. საქართველო 149, 163, 197, 258

საღორე (სოფ.) 201

საცხენისი 160

სახალიფო 280

სევანის ტბა 24, 271

სელეკია 16

სელეკიდების სამეფო 49, 54

სივნიეთი 24, 31, 35, 37, 93, 137, 235, 236,

სივნიეთის სამთავრო 235

სირია 152, 222, 244

სიუნიქი 130, 239

სიღნაღი 134, 269

სვანეთი 144

სპარსეთი 15, 20, 38, 52, 57, 63, 64, 65, 71, 72, 75-78, 80, 84, 117, 120, 129, 131, 133, 134, 156

სპარსეთის აზერბაიჯანი 126

სპერი 131, 193

სპერის ზღვა 43

სპერის ოლქი 154, 155

სომხეთი 9, 12-22, 24-33, 35, 36, 41, 43-46, 49, 51, 53, 54, 56-60, 62-65, 66(სქ.), 67-69, 71-78, 81, 84, 88, 90-94, 105, 106, 108, 114, 121-125, 127, 128, 130-135, 137, 139, 140, 142, 144-147, 149-157, 161, 162, 170, 183-185, 187, 193-195, 202, 211, 212, 218-230, 232-239, 241-243, 246, 247, 251, 252, 254-261, 263-265, 268, 271, 272, 275-277, 279-283

აღმ. სომხეთი 156, 224

დას. სომხეთი 16, 224, 279

ზაქარიანელი სომხეთი 234

„ზაქარიანელი სომხეთი“ 232

ჩრდილო სომხეთი 124, 125, 158, 232, 234, 269

ჩრდ-აღმ. სომხეთი 234, 240,

ჩრდ-დას. სომხეთი 184, 185

ცენტრალური სომხეთი 232

სომხეთი 49, 51, 52, 59, 63, 76, 78, 132, 134, 254, 275

სოხუმი 97

სტამბოლი 93

სხვილისი 161

ტ

ტაბახმელა 201

„ტაიქ“ 245, 271, 274

ტაო 42, 43, 131, 148, 157, 162, 164, 174, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 227, 229, 272, 273, 274

სამხრ. ტაო 189, 190, 191, 193, 195, 196

ტაო-კლარჯეთი 142, 143, 144, 162, 163, 164, 165, 168, 169, 170, 171, 172, 178, 179, 182, 183, 184, 185, 186, 193, 196, 197, 198, 199, 245, 273, 283

ტარონი 227

ტაშირი 128, 132

ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო 228, 272

ტაძრისი 161

ტეკორის ტაძარი (სომხეთი) 242

ტიბაანი 201

ტირძნისი 161

ტოლოში 258

ტრაპიზონი 89

ტფილისი 18(სქ.), 66(სქ.), 105(სქ.), 131, 145(სქ.), 260(სქ.)

უ

უფლისციხე 87

ფ

ფაზისი 160

ფანიანი 201

ფარავნის ტბა 217, 275

ფხოველი 201

ქ

ქალაქი არარატისანი 47

„ქარასუნ ალბიურ“ (ორმოცი წყარო) 248

ქართლი 20, 21(სქ.), 26-38, 43, 49-52, 54, 56-64, 66-69, 71-74, 76-83, 86, 87, 89, 93, 114, 132, 152, 153, 155, 177, 185, 191-195, 198-200, 203, 204, 206, 212, 216, 218, 219, 221-224, 228, 239, 244, 249-252, 258, 260, 279, 280, 281

„ქართლის ახალქალაქი“ 206

ქართლ-კახეთი 35, 94, 98, 112, 115, 117, 118, 120, 206

ქვემო უბანი 208

ქვემო ტაო 196

ქვემო ქართლი 20, 21(სქ.), 27, 97, 128(სქ.), 129, 130, 132, 133, 134, 178, 206, 219, 228, 239, 240, 245, 247, 251, 252, 254, 260, 271, 272, 273, 283

ქვემო ხაჩენი 235

ქვენაფორი 260

ქინძარი 217

ქუთაისი 138, 160, 201

ღ

ღაღო 42

ღრტილა 37, 274

ყ

ყაზახი 93

ყანდა 216

ყარაბალი 12, 123, 137, 277

აღმ. ყარაბალი 122

ყარაია 206

ყარაი-შირაქის ველი 140

ყარსი 236

ყარსის სამეფო 229

ყვიზისი 161

ყირხბულახი 248

ყულალისი 161

შ

შავი ზღვა 126

შავშეთი 196

შავშეთ-კლარჯეთი 197

შამი 76

შამშადინი 272

შარვანი 87

შატბერდი 166, 197

შიდა ქართლი 12, 46, 86

შირაკი 23, 38, 226, 228, 229

შირაკუანი 60, 62

შუა აზია 256

ჩ

ჩიხორი 201

ჩუნჩხა 258

ჩხარი 201

ც

ცელის ტბა 61

ცურტავი 128, 129, 210, 219

ძ

ძორაგეტი 145

წ

წალკა 97

წინა აზია 44, 75, 244

წკადისი 161

წნისი 161

წობოფორი 260

წუნდა 57, 59, 61, 258

წუნდის საერისთავო 250

ჭ

ჭობარეთი 258

ჭორის ციხესიმაგრე 31

ჭოროხ-ევფრატის წყალგამყოფი 193

ჭოროხი მდ. 43 107, 196, 271

ჭოროხის ხეობა 107

ხ

ხაზარეთი 46, 47

ხანძთა 197

ხაჩენი 124
ხაჩენის სამთავრო 235
ხახული 197, 272
ხერეთისი 160
ხმელთაშუა ზღვა 42, 44, 126
ხორენი 261
ხორზენი 131
ხორძენე 155
ხოსპია სოფ. 262
ხუნანი 43, 46
ხრამი მდ. 127

ჯ

ჯავახეთი 57, 60, 61, 140, 217, 218,
239, 247, 248, 249, 250, 251, 252,
254, 255, 256, 257, 258, 259, 262
„ჯავახქ“ 239, 245, 254, 256, 257, 258,
259, 260, 274
ჯაზირეთი 76
ჯანჯღა 258
ჯიქეთი 87

ჰ

ჰაიკაშენი (სოფ.) 22
ჰაიქი 23
ჰარქი (ზეგანის სახელი) 22
ჰერეთი 37, 42, 43, 75, 76, 275
ჰოც ძორი (სომხთა ხევი) 23
ჰოლანდია 200
ჰორანი (სირია) 244

Armenia 285, 286, 287, 288, 289

Byzantium 287

Caucasus 285, 286, 287

Dvini 286

Georgia 285, 286, 287, 288, 289

Iran 286

Kartli 285, 286, 288
Kteziphon 286
316

Russia 287, 288

Tao-Klardgeti 288, 289

Tbilisi 289

Turkey 288

арабский Халифат 195(სქ.), 222(სქ.),
224(სქ.)

Армения 20(სქ.), 91(სქ.), 96(სქ.), 142(სქ.),
151(სქ.), 194(სქ.), 195(სქ.), 200(სქ.),
205(სქ.), 222(სქ.), 223(სქ.), 224(სქ.),
233(სქ.), 237(სქ.), 271(სქ.)

Ахалцихе 97(სქ.)

Баку 123(სქ.)

Болгария 170(სქ.)

Ван 102(სქ.)

Византийская империя 180(სქ.), 190(სქ.),
229(სქ.)

Византия 31(სქ.), 54(სქ.), 191(სქ.),
222(სქ.), 233(სქ.), 236(სქ.), 239(სქ.)

Восточная Грузия 128(სქ.), 260(სქ.)

Грузия 99(სქ.), 199(სქ.), 201(სქ.), 207(სქ.),
211(სქ.), 221(სქ.), 263(სქ.), 265(სქ.)

Ереван 16(სქ.), 19(სქ.), 20(სქ.), 28(სქ.),
31(სქ.), 32(სქ.), 90(სქ.), 99(სქ.),
142(სქ.), 151(სქ.), 154(სქ.), 180(სქ.),
186(სქ.), 194(სქ.), 195(სქ.), 199(სქ.),
201(სქ.), 207(სქ.), 222(სქ.), 223(სქ.),
228(სქ.), 233(სქ.), 235(სქ.), 171(სქ.)

Закавказье 100(სქ.), 119(სქ.), 152(სქ.),
205(სქ.), 236(სქ.), 239(სქ.)

Иран 17(სქ.), 151(სქ.)

Кавказская Албания 186(სქ.)

Картли 199(სქ.), 201(სქ.), 211(სქ.)

Кахетия 199(სქ.), 201(სქ.), 211(სქ.),
223(სქ.), 227(სქ.)

Москва 17(სქ.), 31(სქ.), 54(სქ.), 92(სქ.),

93(სქ.), 99(სქ.), 135(სქ.), 151(სქ.),
152(სქ.), 188(სქ.), 191(სქ.), 233(სქ.),
237(სქ.), 265(სქ.)

Петрицонский монастырь 177(სქ.),
189(სქ.)

Петроград 96(სქ.), 205(სქ.)

Передняя Азия 102(სქ.)

Рим 194(სქ.)

Санкт-Петербург 119(სქ.), 136(სქ.)

Средняя Азия 151(სქ.)

Сюник 233(სქ.)

Тао-Кларджети 143(სქ.), 162(სქ.),
197(სქ.)

Тбилиси 91(სქ.), 128(სქ.), 142(სქ.),
143(სქ.), 162(სქ.), 179(სქ.), 195(სქ.),
201(სქ.), 207(სქ.), 221(სქ.), 260(სქ.),

263(სქ.)

Тифлис 112(სქ.), 117(სქ.)

Хаченское княжество 235(სქ.)

□□□□□□□□ 128 (სქ.)

□□□□□□ 17 (სქ.), 20 (სქ.), 120 (სქ.),
35 (სქ.), 146 (სქ.), 51 (სქ.), 175 (სქ.),
76 (სქ.), 87 (სქ.), 89 (სქ.), 230 (სქ.),
234 (სქ.), 237 (სქ.), 239 (სქ.), 240 (სქ.)

□□□□ 128 (სქ.)

□□□□□□ 92 (სქ.), 106 (სქ.)

□□□□□□□□ 187 (სქ.), 237 (სქ.)

□□□□□□□ 124 (სქ.), 128 (სქ.)

□□□□□□ 187 (სქ.)

□□□□□□ 255 (სქ.)

□□□□□□□□□□ 37 (სქ.), 177 (სქ.),
193 (სქ.), 195 (სქ.)

□□□□□□□□□□ 179 (სქ.)

გამოცემის რედაქტორები

ლელია სიხარულიძე
რუსიკო კაიშაური

გამომცემლობა არტანუჯი

თბილისი, ილია ჭავჭავაძის გამზ. 17ბ.

25-05-22, 91-22-83, 8(93) 25-05-22.

[www. artanuji.ge](http://www.artanuji.ge)

artanuji@telenet.ge